

**Prace Komisji Geografii Przemysłu
Polskiego Towarzystwa Geograficznego**
kwartalnik naukowy

**Studies of the Industrial Geography Commission
of the Polish Geographical Society**
a scientific quarterly

**WPŁYW PANDEMII
NA PRZEMIANY PRZEMYSŁU I USŁUG**

pod redakcją
Zbigniewa Ziolo i Tomasza Rachwał

**THE IMPACT OF THE PANDEMIC
ON THE TRANSFORMATION OF INDUSTRY AND SERVICES**

edited by
Zbigniew Ziolo and Tomasz Rachwał

DOI 10.24917/20801653.362

36(2) • 2022

Polskie Towarzystwo Geograficzne – Komisja Geografii Przemysłu
Polish Geographical Society – Industrial Geography Commission

Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
– Instytut Geografii, Katedra Przedsiębiorczości i Gospodarki Przestrzennej
Pedagogical University of Krakow
– Institute of Geography, Department of Entrepreneurship and Spatial Management

PRACE KOMISJI GEOGRAFII PRZEMYSŁU POLSKIEGO TOWARZYSTWA GEOGRAFICZNEGO
STUDIES OF THE INDUSTRIAL GEOGRAPHY COMMISSION OF THE POLISH GEOGRAPHICAL SOCIETY
36(2)

Redaktor naczelny / Editor-in-chief: Zbigniew Ziolo

Zastępca redaktora naczelnego – redaktor prowadzący / Associate – managing editor: Tomasz Rachwał

Rada Redakcyjna / Editorial Board

Felix Arion, György Csomós, Paweł Czaplński, Ben Derudder, Wiesława Gierańczyk, Anatol Jakobson, Wioletta Kilar, Ana María Liberali, Tadeusz Marszał, Tomasz Rachwał (wiceprzewodniczący/vice-chair), Piotr Raźniak, Eugeniusz Rydz, Anatoly V. Stepanov, Tadeusz Stryjakiewicz, Yolanda Carbajal Suárez, Natalia M. Syssoeva, Zdeněk Szczyrba, Anna Tobolska, Géza Tóth, Krzysztof Wiedermann, Nuri Yavan, Natalia Zdanowska, Zbigniew Ziolo (przewodniczący/chair)

Lista recenzentów dostępna na stronie internetowej czasopisma / The list of reviewers is available on the journal's website.

Redaktor prowadzący z Wydawnictwa / Managing editor of the Publishing House: Dariusz Pohl

Redaktor językowy / Language editor: Roksana Blech

Tłumaczenie i korekta w języku angielskim / Translation and proofreading of English texts: Agata Ziółkowska

Deklaracja wersji pierwotnej / Definition of primary version

Wersja drukowana jest wersją pierwotną publikacji / The primary version of the journal is the printed version.

Czasopismo jest indeksowane w bazach / Journal is abstracted and indexed in:

BazEkon, BazHum, CEJSH (The Central European Journal of Social Sciences and Humanities), DOAJ (Directory of Open Access Journals), ERIH PLUS (The European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences), IndexCopernicus, PBN – Polska Bibliografia Naukowa / Polish Scientific Bibliography, Pedagogiczna Biblioteka Cyfrowa / Pedagogical Digital Library, POL-index, Web of Science Core Collection – Emerging Sources Citation Index (ESCI)

Strona internetowa czasopisma z informacjami dla autorów i dostępem do pełnych tekstów archiwalnych artykułów w wersji elektronicznej / Journal website with information for authors and access to the full-text electronic versions of archive papers: www.prace-kgp.up.krakow.pl, ISSN (ON-LINE): 2449-903X

Kontakt z redakcją / Journal contact

Sekretarze Redakcji (Editorial Secretary): Karolina Smętkiewicz, Wioletta Kilar
Katedra Przedsiębiorczości i Gospodarki Przestrzennej, Instytut Geografii
Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, ul. Podchorążych 2, 30–084 Kraków, p. 437
tel. (+48) 12 662 62 55, faks (+48) 12 662 62 43, e-mail: pracekgp@up.krakow.pl

ISSN 2080-1653

© Copyright by Wydawnictwo Naukowe UP, Kraków 2022

Wydawca/Publisher

Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie – Instytut Geografii, Katedra Przedsiębiorczości i Gospodarki Przestrzennej
Pedagogical University of Krakow
– Institute of Geography, Department of Entrepreneurship and Spatial Management
Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie
e-mail: wydawnictwo@up.krakow.pl; <http://www.wydawnictwoup.pl>

Współwydawca/Co-publisher

Polskie Towarzystwo Geograficzne – Komisja Geografii Przemysłu
Polish Geographical Society – Industrial Geography Commission

Druk/Printed by Zespół Poligraficzny WN UP

WPROWADZENIE

Przemiany społeczno-gospodarcze i kulturowe oraz dokonujące się pod ich wpływem zmiany technologiczne i ekonomiczne stwarzają szansę efektywnego wykorzystania zasobów produkcyjno-usługowych podmiotów gospodarczych, a także wyznaczają określone możliwości rozwojowe działalności inwestycyjnej dla podmiotów gospodarczych, gospodarstw domowych oraz poszczególnych krajów i jednostek samorządowych. Dotychczasowe kierunki i tempo rozwoju w istotnym stopniu zakłócają negatywne konsekwencje rozprzestrzeniającej się pandemii COVID-19. Nasilająca się pandemia wywołuje kryzys społeczno-gospodarczy i kulturowy, który dodatkowo pogłębiają wdrażane instrumenty prawno-administracyjne, mające na celu ograniczenie jej rozmiarów i negatywnych skutków społeczno-gospodarczych. Niekorzystne warunki rozwoju działalności gospodarczej i funkcjonowania społeczeństwa przyczyniają się także do gwałtownego wzrostu cen energii na rynkach europejskim i światowym, zwiększającej się polaryzacji przestrzeni światowej oraz rozrywania powiązań technologicznych, kapitałowo-finansowych, surowcowych, kooperacyjnych i rynkowych. Tym samym dochodzi do spadku tempa wzrostu gospodarczego, społecznego i kulturowego. To z kolei wywołuje negatywne konsekwencje i stwarza rozmaite nowe problemy ograniczające możliwości rozwoju firm, różnych sektorów działalności gospodarczej, a także poszczególnych krajów, regionów oraz układów lokalnych. Nowa sytuacja wymaga podejmowania odpowiednich działań mających na celu ograniczenie negatywnego wpływu kryzysu na procesy rozwojowe, w tym na kondycję ekonomiczną podmiotów gospodarczych, gospodarstw domowych i układów przestrzennych. Jednak działania te nie mogą polegać jedynie na przywróceniu gospodarki do stanu sprzed kryzysu – głównym zadaniem powinna być bowiem transformacja gospodarki i działalności gospodarczej firm, które dzięki wykorzystaniu nauki i wiedzy będą nawiązywać do reguł funkcjonowania społeczeństwa informacyjnego. Należy przyjąć, że w warunkach pandemii podmioty gospodarcze, instytucje rządowe i samorządowe oraz społeczeństwo muszą dostosować się do zmieniającego się otoczenia, by miały szansę przetrwać czasy kryzysu w jak najlepszej kondycji gospodarczej i finansowej, a także by mogły reagować na czekające nas wyzwania technologiczne, organizacyjne i prawne, wynikające ze zmieniającego się otoczenia.

Do tych kwestii w znacznym stopniu nawiązują prezentowane w niniejszym tomie wyniki prac naukowo-badawczych przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych.

Tom otwierają rozważania dotyczące wpływu pandemii na zmiany zachowań podmiotów gospodarczych (Z. Ziło). Przedstawiono w nich próbę konstrukcji modelu pozwalającego na kompleksowe ujęcie wpływu pandemii na zachowania podmiotów gospodarczych i układów przestrzennych. Zwrócono też uwagę na mechanizmy zmiany uwarunkowań rozwoju działalności firm i sytuacji społeczno-gospodarczej, dokonujących się pod wpływem pandemii. Umożliwiło to całościowe omówienie oddziaływania kryzysu na zmiany tychże warunków. Następnie dokonano częściowej weryfikacji empirycznej zaproponowanego ujęcia na wybranych przykładach zachowania działalności

przemysłu i budownictwa, wybranych firm i sektorów przemysłowych, w tym przemysłu samochodowego. W kolejnym artykule zespół autorski (J. Kudełko, K. Wałachowski, D. Żmija, K. Szmigiel) przedstawia nową, częściowo już zweryfikowaną koncepcję badań poświęconych problematyce społeczno-ekonomicznej w warunkach rozprzestrzeniania się pandemii i wynikających z nich nowych wyzwań dla polityki rozwoju układów regionalnych.

Szczególnie silny wpływ pandemii zaznaczył się w rozwoju działalności przemysłowej. Problematyka ta została szeroko omówiona w studium poświęconym zmianom warunkowań działalności przemysłowej oraz jej wpływu na zmianę struktury przestrzennej przemysłu w czasie trwania pandemii (P. Brezdeń). Podjęto również kwestię możliwości rozwoju produkcji przemysłowej w Unii Europejskiej w warunkach pojawiającej się pandemii, a także przedstawiono wpływ postępu technicznego w niektórych działach przemysłu na wdrażanie w nich koncepcji rozwojowej opartej na regułach przemysłu 4.0 (K. Nawracaj-Grygiel).

W kolejnym studium pandemia jest rozpatrywana jako stymulator innowacyjności gospodarczej (M. Zdun). Do tej problematyki nawiązuje też analiza dotycząca oceny rozwoju przemysłu wytwórczego Şanlıurfa w warunkach pandemii, zbudowana wokół postawionego na wstępie pytania – czy kryzysy dają szanse? (M.S. Şahinalp).

Kryzys związany z pandemią w różnym stopniu wpływa na zachowania podmiotów gospodarczych reprezentujących sektory usługowe (J. Dominiak, A. Buczak). Problematyka ta została omówiona na przykładzie zmian branżowych dokonujących się w tym zakresie w gospodarce krajowej i ponadlokalnej. Kolejny zespół autorski (B. Gierczak-Korzeniowska, K. Szpara, M. Stopa) na przykładzie województwa podkarpackiego omawia wpływ pandemii na zmiany kierunków i natężenia ruchu turystycznego w układzie regionalnym. W okresie pandemii zmieniły się bowiem funkcja i znaczenie wielu produktów turystycznych, w tym także, jak wskazuje kolejny artykuł, na terenie parków narodowych (A. Niezgoda, E. Markiewicz). W tej branży pewną odpornością na kryzys pandemii odznaczają się start-upy (M. Olszewski). Badania wskazują, że pandemia i związana z nią zmiana natężenia ruchu turystycznego wpłynęły na zmiany jakościowe w zarządzaniu historycznymi obiektami hotelarskimi (W. Sadkowski, K. Sala) oraz na działalność obiektów gastronomicznych warszawskich bulwarów wiślanych (M. Kordowska, A. Poreda).

Pandemia w istotnym stopniu oddziałuje też na różne sektory działalności, w tym na formy i treści usług edukacyjnych (A. Świętek), zmiany efektów dyfuzji wiedzy w miastach (J. Kwaśny, A. Mroczek, M. Ulbrych) oraz zachowania rynkowe młodzieży w nowych warunkach gospodarowania (A.I. Szymańska).

Przedstawione artykuły nie tylko są interesującymi przykładami analizy wpływu pandemii na zmiany zachowań firm wybranych sektorów gospodarki, lecz także otwierają nowe pola badawcze tej problematyki. Dlatego zachęcamy Czytelników do rozwijania omówionych tu zagadnień i dzielenia się wynikami swoich prac na łamach naszego czasopisma.

Zbigniew Zióło, Tomasz Rachwał

INTRODUCTION

Socio-economic and cultural transformations and technological and economic changes taking place under their influence create different opportunities for effective use of production and service resources of business entities and determine specific development opportunities for investment activities for business entities, households, as well as individual countries and local government units. The current directions and pace of development significantly disturb the negative consequences of the spreading COVID-19 pandemic. The intensifying pandemic is causing a socio-economic and cultural crisis, which is further aggravated by the legal and administrative instruments being implemented to limit its size and negative socio-economic effects. Unfavourable conditions for the development of economic activity and the functioning of society are also exacerbated by a sharp increase in energy prices on European and global markets, the increasing polarisation of the world space and the torn technological, capital-financial, raw materials, cooperative and market connections. As a consequence, there has been a decrease in the rate of economic, social and cultural growth as a result of the decreasing possibility of developing the activities of business entities. These new conditions have negative consequences and create new multiple problems that limit the development opportunities of companies, various sectors of economic activity and individual countries, regions and local systems. The new situation requires taking appropriate measures to limit the negative impact of the crisis on development processes, including the economic condition of economic entities, households and spatial systems. The actions taken must not only be aimed at restoring the economy to its pre-crisis state, but their main task should be to transform the economy and the economic activity of companies which, on the basis of science and the use of knowledge, will refer to the rules of functioning of the information society. In general, it should be assumed that in the conditions of a pandemic, business entities, general government institutions and society must adapt to the changing environment in order to be able to survive the times of crisis in the best possible economic and financial condition, to be able to respond to the new technological, organisational and legal challenges of the changing environment that await us.

To a large extent, the presented results of scientific and research works by representatives of various scientific disciplines refer to this trend.

This issue of the journal opens with reflections on the impact of the pandemic on changes in the behaviour of business entities (Z. Ziolo). The paper presents an attempt to construct a model that allows for a comprehensive approach to the impact of the pandemic on the behaviour of business entities and spatial systems. Attention was paid to the mechanisms of changes in the conditions for the development of companies' activities and the socio-economic situation taking place under the influence of the pandemic. It allows for a comprehensive presentation of the impact of the crisis on changes in the conditions of companies' operations, in the new socio-economic situation created as a result of the emerging pandemic. Subsequently, a partial empirical verification of the proposed

approach was carried out based on selected examples of the behaviour of the activities of industry and construction, selected companies and industrial sectors, including the automotive industry. In the next article, a team of authors (J. Kudelko, K. Wałachowski, D. Żmija, K. Szmigiel) present a new and partially already verified in their works concept of research devoted to socio-economic issues in the conditions of the spread of the pandemic and the resulting new challenges for the development policy of regional systems.

A particularly strong impact of the pandemic has been visible in the development of industrial activities. This topic was widely discussed in another study devoted to changes in the conditions of industrial activity and its impact on the change in the spatial structure of industry during the pandemic (P. Brezdeń). Addressing the issue of the possibility of developing industrial production in the European Union, in the conditions of the emerging pandemic, the impact of technical progress in some branches of industry on the implementation of the development concept based on the rules of industry 4.0 was presented (K. Nawracaj-Grygiel).

In addition to many negative social and economic effects on economic entities and spatial systems, the subsequent study analyses the pandemic as a stimulator of economic innovation (M. Zdun). This issue is noticed in the analysis concerning the assessment of the development of Şanlıurfa's (Turkey) manufacturing industry in the conditions of the pandemic, against the background of the previously posed questions – do crises offer opportunities? (M.S. Şahinalp).

The crisis related to the pandemic affects the behaviour of economic entities representing services sectors to varying degrees (J. Dominiak, A. Buczak). This issue was discussed based on the example of industry changes taking place in this area in the national and supra-local economy. Another team of authors (B. Gierczak-Korzeniowska, K. Szpara, M. Stopa), based on the example of the Podkarpackie Voivodeship (Poland), discusses the impact of the pandemic on changes in directions and intensity of tourist traffic in the regional system. During the pandemic, the function and importance of many tourist products for tourist traffic is changing, in national parks included, as indicated by another work (A. Niezgoda, E. Markiewicz). In this industry, start-ups are characterised by a certain resistance to the pandemic crisis (M. Olszewski). Research indicates that the pandemic and the related change in the intensity of tourist traffic have influenced qualitative changes in management in historical hotel facilities (W. Sadkowski, K. Sala) and the operation of catering facilities of Vistula Boulevards in Warsaw (Poland) (M. Kordowska, A. Poreda).

The pandemic has a significant impact on various sectors of activity, including the form and content of educational services (A. Świętek), changes in the effects of knowledge diffusion in cities (J. Kwaśny, A. Mroczek, M. Ulbrych) and market behaviour of young people in new management conditions (A.I. Szymańska).

The presented works are interesting examples of the analysis of the impact of the pandemic on changes in the behaviour of companies in selected sectors of the economy and also open up new research fields for this issue. That is why we encourage readers to develop this issue and share their results with us in our journal.

Zbigniew Zióło, Tomasz Rachwał

ZBIGNIEW ZIOŁO

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, Polska
Pedagogical University of Krakow, Poland

Wpływ pandemii na zmiany zachowań podmiotów gospodarczych

The impact of a pandemic on changes in the behaviour of economic entities

Streszczenie: Postępujące procesy rozwoju gospodarczego, społecznego i kulturowego zostały niepodzielnie zakłócone przez pandemię COVID-19. Jej negatywne skutki w różnym zakresie wpłynęły na zmianę funkcjonowania podmiotów gospodarczych i układów przestrzennych w skali świata, poszczególnych kontynentów, krajów, a także układów regionalnych i lokalnych. W literaturze przedmiotu podejmowane są analizy dotyczące rozmaitych aspektów dotyczących wpływu pandemii na funkcjonowanie i uwarunkowania rozwoju sektorów gospodarczych, firm oraz gospodarki krajów. W niniejszym artykule podjęto próbę konstrukcji modelu pozwalającego na całościowe ujęcie wpływu pandemii na zachowania podmiotów gospodarczych i układów przestrzennych. W odniesieniu do funkcjonowania dotychczasowej struktury gospodarczej określono zmiany uwarunkowań działalności firm i sytuacji społeczno-gospodarczej, które dokonują się pod wpływem pandemii. Zaproponowane ujęcie pozwala na całościowe przedstawienie oddziaływania kryzysu na zmiany warunków działalności firm w nowej sytuacji społeczno-gospodarczej. Następnie dokonano częściowej empirycznej weryfikacji zaproponowanego ujęcia na wybranych przykładach zachowania działalności przemysłu, budownictwa, firm i sektorów przemysłowych, w tym przemysłu samochodowego.

Abstract: The ongoing processes of economic, social and cultural development were unexpectedly disturbed by the emerging COVID-19 pandemic. Its negative effects, to a different extent, changed the functioning of economic entities and spatial systems in the world, individual continents and countries, as well as regional and local systems. In the literature on the subject, analyses are carried out on various aspects, the impact of a pandemic on the functioning and conditions for the development of economic sectors, companies and the economy of individual countries. In these considerations, an attempt was made to construct a model that would allow for a comprehensive understanding of the impact of a pandemic on the behaviour of economic entities and spatial systems. Against the background of the outline of the functioning of the current economic structure, changes were made in the conditions of business operations and the socio-economic situation taking place under the influence of the pandemic. The proposed approach allows for a comprehensive presentation of the impact of the crisis on changes in the operating conditions of companies in the new socio-economic situation resulting from the emerging pandemic. Then, a partial empirical verification of the proposed approach was performed on selected examples of the behaviour of industry and construction, selected companies and industrial sectors, including the automotive industry.

Słowa kluczowe: kryzys; pandemia COVID-19; zachowanie firm; sektory przemysłowe

Keywords: crisis; COVID-19 pandemic; company behaviour; industrial sectors

Otrzymano: 6 czerwca 2022

Received: 6 June 2022

Zaakceptowano: 16 czerwca 2022

Accepted: 16 June 2022

Sugerowana cytacja / Suggested citation

Zioło, Z. (2022). Wpływ pandemii na zmiany zachowań podmiotów gospodarczych. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 36(2), 7–26. doi: <https://doi.org/10.24917/20801653.362.1>

WSTĘP

Nasilające się procesy rozwoju technologicznego i ekonomicznego, a także powiązania techniczne, kooperacyjne, surowcowe i kapitałowo-finansowe w zasadniczym stopniu wpływają na przemiany potencjału gospodarczego, społecznego oraz kulturowego poszczególnych krajów, regionów i układów lokalnych. Znaczący wpływ na ich kierunki i tempo wywierają zmieniające się uwarunkowania polityczne, możliwości inwestowania, efektywnego wykorzystania zasobów produkcyjno-usługowych podmiotów gospodarczych oraz jakość działalności instytucji rządowych, pozarządowych i samorządowych. Często w odmiennym stopniu decydują one o uwarunkowaniach działalności gospodarczej firm w różnej skali układów przestrzennych, od skali światowej i kontynentalnej poprzez skale krajowe po skale regionalne i lokalne. Dotychczasowe kierunki i tempo rozwoju w istotnym stopniu zakłócają działania pojawiających się czynników losowych, wpływających na hamowanie procesów rozwojowych i ograniczanie działalności gospodarczej. Na tym tle podjęto próbę całościowego ujęcia wpływu pandemii na uwarunkowania zachowań przemysłu i usług oraz wybranych sektorów i podmiotów gospodarczych. Zwrócono uwagę na negatywne oddziaływania pandemii na procesy rozwojowe, pogłębiającą się sytuację kryzysową, a także zmieniające się relacje między podmiotami gospodarczymi i ich otoczeniem. Rozprzestrzeniająca się pandemia COVID-19 w różnym stopniu wpływa na działalność ekonomiczną poszczególnych sektorów i firm, wymusza wprowadzanie określonych instrumentów prawno-administracyjnych mających na celu ograniczanie tempa rozprzestrzeniania negatywnych skutków działania wirusa, a także zachowanie firm i układów przestrzennych. Należy nadmienić, że niekorzystną sytuację pandemii wzmacniają zmieniające się uwarunkowania klimatyczne, nasilająca się konkurencja między światowymi biegunami wzrostu społeczno-gospodarczego, konflikty militarne, a także dostęp do nowych technologii, źródeł zaopatrzenia surowcowego, zasobów pracy oraz rynków zbytu.

Ze względu na konsekwencje społeczne, ekonomiczne, polityczne i kulturowe problematyka pandemii stanowi obszar dużego zainteresowania badaczy, czego odzwierciedleniem są literatura przedmiotu i publicystyka, podejmujące problematykę wpływu pandemii na podmioty gospodarcze, sektory gospodarki oraz zachowania społeczne i kulturowe różnych grup ludności.

M. Gorynia (2020, 2021) porusza wielowątkową problematykę zmian zachowań układu światowego w obliczu pandemii. Podkreśla, jak można poradzić sobie w czasie pandemii, prezentuje różne wymiary tego zjawiska, jak również określa przyszłość procesów globalizacji i ich wpływ na koncepcje rozwoju. Zwraca też uwagę na wizję i odpowiada na pytanie, co nas czeka po opanowaniu pandemii w układzie sektorowym i przestrzennym. M. Gorynia i P. Trąpczyński (2021) analizują wpływ pandemii na poziom umiędzynarodowienia firm oraz zachowania polskich przedsiębiorców działających

na rynkach międzynarodowych. M. Gorynia i W. Budner (2021) określają regionalny wymiar pandemii oraz jej wpływ na nową sytuację, także po jej ustąpieniu.

Problematykę kształtowania gospodarki regionalnej w obliczu kryzysu wywołanego pandemią podjęli J. Kudełko, K. Wałachowski i D. Żmija (2020). Badacze zwrócili uwagę na społeczno-gospodarcze konsekwencje wywołane pandemią, działania podejmowane przez Unię Europejską oraz rekomendowane działania wobec wyzwań rozwojowych gospodarek regionalnych. W. Gadomski (2020a, 2020b) podejmuje problematykę zakłócania globalnych sieci dostaw oraz zachowań firm – na tym tle analizuje on dokonujące się przemiany w gospodarce Stanów Zjednoczonych i Chin. W. Hańcza (2020) na podstawie wyników badań ankietowych omawia możliwe zachowania małych firm produkujących części i komponenty w warunkach nasilającej się pandemii.

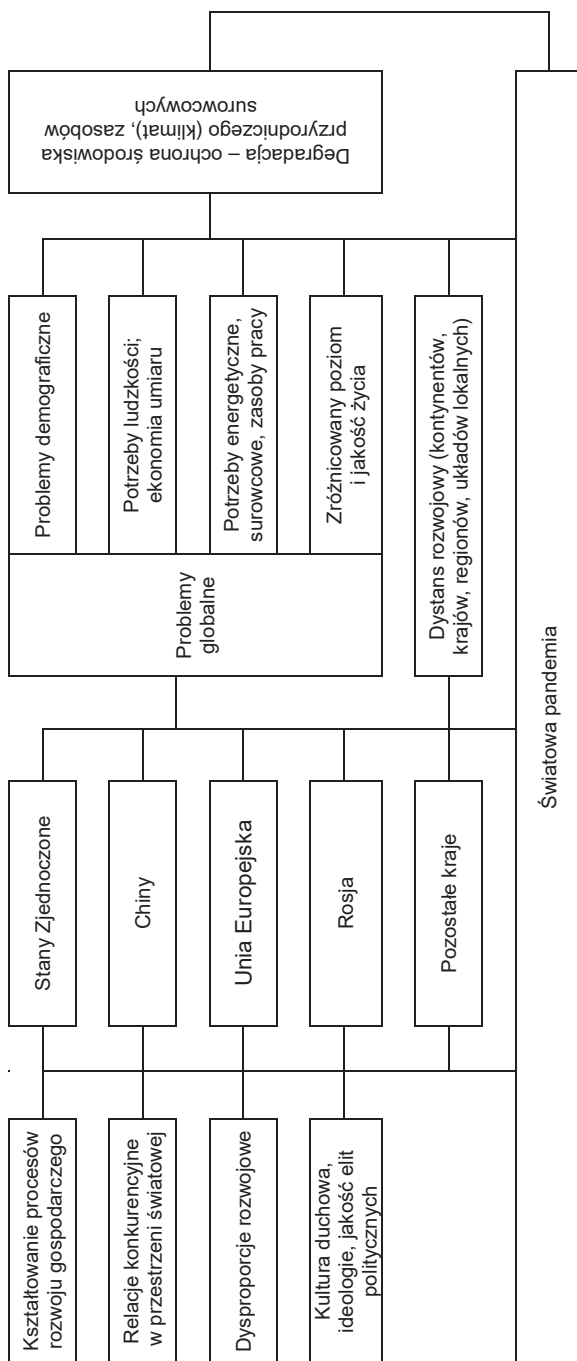
Na zmianę uwarunkowań światowego rozwoju gospodarczego w okresie pandemii zwracają uwagę Baldwin, Weder di Mauro (2020), IMF (2020) i WTO (2020). Podkreślają trudności w działalności firm związane z rozrywanymi powiązaniami technologicznymi i rynkowymi. Określają stopień odporność wiodących firm, gospodarki światowej, a także krajów rozwiniętych na kryzys wywołany pandemią. Kryzys pandemii w różnym stopniu wpłynął na zachowanie poszczególnych branż przemysłu (Mysior, 2020; Błaszczak, 2020), szczególnie negatywnie ograniczając działalność przemysłu motoryzacyjnego (Stojczew, 2021).

Wydaje się, że dotychczasowe wyniki prac badawczych, podejmujące wybrane problemy zachowania gospodarki światowej, poszczególnych krajów i przedsiębiorstw, oraz badania własne pozwalają na podjęcie próby zaproponowania całościowego ujęcia syntetyzującego wyniki dotychczasowych opracowań w ujęciu holistycznym. Ujęcie to wskazuje na dużą złożoność przemian dokonujących się pod wpływem zakłóceń wywołanych pandemią w układach sektorowo-przestrzennych. Pozwala na ujmowanie szczegółowych badań tej problematyki na tle całościowego mechanizmu oddziaływania pandemii na gospodarkę oraz na podejmowanie działań ograniczających negatywne skutki pandemii. Zaproponowane podejście badawcze wskazuje na liczne powiązania funkcjonalne występujące między wyróżnionymi elementami modelu. Naruszenie wartości lub podjęcia określonej decyzji w jednym z nich wpływa na zasadzie sprzężeń łańcuchowych i zwrotnych na zmianę zachowań pozostałych elementów. Umożliwia więc budowanie układów symulacyjnych, pozwalających na ocenę programowanych zmian dokonujących się w wyniku zakładanych decyzji w strukturach podmiotów gospodarczych i gospodarstw domowych, a także związanych z rozwojem działalności inwestycyjnej, jak również podejmowaniem decyzji politycznych na szczeblu międzynarodowym, krajowym, regionalnym i lokalnym.

UWARUNKOWANIA DZIAŁALNOŚCI FIRM PRZEMYSŁOWYCH I USŁUGOWYCH

Uwarunkowania działalności i rozwój podmiotów gospodarczych są bardzo złożone (rycina 1). Wpływają na nie dotychczasowe i stale zmieniające się procesy rozwoju cywilizacyjnego, zmierzające do budowania społeczeństwa informacyjnego i wdrażania reguł gospodarki, w której podstawową bazę ekonomiczną przejmują nauka. W światowych układach przestrzennych część krajów i regionów pozostaje jeszcze w fazie industrialnej, w której podstawową bazę rozwoju stanowi działalność przemysłowa, lub w fazie postindustrialnej, rozwijającej się na bazie działalności usługowej.

Rycina 1. Funkcjonowanie działalności gospodarczej podmiotów gospodarczych

Źródło: opracowanie własne

W światowej przestrzeni zjawisku temu towarzyszy nasilająca się konkurencja w zakresie dostępu do nowych technologii i nowoczesnych produktów, dostępu do źródeł zaopatrzenia surowcowego, zwłaszcza surowców strategicznych, mających istotny wpływ na wytwarzanie nowatorskich produktów, oraz dostępności do obszarów rynkowych (Kołodko, 2010a, 2010b; Marshal 2017, 2010). Nakładają się na to zróżnicowana kultura duchowa, odmienne ideologie oraz jakość elit politycznych poszczególnych państw (Koneczny, 1935; Huntington, 2008).

W procesie przemian światowej przestrzeni geograficznej istotną rolę odgrywają intensywnie rozwijające się i dominujące bieguny wzrostu gospodarczego: Stany Zjednoczone, Chiny, Unia Europejska, Japonia, Rosja. Kształtują się one często na podstawie odmiennej bazy ekonomicznej, ponadto odznaczają się różnym dostępem do najnowszych technologii i produktów oraz różnym poziomem rozwoju społecznego i kulturowego. Coraz silniej zaznaczają się między nimi także relacje konkurencyjne o dominującą pozycję w gospodarce światowej czy chęć podporządkowania sobie gospodarek poszczególnych krajów (Zioło I., Zioło Z., 2020).

W wyniku nasilającego się rozwoju cywilizacyjnego i zwiększających się powiązań społeczno-gospodarczych pojawiają się nowe globalne problemy, których nie są w stanie rozwiązać nawet najbogatsze kraje. Obejmują one problemy demograficzne, które w odmiennym stopniu kształtują się w przestrzeni światowej. Kraje rozwinięte ekonomicznie, wraz z narastającym dobrobytem oraz wewnętrzną polaryzacją społeczną, mają poważne problemy demograficzne związane ze starzeniem się społeczeństwa. Inne kraje borykają się z kolei z zachwianą strukturą płci w wyniku określonej polityki ograniczania urodzeń czy z postępującą selekcją społeczną, przejawiającą się odpływem ludności o wyższych zasobach intelektualnych z krajów mniej rozwiniętych do państw bardziej rozwiniętych. Migracja ta wpływa na brak wykształconej kadry w krajach mniej rozwiniętych, co w znacznym stopniu ogranicza ich obecne i przyszłe możliwości rozwojowe. Równocześnie prężny rozwój demograficzny ludności na obszarach o niskim poziomie rozwoju gospodarczego oraz niski poziom wykształcenia ludności nie są w stanie zastąpić starzejących się pracowników na obszarach ekonomicznie rozwiniętych. Napływ tej kategorii ludności na tereny krajów rozwiniętych zwiększa konieczność zapewnienia im publicznej pomocy materialnej, bez natychmiastowej możliwości wdrażania jej w struktury funkcjonalne w nowych dla nich uwarunkowaniach. Pojawiają się przy tym trudności w zakresie szybkiej adaptacji do życia w warunkach wyższego poziomu rozwoju cywilizacyjnego. Obecna sytuacja wynika niewątpliwie z błędów w stosowanej wcześniej polityce rozwoju demograficznego i migracji ludnościowej przy zaniechaniu reguł kultury duchowej. W konsekwencji stwarza to w krajach rozwiniętych negatywne zjawiska nasilającej się konfrontacji cywilizacyjnej, związanej głównie z różnymi zasobami intelektualnymi migrantów oraz z ich sferą duchową.

Wzrost demograficzny i rosnące potrzeby ludności, zwłaszcza w zakresie dóbr luksusowych, doprowadziły do degradacji środowiska przyrodniczego. Dążenie do podnoszenia efektywności wytwarzania oraz braku wprowadzenia pewnych norm technicznych wpływają na gromadzenie ogromnej ilości odpadów na składowiskach zużytych przedmiotów lub w morzach i oceanach, m.in. sprzętu elektronicznego, transportowego, odpadów radioaktywnych, komunalnych i innych¹. Nieograniczone potrzeby społeczne

¹ Na przykład niestalenie ogólnie przyjętych norm technicznych dla sprzętu elektrotechnicznego wpływa na brak możliwości wykorzystania zasilaczy do różnego typu telefonów komórkowych

nałożyły się na ograniczone możliwości zasobów środowiska przyrodniczego, co przejawia się m.in. nasilającymi się zmianami klimatycznymi. W celu ograniczenia tego negatywnego zjawiska stworzono ideę ekonomii umiaru, która wiąże się z poszanowaniem reguł etycznych przez producentów i społeczeństwo. Należy więc podkreślić, że dotychczasowy rozwój gospodarczy doprowadził do negatywnych skutków związanych z naruszeniem równowagi między zasobami środowiska przyrodniczego a rozwojem cywilizacyjnym człowieka, co będzie stwarzać coraz mniej niekorzystne warunki dla dalszego rozwoju i warunków życia.

Do istotnych problemów globalnych należą także rosnące potrzeby energetyczne oraz rozwijanie technologii na rzecz wykorzystania energii odnawialnej. Potrzebne są nowe surowce, głównie metale rzadkie, które umożliwiają dalszy rozwój technologiczny, zwłaszcza związany z przekazywaniem informacji, badaniami naukowymi i projektowymi, robotyzacją, wytwarzaniem nowoczesnych asortymentów produkcji przemysłowej oraz działalnością usługową (Pitron, 2019).

Szczególnie ważnym zagadnieniem jest ograniczanie procesów polaryzacji i dążenia do wyrównywania poziomu i jakości życia w strukturach społecznych różnej skali układów przestrzennych, od skali światowej po skalę lokalną. Nasilająca się polaryzacja skutkuje zwiększaniem nierówności społecznych oraz narastającym niezadowoleniem, które prowadzi do zjawisk patologicznych, zakłócających harmonijny rozwój ekonomiczny i kulturowy².

ZMIANY UWARUNKOWAŃ FUNKCJONOWANIA FIRM POD WPŁYWEM PANDEMII

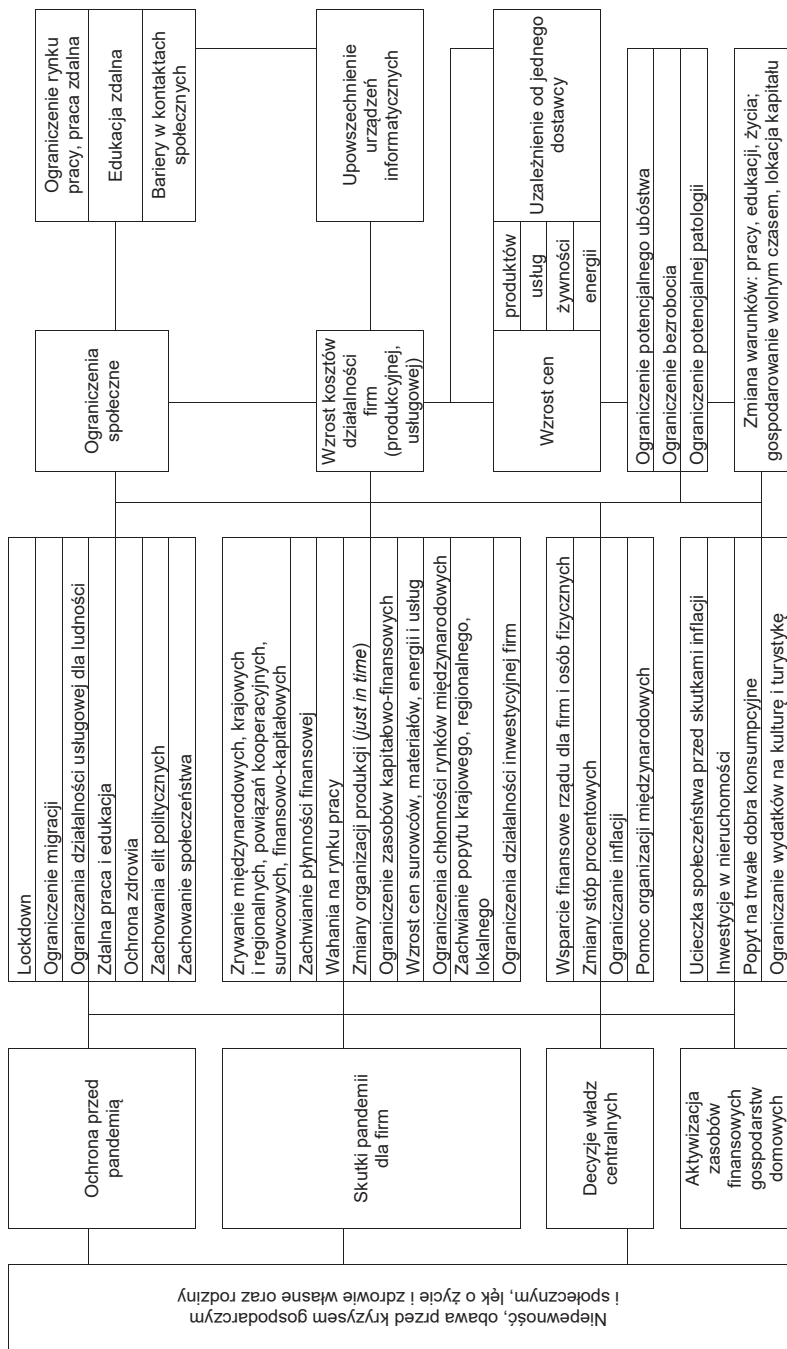
Dotychczasowy proces rozwoju społeczno-gospodarczego i kulturowego w poważnym zakresie zakłóciła rozprzestrzeniająca się pandemia COVID-19. Wpłynęła ona na zmianę zachowań społeczeństwa oraz uwarunkowań, a także na możliwości dalszego rozwoju działalności gospodarczej firm produkcyjnych i usługowych oraz funkcjonowania instytucji. W konsekwencji został zachwiany dotychczasowy proces zachowań podmiotów gospodarczych wywołany pojawiającym się kryzysem. Nadto pogłębiają go wdrażane nowe instrumenty prawno-administracyjne, mające na celu ograniczenie tempa rozprzestrzeniania się negatywnych skutków działania wirusa (Baldwin, 2020; Gorynia, 2021; OECD, 2020).

Na zmianę uwarunkowań funkcjonowania podmiotów gospodarczych w okresie pandemii wpływa także wiele negatywnych zjawisk związanych z możliwością prowadzenia działalności gospodarczej, obawą przed narastającym kryzysem gospodarczym, społecznym czy politycznym, a także lęk o życie i zdrowie własne oraz rodziny. W istniejącej sytuacji podstawowe znaczenie mają: ochrona przed pandemią, zapobieganie pojawianiu się negatywnych skutków jej wpływu na działalność firm, a także decyzje

i komputerów. Równocześnie, ze względu na chęć obniżania kosztów, taniej wykorzystywać do produkcji surowce aniżeli materiały uzyskiwane w wyniku recyklingu. W konsekwencji wiele wykorzystywanych i przestarzałych technicznie produktów, np. samolotów, samochodów, sprzętu elektronicznego, pozostaje na złomowiskach. Wynika to z faktu, że surowiec pochodzący z krajów pozostających na niższym poziomie rozwoju jest tańszy niż produkty otrzymane w wyniku recyklingu.

² Ograniczanie rozmiarów klasy średniej prowadzi do zmniejszania rynku wewnętrznego, obniżania zasobów intelektualnych ludności oraz rosnącego niezadowolenia społecznego, zakłócającego procesy kształtowania społecznego i kulturowego.

Rycina 2. Zmiany warunków rozwoju działalności firm pod wpływem pandemii

władz centralnych i zachowania gospodarstw domowych, zwłaszcza w odniesieniu do gospodarowania zgromadzonymi zasobami finansowymi i kapitałowymi (rycina 2).

W celu zmniejszania tempa rozprzestrzeniania pandemii i jej negatywnych skutków władze centralne podjęły decyzje ograniczające możliwość przemieszczania się ludności i pracowników (lockdown). Ograniczono dojazdy do pracy i pracę na stanowiskach, które mogły przyczyniać się do rozprzestrzenienia wirusa. Na wielu stanowiskach ograniczono pracę do niezbędnych potrzeb funkcjonowania firm i instytucji oraz gospodarki i życia społeczeństwa. W wielu firmach i instytucjach wprowadzono pracę zdalną, podobnie na wszystkich poziomach kształcenia podjęto zdalne nauczanie. Zmieniono warunki pracy i zadania służby zdrowia, która w głównym stopniu była odpowiedzialna za ograniczanie negatywnych skutków pandemii. Wszystko to wpłynęło na zmianę zachowań elit politycznych i społeczeństwa, które zajmowały się dostosowaniem warunków społeczno-gospodarczych do sytuacji pandemicznej.

Poważne skutki pandemii zaznaczyły się w zakresie możliwości działalności gospodarczej firm. Przejawiały się one w ograniczaniu produkcji i działalności usługowej w wyniku zrywania w skali światowej, krajowej i regionalnej łańcuchów powiązań kooperacyjnych, surowcowych i energetycznych oraz zachwiania płynności finansowej. Wpłynęło to także na kurczenie się i zmianę struktury rynków pracy. Doszło do zmiany organizacji działalności firm, zwłaszcza ograniczenia dostaw na czas (*just in time*). Wcześniej system dostaw surowców i produktów na czas obniżał koszty działalności firm związane ze zmniejszającymi się rozmiarami zamrożenia kapitału w działalności magazynowej dostaw kooperacyjnych surowców, podzespołów i zbytu gotowych wyrobów. W nowej sytuacji, wobec niepewności terminowych dostaw, firmy zmuszone są do tworzenia i składowania zapasów, aby ograniczyć zahamowania produkcyjne i utrzymać płynność finansową. Ograniczenie rozmiarów produkcji i działalności usługowej zachwiało rynkiem, co przejawiało się zmniejszeniem zasobów kapitałowych i finansowych oraz wzrostem cen surowców, materiałów i energii. Niestabilna sytuacja gospodarcza wpłynęła na recesję popytową rynków międzynarodowych, krajowych, regionalnych i lokalnych. Wynikały one w znacznym stopniu ze zmiany priorytetów potrzeb, co znalazło swoje odzwierciedlenie w strukturze popytu firm, instytucji i gospodarstw domowych. Zmniejszenie popytu, zwłaszcza konsumpcyjnego, przyczyniło się do znacznego ograniczenia produkcji lub zaniku działalności wytwórczej i usługowej. Doprowadziło to do wzrostu kosztów wytwarzania, które przyczyniają się do wzrostu cen oferowanych produktów, wynikających także z inflacji oraz różnego systemu dotacji z budżetu państwa dla firm i gospodarstw domowych. W wyniku relacji konkurencyjnych i działań politycznych następowało odchodzenie odbiorców od jednego dostawcy (np. surowców energetycznych) oraz dążenie do redystrybucji źródeł dostaw. Ograniczanie rozmiarów rynku pracy doprowadza do zmniejszania strumieni finansowych płynących do gospodarstw domowych, co z kolei wpływa na rosnące bezrobocie, wzrost ubóstwa oraz wzrost zjawisk patologicznych. Ta nowa sytuacja oddziałuje na akumulację finansową firm oraz ograniczanie ich działalności inwestycyjnej.

Praca zdalna i zdalna edukacja miały pozytywny wpływ na wzrost wiedzy i przyspieszenie upowszechnienia się urządzeń informatycznych w działalności podmiotów gospodarczych, instytucji i gospodarstw domowych.

W celu ograniczania negatywnych skutków recesji gospodarczej, zwłaszcza w zakresie dążenia do utrzymania rozmiarów rynku pracy i możliwości zapewnienia warunków życia gospodarstw domowych, władze centralne podejmują działania na rzecz

wsparcia finansowego firm, instytucji i ludności. Aby utrzymać określony poziom życia i możliwości funkcjonowania podmiotów gospodarczych, podjęto działania prowadzące do ograniczania spadku wartości pieniądza i hamowania rosnącej inflacji.

Ważnym ogniwem w pobudzaniu rozwoju ekonomicznego są gospodarstwa domowe, zwłaszcza te, które dysponują odpowiednimi zasobami kapitałowymi i finansowymi. Wobec przewidywanego wzrostu inflacji dochodzi do lokowania zasobów finansowych w środkach trwałych, chroniących przed skutkami inflacji. Szczególnie silnie wpłynęło to na aktywizację rynku nieruchomości, zwłaszcza na wzrost popytu na domy i mieszkania oraz trwałe dobra wyposażenia. Inwestycje w zakresie nieruchomości wpływają na potencjalne ograniczanie skutków inflacji, podnoszenie warunków i jakości życia oraz uważane są za dobrą formę lokowania kapitału. Przyczyniają się do aktywizacji sektora budownictwa poprzez wzrost rynku pracy, zapotrzebowania na materiały budowlane i wykończeniowe pomieszczeń mieszkalnych, urządzenie pomieszczeń, a także remonty istniejącej infrastruktury.

WPŁYW EPIDEMII NA KRAJOWE SEKTORY GOSPODARCZE

Pandemia w różnym stopniu wpłynęła na działalność krajowych sektorów gospodarczych. Zmiany zachowań krajowego przemysłu i budownictwa w okresie pandemii ilustruje dynamika wartości produkcji (tabela 1).

Tabela 1. Dynamika wartości produkcji przemysłu i budownictwa w latach 2017–2021

Kwartaly	Dynamika (2017 I–III = 100)		Dynamika (kwartał poprzedni = 100)	
	przemysł	budownictwo	przemysł	budownictwo
2017 I–III	100,0	100,0	100,0	100,0
2017 IV–VI	86,7	167,2	86,7	167,2
2017 VII–IX	87,0	196,1	100,3	117,3
2017 X–XII	120,6	229,2	138,6	116,9
2018 I–III	102,7	121,2	85,2	52,9
2018 IV–VI	91,6	198,6	89,1	163,8
2018 VII–IX	92,9	221,3	101,4	111,4
2018 X–XII	127,4	256,9	137,2	116,1
2019 I–III	110,6	133,4	86,9	51,9
2019 IV–VI	96,4	213,9	87,1	160,3
2019 VII–IX	98,0	235,6	101,7	110,2
2019 X–XII	134,7	259,6	137,5	110,2
2020 I–III	114,7	146,3	85,2	56,3
2020 IV–VI	86,1	217,8	75,0	148,9
2020 VII–IX	100,1	217,2	116,3	99,7
2020 X–XII	143,3	247,5	143,2	114,0
2021 I–III	125,3	127,4	87,4	51,5
2021 IV–VI	116,0	232,9	92,6	182,8

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

W latach 2017–2021 dynamika produkcji w poszczególnych kwartałach charakteryzowała się dużą zmiennością – wahała się od 75,0% do 149,2%. W procesie tym obserwujemy w miarę regularne wahania sezonowe. Spadkami wartości produkcji przemysłowej

w poszczególnych latach charakteryzują się I i II kwartał, natomiast wzrost wartości zaznacza się w III i IV kwartale. Znacznie większym zróżnicowaniem dynamiki odznacza się sektor budownictwa, najniższe spadki dynamiki jego wartości występują w I kwartale, co jest związane z ograniczeniem prac w okresie zimowym. Różnymi tendencjami przemian odznaczały się poszczególne sektory przemysłowe, na co wskazuje dynamika przychodów ze sprzedaży produktów, towarów i usług (tabela 2).

Tabela 2. Przychody netto ze sprzedaży produktów, towarów i materiałów (w mln zł)

Sektory	Dynamika 2017–2020	Struktura przychodów				
		2017 I–XII	2018 I–XII	2019 I–XII	2020 I–XII	2021 I–VI
Przemysł	108,46	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Górnictwo i wydobywanie	96,61	3,5	3,6	3,6	3,4	3,1
Przetwórstwo przemysłowe	106,16	82,0	86,9	90,9	87,1	80,2
Gospodarka odpadami; odzysk surowcówΔ	153,61	0,9	1,0	1,2	1,4	1,2
Produkcja urządzeń elektrycznych	145,68	4,3	4,7	5,5	6,2	6,3
Produkcja pozostałego sprzętu transportowego	137,67	1,3	1,4	1,9	1,8	1,4
Produkcja wyrobów tytoniowych	133,52	1,0	1,1	1,1	1,3	1,0
Dostawa wody, gospodarowanie ściekami i odpadami, rekultywacjaΔ	130,54	1,9	2,0	2,2	2,4	2,1
Wytwarzanie i zaopatrywanie w energię elektryczną, gaz, parę wodną, gorącą wodęΔ	123,43	12,7	13,1	14,9	15,6	14,6
Produkcja wyrobów z pozostałych mineralnych surowców niemetalicznych	117,89	3,3	3,7	3,9	3,9	3,4
Produkcja napojów	115,50	2,0	2,1	2,4	2,4	1,8
Produkcja wyrobów z metaliΔ	114,21	5,2	5,6	5,9	5,9	5,6
Produkcja papieru i wyrobów z papieru	113,69	2,5	2,8	2,8	2,8	2,5
Produkcja artykułów spożywczych	108,43	13,9	13,9	14,8	15,1	12,6
Produkcja wyrobów z drewna, korka, słomy i wiklinyΔ	108,11	1,8	1,9	1,9	1,9	1,9
Produkcja wyrobów z gumy i tworzyw sztucznych	107,87	5,5	5,8	6,1	6,0	5,9
produkcja komputerów, wyrobów elektronicznych i optycznych	106,81	2,7	2,6	2,7	2,9	2,8

pobór, uzdatnianie i dostarczanie wody	106,70	0,4	0,4	0,5	0,4	0,4
Produkcja mebli	105,52	2,6	2,7	2,8	2,8	2,5
Produkcja chemikaliów i wyrobów chemicznych	105,45	4,1	4,3	4,3	4,3	4,0
Produkcja wyrobów tekstylnych	103,16	0,8	0,8	0,8	0,8	0,7
Poligrafia i reprodukcja zapisanych nośników informacji	99,20	0,7	0,7	0,7	0,7	0,6
Produkcja maszyn i urządzeń	97,16	2,8	3,1	3,2	2,8	2,5
Produkcja pojazdów samochodowych, przyczep i naczep	93,48	11,0	11,3	11,6	10,3	10,1
Produkcja wyrobów farmaceutycznych	92,81	1,2	1,0	1,0	1,1	0,9
Produkcja odzieży	92,32	0,3	0,3	0,3	0,3	0,2
Produkcja metali	91,04	3,8	4,0	3,8	3,4	3,8
Produkcja koksu i produktów rafinacji ropy naftowej	88,07	9,1	11,0	11,0	8,0	7,6
Produkcja skór i wyrobów skórzanych	79,45	0,3	0,2	0,2	0,2	0,2
Wydobywanie węgla kamiennego i węgla brunatnego (lignitu)	78,90	1,8	1,9	1,8	1,5	1,3

Źródło: opracowanie na podstawie danych GUS

W latach 2017–2020 dynamika sprzedaży sektorów wahała się od 153,6% (gospodarka odpadami i odzysk surowców) i 145,7% (produkcja urządzeń elektrycznych) do 79,4% (produkcja ze skór i wyrobów skórzanych) i 78,9% (wydobywanie węgla kamiennego i brunatnego). Zróżnicowana dynamika przychodów ze sprzedaży produktów przemysłowych nawiązuje w znacznym stopniu do: tendencji działań restrukturyzacyjnych dokonujących się pod wpływem rozwoju cywilizacyjnego, spadku sprzedaży produktów szeregu sektorów wynikających z kurczącego się rynku, nasilającej się konkurencji firm zagranicznych oferujących produkty po niższych cenach, a także rozwijającej się pandemii.

W wyniku pandemii dynamika sprzedaży pojazdów samochodowych zmniejszyła się do 93,5%, produkcja metali – do 91,0%, produkcja maszyn i urządzeń – do 97,2%. Światowe działania na rzecz ochrony środowiska wpłynęły na wzrost znaczenia gospodarki odpadami (156,6%) oraz dostaw wody i gospodarowania ściekami (130,6%). Działania na rzecz unowocześnienia działalności produkcyjnej wpłynęły na wzrost produkcji urządzeń elektrycznych (145,7%), pozostałego sprzętu transportowego (137,7%), a także wywarzania energii elektrycznej, gazu i pary (123,4%).

W czasie pandemii szczególnie dynamicznym wzrostem sprzedaży charakteryzowały się maseczki ochronne, laptopy, płyny do dezynfekcji oraz produkcja żywności, zwłaszcza żywności ekologicznej. Przez 11 miesięcy 2020 r. obserwujemy znaczny wzrost wartości sprzedaży w stosunku do miesiący poprzedniego roku: urządzeń elektrycznych – o 10,5%, gospodarki odpadami – o 10,1%, wyrobów farmaceutycznych – o 6,4%,

wyrobów tytoniowych – o 6,1%, komputerów i elektroniki – o 4,6%, wyrobów z drewna – o 3,7%, wyrobów chemicznych – o 2,2%. Znaczący popyt na komputery na całym świecie wywołał przejścia w wielu firmach i instytucjach na pracę zdalną, w tym także na zdalną edukację i naukę. W konsekwencji krajowy rynek laptopów w II kwartale 2020 r. wzrósł o 96%, a w III kwartale – o 66% (Błaszczak, 2020). Przechodzenie na pracę i edukację zdalną stwarzało korzystne warunki dla rozwoju działalności firm informatycznych dostarczających odpowiedni sprzęt i oprogramowanie. Pandemia umożliwiła rozwój działalności firm związanych z ochroną zdrowia, które wobec rosnącego popytu osiągały wzrost dochodów i zysków (Mysior, 2020).

Pandemia w niewielkim stopniu wpłynęła na ograniczenie działalności sektora budowlanego. Znaczący wpływ wywiera tu polityka krajowa, która poprzez system działań ekonomicznych oddziałuje na realizację dużych inwestycji infrastrukturalnych oraz na rozwój działalności związanych z nim firm związanych. Mają one na celu podnoszenie jakości krajowych powiązań sieciowych oraz dostosowanie ich w pewnym zakresie do europejskiej sytuacji obronnej. Prócz tego inwestycje te realizują ważny postulat ograniczania zjawiska bezrobocia. Zarysowana dynamika sprzedaży produkcji budownictwa wynika z faktu, że wiele dużych firm realizowało rozpoczęte przed pandemią wielkie inwestycje infrastrukturalne, w tym budownictwo infrastruktury transportowej. Następował także rozwój budownictwa mieszkaniowego oraz firm związanych z wykończaniem wewnątrz i pracami dekoratorskimi. Rozwój inwestycji mieszkaniowych w pewnym zakresie ograniczał również ich znaczne niedobory. Nadto wobec wizji rosnącej inflacji coraz częstszy staje się zakup mieszkań z przeznaczeniem na wynajem, a działalność ta traktowana jest jako pewna forma lokacji nadwyżek finansowych. Równocześnie wzrósł popyt na remonty i modernizację techniczną wybudowanych wcześniej domów i mieszkań. Na rozwój budownictwa wpływały także początkowo stosunkowo niskie ceny materiałów budowlanych i wykończeniowych oraz niższa presja wynagrodzeń, wynikająca z niepewności o miejsca pracy. Nadto rozwój branży budowlanej w mniejszym stopniu hamowały rozrywane łańcuchy dostaw, które wywierają istotny wpływ na ograniczanie działalności sektorów przemysłowych.

WPŁYW PANDEMII NA PRZEMYSŁ MOTORYZACYJNY

Znaczne ograniczenie działalności produkcyjnej przemysłu wielu branż wynikało z opóźnień w dostawach półprzewodników (czipów). Elementy te znajdują powszechne zastosowanie w większości produktów przemysłowych, takich jak: pralki, lodówki, laptopy, konsole do gier, samochody. Światowe trudności związane z dostawami półprzewodników powstały już na początku pandemii (Lesman, 2021; Koziel, 2021). Kryzys w tym zakresie pogłębiły: pożar w japońskiej fabryce półprzewodników, który całkowicie zniszczył zakład, sroga zima w Teksasie, która wpłynęła na znaczne opóźnienia dostaw, a także susza na Tajwanie. Na ograniczenie produkcji przemysłowej wpłynął także system dostaw podzespołów, zwłaszcza system *just in time*, który dominuje przede wszystkim w przemyśle motoryzacyjnym, lotniczym i elektronicznym. Zgodnie z tym systemem dostawy podzespołów do fabryk montujących są dostarczane do fabryk w ściśle wyznaczonym czasie, kiedy mają być one wykorzystane w wytwarzaniu wyrobów finalnych. System ten, jak już wspomniano, wpływa na znaczne zmniejszenie kosztów magazynowania zapasów surowców, półproduktów, części zamiennych czy podzespołów, co przyczynia się do obniżenia kosztów produkcji końcowej. Wobec braku półprzewodników – a jednocześnie

przy chęci utrzymania produkcji – niektóre koncerny samochodowe zdecydowały się na produkcję samochodów bez czipów. Samochody te czekają na specjalnych parkingach do momentu uzupełnienia brakujących elementów³.

W konsekwencji pandemia szczególnie negatywnie wpłynęła na działalność produkcyjną przemysłu samochodowego. W pierwszych 10 miesiącach 2020 r. w światowym przemyśle motoryzacyjnym produkcja pojazdów zmniejszyła się o 21%. Najpoważniejsza recesja zaznaczyła się w Indonezji, gdzie produkcja ta spadła o 50%, z kolei w Tajlandii, Brazylii, Kanadzie spadła prawie 40%. W UE spadek ten wynosił 31%. Wynika to z częściowego zamykania działalności produkcyjnej wielu fabryk lub ich czasowego ograniczania. W krajach azjatyckich, z wyjątkiem Indonezji i Tajlandii, zaznaczyła się mniejsza recesja. W Chinach produkcja samochodów spadła o 19%, na Tajwanie – o 9%, w Korei Południowej – o 12%, a w Japonii – o 22% (Śliwa, 2020).

Najpoważniejsze trudności mają przedsiębiorstwa, które są związane z dostawami podzespołów i części z Chin, zwłaszcza elementów wyposażenia pojazdów. W efekcie Fabryka Hyundai, w której rocznie produkowano 1,5 mln samochodów, musiała zatrzymać produkcję, gdyż chińscy producenci nie dostarczyli niezbędnych wiązek elektrycznych.

Przez ostatnie 17 lat, aż do kryzysu wywołanego pandemią, europejski koncern Airbus charakteryzował się bardzo dynamicznym rozwojem rynku i rosnącą produkcją samolotów pasażerskich. W 2019 r. dostarczył 863 samoloty dla 99 odbiorców, w tym 173 szerokokadłubowe, i osiągnął największe przychody (70,5 mld euro). W 2020 r., czyli w pierwszym roku pandemii, dostarczył tylko 566 samolotów, a jego dochody zmniejszyły się do 50 mld euro. Obecnie na świecie lata ponad 12 tys. samolotów Airbasa, przy czym zamówienia koncernu na najbliższe lata obliczano wcześniej na prawie 700 samolotów. O kryzysie produkcyjnym koncernu świadczy fakt, że wytwarzał trzy samoloty dziennie (Goławski, 2021).

W Fabryce Samsunga, producenta m.in. smartfonów, stwierdzono jeden przypadek zachorowania na koronawirusa. W konsekwencji 1500 pracowników zostało objętych kwarantanną, a produkcję przeniesiono do innego kraju. Na skutek tego akcje koncernu na światowej giełdzie spadły o prawie 4% (Comarch, 2020).

Doświadczenia wynikające ze zrywania łańcuchów dostaw i uzależnienia się od jednego producenta części i podzespołów wpływają na negatywną ocenę dotychczasowego systemu dostaw. W uwarunkowaniach pandemii przedstawiciele branży samochodowej odnoszą się krytycznie do powszechnie stosowanego do tej pory systemu *just in time*, a jednocześnie zwracają uwagę na konieczność magazynowania i zabezpieczenia dostaw ważnych elementów oraz podzespołów produkcyjnych. Aby uniezależnić się od producentów, głównie z tańszych państw azjatyckich, firmy motoryzacyjne podejmują działania prowadzące do zmniejszenia zależności od dotychczasowych dostawców, głównie półprzewodników i różnego rodzaju wyposażenia samochodów. W tym celu budują fabryki wytwarzające części i podzespoły w miejscu lokalizacji firmy lub w najbliższej odległości (Comarch, 2021).

Podobne trudności pojawiły się na terenie krajów UE. Głównie na skutek zrywania łańcucha dostaw podstawowych komponentów, a szczególnie braku półprzewodników,

³ Południowoamerykańskie zakłady Volkswagena zdecydowały się na produkcję samochodów bez wyświetlaczy multimedialnych. Podobne rozwiązania w produkcji pojazdów bez potrzebnych półprzewodników wprowadzono w modelach Fox, Nivus, Polo i Virtus.

wystąpiły przerwy w produkcji, a sprzedaż nowych samochodów zmniejszyła się o ok. 25%⁴. Działające w Polsce fabryki samochodów w 2020 r. w stosunku do roku poprzedniego zmniejszyły produkcję o 31,2%, m.in. w fabryce Volkswagena w Poznaniu produkcja spadła o 22%, w zakładzie FCA Poland w Tychach – o 33,9%, a w fabryce Opel Manufacturing Poland w Gliwicach – o blisko 50%. W efekcie wywołany przez pandemię kryzys gospodarczy przyczynił się w 2020 r. do spadku wartości sprzedaży przemysłu motoryzacyjnego o 10,7%, co w skali kraju stanowi 9,5% wartości produkcji sprzedanej przetwórstwa przemysłowego. Sytuacja kryzysowa wpłynęła także na spadek inwestycji przemysłu motoryzacyjnego – z 9,1 mld zł w 2019 r. do 7,5 mld zł w 2020 r. (Woźniak, 2021). Ograniczenie produkcji nowych samochodów stwarza korzystne warunki dla rozwoju rynku samochodów używanych, ich napraw, zwiększania obrotu częściami zamiennymi oraz wzrostu popytu na usługi i zwiększanie ich marży.

Pomimo pandemii w krajowym przemyśle samochodowym planowana jest poważna restrukturyzacja działalności wielu fabryk. Ze względu na przewidywane korzystne efekty ekonomiczne rozważa się zmianę działalności fabryk samochodów w Gliwicach firm Opel oraz PSA. W grudniu 2021 r. planowano zakończenie produkcji m.in. Opla Astry. W zamian – za kwotę 300 mln euro – ma powstać nowy wielki zakład Stellantis o zwiększonej powierzchni hal produkcyjnych, z 180 tys. m² do 255 tys. m². Decyzja o nowej inwestycji zapadła jeszcze w 2019 r., a więc przed pandemią. Pandemia nieco opóźnia plany inwestycyjne, w wyniku czego dopiero w kwietniu 2022 r. planowano wyprodukować 40–50 tys. pojazdów. Zakładało się, że nowy zakład ma funkcjonować zgodnie z regułami przemysłu 4.0, a na oddziale karoserii stopień automatyzacji ma wynosić ok. 98%. Na halach fabryki mają funkcjonować autonomiczne pociągi, które bez pomocy operatorów będą w stanie przewozić kilkutonowe ładunki. Z obecnie pracujących 2 tys. osób aż 500 zostało czasowo oddelegowanych w celu zdobywania nowych umiejętności w zagranicznych zakładach – mają one powrócić do fabryki wraz z chwilą podjęcia w niej działalności produkcyjnej. Ponadto planuje się zatrudnić 500 nowych osób (Comarch, 2021d).

WPŁYW PANDEMII NA ZACHWIANIE PŁYNNOŚCI FINANSOWEJ

Podstawowym zadaniem w działalności produkcyjnej czy usługowej firmy jest utrzymanie płynności finansowej, którą w znacznym stopniu zakłóciła pandemia (KRD, 2021). W 2020 r. w Krajowym Rejestrze Długów znajdowało się 282 tys. zadłużonych firm, na łączną kwotę 11,6 mld zł. Wśród nich najpoważniejszy udział mają firmy jednoosobowe, które stanowią aż 65% ogólnej liczby. Dlatego w warunkach kryzysu dla 48,7% przedsiębiorstw najpoważniejszym problemem jest utrzymanie płynności finansowej. Jako główną przyczynę jej zachwiania wskazuje się: trudności z pozyskaniem nowych kontraktów (45,2%), trudności w utrzymaniu dotychczasowych stałych kontrahentów (40,5%), opóźnienia terminów płatności wystawionych faktur za dostarczone produkty i wykonane usługi (34,4%), trudności z pozyskiwaniem środków na prowadzenie działalności gospodarczej (32,4), utrzymanie stałych dostawców półprzewodników

⁴ Okresowe wstrzymanie produkcji samochodów wystąpiło we wszystkich fabrykach działających nie tylko na terenie Polski, lecz także na terenie Czech. W celu utrzymania załogi firma Volkswagen Poland w Poznaniu, podobnie jak fabryka Stellantis w Tychach, nie zwolniła pracowników, a czas przestoju przeznaczyła na wykorzystanie zaległych urlopów pracowniczych, urlopy wypoczynkowe lub jako dni wolne z powodu wypracowanych nadgodzin (Comarch, 2021c).

(24,4%). Właściciele firm wskazują także na pewne zjawiska patologiczne związane z: opóźnieniem płatności za wykonane prace, nieetycznym zachowaniem partnerów, w tym celowe wstrzymywanie i wydłużanie terminów płatności. Poważną barierą jest także niekorzystna sytuacja stałych klientów, którzy znajdują się w trudnej sytuacji i przestają być odbiorcami oferowanych do tej pory produktów i usług. Wielu przedsiębiorców uważa, że na ograniczanie ich działalności wpływa także sytuacja kryzysowa, w której wyniku pojawia się konieczność gromadzenia odpowiednich środków kapitałowo-finansowych na tzw. czarną godzinę.

WPŁYW PANDEMII NA MAŁE FIRMY

Kryzys pandemii wpływa także w różnym stopniu na małe firmy wytwarzające części i komponenty dla przedsiębiorstw produkujących gotowe produkty. Ogólny obraz tej sytuacji zebrano w tabeli 3, przedstawiającej sytuację w firmach, które odpowiedziały na ankietę przeprowadzoną w dniach 15–22 kwietnia 2020 r. (Hańcza 2020).

Tabela 3. Zachowania firm produkujących części i komponente dla przemysłu motoryzacyjnego (kwiecień 2020)

Treść pytań	Ocena przedsiębiorców	Procent odpowiedzi
Zachowania działalności produkcyjnej w firmie, produkcja została:	przerwana	38,8
	w dużym stopniu ograniczona	46,9
	ograniczona w niewielkim stopniu	12,2
	odbywa się tak jak przed kryzysem	2
Czynniki przerwania produkcji w okresie pandemii:	spadek popytu ze strony producentów samochodów (VM)	73,7
	spadkiem popytu ze strony niezależnego rynku (AM)	5,3
	spadkiem popytu ze strony VM i AM	15,8
	inne przyczyny	6,3
Anulowanie lub ograniczanie zamówień przez klientów:	w bardzo dużym stopniu	40,0
	w znacznym stopniu	56,7
	w niewielkim stopniu	3,3
	nie obserwuje	0,0
Główne przyczyny spadku zamówień:	spadek ze strony producentów (VM)	33,3
	spadek ze strony niezależnego rynku	30,0
	nie obserwujemy spadku zamówień	36,7
Działania ochronne firmy przed zakażeniem pracowników	„home office” dla części lub wszystkich pracowników	87,2
	kontrola temperatury ciała	55,0
	środki dezynfekcji w każdym dziale firmy	86,1
	dodatkowa odzież ochronna	51,0
	rezygnacja udziału w spotkaniach zewnętrznych	81,0
	zakaz wizyt osób niezaszczepionych w firmie	72,0
	ograniczenie kontaktu pracowników firmy z kurierami i kierowcami	82,0
	inne działania	13,0

Spadek produkcji w firmie w marcu 2020, w porównaniu z marcem 2019 (udział firm)	nie spadła	13,3
	do 10%	13,3
	10% do 20%	16,7
	20% do 40%	23,3
	40% do 60%	20,0
	60% do 80%	10,0
	ponad 80%	3,3
Wpływ pandemii na popyt produktów firmy w najbliższych miesiącach	bardzo duży spadek popytu	26,7
	znaczący spadek popytu	63,3
	niewielki spadek popytu	10,0
	popyt pozostanie bez zmian	0,0
Czy pandemia wpłynęła na brak personelu ze względu na odmowę pracy przez pracowników	w znacznym stopniu	13,3
	w niewielkim stopniu	53,3
	nie odczuwa	33,3
Problemy z dostawami towarów i surowców	bardzo duże problemy	6,7
	znaczne problemy	26,7
	niewielkie problemy	56,7
	brak problemów	10,0
Czy w związku z przeciągającym się kryzysem firma planuje redukcję zatrudnienia	rozważa to już teraz	26,7
	jeżeli kryzys potrwa dłużej niż miesiąc	16,7
	jeżeli kryzys potrwa dłużej niż 2 miesiące	16,7
	jeżeli kryzys potrwa dłużej niż 3 miesiące	23,3
	nie	10,0
	jeszcze nie wiadomo	6,7
Ocena użyteczności tarczy antykryzysowych	będą bardzo przydatne dla firmy	6,7
	tylko niektóre, będą solidnym wsparciem	20,0
	skorzystanie w niewielkim stopniu	40,0
	w ogóle nie będą wykorzystane	23,3
	jeszcze brak wiedzy na ten temat	10,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Hańcza, 2020

Przywołane dane wskazują, że w znacznej części firm (46,9%) w wyniku pandemii produkcja została ograniczona bądź wstrzymana (38,6%). W głównym stopniu wpłynął na to spadek popytu na wytwarzane przez nie elementy i podzespoły, zwłaszcza wśród producentów samochodów (7,7%). Sytuacja kryzysowa w bardzo dużym i w znacznym stopniu wpłynęła na anulowanie lub ograniczenie wielkości dotychczasowych zamówień (96,7%). W konsekwencji w marcu 2020 r. w stosunku do marca 2019 r. znacząca liczba firm (23,3%) cechowała się spadkiem produkcji od 20% do 40%. Aż 20% firm wykazało spadek od 40% do 60%. Również w następnych miesiącach większość właścicieli firm przewidywała utrzymujący się spadek popytu na oferowane produkty (63,3%). Ponad połowa firm (56,7%) przewiduje niewielkie trudności w zakresie dostaw towarów i surowców dla kontynuowania swojej działalności wytwórczej.

Ważnym problemem społecznym dla państwa pozostaje utrzymanie rynków pracy, co ma zapobiegać bezrobociu. W zależności od kryzysu przedsiębiorcy planują w różnym okresie redukcję zatrudnienia. W 26,7% firm rozważa się ograniczenie liczby pracowników w razie nasilającego się kryzysu, a 23,3% firm przewiduje się takie ograniczenie, jeżeli kryzys będzie trwał dłużej niż 3 miesiące. W celu zachowania działalności firm

i zmniejszenia bezrobocia oferowane są przez władze centralne tzw. tarcze antykryzysowe. Aż 40% zbadanych firm przewiduje, że skorzysta z tarcz antykryzysowych w niewielkim stopniu, 23,3% nie będzie z nich korzystać, a tylko 20% uważa, że stanowią one solidne wsparcie⁵.

WPŁYW KRYZYSU NA PRZESTRZENNE ZMIANY PRZEMYSŁU I BUDOWNICTWA

Zróznicowana dynamika poszczególnych sektorów wpływa na zmianę struktury przestrzennej przemysłu krajowego (tabela 4).

Tabela 4. Zmiana potencjału przemysłu według województw w latach 2010–2021 (w miesiącach I–X)

Województwa	Przemysł		Budownictwo	
	produkcja sprzedana	przeciętne zatrudnienie	produkcja sprzedana	przeciętne zatrudnienie
	I–X 2020 = 100	I–X 2020 = 100	I–X 2020 = 100	I–X 2020 = 100
Polska	114,9	100,5	112,1	99,4
Dolnośląskie	120,7	101,2	103,2	99,7
Kujawsko-pomorskie	110,4	99,6	120,5	99,9
Lubelskie	114,8	100,6	113,5	99,9
Lubuskie	108,4	99,8	115,7	99,8
Łódzkie	111,8	99,7	119,6	104,1
Małopolskie	115,8	101,3	111,4	97,1
Mazowieckie	112,8	100,0	107,2	98,6
Opolskie	113,4	102,1	125,9	103,3
Podkarpackie	118,9	100,9	114,6	105,4
Podlaskie	108,8	102,3	98,0	100,6
Pomorskie	111,6	99,7	111,0	100,9
Śląskie	114,0	99,9	117,9	94,6
Świętokrzyskie	111,6	100,4	88,8	95,1
Warmińsko-mazurskie	113,8	101,9	104,3	100,1
Wielkopolskie	110,0	101,0	120,2	101,6
Zachodniopomorskie	114,3	99,6	148,2	103,3

Źródło: opracowanie na podstawie danych GUS

W pierwszych trzech kwartałach 2021 r. produkcja sprzedana przemysłu wzrosła do 114,9%, a w przemyśle poszczególnych województw wahała się między 108,4 a 120,7%. Najniższą dynamiką wartości sprzedaży charakteryzowały się województwa najsłabiej uprzemysłowione, w których przemysł reprezentowany jest przez

⁵ Wyniki badań odnoszą się do firm, których właściciele odpowiedzieli na postawione pytania. Należy zaznaczyć, że stosunek do badań ankietowych jest bardzo różny. Występują bowiem zarówno osoby nastawione optymistycznie, chcące dowartościować wyniki swojej działalności i pozytywnie ustosunkować się do postawionych pytań, jak i osoby pesymistycznie odnoszące się do swojej działalności, które są w niewielkim stopniu zadowolone lub niezadowolone z bieżącej sytuacji. Znaczna część respondentów odpowiada, że nie interesuje ich ankieta.

mniejsze przedsiębiorstwa pracujące głównie na potrzeby regionalne (lubelskie – 108,8%, podlaskie – 108,8%). Najwyższą dynamiką odznaczają się województwa najbardziej uprzemysłowione, powiązane z kapitałem zagranicznym. Zlokalizowane na ich obszarze firmy w znacznym stopniu współpracują z dużymi korporacjami międzynarodowymi (dolnośląskie – 120,7%, podkarpackie – 118,9%). Natomiast dynamika przeciętnego zatrudnienia w przemyśle nieznacznie wzrosła – do 100,5%, a na terenie poszczególnych województw wahała się od 99,6 do 101,2%. Znacznie osłabienie tej dynamiki nastąpiło w województwach charakteryzujących się występowaniem przemysłu związanego głównie z rynkiem krajowym (kujawsko-pomorskie, lubuskie) i w województwach, na których terenie podejmowana jest restrukturyzacja dużych przedsiębiorstw (łódzkie, pomorskie, śląskie, zachodniopomorskie). Natomiast najwyższą dynamiką odznaczają się województwa objęte programem aktywizacji gospodarczej (podlaskie) oraz województwo opolskie, które jest atrakcyjne ze względu na położenie w sąsiedztwie województw przemysłowych (dolnośląskiego i śląskiego). Dysproporcje w zakresie dynamiki produkcji sprzedanej i zatrudnienia wynikają z działalności inwestycyjnej oraz zmian organizacyjnych w stosunku do rosnącej wydajności pracy.

Większą zmiennością dynamiki wartości sprzedaży i przeciętnego zatrudnienia odznacza się budownictwo. Związane jest to z realizacją zwłaszcza dużych inwestycji, które już zostały zakończone, brakiem nowych działań inwestycyjnych wobec rosnącego ryzyka związanego z sytuacją kryzysową oraz nieatrakcyjnością podejmowania inwestycji na obszarach słabiej rozwiniętych. Znaczący wpływ na opisaną tu sytuację wywiera polityka krajowa, która poprzez system działań ekonomicznych wpływa na realizację dużych inwestycji infrastrukturalnych o funkcjach europejskich oraz krajowych oraz rozwój działalności związanych z nimi firm. Ma to na celu podnoszenie jakości krajowej przestrzeni sieciowej, a także aktywizację rynku pracy.

UWAGI KOŃCOWE

Niekorzystne uwarunkowania rozwoju działalności firm, gospodarstw domowych i układów przestrzennych pogłębia kryzys powstały w znacznym stopniu pod wpływem pandemii oraz sytuacja polityczna przekładająca się na gwałtowny wzrost cen energii na rynkach europejskim i światowym. W konsekwencji kryzysu wywołanego pandemią oraz podjętych działań wojennych następuje dalsze rozrywanie dotychczasowych światowych i europejskich powiązań technologicznych, energetycznych, kapitałowo-finansowych, kooperacyjnych, rynkowych, a także kontaktów w zakresie zaopatrzenia surowcowego, zwłaszcza pierwiastków ziem rzadkich. Przyczyniło się to do spadku tempa rozwoju gospodarczego, społecznego oraz kulturowego poszczególnych krajów i regionów, który wpływa na ograniczone możliwości rozwoju działalności podmiotów gospodarczych przy jednoczesnym wzroście nakładów na zwiększanie potencjału obronnego. Te nowe uwarunkowania wywołują negatywne konsekwencje i stwarzają nowe złożone problemy ograniczające możliwości rozwijania firm, wielu sektorów i gospodarek poszczególnych krajów, regionów i układów lokalnych. Nowa sytuacja wymaga podejmowania odpowiednich działań mających na celu ograniczenie negatywnego wpływu kryzysu na procesy rozwojowe, w tym na kondycję ekonomiczną podmiotów gospodarczych. Działania te nie mogą mieć na celu wyłącznie przywrócenia gospodarki do stanu sprzed kryzysu pandemii i niekorzystnej sytuacji politycznej. Wymagają także

transformacji gospodarki i działalności gospodarczej firm, które dzięki wykorzystaniu nauki i wiedzy będą wytwarzać bardziej nowoczesne, konkurencyjne produkty.

Istotną rolę w tym procesie, obok postaw politycznych i społeczno-kulturowych, odgrywają podmioty gospodarcze, dla których ważnym problemem staje się ograniczanie zasobów pracy. Dlatego powinny być tworzone jak najkorzystniejsze możliwości ich rozwoju technologicznego, które przy mniejszym zatrudnieniu pozwolą na zwiększenie wydajności pracy. Winny one wynikać z impulsów płynących z otoczenia społecznego, politycznego i instytucjonalnego, które będą pobudzać dalszy rozwój działalności produkcyjnej i usługowej poszczególnych firm. Należy nadmienić, że podmioty gospodarcze stanowią różnorodny zbiór i charakteryzują się: różnicowanym potencjałem techniczno-ekonomicznym, różnymi funkcjami w gospodarce światowej, krajowej, regionalnej i lokalnej, odmiennymi pasywnymi i aktywnymi powiązaniem produkcyjnymi, kapitałowymi (wraz z ich otoczeniem). Dlatego kryzys wpływa – często w odmiennym stopniu – na poszczególne sektory i tereny działalności gospodarczej. Należy przyjąć, że w sytuacji pandemii podmioty gospodarcze muszą dostosować się do zmieniających się warunków otoczenia, by mogły przetrwać czasy kryzysu, a następnie, w jak najlepszej kondycji finansowej, reagować na nowe wyzwania technologiczne, organizacyjne i prawne oraz zmieniające się otoczenie rynkowe. W takich okolicznościach wzrasta znaczenie edukacji przedsiębiorczości, mającej na celu poznawanie złożonych mechanizmów funkcjonowania i rozwoju gospodarki, społeczeństwa, podnoszenie aspiracji społecznych rozwoju kultury oraz doskonalenie metod zarządzania złożonymi procesami przemian różnorodnych firm, gospodarstw domowych i układów przestrzennych.

Literatura

References

- Baldwin R., Weder di Mauro, B. (2020). Economics in the Time of COVID-19. VoxEU.org, eBook, CEPR Press.
- Błaszczak, A. (2020). Rynekowi wygrani czasów korona wirusa. *Rzeczpospolita*, 29.12.2020.
- Budner, W., Gorynia, M. (2021). Czy pandemia zmieni miasta i regiony? *Obserwator Finansowy*, 8.06.2021
- Comarch. (2020). Koronawirus a przemysł. *Fabryki w Polsce*, 28.02.2020.
- Comarch. (2021a). Volkswagen wstrzymuje produkcję. *Fabryki w Polsce*, 20.10.2021.
- Comarch. (2021b). Jak półprzewodniki wywróciły świat motoryzacji? *Fabryki w Polsce*, 1.11.2021.
- Comarch. 2021c. Kolejna przerwa w produkcji. Dlaczego fabryka Stellantis nie pracuje? *Fabryki w Polsce*, 2.09.2021.
- Comarch. (2021d). Nowa historia fabryki w Gliwicach. *Fabryki w Polsce*, 21.07.2021.
- Gadomski, W. (2020a). Zwycięscy i przegrani w pandemii. *Obserwator Finansowy*, 28.09.2020.
- Gadomski, W. (2020b). Epidemia korona wirusa zakłóca globalne sieci dostaw. *Obserwator Finansowy*, 28.02.2020.
- Gadomski, W. (2020c). Kryzysy zmieniają gospodarkę. *Obserwator Finansowy*, 24.04.2020.
- Gorynia, M. (2020). Czy COVID-19 zmieni gospodarkę i nasze myślenie. *Rzeczpospolita*, 23.06.2020.
- Gorynia, M. (2021). *Świat w obliczu pandemii*. Warszawa: Wydawnictwo CeDeWu.
- Gorynia, M., Jankowska B. (2021). COVID-19 a współpraca przedsiębiorstw. *Obserwator Finansowy*, 12.01.2021.
- Gorynia, M., Trąpczyński P. (2021). Polscy eksporterzy patrzą na pandemię. *Obserwator Finansowy*, 21.06.2021.
- Goławski, A. (2021). Europejskie skrzydła. *Rzeczpospolita*, 9.07.2021.
- Hańcza, W. (2020). Korona wirus a przemysł produkcji części i komponentów. *Moto Focus*, 22.04.2020.

- Huntington, S.P. (2008). *Zderzenie cywilizacji*. Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Literackie MUZA.
- IMF. (2020). *World Economic Outlook*. April: The Great Lockdown.
- Kołodko, G.W. (2010a). *Wędrujący świat*. Warszawa: Wydawnictwo Pruszyński Media.
- Kołodko, G.W. (2010b). *Świat na wyciągnięcie myśli*. Warszawa: Wydawnictwo Pruszyński Media.
- Koneczny, F. (1935). *O wielości cywilizacji*. Kraków: Gebethner i Wolff.
- Kozieł, H. (2021). Zagrożone serce świata mikroprocesorów. *Rzeczpospolita*, 29.06.2021.
- KRD. (2021). W pandemii przedsiębiorcy doceniają płynność finansową. *Rzeczpospolita*, 29.11.2021.
- Kudełko, J., Wałachowski, K., Żmija, D. (2020). *Gospodarka regionalna w obliczu kryzysu wywołanego pandemią COVID-19*. Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Lesman, U. (2021). Dramatyczny brak chipów. Ford zamyka fabrykę. *Rzeczpospolita*, 13.01.2021.
- Marshall, T. (2017). *Więźniowie geografii*. Warszawa: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Marshall, T. (2021). *Potęga geografii*. Warszawa: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Mysior, J. (2020). Branże i spółki „starej gospodarki” odporne na korona wirusa. *Rzeczpospolita*, 1.12.2020.
- OECD. (2020). *Territorial impact of COVID-19: managing the crisis across levels of government*.
- Pitron, G. (2019). *Wojna o metale rzadkie*. Warszawa: Wydawnictwo Kogut.
- Smil, V. (2008). *Global Catastrophes and Trends. The next fifty years*. London: The MIT Press.
- Stojczew, K. (2021). Ocena wpływu pandemii COVID-19 na sytuację w branży motoryzacyjnej w Polsce. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 35(2), 64–84.
- Śliwa, M. (2020). Spadek światowej produkcji samochodów. *Rzeczpospolita*, 29.12.2020.
- Woźniak, A. (2021). Polski przemysł motoryzacyjny odczuwa skutki pandemii. *Rzeczpospolita*, 17.11.2021.
- WTO. (2020). *Trade in services in the context of COVID-19*. Pozyskano z: <https://roscongress.org/en/materials/torgovlya-uslugami-v-kontekste-COVID-19/> (dostęp: 20.06.2020).
- Zioło I., Zioło Z. (2020). Przestrzeń geograficzna jako przedmiot poznania i zarządzania. W: W. Jagodziński, W. Rakowski (red.), *Szlakami geografii ekonomicznej. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Kazimierzowi Kucińskiemu*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, 47–62.

Zbigniew Zioło, prof. dr hab., Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, Instytut Geografii, Katedra Przedsiębiorczości i Gospodarki Przestrzennej, dr nauk przyrodniczych, dr hab. i prof. nauk ekonomicznych. Zainteresowania badawcze: teoria i metodologia gospodarki przestrzennej, geografii ekonomicznej, polityki gospodarczej oraz rozwoju regionalnego.

Zbigniew Zioło, professor, Pedagogical University of Krakow, Institute of Geography, Department of Entrepreneurship and Spatial Management, PhD in natural sciences, professor of economic sciences. Research interests: theory and methodology of spatial management, economic geography, economic policy and regional development.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6316-1034>

Adres/Address:

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie
Instytut Geografii
Katedra Przedsiębiorczości i Gospodarki Przestrzennej
ul. Podchorążych 2
30-084 Kraków, Polska
e-mail: zbziolo@onet.pl

JOANNA KUDEŁKO

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Polska
Cracow University of Economics, Poland

KINGA SZMIGIEL

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Polska
Cracow University of Economics, Poland

KAROL WAŁACHOWSKI

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Polska
Cracow University of Economics, Poland

DARIUSZ ŻMIJA

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Polska
Cracow University of Economics, Poland

Koncepcja badania społeczno-ekonomicznych konsekwencji i wyzwań pandemii

Concept for research on the socio-economic consequences and challenges of a pandemic

Streszczenie: Kryzys wywołany pandemią COVID-19 ujawnił niedociągnięcia i słabości gospodarek regionalnych. W związku z tym powinien on być postrzegany jako impuls do zmian, mających na celu budowanie większej odporności na podobne sytuacje. Celem artykułu jest przedstawienie autorskiej koncepcji badania społeczno-ekonomicznych konsekwencji kryzysu wywołanego pandemią COVID-19 oraz wyzwań pojawiających się w obliczu zidentyfikowanych problemów rozwojowych. Z przeprowadzonych badań wynika, że do niezbędnych wartości, które trzeba wzmocnić, aby stworzyć nowoczesną i odporną gospodarkę regionalną, należą kompetencje, wiedza naukowa i technologiczna, kapitał finansowy oraz bezpieczeństwo publiczne i społeczne. W celu wzmocnienia wartości priorytetowych warto przyjąć określone style działań, które pozwolą na efektywne wykorzystanie endogenicznych zasobów regionu. Są nimi elastyczność, dywersyfikacja, komunikacja i współpraca. Autorzy posługują się metodą analizy naukowej i dedukcją, ponadto odwołują się do własnych obserwacji zjawisk społeczno-gospodarczych oraz krytycznej analizy literatury i dokumentów strategicznych.

Abstract: The crisis triggered by the COVID-19 pandemic revealed the shortcomings and weaknesses of regional economies. It should therefore be perceived as an impulse for change, aimed at building greater resilience to various external shocks, which will also occur in the future. The aim of the article is to present the original concept of studying the socio-economic consequences of the crisis caused by the COVID-19 pandemic and the challenges arising in the face of the identified development problems. Our research shows that the necessary values to be strengthened in order to create a modern and resilient regional economy include competences, scientific and technological knowledge, financial capital and public and social security. We find that to strengthen the priority values, the specific styles of actions should be adopted, which would enable effective use of endogenous potential resources of the region. These include flexibility, diversification and communication and cooperation. The authors employ the method of scientific analysis and deduction, they refer to their own observations of socioeconomic phenomena and critically analyse literature and strategic documents.

Słowa kluczowe: interesariusze gospodarki regionalnej; kryzys COVID-19; wrażliwość gospodarek regionalnych; polityka regionalna

Keywords: COVID-19 crisis; regional policy; regional stakeholders; vulnerability of regional economies

Otrzymano: 18 grudnia 2021

Received: 18 December 2021

Zaakceptowano: 5 marca 2022

Accepted: 5 March 2022

Sugerowana cytacja / Suggested citation:

Kudełko, J., Szmigiel, K., Wałachowski, K., Żmija, D. (2022). Koncepcja badania społeczno-ekonomicznych konsekwencji i wyzwań pandemii. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 36(2), 27–46. doi: <https://doi.org/10.24917/20801653.362.2>

WSTĘP

Najważniejszym wyzwaniem dla gospodarek krajów i regionów jest stymulowanie rozwoju społeczno-gospodarczego oraz poprawa jakości życia mieszkańców. Proces rozwoju dokonuje się w zmiennych uwarunkowaniach, na które składają się czynniki endogeniczne, związane z efektywnym wykorzystaniem wewnętrznego potencjału gospodarczego i społecznego, oraz czynniki egzogeniczne, wywodzące się z otoczenia zewnętrznego. Wpływ na proces rozwoju mają także pewne czynniki losowe, które mogą zakłócać jego przebieg. Do nieprzewidywalnych czynników losowych zalicza się wszelkie zjawiska przyrodnicze, klęski żywiołowe, anomalie pogodowe itp. Czynniki losowymi z punktu widzenia krajów i regionów mogą być także kryzysy, szoki ekonomiczne, zmiany koniunktury światowej czy zmiany wynikające z ustaleń politycznych na szczeblu międzynarodowym. Takim nieprzewidywanym czynnikiem losowym okazała się pandemia COVID-19, która wywołała poważne konsekwencje społeczne i gospodarcze.

Kryzys związany z pandemią COVID-19 i obostrzeniami ukierunkowanymi na ograniczenie rozprzestrzeniania się wirusa spowodował ogromne zmiany w gospodarkach poszczególnych krajów i regionów. Doszło do bezprecedensowego spadku tempa życia gospodarczego, które w niektórych regionach niemal zamarło. Kryzys spowodował wiele problemów, ujawniając równocześnie słabości gospodarek regionalnych. Pojawiające się trudności implikują konkretne wyzwania rozwojowe. Sprostanie im wymaga podjęcia odpowiednio dobranych działań na rzecz zmniejszenia wrażliwości gospodarek regionalnych oraz zwiększenia ich odporności na zjawiska kryzysowe i inne zakłócenia rozwoju.

Celem artykułu jest przedstawienie autorskiej koncepcji badania społeczno-ekonomicznych konsekwencji kryzysu wywołanego pandemią COVID-19 oraz wyzwań pojawiających się w obliczu zidentyfikowanych problemów rozwojowych. Badanie koncentruje się na problemach i wyzwaniach rozpatrywanych z punktu widzenia różnych interesariuszy gospodarek regionalnych, tj. gospodarstw domowych, przedsiębiorstw, regionalnych władz publicznych oraz organizacji pozarządowych.

Badanie zostało prowadzone w początkowej fazie kryzysu wywołanego pandemią, tj. w drugiej połowie 2020 r. Jednak zamierzeniem autorów nie jest rekomendowanie działań o charakterze doraźnych interwencji, w odpowiedzi na bieżące problemy wywołane pandemią, ale wskazanie kierunków długoterminowej polityki zmierzającej do trwałego zwiększenia odporności regionów na różnego rodzaju sytuacje zewnętrzne, które będą występować także w przyszłości.

WRAŻLIWOŚĆ REGIONÓW NA NEGATYWNE SZOKI EKONOMICZNE

Pojęcie *wrażliwość regionów* (ang. *vulnerability*) można definiować jako podatność regionów na zewnętrzne bodźce ekonomiczne, m.in. negatywne szoki ekonomiczne, kryzysy czy zmiany strukturalne o charakterze globalnym. Odnosi się ono do reakcji na zakłócenia procesów rozwojowych oraz zdolności pozostawania na właściwej trajektorii rozwoju – słowem do reakcji na zmiany i zdolności radzenia sobie z nimi.

Jednym ze znanych systemów pomiaru wrażliwości regionów jest model trzyczęściowy. Zgodnie z nim na wrażliwość gospodarki składają się następujące elementy: ekspozycja (ang. *exposure*), czułość (ang. *sensitivity*) i odporność (ang. *resilience*; Turner II et al., 2003).

Ekspozycja (ang. *exposure*) determinuje stopień narażenia na negatywne bodźce zewnętrzne. Bardziej wyeksponowane na zagrożenia są regiony w większym stopniu uczestniczące w gospodarce globalnej oraz charakteryzujące się wrażliwszą strukturą gospodarki. Ekspozycja wiąże się zatem m.in. z: rozmiarami bezpośrednich inwestycji zagranicznych, otwartością gospodarki określaną przez wielkość eksportu i importu (Briguglio et al., 2009), a także strukturą zatrudnienia. Narażenie na kryzysy zwiększa się w dobie nasilającej się globalnej integracji gospodarczej, otwartości gospodarek i współzależności (Hudson 2010).

Czułość (ang. *sensitivity*) określa podatność gospodarki na zagrożenia i odpowiada za jej reakcję na bodziec. Mniej czuła jest gospodarka, która odznacza się m.in.: wysokim poziomem wykształcenia mieszkańców, wysokim poziomem przedsiębiorczości, wysoką stopą zatrudnienia, zaawansowanymi technologiami, dużym udziałem sektorów o wysokiej wartości dodanej, wysokim udziałem sektorów produkcyjnych i usługowych wysoko i średnio zaawansowanych technologicznie, dużą dywersyfikacją gospodarki, wysoką efektywnością gospodarki, dużym udziałem wydatków sektora prywatnego na B+R (Zaucha et al., 2015).

Najczęściej podejmowanym w literaturze problemem jest odporność (ang. *resilience*) gospodarek regionalnych. Pojęcie to wywodzi się z nauk o psychologii i ekologii, stosowane też było w analizach skutków różnego rodzaju katastrof dla rozwoju regionalnego (Chapple, Lester, 2007). Odporność to zdolność regionu do reagowania na zmiany albo radzenia sobie z nimi, czyli zdolność dostosowania się do wpływu bodźców zewnętrznych, wykorzystania ewentualnych korzyści z pozytywnych szoków czy zmniejszania ewentualnych szkód wynikających z niekorzystnych szoków (Briguglio et al., 2009, 233). Hill i in. (2008) postrzegają odporność gospodarki regionalnej jako jej zdolność utrzymania istniejącego stanu równowagi lub powrotu do poprzedniego poziomu wzrostu produkcji i zatrudnienia po wystąpieniu szoku egzogenicznego. Inni badacze twierdzą, że odporność nie musi oznaczać powrotu do stanu istniejącego wcześniej, lecz polega na umiejętności wykorzystania możliwości pojawiających się w wyniku zmiany. W tym duchu formułowane są koncepcje ewolucyjne, które zdolność adaptacji gospodarczej regionów utożsamiają z procesem zmierzającym do ciągłej zmiany i dostosowywania się do zmieniających się okoliczności, a nie z utrzymywaniem stabilności. Gospodarki regionalne stale ewoluują. Możliwości adaptacji gospodarki regionalnej w odpowiedzi na szok egzogeniczny są zależne od ukształtowanej w przeszłości ścieżki rozwoju (Martin 2010, Hassink, 2010), opartej na wykształconej strukturze gospodarki oraz stosunkach społeczno-gospodarczych i instytucjonalnych.

Większą odpornością charakteryzują się gospodarki regionalne o wysokiej jakości instytucji, wysokim poziomie kapitału ludzkiego, wysokim poziomie kapitału społecznego, zaawansowanej technologii, wysokich zasobach kapitałowych przedsiębiorstw i władz terytorialnych, dużej wartości dofinansowania zewnętrznego (Zaucha et al., 2015), dywersyfikacji gospodarczej oraz innowacyjności (Walker, Salt, 2006).

Najbardziej narażone (wyeksponowane) na zjawiska kryzysowe są najlepiej rozwinięte regiony, które równocześnie cechuje niska czułość i wysoka zdolność reagowania na negatywne szoki. Praktyczne wnioski, jakie wynikają dla podmiotów realizujących politykę regionalną, wskazują na potrzebę wzmacniania odporności gospodarek regionalnych, tj. zdolności reagowania na zjawiska kryzysowe i równocześnie zmniejszania ich czułości.

Kryzys spowodowany przez wybuch pandemii COVID-19 jest największym globalnym kryzysem gospodarczym ostatnich dekad. Pandemia koronawirusa określana może być jako Black Swan globalnej gospodarki, który – podobnie jak kryzys z 2008 r. – zaskoczył niemal cały świat. Pojęcie to rozpropagował N.N. Taleb (2007), który charakteryzował takie zjawiska jako wydarzenia, które pojawiają się nagle i odciskają ogromne piętno na codziennym życiu. Odnaczają się trzema cechami: rzadkością, ekstremalnym wpływem i retrospektywną przewidywalnością. Kryzys wywołany pandemią COVID-19 spełnia przesłanki szoków ekonomicznych rozpatrywanych z perspektywy modeli makroekonomicznych (Ramey, 2016), tj. jest egzogeniczny w stosunku do bieżących i opóźnionych endogenicznych zmiennych modelu, nie jest skorelowany z innymi egzogenicznymi szokami oraz reprezentuje nieoczekiwane zmiany w zmiennych egzogenicznych. Kryzys ma charakter popytowo-podażowy (Baldwin, Weder di Mauro, 2020). Kanały transmisji kryzysu na realną gospodarkę obejmowały stronę zarówno podażową (m.in. zerwanie łańcuchów produkcji, utrudnienia transportowe, brak pracowników z powodu wprowadzonych restrykcji), jak i popytową (spadek konsumpcji z powodu restrykcji społecznych, wzrost niepewności, spadek dochodów i odkładanie konsumpcji oraz inwestycji).

Wpływ kryzysu spowodowanego epidemią COVID-19 nie jest symetryczny dla wszystkich sektorów gospodarki. Największą stratę poniosły przedsiębiorstwa, których działalność została znacznie ograniczona lub zawieszona w związku z wprowadzonymi restrykcjami dotyczącymi dystansu społecznego (usługi, rozrywka) oraz transportu (turystyka, firmy mające globalne łańcuchy produkcji; Barua 2020). Obserwacja notowań giełdowych wskazuje, że przedsiębiorstwa, które według wyceny spółek najdotkliwiej odczuły skutki kryzysu COVID-19, prowadzą działalność związaną z wydobywaniem surowców, turystyką, rekreacją, transportem lotniczym, przetwórstwem metali, sektorem ubezpieczeń, działalnością bankową, produkcją artykułów gospodarstwa domowego, samochodów oraz dostarczaniem mediów (Fernandes, 2020). Badania dowodzą, że w większym stopniu ucierpiały usługowe działy gospodarki niż przemysłowe (Benanav, 2021), zwłaszcza branża turystyczna, gastronomiczna i transportowa (Gunay, Kurtulmus, 2021, Stojczew, 2021) oraz związana z działalnością kulturalną (Vitalisova i in., 2021). Skutkiem kryzysu było też pogorszenie koniunktury w polskiej gospodarce. Wpływ na to miała malejąca dynamika konsumpcji gospodarstw domowych oraz akumulacji przedsiębiorstw. W ślad za tym nastąpił szybki wzrost liczby bezrobotnych, przy czym w większym stopniu problem ten dotknął kobiety niż mężczyzn (Pukin-Sowul, Ostrowska, 2021). W szczególnie trudnej sytuacji znalazły się osoby o niskich kwalifikacjach, z małym doświadczeniem zawodowym, nieposiadające umowy o pracę na czas nieokreślony.

Takie niekorzystne sytuacje powodują obniżenie poziomu bezpieczeństwa socjalnego ludności, co w wielu przypadkach wpływa na pogorszenie kondycji psychicznej (Lu i in., 2021, Skrabacz, 2021).

Poprzednim globalnym kryzysem, który dotknął światową gospodarkę, był kryzys finansowy w latach 2007–2009 (ang. *Great Recession*). Był to kryzys z największym negatywnym wpływem na gospodarki państw europejskich od czasu II wojny światowej (Capello, Caragliu, 2016). Wpływ kryzysu był asymetryczny terytorialnie, na poziomie zarówno państw, jak i regionów (Capello i in., 2015, Christopherson i in., 2015, Mohlmann i in., 2011). Kryzys zwrócił większą uwagę badaczy oraz osób tworzących politykę publiczną na zagadnienia odporności jednostek terytorialnych, definiowanych jako zdolność absorbowania i opierania się szokom oraz do wyzdrowienia i powrotu do normalności (Yicheol, 2015). Badania reakcji na kryzys wskazują, że istotnym czynnikiem zwiększającym odporność regionów jest jakość administracji publicznej (Ezcurra et al., 2019), dywersyfikacja gospodarki (Deller i in., 2016), jakość kapitału ludzkiego, a także sektorowa specjalizacja (Rios i in., 2020).

METODYKA BADAŃ

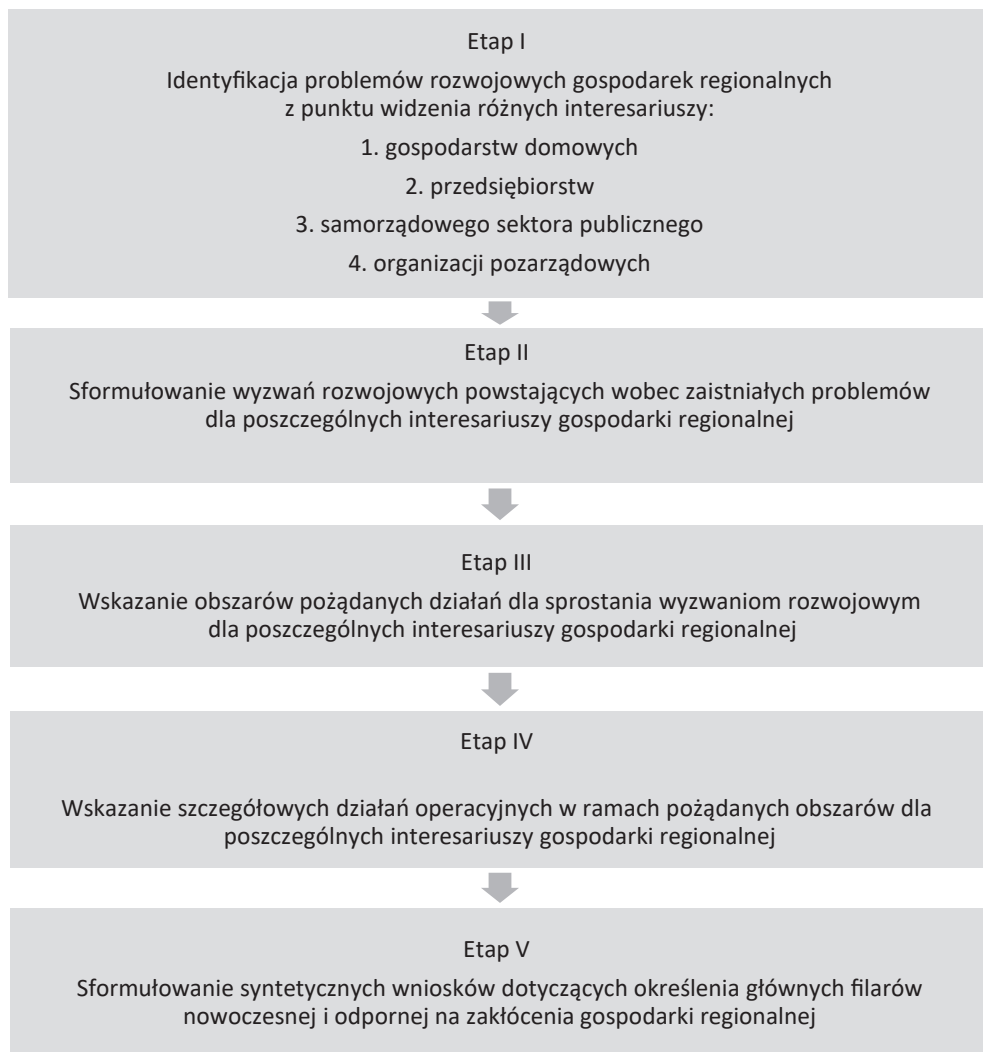
Koncepcja badania społeczno-ekonomicznych konsekwencji i wyzwań pandemii dla gospodarek regionalnych zakłada realizację poszczególnych etapów postępowania badawczego (rycina 1).

W pierwszym etapie zidentyfikowano problemy różnych interesariuszy gospodarki regionalnej, tj. gospodarstw domowych, przedsiębiorstw, samorządowych władz regionalnych i organizacji pozarządowych, które pojawiły się w następstwie pandemii. W dalszej kolejności sformułowano wyzwania dotyczące sprostania zaistniałym problemom. Następnie wskazano obszary pożądanych działań, a w ich ramach – konkretne zalecenia, sformułowane w postaci działań operacyjnych. Na podstawie obserwacji dotyczących problemów, wyzwań, obszarów działań i konkretnych zaleceń, odnoszących się do różnych interesariuszy gospodarki regionalnej w sposób syntetyczny, określono główne filary nowoczesnej i odpornej na zakłócenia gospodarki regionalnej, na które składają się wartości istotne dla rozwoju potencjału endogenicznego regionów oraz style działania sprzyjające rozwojowi nowoczesnej gospodarki. Proponowane rozwiązania wykraczają poza krótkookresowe interwencje podejmowane w reakcji na kryzys. Uwzględniają także działania, które mają sprostać wyzwaniom rozwojowym w dłuższym okresie i uodpornić gospodarkę na pojawiające się cyklicznie zakłócenia.

Takie ujęcie problemu i rekomendowane rozwiązania stanowią nowe podejście do planowania rozwoju regionalnego. Intencją autorów jest zaprezentowanie i rozprzagowanie nowego spojrzenia i kierunków myślenia o rozwoju regionów, w którego duchu zachodzące zmiany należy traktować jako szanse, wyzwania i bodźce do wyzwolenia, ciągłego rozwoju i doskonalenia terytorialnych potencjałów.

Zaprezentowane w artykule badania zostały oparte na metodach heurystycznych. W badaniach tych wykorzystano analizę i dedukcję naukową, bazującą na obserwacji zjawisk społeczno-gospodarczych, krytycznej analizie literatury przedmiotu i dokumentów strategicznych, a także własnych doświadczeniach oraz wiedzy eksperckiej.

Rycina 1. Etapy postępowania badawczego w koncepcji badania społeczno-ekonomicznych konsekwencji i wyzwań pandemii dla gospodarek regionalnych

Źródło: opracowanie własne

WYNIKI BADAŃ

Wyzwania i rekomendowane działania w obliczu problemów postrzeganych z punktu widzenia gospodarstw domowych. Problemy, wyzwania, obszary działań i konkretne działania, postrzegane z punktu widzenia gospodarstw domowych, zidentyfikowane w odniesieniu do tej grupy interesariuszy w procesie realizacji czterech pierwszych etapów badawczych, zostały przedstawione na rycinie 2.

Pandemia COVID-19 spowodowała znaczne utrudnienia i problemy w funkcjonowaniu gospodarstw domowych. Przede wszystkim pojawiło się realne zagrożenie utraty zdrowia, a w ekstremalnych sytuacjach – utraty życia. Problem ten generuje trudne

Rycina 2. Wyzwania i rekomendowane działania w obliczu problemów postrzeganych z punktu widzenia gospodarstw domowych

PROBLEMY	WYZWANIA	OBSZARY DZIAŁAŃ	DZIAŁANIA
ZAGROŻENIE UTRATY ZDROWIA	>> ZWIĘKSZENIE BEZPIECZEŃSTWA ZDROWOTNEGO	→ BEZPIECZEŃSTWO W MIEJSCACH PUBLICZNYCH >>	Organizacja bezpiecznych stanowisk pracy; Kompleksowe szkolenia w zakresie zasad bezpieczeństwa w warunkach pandemii
		→ ODPORNOŚĆ SYSTEMU OPIEKI ZDROWOTNEJ >>	Elastyczne zarządzanie systemem ochrony zdrowia, stworzenie odpowiednich procedur postępowania, upowszechnienie e-medycyny; Zabezpieczenie placówek opieki zdrowotnej w zakresie sprzętu medycznego i leków
UTRATA MIEJSC PRACY	>> ZWIĘKSZENIE POZIOMU ZATRUDNIENIA I OGRANICZANIE BEZROBOCIA	→ UTRZYMANIE MIEJSC PRACY >>	Doraźne wsparcie finansowe dla osób tracących pracę oraz wsparcie przedsiębiorstw uwarunkowane utrzymaniem miejsc pracy, subwencjonowanie kosztów pracy
		→ ZABEZPIECZENIA SOCJALNE >>	Stworzenie właściwego systemu zabezpieczeń społecznych, obejmujących zasiłki dla bezrobotnych oraz osób o niskich dochodach
		→ ZWIĘKSZANIE POZIOMU ZATRUDNIENIA >>	Aktywna polityka rynku pracy; Wspieranie przedsiębiorstw poprzez system ulg i zachęt finansowych oraz pomoc organizacyjno-prawną; Aktywizacja osób bezrobotnych; Inwestycje publiczne
		→ ATRAKCYJNOŚĆ I MOBILNOŚĆ ZAWODOWA PRACOWNIKÓW >>	Edukacja na każdym poziomie dostosowana do zmieniających się uwarunkowań na rynku pracy oraz do potrzeb lokalnych/regionalnych rynków pracy; Kształcenie ustawiczne osób dorosłych; Rozwijanie postaw przedsiębiorczych i rozwijanie kompetencji "miękkich"
OGRANICZENIE AKTYWNOŚCI I KONTAKTÓW SPOŁECZNYCH	>> STWORZENIE OFERTY ATRAKCYJNYCH I BEZPIECZNYCH FORM AKTYWNOŚCI I WZMACNIANIE WIĘZI SPOŁECZNYCH	→ ZRÓWNOWAŻONY I BEZPIECZNY TRANSPORT >>	Zapewnienie sprawnej komunikacji publicznej; Zapewnienie właściwych warunków sanitarnych; Rozbudowa infrastruktury ścieżek rowerowych
		→ DOSTĘPNOŚĆ DÓBR I USŁUG >>	Rozwój i dywersyfikacja oferty kulturalnej dla różnych grup społeczeństwa; Rozwój e-kultury; Oferowanie atrakcyjnych i bezpiecznych miejsc rekreacji
		→ SIECI SPOŁECZNE >>	Organizacja lokalnych centrów kultury; Aktywizacja osób starszych; Organizacja rekreacji młodzieży; Wsparcie inicjatyw lokalnych i działań na rzecz społeczności lokalnej
		→ SPOŁECZEŃSTWO OBYWATELSKIE >>	Rozwój partycypacji społecznej i komunikacji władz lokalnych/regionalnych z mieszkańcami

Źródło: Kudełko, Wałachowski, Żmija, 2020

wyzwanie, jakim jest zwiększenie bezpieczeństwa zdrowotnego. Dla osiągnięcia tego celu rekomenduje się działania zawierające się w dwóch obszarach: bezpieczeństwo w miejscach publicznych oraz odporność systemu opieki zdrowotnej. Działania realizowane w obrębie obszaru bezpieczeństwa w miejscach publicznych mają charakter tymczasowy, przejściowy. Ich zakres czasowy jest uzależniony od rozwoju sytuacji pandemicznej w regionach, tj. liczby chorych i nowo wykrywanych przypadków, która wskazuje na stopień zagrożenia zakażeniem. Natomiast działania z obszaru odporność systemu opieki zdrowotnej mają charakter długoterminowy i wykraczają poza czas pandemii. Dotyczą zasad funkcjonowania systemu opieki zdrowia w momencie zmagania się z nasiloną liczbą chorych na COVID-19, ale przede wszystkim mają służyć zapewnieniu odporności tego systemu na wypadek wystąpienia podobnych sytuacji w przyszłości.

W celu ograniczenia liczby zachorowań władze państwa zdecydowały się na zamrożenie gospodarki, tj. znaczne ograniczenie działalności przedsiębiorstw, w tym czasowe zaprzestanie funkcjonowania firm działających w warunkach zwiększonego ryzyka rozprzestrzeniania się wirusa SARS-CoV-2. Taka sytuacja przyczyniła się do utraty wielu miejsc pracy i gwałtownego zwiększenia się bezrobocia. Wobec poważnego problemu, jakim jest utrata miejsc pracy przez mieszkańców, gospodarki regionalne stanęły wobec trudnego wyzwania – zwiększania poziomu zatrudnienia i ograniczania bezrobocia. Działania podejmowane w celu sprostania temu wyzwaniu powinny w krótkim okresie koncentrować się na utrzymaniu jak największej liczby dotychczasowych miejsc pracy, a także zapewnieniu zabezpieczenia socjalnego dla osób, które utracą pracę i staną się bezrobotne. W dłuższym okresie powinny zostać podjęte działania na rzecz zwiększania poziomu zatrudnienia poprzez aktywną politykę rynku pracy oraz zwiększanie atrakcyjności i mobilności zawodowej pracowników, przede wszystkim poprzez działania edukacyjne dostosowane do zmieniających się uwarunkowań na rynku pracy.

Bardzo dotkliwie odczuwalnym problemem było przymusowe ograniczenie aktywności ludzi oraz utrudnienia w podtrzymywaniu kontaktów społecznych. W obliczu tych niedogodności rodzi się konieczność stworzenia oferty atrakcyjnych i bezpiecznych form aktywności i wzmacniania więzi społecznych. Rekomendowane w tym zakresie obszary działań obejmują: zapewnienie dogodnych i bezpiecznych warunków transportu, zapewnienie dostępności dóbr i usług (z wykorzystaniem technologii zdalnych), pielęgnowanie różnorodnych powiązań i sieci społecznych oraz kształtowanie społeczeństwa obywatelskiego, świadomego potrzeb wspólnoty oraz zdolnego do samoorganizacji i realizacji wyznaczonych celów społecznych.

Wyzwania i rekomendowane działania w obliczu problemów postrzeganych z punktu widzenia przedsiębiorstw

Syntetyczne ujęcie problemów, wyzwań, obszarów działań i konkretnych działań, postrzeganych z punktu widzenia przedsiębiorstw, zidentyfikowane w odniesieniu do tej grupy interesariuszy w procesie realizacji czterech pierwszych etapów badawczych, zostały przedstawione na rycinie 3.

Wprowadzenie obostrzeń mających na celu ograniczanie rozprzestrzeniania się pandemii COVID-19 wywołało liczne zakłócenia w obszarze produkcji przedsiębiorstw i w całych łańcuchach dostaw, co przełożyło się na zakłócenia w handlu i w liczbie świadczonych usług, a wydatki konsumpcyjne, determinujące popyt na dobra i usługi, zmalały

Rycina 3. Wyzwania i rekomendowane działania w obliczu problemów postrzeganych z punktu widzenia przedsiębiorstw

PROBLEMY	WYZWANIA	OBSZARY DZIAŁAŃ	DZIAŁANIA
SPADEK POPYTU NA DOBRA I USŁUGI	>>	>>	DOSTĘPNOŚĆ PRODUKTU LUB USŁUGI DLA KLIENTÓW >> Nowe kanały sprzedaży
			RYNKI ZBYTU >> Poszukiwanie nowych rynków zbytu; Kierowanie oferty do nowych grup odbiorców
			ZAKRES DZIAŁALNOŚCI >> Dywersyfikacja działalności - podejmowanie działalności powiązanej lub niepowiązanej z dotychczasową
			POLITYKA MARKETINGOWA >> Zmiana strategii w zakresie cen, promocji i dystrybucji
UTRATA CIĄGŁOŚCI ŁAŃCUCHA DOSTAW	>>	>>	ZARZĄDZANIE ŁAŃCUCHEM DOSTAW >> Wdrożenie procesu zarządzania ryzykiem dostaw; Opracowanie strategii zabezpieczających ciągłość działania, w tym strategii zarządzania zapasami uwzględniającej zakłócenia podaży w łańcuchu dostaw
			DYWERSYFIKACJA ŁAŃCUCHÓW DOSTAW >> Dywersyfikacja dostawców dostarczających kluczowe surowce lub produkty uwzględniająca ich geograficzną lokalizację; Wsparcie dla klastrów regionalnych
			MONITOROWANIE ŁAŃCUCHÓW DOSTAW >> Wdrażanie systemów zapewniających bieżące informacje w zakresie dostaw w celu wykrywania i reagowania oraz przewidywania problemów związanych z zakłóceniami w łańcuchu dostaw
			ELASTYCZNOŚĆ ORGANIZACJI >> Opracowanie elastycznych rozwiązań w zakresie organizacji pracy
ZAWODNOŚĆ DOTYCHCZA- SOWYCH SPOSOBÓW ORGANIZACJI PRACY	>>	>>	BEZPIECZEŃSTWO PRACY >> Organizacja stanowisk pracy; Kompleksowe szkolenia w zakresie zasad bezpieczeństwa w warunkach pandemii
			CYFROWA TRANSFORMACJA BIZNESU >> Wirtualizacja struktur przedsiębiorstwa; Wspieranie pracy zdalnej; Robotyzacja, automatyzacja i digitalizacja procesów
			E-BIZNES >> Promowanie prowadzenia działalności gospodarczej on-line, w całości działalności lub w części, w branżach, których jest to możliwe
			MONITOROWANIE SYTUACJI FINANSOWEJ PRZEDSIĘBIORCA >> Analiza aktualnej sytuacji finansowej
UTRATA PŁYNNOŚCI FINANSOWEJ	>>	>>	WSPARCIE KAPITAŁOWE DLA PRZEDSIĘBIORSTW >> Doraźne wsparcie finansowe; Wypracowanie długookresowych zasad wsparcia
			EDUKACJA PRZEDSIĘBIORCÓW I SPOŁECZEŃSTWA >> Kampanie edukacyjne na temat zarządzania finansami i konieczności tworzenia rezerw finansowych na wypadek sytuacji kryzysowych; Promowanie postaw regionalnego patriotyzmu gospodarczego; Rozwijanie postaw przedsiębiorczych

Źródło: Kudełko, Wałachowski, Żmija, 2020

do bardzo niskich wartości. Pogorszyła się sytuacja finansowa wielu firm, a duża część z nich utraciła płynność finansową.

Stąd też bardzo istotnym wyzwaniem dla przedsiębiorstw stało się odbudowanie popytu na ich dobra i usługi. Kierunki działań, jakie mogą być podejmowane przez podmioty gospodarcze w celu przeciwdziałania temu problemowi, są bardzo różnorodne, a ich efekty mogą pojawić się w krótkim lub długim horyzoncie czasowym. Przedsiębiorstwa, oprócz zwiększenia dostępności swoich produktów lub usług dla klientów za sprawą uruchamiania nowych kanałów sprzedaży (np. dzięki wykorzystaniu internetu), mogą również dokonywać zmian w swojej strategii poprzez dostosowanie cen, stosowanie sposobów promocji i dystrybucji, poszukiwanie nowych rynków zbytu dla swojej oferty lub kierowanie jej do nowych grup odbiorców, a także dywersyfikowanie prowadzonej działalności gospodarczej.

Istotne jest wyzwanie polegające na utrzymaniu ciągłości łańcuchów dostaw. Aby móc tego dokonać, firmy mogą realizować różnego rodzaju działania polegające m.in. na zarządzaniu łańcuchem dostaw, np. poprzez zarządzanie różnego rodzaju ryzykiem oraz opracowanie i wdrażanie strategii zabezpieczających ciągłość działania, w tym strategii zarządzania zapasami uwzględniającej zakłócenia podaży w łańcuchu dostaw. Istotną kwestią jest również monitorowanie łańcuchów dostaw za pomocą systemów zapewniających bieżące informacje w zakresie dostaw, tak aby móc z wyprzedzeniem wykrywać problemy związane z zakłóceniami w tych łańcuchach, a także skutecznie na nie reagować. Ważna jest również dywersyfikacja dostawców – którzy dostarczają kluczowe surowce lub produkty – zapewniająca ich geograficzną różnorodność. Działania te powinny być realizowane przez firmy przede wszystkim we własnym zakresie, a wsparcie sektora publicznego powinno mieć charakter selektywny.

Pandemia COVID-19 przedefiniowała również zasady funkcjonowania wielu zakładów pracy i wymusiła zmiany w organizacji ich pracy. W związku z tym, iż dotychczasowe rozwiązania okazały się niewystarczające, przedsiębiorstwa muszą podjąć działania mające na celu dostosowanie się do nowych wymogów sanitarnych i do nowej rzeczywistości gospodarczej. Służyć temu mogą praktyki polegające na uelastycznieniu struktur organizacyjnych przedsiębiorstw, tak aby mogły one szybko reagować na pojawiające się zakłócenia zewnętrzne, czy działania mające na celu cyfrową transformację biznesu, polegające m.in. na wirtualizacji struktur przedsiębiorstwa, wspieraniu pracy zdalnej, a także procesów robotyzacji, automatyzacji i digitalizacji. Bardzo ważne, zwłaszcza w okresie pandemii COVID-19, jest zapewnienie odpowiedniego bezpieczeństwa pracy, polegającego na właściwej organizacji stanowisk pracy i kompleksowych szkoleniach w zakresie zasad bezpieczeństwa w warunkach zagrożenia epidemiologicznego. Wśród przedsiębiorców powinno być również promowane prowadzenie działalności gospodarczej online (e-biznes).

Istotnym wyzwaniem dla przedsiębiorstw stało się utrzymanie płynności finansowej. Aby zapobiec upadłości, przedsiębiorcy muszą na bieżąco monitorować sytuację finansową swoich firm, co przyczyni się do szybkiego wykrycia zagrożenia niewypłacalnością i wprowadzenia odpowiednio wcześniej działań naprawczych. W dobie pandemii ważne jest również wsparcie kapitałowe dla przedsiębiorstw, które powinno być udzielane dla rentownych (przed kryzysem) spółek ze wszystkich sektorów gospodarki, które zostały dotknięte problemami. Duże znaczenie ma również to, aby przedsiębiorcy mieli możliwość zaciągnięcia kredytów o obniżonym oprocentowaniu na potrzeby działalności bieżącej. Równie istotnym działaniem, które przyniesie efekty w dłuższej perspektywie

czasowej, jest odpowiednia edukacja przedsiębiorców, a także całego społeczeństwa w zakresie umiejętności zarządzania finansami i tworzenia rezerw finansowych oraz kształtowania postaw przedsiębiorczych.

Wyzwania i rekomendowane działania w obliczu problemów postrzeganych z punktu widzenia regionalnych władz publicznych

Pandemia COVID-19 spowodowała szereg utrudnień i zaburzeń działania całego samorządowego sektora publicznego. Problemy, wyzwania, obszary działań i konkretne działania, postrzegane z punktu widzenia regionalnych władz publicznych, zidentyfikowane w odniesieniu do tej grupy interesariuszy w procesie realizacji czterech pierwszych etapów badawczych, zostały przedstawione na rycinie 4.

Dystansowanie społeczne i inne restrykcje stały się testem odporności i zdolności adaptacji do zmienionych warunków dla całego sektora, który w nowych uwarunkowaniach musiał świadczyć usługi publiczne i utrzymywać prawidłowe funkcjonowanie całej infrastruktury krytycznej. Dlatego rekomendacją jest tu zwiększenie odporności instytucji publicznych na pojawiające się szoki zewnętrzne. Jednym z priorytetowych obszarów zalecanych działań jest rozwój infrastruktury społeczno-gospodarczej. Po pierwsze, należy zwiększyć poziom bezpieczeństwa, przygotować procedury reagowania na niekorzystne zdarzenia oraz scenariusze odtwarzania infrastruktury krytycznej, czyli tych systemów, które są kluczowe dla bezpieczeństwa państwa i jego obywateli oraz służą zapewnieniu sprawnego funkcjonowania administracji publicznej, instytucji oraz przedsiębiorców. Po drugie, należy zapewnić wystarczający do reagowania w sytuacjach kryzysowych poziom zasobów zgromadzonych w systemie rezerw strategicznych. Po trzecie, należy zapewnić wysoki poziom ochrony środowiska naturalnego oraz wysoki poziom występowania zieleni w terenach zurbanizowanych. Kolejnym priorytetem powinna stać się dbałość o odporność usług publicznych poprzez tworzenie scenariuszy i procedur na wypadek nieprzewidzianych zdarzeń i decentralizacji systemów. Elastyczność i odporność instytucji oraz usług nie mogą zostać osiągnięte bez elastycznej i efektywnej administracji. Dlatego proponowaną rekomendacją są inwestycje w wykształcenie i szkolenia personelu administracji, cyfryzacja administracji, wprowadzenie procedur zarządzania kryzysowego oraz usprawnienie kanałów komunikacji instytucji publicznych z mieszkańcami.

Kolejnym problemem stało się finansowanie działań samorządowego sektora publicznego. Pandemia spowodowała znaczny wzrost wydatków, m.in. na dofinansowanie systemu zdrowia, zakup sprzętu koniecznego do walki z epidemią, programy wsparcia dla przedsiębiorców czy dostosowanie działań i procedur do nowej sytuacji. Jednocześnie z powodu ogólnego spadku koniunktury i obniżenia aktywności społeczno-gospodarczej obniżeniu uległy też dochody budżetowe. Dla utrzymania bieżącego poziomu usług publicznych oraz wzmocnienia lokalnych inwestycji konieczne są działania poprawiające sytuację finansową całego samorządowego sektora publicznego. Aby utrzymać dotychczasowy poziom wydatków, konieczne będzie subsydiowanie budżetów jednostek sektora lub zezwolenie na okresowe rozluźnienie reguł budżetowych, decentralizacja finansów publicznych oraz zapewnienie niskoprocentowanych kredytów płynnościowych, które pozwolą na niezakłócone działanie przy obniżonych dochodach. Kolejnym obszarem interwencji powinno stać się zwiększenie poziomu inwestycji publicznych, dzięki któremu zostanie pobudzony zagregowany popyt, w tym także z wykorzystaniem instrumentu

Rycina 4. Wyzwania i rekomendowane działania w obliczu problemów postrzeganych z punktu widzenia samorządowego sektora publicznego

PROBLEMY	WYZWANIA	OBSZARY DZIAŁAŃ	DZIAŁANIA
NISKA ODPORNOŚĆ INSTYTUCJI I USŁUG PUBLICZNYCH NA SZOKI ZEWNĘTRZNE	>>> ZWIĘKSZENIE ODPORNOŚCI INSTYTUCJI I USŁUG PUBLICZNYCH NA SZOKI	7> INFRASTRUKTURA SPOŁECZNO-GOSPODARCZA >>>	Utrzymanie rezerw strategicznych; Inwestycje dla utrzymania bezpieczeństwa infrastruktury krytycznej; Ochrona zasobów naturalnych, krajobrazowych i środowiskowych
		>>> ODPORNOŚĆ USŁUG PUBLICZNYCH >>>	Dostosowanie sieci usług publicznych do szoków
		7> ELASTYCZNA I EFEKTYWNA ADMINISTRACJA >>>	Cyfryzacja urzędów; Edukacja, szkolenia dla personelu; Przygotowanie procedur zarządzania kryzysowego; Usprawnienie komunikacji instytucji publicznych z mieszkańcami
PROBLEM FINANSOWANIA DZIAŁALNOŚCI SAMORZĄDOWEGO SEKTORA PUBLICZNEGO	>>> POPRAWA SYTUACJI FINANSOWEJ SAMORZĄDOWEGO SEKTORA PUBLICZNEGO	7> PRZECIWDZIAŁANIE FINANSOWYM SKUTKOM KRYZYSU >>>	Luzowanie reguł budżetowych; Decentralizacja finansów; Kredyty płynnościowe
		7> INWESTYCJE PUBLICZNE >>>	Pozyskiwanie subwencji i dotacji na lokalne inwestycje; Rozwój partnerstwa publiczno-prywatnego; Obligacje samorządowe; Montaż finansowy
NISKA ELASTYCZNOŚĆ SYSTEMU EDUKACJI	>>> USPRAWNIENIE SYSTEMU EDUKACJI	7> CYFRYZACJA EDUKACJI >>>	Wyposażenie szkół, nauczycieli i uczniów w sprzęt komputerowy; Zapewnienie sprawnego systemu informatycznego; Edukacja nauczycieli i uczniów w zakresie metod i technik zdalnego nauczania
		7> NOWOCZESNE PROGRAMY EDUKACYJNE >>>	Dostosowanie szkolnictwa do zmian społeczno-gospodarczych oraz potrzeb lokalnych rynków pracy, z uwzględnieniem regionalnych specjalizacji
NIEEFEKTYWNE WYKORZYSTANIE POTENCJAŁU ENDOGENICZNEGO	>>> WZMOCNIENIE POTENCJAŁU ENDOGENICZNEGO I ZWIĘKSZENIE ODPORNOŚCI GOSPODARKI REGIONALNEJ	7> AKTYWIZACJA POTENCJAŁU ENDOGENICZNEGO >>>	Rozwój przedsiębiorczości; Wsparcie dla inicjatyw lokalnych
		>>> MODERNIZACJA STRUKTURY GOSPODARKI >>>	Wspieranie sektorów wysokiej technologii w produkcji i usługach; Identyfikacja i rozwój inteligentnych specjalizacji regionalnych; Dywersyfikacja działalności gospodarczej
		7> WZMACNIANIE SIECI I POWIĄZAŃ SPOŁECZNO-GOSPODARCZYCH W REGIONIE >>>	Popularyzacja modelu rozwoju lokalnego kierowanego przez społeczność; Rozwój lokalnych grup działania i inicjatyw klastrowych; Inicjowanie współpracy sektora publicznego i prywatnego, w tym instytucji badawczych i biznesu; Integracja lokalnego potencjału wytwórczego

Źródło: Kudełko, Wałachowski, Żmija, 2020

partnerstwa publiczno-prywatnego. Źródłem kapitału inwestycyjnego mogą być również obligacje samorządowe.

Dystansowanie społeczne ograniczyło możliwość dotychczasowego funkcjonowania systemu edukacji. Brak możliwości bezpośrednich kontaktów wymusił szybką adaptację do nowych warunków i cyfryzację procesu kształcenia. Wyzwaniem stało się wprowadzanie systemów informatycznych, które łączyły nauczycieli z uczniami, oraz przeszkolenie

wszystkich do ich wykorzystywania. Ponadto edukacja zdalna wymaga zastosowania innych metod dydaktycznych. Pandemia COVID-19 pokazała, że cyfryzacja systemu edukacji może być sposobem na utrzymanie działania systemu w razie nieprzewidzianych wydarzeń. Konieczna do tego jest przede wszystkim infrastruktura techniczna: wyposażenie szkół, nauczycieli i uczniów w sprzęt komputerowy oraz stworzenie sprawnie działającego systemu informatycznego i oprogramowania. Wykorzystanie takiej infrastruktury wymaga kompetencji, dlatego niezbędna jest także edukacja nauczycieli w zakresie metod i technik wykorzystywanych podczas edukacji zdalnej. Programy edukacyjne powinny być dostosowane do zmian społeczno-gospodarczych i uwzględniać specyfikę kluczowych kompetencji potrzebnych do funkcjonowania we współczesnym świecie.

Samorządowemu sektorowi publicznemu przypada rola podmiotu wyznaczającego kierunki rozwojowe i agregującego kapitały wszystkich lokalnych i regionalnych interesariuszy. Dlatego wyzwaniem jest wzmocnienie potencjału endogenicznego i zwiększenie odporności gospodarki. Nie jest to zadanie krótkoterminowe, powstałe w reakcji na szok spowodowany wybuchem pandemii. Traktować je należy jako proces długiego trwania, mający na celu uodpornienie lokalnej i regionalnej gospodarki na mogące pojawić się w przyszłości wstrząsy oraz zapewnienie wysokiego poziomu rozwoju. Większa odporność uwarunkowana jest zdywersyfikowaną strukturą gospodarczą. Lokalne i regionalne gospodarki oparte tylko na jednym sektorze – w sytuacji zmian technologicznych czy kryzysów – są wysoce wrażliwe i podatne na załamanie. Ważnym obszarem działań jest aktywizacja potencjału endogenicznego. Rekomendacją jest także wpływanie na rozwój przedsiębiorczości mieszkańców, które może być wzmacniane przez edukację oraz promowanie proaktywnych postaw wśród ludności, a także aktywne wsparcie merytoryczne i finansowe dla inicjatyw lokalnych.

Innym obszarem działań jest modernizacja struktury gospodarczej. Priorytetem powinno stać się wspieranie sektorów wysokiej technologii, które cechują się wysoką wartością dodaną oraz miejscami pracy dobrej jakości. Istotnym zadaniem jest identyfikacja oraz rozwój inteligentnych specjalizacji regionalnych i lokalnych. Działania sektora publicznego powinny skupiać się na tworzeniu odpowiedniego otoczenia biznesu, przyjaznego dla rozwoju specjalizacji, realizacji kampanii informacyjnych oraz dostosowywaniu priorytetów swoich działań do potrzeb wiodących sektorów gospodarki.

Ważnym obszarem interwencji powinno stać się wzmacnianie sieci oraz powiązań społeczno-gospodarczych. We współczesnej gospodarce sieci złożone z wielu aktorów odpowiedzialne są za tworzenie największej wartości dodanej. Dlatego działania sektora publicznego powinny zmierzać w stronę wspierania inicjatyw klastrowych i integracji lokalnego potencjału wytwórczego. Zgodnie z zasadami *governance* i partycypacji społecznej wszystkie podmioty regionalne powinny uczestniczyć w procesach decyzyjnych oraz wpływać na działania sektora publicznego, zgodnie z modelem rozwoju lokalnego kierowanego przez społeczność.

Wyzwania i rekomendowane działania w obliczu problemów postrzeganych z punktu widzenia organizacji pozarządowych

Problemy, wyzwania, obszary działań i konkretne działania, postrzegane z punktu widzenia organizacji pozarządowych, zidentyfikowane w odniesieniu do tej grupy interesariuszy w procesie realizacji czterech pierwszych etapów badawczych, zostały przedstawione na rycinie 5.

Rycina 5. Wyzwania i rekomendowane działania w obliczu problemów postrzeganych z punktu widzenia organizacji pozarządowych

PROBLEMY	WYZWANIA	OBSZARY DZIAŁAŃ	DZIAŁANIA
UTRUDNIENIA W PROWADZENIU DZIAŁALNOŚCI	>> NOWA ORGANIZACJA DZIAŁANIA	>> WSPARCIE CYFRYZACJI ORAZ KONSULTACJE PROCEDUR	>> Granty na zakup sprzętu koniecznego do adaptacji; Wsparcie merytoryczne w formie konsultingu
SPADEK DOCHODÓW	>> UTRZYMANIE I POZYSKIWANIE NOWYCH ŹRÓDEŁ FINANSOWANIA DZIAŁALNOŚCI	> UTRZYMYWANIE PŁYNNOŚCI FINANSOWEJ > ZWIĘKSZENIE FINANSOWANIA	>> Kredyty płynnościowe dla organizacji Zachęty podatkowe dla darczyńców; Zwiększenie wpływów z podatków dochodowych

Źródło: Kudełko, Wałachowski, Żmija, 2020

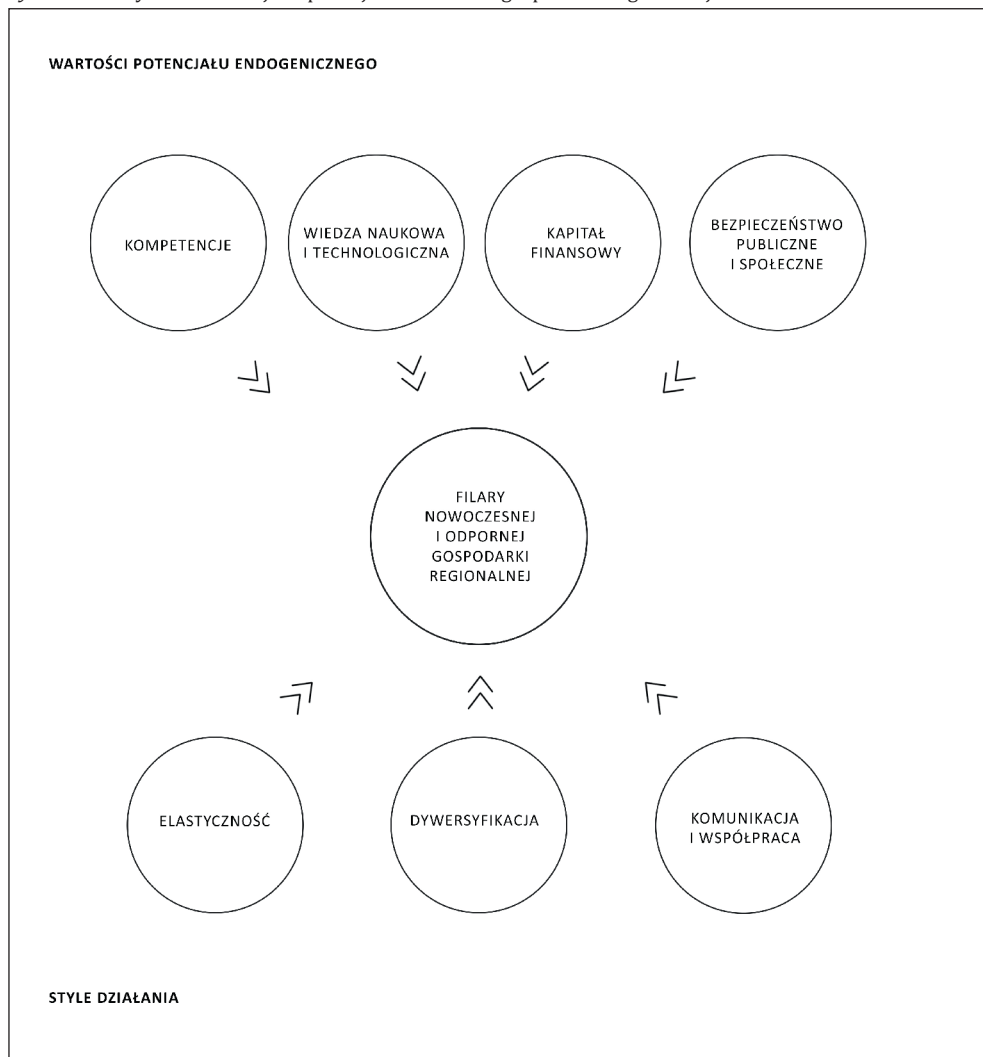
Pandemia COVID-19 i zalecany dystans społeczny silnie wpłynęły na działania sektora pozarządowego, który bazuje na bezpośrednich kontaktach z adresatami swoich działań oraz na pracy z wolontariuszami. Wymusiło to zmianę dotychczasowej formuły działania. Musiała ona zostać dostosowana do nowych norm sanitarno-epidemiologicznych lub być prowadzona zdalnie, z wykorzystaniem internetu. Proponowanymi kierunkami działań, odpowiadającymi na wyzwanie nowej organizacji prowadzonej aktywności, jest wsparcie cyfryzacji działalności organizacji pozarządowych oraz zapewnienie profesjonalnych konsultacji, dotyczących sposobów wykorzystywania technik cybernetycznych oraz wdrażania nowych procedur postępowania. Wsparcie może być realizowane w formie grantów lub pożyczek na zakup sprzętu potrzebnego do zmian organizacyjnych.

Problemem dla trzeciego sektora gospodarki stał się także znaczący spadek dochodów. Niepewność oraz pogarszająca się koniunktura gospodarcza wpłynęły na dotkliwe obniżenie poziomu dochodów pochodzących z darowizn od osób fizycznych oraz przedsiębiorstw, dla których działania z obszaru społecznej odpowiedzialności biznesu nie są kluczowe dla dalszego trwania. Dlatego w okresie przejściowym sektor publiczny powinien zapewnić, podobnie jak dla sektora przedsiębiorstw, niskooprocentowane kredyty płynnościowe, pozwalające na niezakłócone działanie organizacji pozarządowych. Innym proponowanym działaniem jest wprowadzenie bodźców podatkowych dla obywateli i przedsiębiorców, którzy finansują NGO, poprzez zwiększenie limitu dopuszczalnych odpisów podatkowych.

GŁÓWNE FILARY NOWOCZESNEJ I ODPORNEJ GOSPODARKI REGIONALNEJ

Na podstawie zidentyfikowanych działań dotyczących problemów i wyzwań poszczególnych interesariuszy gospodarki regionalnej zrealizowano ostatni etap badań, którego celem było określenie głównych filarów nowoczesnej i odpornej na zewnętrzne zakłócenia gospodarki regionalnej.

Rycina 6. Filary nowoczesnej i odpornej na zakłócenia gospodarki regionalnej

Źródło: Kudełko, Wałachowski, Żmija, 2020

Na najważniejsze atrybuty gospodarek regionalnych składają się wartości istotne dla rozwoju potencjału endogenicznego regionów oraz style działania sprzyjające rozwojowi nowoczesnej gospodarki (rycina 6).

Do niezbędnych wartości, które należy wzmacniać w celu wykreowania nowoczesnej i odpornej gospodarki regionalnej, należą: kompetencje, wiedza naukowa i technologiczna, kapitał finansowy, bezpieczeństwo publiczne i społeczne.

Kompetencje te odnoszą się do wartości związanych z indywidualnymi cechami, zdolnościami i predyspozycjami ludzi. Mają charakter podmiotowy i przypisywane są poszczególnym jednostkom. Są to: wiedza, umiejętności, doświadczenie, postawy oraz cechy osobowości, np. kreatywność, przedsiębiorczość, odpowiedzialność. Warunkują one jakość kapitału ludzkiego w relacjach społecznych i gospodarczych, w szczególności

w ramach funkcjonowania organizacji na rynku pracy. Potrzeba wzmacniania kompetencji dotyczy wszystkich interesariuszy gospodarki regionalnej i powinna przejawiać się w działaniach każdego z nich.

Wiedza postrzegana jest jako jeden z najważniejszych czynników rozwoju społeczno-gospodarczego. Znajduje to swoje zastosowanie w procesie wytwarzania dóbr i usług oraz we wdrażanych rozwiązaniach technicznych i technologicznych. Tworzenie i wykorzystanie nowoczesnych technologii oraz wprowadzanie innowacji wpływa na nowoczesność i wydajność składników majątku oraz jakoś wytwarzanych produktów, co przekłada się na konkurencyjność przedsiębiorstw i całej gospodarki.

Kapitał finansowy obejmuje środki pieniężne będące w dyspozycji jednostek oraz inne dobra o wymiernej wartości pieniężnej pochodzące z różnych źródeł, wewnętrznych i zewnętrznych. Zasoby finansowe stanowią podstawowy warunek funkcjonowania gospodarstw domowych, przedsiębiorstw, a także sektorów samorządowego i pozarządowego. Stanowią o możliwościach konsumpcji i inwestycji.

Utrzymywanie bezpieczeństwa publicznego oznacza zapewnienie ochrony przed wszelkimi zagrożeniami, utrzymywanie porządku publicznego i prawidłowego funkcjonowania państwa, zachowanie zdrowia i życia obywateli oraz zagwarantowanie możliwości realizacji podstawowych interesów społeczno-gospodarczych państwa i jego mieszkańców. To głównie w gestii władz publicznych leżą takie obszary działań jak zapewnienie bezpieczeństwa w przestrzeni publicznej, zapewnienie odporności systemu opieki zdrowotnej czy utrzymanie infrastruktury krytycznej. Instytucje publiczne odpowiedzialne są też za utrzymanie bezpieczeństwa społecznego, które wiąże się z zapewnieniem wysokiego poziomu życia osobom i grupom społecznym oraz tworzeniem warunków dla ich rozwoju. Działania w tym zakresie obejmują zabezpieczenia bytowe, utrzymanie szeroko rozumianej infrastruktury społeczno-gospodarczej, obejmującej usługi edukacyjne, kulturowe, rekreacyjne, infrastruktury technicznej, w tym komunikacyjnej i transportowej, oraz ochrony środowiska przyrodniczego.

Oprócz pielęgnowania priorytetowych wartości bardzo istotne są też przyjęte style działania, które umożliwiają efektywne wykorzystanie wartości potencjału endogenicznego oraz ich wzmacnianie (m.in. elastyczność, dywersyfikację, komunikację i współpracę).

Elastyczność w podejmowaniu decyzji i działaniu rozumiana jest jako umiejętność dostosowywania się do zmieniających się warunków. Elastyczny pracownik jest gotowy do dostosowania się do nowych warunków pracy, spełniania oczekiwań pracodawcy, zmiany stanowiska pracy czy podjęcia nowych obowiązków. Również przedsiębiorstwa muszą wykazać się elastycznością w działaniu, aby utrzymać się na rynku wobec nieuniknionych zmian funkcjonowania.

Dywersyfikacja oznacza różnicowanie działalności i aktywności oraz poszukiwanie różnych sposobów na osiągnięcie sukcesu gospodarczego. Taka strategia działania zmniejsza ryzyko prowadzenia działalności. Umożliwia przynajmniej częściową rekompensatę strat z tytułu spadku popytu na jakieś dobro czy usługę poprzez uzyskiwanie zysku ze sprzedaży produktów z innych obszarów działalności. W szerszym zakresie dywersyfikacja dotyczy różnicowania struktury gospodarki. Do zadań władz publicznych należy wspieranie dywersyfikacji gospodarki, stwarzanie warunków dla rozwoju firm z różnych branż, a nie tylko wiodących na lokalnych rynkach.

Odnoszeniu sukcesów gospodarczych służą szeroko pojęta kooperacja i współpraca. Sieci wzajemnie powiązanych i kooperujących przedsiębiorstw przyczyniają się do integracji lokalnego potencjału wytwórczego. Specyficzną formą współpracy, którą należy

rozpropagować w większym zakresie, jest partnerstwo publiczno-prywatne. Umożliwia ono łączenie sił i środków tych dwóch sektorów w realizacji przedsięwzięć i dostarczaniu usług tradycyjnie przypisywanych do zadań sektora publicznego, przy obopólnych korzyściach. Innym wymiarem zalecanej kooperacji jest współpraca przedsiębiorstw sektora prywatnego i instytucji badawczych. W zakresie sterowania rozwojem gospodarek regionalnych nieodzowna jest współpraca władz publicznych ukonstytuowanych na różnych szczeblach (lokalnym, regionalnym, krajowym). Kolejnym rodzajem współdziałania jest wzmacnianie partycypacji społecznej. Przejawia się ona w aktywnym uczestnictwie mieszkańców w podejmowaniu decyzji dotyczących społeczności, w których żyją.

Badanie prowadzone było w początkowej fazie kryzysu wywołanego pandemią, tj. w drugiej połowie 2020 r. Jednak zamierzeniem autorów nie jest rekomendowanie działań o charakterze doraźnych interwencji, w odpowiedzi na bieżące problemy wywołane pandemią, ale wskazanie kierunków długoterminowej polityki zmierzającej do trwałego zwiększenia odporności regionów na różnego rodzaju zewnętrzne szoki, które będą występować także w przyszłości. W takim ujęciu powyższe wskazania są aktualne w obecnej fazie pandemii, a także mogą stanowić propozycję działań na przyszłość. Potrzeba wzmacniania odporności regionalnej pozostaje bowiem stale aktualna.

PODSUMOWANIE

Kryzys wywołany przez pandemię COVID-19, za sprawą swego globalnego zasięgu i poważnych konsekwencji dla społeczeństw i gospodarek, w sposób bezprecedensowy zaburzył życie oraz funkcjonowanie krajów i regionów. Wymusił podjęcie interwencji zaradczych o charakterze doraźnej pomocy, a także skłonił do myślenia o długoterminowych kierunkach działań, które muszą zostać podjęte dla wyrowadzenia gospodarek z kryzysu oraz wzmacniania ich odporności na zakłócenia procesów rozwojowych.

Problemy te generują wiele trudnych wyzwań rozwojowych – sprostanie im wymaga podjęcia przemysłanych, skoordynowanych działań, dotyczących różnych obszarów gospodarki oraz uzależnionych od indywidualnych i wspólnych wysiłków wszystkich podmiotów regionalnej społeczności. Gospodarka regionalna jest bardzo złożonym systemem, składającym się z wielu elementów, działającym na zasadzie naczyń połączonych. Sukces gospodarczy zależy od indywidualnych działań każdego z podmiotów oraz przedsięwzięć powstałych w efekcie współdziałania. Współpraca prowadzi do synergii, dzięki czemu rezultaty rozwojowe są większe niż suma indywidualnych działań poszczególnych podmiotów.

Kryzys, który odśłonił niedoskonałości i słabości gospodarek regionalnych, należy traktować jako impuls do zmian, ukierunkowanych na zbudowanie większej odporności na różnego rodzaju zewnętrzne szoki, które będą występować także w przyszłości. Podejmowane interwencje nie mogą mieć na celu przywrócenia gospodarek regionalnych do stanu sprzed kryzysu. Głównym celem przyświecającym wszystkim działaniom powinna być transformacja gospodarcza, która doprowadzi do rozwoju bardziej konkurencyjnych i odpornych gospodarek.

Przedstawione rekomendacje stanowią zbiór modelowych rozwiązań i działań ukierunkowanych na rozwój nowoczesnej i odpornej na wstrząsy gospodarki regionalnej, zdolnej do sprostania pojawiającym się wyzwaniom. Rozwiązania modelowe powinny

być traktowane jako wzorcowy punkt odniesienia. Celem nie jest wskazanie konkretnych działań, gotowych do zastosowania w poszczególnych regionach, ale zaproponowanie pewnych kierunków w myśleniu o rozwoju gospodarek regionalnych. W zależności od specyfiki i uwarunkowań konkretnego regionu zaproponowane powyżej działania powinny być odpowiednio modyfikowane.

Literatura

References

- Baldwin, R., Weder di Mauro B. (2020). *Economics in the Time of COVID-19*. a VoxEU.org eBook. CEPR Press, 13–14.
- Barua, S. (2020). *Understanding Coronanomics: The Economic Implications of the Coronavirus (COVID-19) Pandemic*. Pobrane z: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3566477/ (01.04. 2020).
- Benanav, A. (2021). Service work in the pandemic economy. *Service Work in the Pandemic Economy. International Labor and Working-Class History*, 99, 66–74.
- Briguglio, L., Cordina, G., Farrugia, N., Vella, S. (2009). Economic Vulnerability and Resilience: Concepts and Measurements. *Oxford Development Studies*, 37(3), 229–247.
- Capello, R., Caragliu, A. (2016). After crisis scenarios for Europe: Alternative evolutions of structural adjustments. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 9(1), 81–101.
- Capello, R., Caragliu, A., Fratesi, U. (2015). Spatial heterogeneity in the costs of the economic crisis in Europe: Are cities sources of regional resilience?. *Journal of Economic Geography*, 15(5), 951–972.
- Chapple, K., Lester, B. (2007). *Emerging Patterns of Regional Resilience, Working Paper 2007–13*. Berkeley: Macarthur Foundation Research Network on Building Resilient Regions, Institute for Urban and Regional Development, University of California.
- Christopherson, S., Clark, G.L., Whiteman, J. (2015). Introduction: The Euro crisis and the future of Europe. *Journal of Economic Geography*, 15(5), 843–853.
- Deller, S., Watson, P. (2016). Did regional economic diversity influence the effects of the great recession?. *Economic Inquiry*, 54(4), 1824–1838.
- Ezcurra, R., Rios, V. (2019). Quality of government and regional resilience in the European Union. Evidence from the Great Recession. *Papers in Regional Science*, 98(3), 1267–1290.
- Fernandes, N. (2020). *Economic Effects of Coronavirus Outbreak (COVID-19) on the World Economy*. Pobrane z: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3557504/ (22.04.2020).
- Gunay, S., Kurtulmus, B.E. (2021). COVID-19 social distancing and the US service sector: What do we learn? *Research in International Business and Finance*, 56, ID: covidwho-1036240.
- Hassink, R. (2010). Regional resilience: a promising concept to explain differences in regional economic adaptability?. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3, 45–58.
- Hill, E.W., Wial, H., Wolman, H. (2008). *Exploring Regional Resilience, Working Paper 2008–04*. Berkeley: Macarthur Foundation Research Network on Building Resilient Regions, Institute for Urban and Regional Development, University of California.
- Hudson, R. (2010). Resilient regions in an uncertain world: wishful thinking or practical reality, *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3(1), 11–25.
- Kudełko, J., Wałachowski, K., Żmija, D. (2020). *Gospodarka regionalna w obliczu kryzysu wywołanego pandemią COVID-19*. Warszawa: Difin.
- Lu, L., Peng, J., Wu, J., Lu, Y. (2021). Perceived impact of the Covid-19 crisis on SMEs in different industry sectors: Evidence from Sichuan, China. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 55(24), 1–9.
- Martin, R. (2010). Roepke lecture in economic geography – rethinking regional path dependence: Beyond lock-in to evolution. *Economic Geography*, 86, 1–27.
- Martin, R., Sunley, P. (2006). Path dependence and regional economic evolution. *Journal of Economic Geography*, 6, 395–437.
- Mohlmann, J.L., Garretsen, J.H., de Groot, H.L.F. (2011). The crisis sensitivity of European countries and regions: Stylized facts and spatial heterogeneity. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 4(3), 437–456.

- Pukin-Sowul, P., Ostrowska, A. (2021). The COVID-19 pandemic and Poland's macroeconomic situation. *Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie*, 51(3), 47–59.
- Ramey, V.A. (2016). *Macroeconomic Shocks and Their Propagation*. Handbook of Macroeconomics. 1st ed. Vol. 2. Elsevier B.V, 71–162.
- Rios, V., Gianmoena, L. (2020). The Link Between Quality of Government and Regional Resilience in Europe. *Journal of Policy Modeling*. Doi: <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2020.02.005>
- Skrabacz, A. (2021). Wpływ pandemii koronawirusa na stan bezpieczeństwa społeczno-ekonomicznego Polaków. *Bezpieczeństwo. Teoria i Nauka*, 2 (XLIII), 17–33.
- Stojczew, K. (2021). Ocena wpływu pandemii koronawirusa na branżę turystyczną w Polsce. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 65(1), 157–172.
- Taleb, N.N. (2007). *The black swan. The impact of highly improbable*. New York: Random House.
- Turner II, B.L., Kaspersen, R.E., Matson, P.A., McCarthy, J.J., Corell, R.W., Christensen, L., Eckley, N., Kaspersen, J.X., Luers, A., Martello, M.L., Polsky, C., Pulsipher, A., Schiller, A. (2003). *A Framework for Vulnerability Analysis in Sustainability Science*. Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America, 100(14), 8074–8079.
- Walker, B., Salt, D. (2006). *Resilience Thinking. Sustaining ecosystems and people in a changing world*. Washington–Covelo–London: ISLANDPRESS.
- Yicheol H., Stephan J. (2015). The Economic Resilience of U.S. Counties during the Great Recession. *The Review of Regional Studies*, 45, 131–149.
- Zaucha, J., Brodzicki, T., Ciołek, D., Komornicki, T., Mogiła, Z., Szlachta, J., Zaleski, J. (2015). *Terytorialny wymiar wzrostu i rozwoju*. Warszawa: Difin.

Publikacja została dofinansowana ze środków subwencji przyznanej Uniwersytetowi Ekonomicznego w Krakowie. Program Potencjał nr 19/EEP/2021/POT.

Joanna Kudelko, profesor uczelni, kierownik Katedry Polityki Ekonomicznej i Programowania Rozwoju na Uniwersytecie Ekonomicznym w Krakowie. Autorka lub współautorka wielu publikacji naukowych. Prowadzi prace badawcze związane z polityką społeczno-gospodarczą państwa, ze szczególnym uwzględnieniem polityki regionalnej, polityki miejskiej, polityki rozwoju obszarów wiejskich, polityki spójności UE. Posiada doświadczenie w realizacji krajowych i międzynarodowych projektów naukowo-badawczych.

Joanna Kudelko, associate professor, head of the Department of Economic Policy and Development Programming at Cracow University of Economics. Author or co-author of numerous scientific publications. Conducts research work related to the social and economic policy of the state with particular emphasis on regional policy, urban policy, EU cohesion policy. She has experience in national and international scientific research projects.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8430-2377>

Adres/Address:

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie
Katedra Polityki Ekonomicznej i Programowania Rozwoju
ul. Rakowicka 27
31–510 Kraków
e-mail: kudelkoj@uek.krakow.pl

Kinga Szmigiel, adiunkt w Katedrze Polityki Ekonomicznej i Programowania Rozwoju na Uniwersytecie Ekonomicznym w Krakowie. Autorka i współautorka licznych publikacji naukowych. W obszarze jej zainteresowań badawczych znajdują się kwestie związane z polityką gospodarczą i społeczną oraz innowacyjnością gospodarek i przedsiębiorstw.

Kinga Szmigiel, assistant professor in the Department of Economic Policy and Development Programming at the Cracow University of Economics. Author or co-author of numerous scientific publications. In the area of her research interests there are issues related to economic and social policy, as well as innovativeness of economies and enterprises.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8269-1225>

Adrewns/Address:

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie
Katedra Polityki Ekonomicznej i Programowania Rozwoju
ul. Rakowicka 27
31-510 Kraków
e-mail: kinga.szmigiel@uek.krakow.pl

Karol Wałachowski, asystent w Katedrze Polityki Ekonomicznej i Programowania Rozwoju na Uniwersytecie Ekonomicznym w Krakowie. Ekspert w Centrum Analiz Klubu Jagiellońskiego i współprowadzący podcast *Międzyzmiastowo*. Prowadzi badania w obszarze polityki gospodarczej i polityki miejskiej.

Karol Wałachowski, research assistant in the Department of Economic Policy and Development Programming at Cracow University of Economics. Expert in Center for Analysis of Jagiellonian Club and co-author of podcast about cities – *Międzyzmiastowo*. Conducts research work related to economic and urban policy.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7421-8534>

Adres/Address:

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie
Katedra Polityki Ekonomicznej i Programowania Rozwoju
ul. Rakowicka 27
31-510 Kraków
e-mail: walachok@uek.krakow.pl

Dariusz Żmija, profesor uczelni, pracuje w Katedrze Polityki Ekonomicznej i Programowania Rozwoju na Uniwersytecie Ekonomicznym w Krakowie. Autor i współautor wielu publikacji naukowych. Prowadzi prace badawcze związane z polityką społeczno-gospodarczą państwa, ze szczególnym uwzględnieniem polityki regionalnej, polityki rolnej i rozwoju obszarów wiejskich, innowacji, czwartej rewolucji przemysłowej. Ma doświadczenie w realizacji krajowych i międzynarodowych projektów naukowo-badawczych.

Dariusz Żmija, associate professor in the Department of Economic Policy and Development Programming at Cracow University of Economics. Author or co-author of numerous scientific publications. Conducts research work related to the social and economic policy of the state, with particular emphasis on regional policy, agricultural policy and rural development, innovations and the fourth industrial revolution. He has experience in national and international scientific research projects.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4084-8968>

Adres/Address:

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie
Katedra Polityki Ekonomicznej i Programowania Rozwoju
ul. Rakowicka 27
31-510 Kraków
e-mail: zmijad@uek.krakow.pl

PAWEŁ BREZDEŃ
Uniwersytet Wrocławski, Polska
University of Wrocław, Poland

Działalność przemysłowa w Polsce i zmiana jej struktury przestrzennej w czasie pandemii SARS-CoV-2

Industrial activity and changes in its spatial structure in Poland during the SARS-CoV-2 pandemic

Streszczenie: Artykuł podejmuje problematykę oceny działalności przemysłowej w czasie trwania pandemii SARS-CoV-2 w Polsce w układzie województw. Celem opracowania jest identyfikacja wpływu pandemii SARS-CoV-2 w latach 2020–2021 na działalność przemysłową oraz określenie jej konsekwencji w strukturze przestrzennej przemysłu w poszczególnych województwach. Zakres omawianych zagadnień był uzależniony od dostępności danych, zwłaszcza na poziomie regionalnym. W opracowaniu zaprezentowano analizy dotyczące podstawowych cech charakteryzujących działalność przemysłową, takich jak wartość produkcji sprzedanej przemysłu, liczba pracujących, wartość wskaźnika ogólnego klimatu koniunktury w przetwórstwie przemysłowym. Dopełnieniem analiz struktury regionalnej przemysłu były badania przeżywalności podmiotów, mierzone liczbą podmiotów podejmujących działalność w przemyśle i liczbą podmiotów wyrejestrowanych. Wyniki przeprowadzonych badań wskazują na wyraźny wpływ pierwszej fali koronawirusa (II kwartał 2020 r.) na podstawowe parametry działalności przemysłowej. W okresie pandemicznym (między IV kwartałem 2019 r. a II kwartałem 2021 r.) struktura przestrzenna przemysłu w Polsce odznaczała się dużą stabilnością – zmieniła się jedynie w niespełna 3%. Pomimo dużej stabilności struktura ta podlegała jednak pewnym wahaniom. Największe zmiany dokonały się pomiędzy II kwartałem 2020 r. a II kwartałem 2019 r. Zasadniczą cechą zachodzących zmian strukturalnych jest relatywne zmniejszanie się dysproporcji pomiędzy rozdziałem produkcji przemysłowej na poszczególne województwa Polski.

Abstract: The article deals with the issue of the assessment of industrial activity during the SARS-CoV-2 pandemic in Poland by voivodeship. The aim of the study is to identify the scale of the impact of the SARS-CoV-2 pandemic period in the years 2020–2021 on industrial activity and to determine the consequences in the spatial structure of industry in the system of voivodeships in Poland. The scope of issues adopted for analysis depended on the availability of data, especially at the regional level. The study presents analyses of the basic features characterising industrial activity, i.e. the value of industrial production, the number of employees, the number of entities registered in industrial activity, or the value of the general economic climate indicator in manufacturing. The analyses of the regional structure of industry were complemented by the survey of the survival rate of entities, measured by the number of entities undertaking activities in industry and the number of entities deregistered in the quarters of the analysed period. The results of the conducted research indicate a clear effect of the impact of the first wave of COVID-19 cases (Q2 2020) on the basic parameters of industrial activity. During the pandemic period (Q4 2019 and Q2 2021), the spatial structure of industry in Poland was

characterised by high stability, it changed only by less than 3%. Despite high stability, the spatial structure of industrial production was, however, subject to certain fluctuations. The largest changes in the spatial structure of industrial production took place between Q2 2020 and Q2 2019 – 4%. The essential feature of the ongoing structural changes is the relative reduction of disproportions between the distribution of industrial production to individual Polish voivodeships.

Słowa kluczowe: pandemia SARS-CoV-2; Polska; przemysł; województwa; zmiana struktury przestrzennej; zróżnicowanie przestrzenne

Keywords: change of spatial structure; industry; Poland; SARS-CoV-2 pandemic; spatial differentiation; voivodeships

Otrzymano: 10 stycznia 2022

Received: 10 January 2022

Zaakceptowano: 2 marca 2022

Accepted: 2 March 2022

Sugerowana cytacja / Suggested citation:

Brezdeń, P. (2022). Działalność przemysłowa i zmiana jej struktury przestrzennej w Polsce w okresie trwania pandemii SARS-CoV-2. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 36(2), 47–65. doi: <https://doi.org/10.24917/20801653.362.3>

WSTĘP

Zmiany w systemie produkcji są związane z przekształceniem jego przestrzennej organizacji. Przeobrażenia te dokonują się pod wpływem zmian społecznego podziału pracy, zmieniających się korzyści zewnętrznych, większej elastyczności rynku pracy, a także silniejszego powiązania przemysłu z lokalnymi warunkami społeczno-ekonomicznymi.

Przez układ strukturalny należy rozumieć zbiór elementów uporządkowanych według określonych zasad wyodrębniania i grupowania oraz zespół występujących między tymi elementami relacji. Zmiany strukturalne podnoszą wydajność pracy i mają pozytywny wpływ na wzrost gospodarczy krajów i ich poszczególnych regionów. Wspomniane procesy przemian gospodarczych dokonują się pod wpływem określonych reguł ekonomicznych oraz zasad polityki, które oddziałują na procesy zróżnicowania poziomu rozwoju gospodarczego i realizują się w różnych skalach przestrzennych. Współcześnie ważnym czynnikiem zakłócającym dotychczasowy proces rozwoju jest kryzys pandemiczny, który niejednokrotnie zmienia zasady funkcjonowania zarówno przedsiębiorstw przemysłowych oraz instytucji, jak i zachowań społeczeństwa. Prowadzi on także do przemian układów przestrzennych, które wynikają z konieczności dostosowania ich elementów do nowych sytuacji wywołanych kryzysem.

Celem opracowania jest identyfikacja skali wpływu pandemii SARS-CoV-2 w latach 2020–2021 na działalność przemysłową oraz określenie jego konsekwencji w strukturze przestrzennej przemysłu w układzie województw Polski. W opracowaniu przyjęto następujące kierunki porównań:

- w czasie: punktem odniesienia są wielkości rzeczywiste z roku poprzedzającego pandemię (rok 2019 i I kwartał 2020 r.) oraz z czasu pandemii (od II kwartału 2020 r. do II kwartału 2021 r.). W analizach zastosowano zarówno porównanie zwykłe, jak i porównanie łańcuchowe (najczęściej kolejnych okresów kwartalnych przed pandemią oraz okresów pandemicznych);
- w przestrzeni: podstawą odniesienia są wielkości dla kraju i dla poszczególnych województw.

W artykule zaprezentowano analizy dotyczące m.in. rocznych i kwartalnych wartości produkcji sprzedanej przemysłu w latach 2019–2021, wartości wskaźnika ogólnego klimatu koniunktury w przetwórstwie przemysłowym (w ujęciach miesięcznych) oraz liczby osób pracujących w przemyśle. Dopełnieniem analizy struktury regionalnej przemysłu w okresie pandemicznym były badania procesu „wejść” i „wyjść” w sektorze przedsiębiorstw, mierzonego w poszczególnych kwartałach badanego okresu liczbą podmiotów podejmujących działalność w przemyśle oraz liczbą podmiotów wyrejestrowanych. Ta swoista przeżywalność przedsiębiorstw przemysłowych nie tylko stanowi istotny barometr kondycji każdej gospodarki, lecz także pozwala obserwować zmiany w jej strukturze. Wykorzystując jedną z taksonomicznych metod porządkowana liniowego, na podstawie skonstruowanego wskaźnika syntetycznego dokonano analizy i oceny poziomu wpływu okresu pandemii na działalność przemysłową w poszczególnych województwach Polski. W dalszej części opracowania określono zmiany w strukturze przestrzennej przemysłu w Polsce na podstawie miernika syntetycznego poprzez zastosowanie rachunku wektorowego.

METODY I ŹRÓDŁA DANYCH

Zakres przyjętych do analiz zagadnień uzależniony był dostępnością danych, szczególnie na poziomie regionalnym. Źródłem danych dotyczących analizowanych cech były informacje dostępne w Banku Danych Lokalnych oraz w publikacjach GUS.

Do diagnozy oceny wpływu pandemii SARS-CoV-2 na dzielność przemysłową wykorzystano taksonomiczną metodę porządkowania liniowego. Pozwala ona na ustalenie hierarchii obiektów, czyli uporządkowanie ich od obiektu stojącego w tej hierarchii najwyżej do obiektu znajdującego się najniżej. Hierarchię obiektów określa się na podstawie ich odległości od tzw. wzorca rozwoju. W metodzie tej sumuje się zestandaryzowane wcześniej wartości, a następnie konstruuje względny wskaźnik poziomu rozwoju. W celu porównania analizowanych parametrów dokonano ich standaryzacji za pomocą wzoru:

$$z_i = \frac{(x_i - \mu)}{\sigma}$$

gdzie:

x_i – zmienna standaryzowana,

μ – wartość średnia zmiennej x ,

σ – odchylenie standardowe populacji,

z_i – wartość standaryzowana parametru x .

Po dokonaniu standaryzacji i po zamianie destymulant na stymulanty (poprzez pomnożenie ich wartości przez -1) obliczono wartości taksonomicznych mierników rozwoju. Skorzystano z następującego wzoru (Nowak, 1990):

$$m_i = \frac{p_i - p_{\min}}{p_{\max} - p_{\min}} * 10$$

gdzie:

m_i – wartość miernika rozwoju jednostki (województwa),

p_i – suma wartości analizowanej grupy wskaźników jednostki (województwa),

$p_{\min}$ – suma wartości minimalnych wszystkich analizowanych wskaźników (teoretyczny antywzorzec rozwoju),

$p_{\max}$ – suma wartości wszystkich maksymalnych analizowanych wskaźników (teoretyczny wzorzec rozwoju).

Teoretyczny miernik rozwoju może przyjąć wartość z przedziału [0, 10]. Im większą wartość miernika rozwoju osiąga dana jednostka, tym wyższym poziomem badanego zjawiska się charakteryzuje. Im wartość jest mniejsza, tym więcej jednostka ma do nadrobienia w stosunku do teoretycznego wzorca rozwoju.

Zmiany w strukturze przestrzennej przemysłu w Polsce przedstawiono również w postaci miernika syntetycznego poprzez zastosowanie rachunku wektorowego. Wykorzystana metoda badania zmian strukturalnych stanowi typ badań jednocechowych (przy uwzględnieniu jednej cechy) bądź quasi-jednocechowych (przy uwzględnieniu cechy syntetycznej – złożonej z większej liczby cech, tzw. metacechy). W opracowaniu wykorzystano badania jednocechowe.

Do określenia zmiany struktury przestrzennej działalności przemysłowej zastosowano rachunek wektorowy zgodnie z procedurą proponowaną przez J. Paryska (1976). „Syntetycznym miernikiem, a zarazem obrazem struktury przestrzennej przemysłu w poszczególnych okresach jest wektor kolumnowy K'_j ($K'_1, K'_2, \dots, K'_n$) jako wektor poprowadzony w m – wymiarowej euklidesowej przestrzeni geometrycznej. Miarą zmian struktury przestrzennej jest kąt pomiędzy dwoma, dla dwóch różnych przekrojów czasowych poprowadzonymi w przestrzeni m -wymiarowej, wektorami. Ze względów praktycznych wielkości kątów pomiędzy dwoma wektorami zastąpiono wartością kosinusów tych kątów. Funkcja ta przyjmuje wartości w przedziale od -1,0 do +1,0. Zatem kosinusem kąta pomiędzy dwoma wektorami poprowadzonymi w przestrzeni m -wymiarowej jest iloraz iloczynu wartości tych wektorów przez ich iloczyn skalarny”, co wyraża się wzorem (Parysek, 1976):

$$\cos K'_j K'_k = \frac{K'_j K'_k}{K'_j \cdot K'_k}$$

$$K'_j K'_k = \sum_{i=1}^m c'_{ij} c'_{ik}$$

gdzie:

$$K'_j = \sqrt{\sum_{i=1}^m c'^2_{ij}}$$

$$K'_k = \sqrt{\sum_{i=1}^m c'^2_{ik}}$$

Obliczony następnie arcus cosinus pozwala na określenie wielkości kąta pomiędzy wektorami, co umożliwia określenie wymiaru zmiany badanej struktury. W interpretacji zastosowanej metody wartość funkcji $\cos K'_j K'_k = 1,0$ oznacza stałość struktury, $\cos K'_j K'_k = -1,0$ to zupełne odwrócenie struktury, $\cos K'_j K'_k = 0,0$ to przekształcenie struktury w 50%, natomiast $\cos K'_j K'_k = 0,7071$ to zmiana struktury w 25%. Chcąc uwypuklić samą skalę wielkości zmian struktury przestrzennej w układzie województw w analizowanym okresie, należało nadać nieco inną interpretację wyliczonej funkcji $\cos K'_j K'_k$. Miarą skali zmian struktury przestrzennej będzie bowiem nie wartość $\cos K'_j K'_k$, ale wyrażenie $(1 - \cos K'_j K'_k)$.

Przyjęte do analizy cechy w celu ich porównania zostały znormalizowane z użyciem następującego wzoru:

$$c'_{ij} = \frac{c_{ij}}{\sum_{i=1}^m c_{ij}}$$

gdzie: c'_{ij} – standaryzowany element macierzy P' , to jest macierzy powstałej po przekształceniu macierzy informacji danych wyjściowych.

Powstałe w ten sposób wektory obrazują udział jednostki przestrzennej w badanym zjawisku w poszczególnych latach. Dopełnieniem syntetycznego scharakteryzowania zmian przestrzennego układu przemysłu z użyciem powyższego rachunku wektorowego była klasyfikacja województw z punktu widzenia ich udziału w regionalnej strukturze badanych zjawisk. Jako kryterium podziału przyjęto wskaźniki udziału w nawiązaniu do średniego udziału oraz odchylenia standardowego (Parysek, 1976).

PANDEMIA SARS-CoV-2 A KRYZYS GOSPODARCZY I FINANSOWY

Procesy przemian gospodarczych, przestrzennych i społecznych dokonują się w wyniku nakładających się reguł ekonomicznych oraz przyjmowanych zasad polityki, które z różnym nasileniem oddziałują na procesy zróżnicowania poziomu rozwoju. Realizują się one w odmiennych skalach przestrzennych, począwszy od skali światowej, poprzez grupy poszczególnych krajów i regionów, aż po układy typowo lokalne (Rachwał, Wiedermann, Kilar, 2009, Zioło, 2014). W układach przestrzennych procesy te są warunkowane przez różnego rodzaju czynniki endogeniczne, wpływające na potencjał poszczególnych jednostek przestrzennych i możliwości ich rozwoju społeczno-ekonomicznego, oraz czynniki egzogeniczne, determinujące zróżnicowane kierunki powiązań regionalnych i lokalnych gospodarek.

Współcześnie ważnym czynnikiem zakłócającym dotychczasowy proces rozwoju jest kryzys pandemiczny, który zmienia zasady funkcjonowania zarówno przedsiębiorstw przemysłowych oraz instytucji, jak i gospodarstw domowych. Ostra choroba układu oddechowego, której skutki dotknęły niemalże wszystkie państwa świata, została wywołana przez nowy typ koronawirusa – SARS-CoV-2. Szybki wzrost pozytywnie zdiagnozowanych przypadków, a następnie wzrost liczby wtórnych ognisk w wielu krajach na całym świecie spowodowały, że 11 marca 2020 r. Światowa Organizacja Zdrowia (WHO) ogłosiła stan globalnej pandemii COVID-19 (Czech i in., 2020). Działania służące powstrzymaniu rozprzestrzeniania się pandemii koronawirusa i realizacji celu nadrzędnego, tj. ratowania ludzkiego życia, mają jednak niewątpliwie negatywne konsekwencje gospodarcze i finansowe. Gospodarka światowa oparta na swobodnym przepływie towarów i kapitału, któremu towarzyszą szybkie zmiany technologiczne, nie gwarantuje zatem stabilnego rozwoju wolnego od zagrożeń i turbulencji (Męcina, Potocki, 2020).

Rozprzestrzenianie się koronawirusa spowodowało zmniejszenie aktywności gospodarczej na całym świecie oraz doprowadziło do wystąpienia nowych zagrożeń dla stabilności finansowej (Boot i in., 2020). W konsekwencji pandemii globalne rynki finansowe bardzo silnie zareagowały na zmiany, a wartości poszczególnych indeksów giełdowych drastycznie spadły (McKibbin, Fernando, 2020). Kryzys spowodowany przez COVID-19 pokazał, zarówno uczestnikom rynków finansowych oraz decydentom, jak i ogółowi społeczeństwa, że klęski żywiołowe mogą oddziaływać na gospodarkę na niespotykaną dotąd skalę (Goodell, 2020). Pandemia COVID-19 nie tylko wywarła olbrzymi

wpływ na poziom niepewności na rynkach finansowych, lecz także spowodowała nagły wzrost niepewności gospodarczej, związanej m.in. z obawą przed globalnym kryzysem gospodarczym. Wstępna ocena wpływu pandemii COVID-19 pozwala stwierdzić, iż silne negatywne konsekwencje są zauważalne we wszystkich sektorach gospodarki światowej, zarówno w tych koncentrujących się na wydobywaniu surowców, branżach zaangażowanych w produkcję gotowych produktów, jak i w sektorach usługowych (Nikola i in., 2020). W początkowej fazie kryzysu wygaszono gospodarki poszczególnych państw na niespotykaną dotąd skalę. Dotknęło to ponad 1/3 światowej ludności, która została poddana różnego rodzaju ograniczeniom w poruszaniu się, 188 krajów zamknęło szkoły, wszystkie kraje UE – oprócz Szwecji – zamknęły centra handlowe (poza sklepami spożywczymi, aptekami i nielicznymi wyjątkami), restauracje i bary (poza usługami na wynos). Zakazano wydarzeń publicznych, odwołano konferencje, targi, wydarzenia kulturalne i wszystkie inne imprezy gromadzące w jednym miejscu większe grupy ludzi. Wytworzony w ten sposób negatywny impuls podażowy przełożył się na spadek popytu (mniejsze zarobki, zwolnienia pracowników), co może wywołać trudności w sektorze bankowym, niewypłacalność, a nawet kryzys finansowy. Jednocześnie wprowadzane ograniczenia oraz wielka skala niepewności wywołują negatywnie nastroje społeczne, co dodatkowo obniża popyt konsumpcyjny (*Pandemonics. Zestaw narzędzi...*, 2020).

Trwający kryzys pandemiczny będzie bezprecedensowy, jeśli chodzi o przyczyny i skalę. Przede wszystkim jest to kryzys wieloaspektowy. Ma on też charakter podażowy, ponieważ niemal natychmiast znacząco spadła produkcja dóbr i usług – w niektórych branżach spadek ten oznaczał całkowite wstrzymanie funkcjonowania poprzez silne perturbacje w światowych łańcuchach produkcji i dostaw, co dodatkowo sprzyja rozwojowi tzw. zarażania się kryzysem oraz naraża gospodarki na ryzyko wykraczające poza ich granice terytorialne (Sumner i in., 2020; Jędrzejowska, Wróbel, 2021). Jednocześnie w ślad za wskazanym szokiem podażowym przyszedł szok popytowy – najpierw gospodarstwa domowe wstrzymały się z wieloma wydatkami konsumpcyjnymi, wskutek czego przedsiębiorstwa zdecydowanie ograniczą wydatki inwestycyjne. Wobec powyższego, badając wpływ pandemii COVID-19 na sytuację ekonomiczną kraju, należy odnieść się do szerszej definicji kryzysu. W jego ramach następuje bowiem nie tylko spadek wzrostu gospodarczego, lecz także zwiększa się nierówność w dochodach i szansach, rośnie niestabilność sektora finansowego, pojawiają się problemy środowiskowe oraz zanika kapitał społeczny i ludzki (Hordecka, 2017).

Pandemia COVID-19, określana mianem czarnego łabędzia (Antipova, 2020, Goodell, 2020), stanowi przykład zagrożenia ekstremalnego, które w swoich skutkach może prowadzić do kryzysu środowiskowego, społecznego i ekonomicznego, a także przyczyniać się do spowolnienia gospodarczego. Wynika to z faktu, iż kryzysy gospodarcze charakteryzują się z reguły spowolnieniem tempa wzrostu gospodarczego (PKB), spadkiem płac realnych, obniżeniem poziomu konsumpcji oraz znacznym spadkiem inwestycji. Podczas kryzysu gospodarczego wzrastają często stopa bezrobocia i inflacja (Czech i in., 2020). Dodatkowo narażenie na kryzysy zwiększa się w dobie nasilającej się globalnej integracji gospodarczej, otwartości gospodarek i współzależności (Hudson, 2010). Ogólnie rzecz ujmując, należy powiedzieć, że kryzys gospodarczy wywołuje zachwianie pewnej równowagi między rozmiarami produkcji a chłonnością rynku (Zioło, 2014). Może on prowadzić także do przemian uwarunkowań układów przestrzennych, które wynikają z konieczności dostosowania ich elementów do nowych sytuacji wywołanych kryzysem. Przejawia się to w różnicowaniu ich potencjału społeczno-gospodarczego,

w wyniku czego następują przekształcenia struktur funkcjonalnych. Jedną z podstawowych cech strukturalnych współczesnej gospodarki rynkowej jest krótkoterminowa zmienność czasowa, która ma charakter cykliczny, przejawiający się w pojawiających się naprzemiennie fazach wzrostu i spadku wielkości wytworzonych dóbr i usług na danym obszarze geograficznym (Męcina, Potocki, 2020). Konsekwencją tego zjawiska są również zmiany poziomu produkcji. Należy zatem zadać pytanie, w jakiej skali analizowany okres pandemii wpływa na działalność przemysłową w Polsce. Czy w efekcie tego wpływu następują widoczne konsekwencje w strukturze przestrzennej przemysłu w układzie województw?

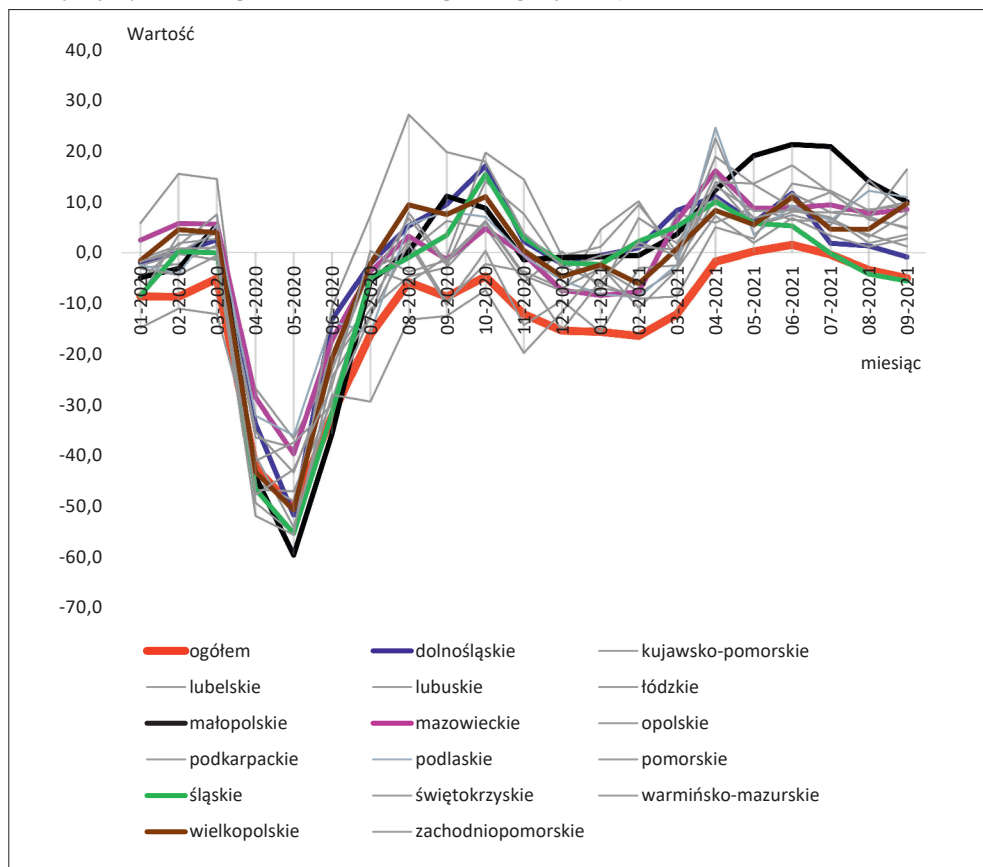
WPŁYW PANDEMII SARS-CoV-2 NA DZIAŁALNOŚĆ PRZEMYSŁOWĄ W POLSCE

Okres pandemiczny, a szczególnie jego początek, negatywnie wpłynął na ocenę koniunktury gospodarczej w kraju. Wyrazem tego były bardzo silnie spadki wartości wskaźnika ogólnego klimatu koniunktury gospodarczej w przetwórstwie przemysłowym, zwłaszcza w II kwartale 2020 r. Najniższe wartości odnotowano w maju 2020 r. (rycina 1). Badanie ogólnego klimatu koniunktury gospodarczej w przetwórstwie przemysłowym, przeprowadzane przez GUS od roku 2000 w cyklach miesięcznych, jest wskaźnikiem złożonym. Wskaźnik obliczany jest jako średnia arytmetyczna odpowiedzi na pytania z ankiety miesięcznej, dotyczące bieżącej i przewidywanej sytuacji gospodarczej przedsiębiorstwa. Zakres przedmiotowy badania stanowią pytania o podstawowe wymiary działania podmiotu, nawiązujące do podstawowych zjawisk ekonomicznych, takich jak ogólna sytuacja gospodarcza przedsiębiorstwa, zamówienia, produkcja, zapasy, sytuacja finansowa, zatrudnienie, ceny, moce produkcyjne, zagwarantowany okres produkcji, bariery działalności, pozycja wobec konkurencji (*Koniunktura w przetwórstwie...*, 2021).

Krzywa wskaźnika krajowego koniunktury różniła się znacznie od krzywych wskaźnika poszczególnych województw. Wynika to z faktu, iż jest ona uogólnionym i wygładzonym obrazem tendencji regionalnych. Krzywe wojewódzkie miały przebieg bardziej zróżnicowany, co wiąże się z odmiennymi uwarunkowaniami rozwoju poszczególnych województw. Jednak ogólny przebieg krzywej krajowej wskaźnika koniunktury unaoaczał pewne podobieństwa do krzywych wojewódzkich (rycina 1). Krzywa krajowa wskaźnika koniunktury w przetwórstwie przemysłowym i krzywe wojewódzkie osiągały najniższe wartości w II kwartale 2020 r., a więc bezpośrednio po rozpoczęciu pandemii w Polsce. Siła obniżenia się wskaźnika koniunktury była jednak zróżnicowana w poszczególnych województwach. Najbardziej negatywna ocena aktualnej i przewidywanej koniunktury gospodarczej miała miejsce w województwie małopolskim (–60,0), gdzie wartości wskaźnika koniunktury w przetwórstwie przemysłowym osiągnęły najniższe ujemne wartości w maju 2020 r. Podobnie było w pozostałych województwach o znaczącej funkcji przemysłowej (śląskim, dolnośląskim, wielkopolskim i mazowieckim). W wypadku województw dolnośląskiego i wielkopolskiego wartości wskaźników koniunktury odpowiadały wartości średniej krajowej (–50,5), w województwie śląskim ocena kondycji gospodarczej była bardziej negatywna (–55,5), w województwie mazowieckim zaś nieco bardziej optymistyczna (–40,0).

Wyraźne odbicie w ocenie koniunktury gospodarczej w przetwórstwie przemysłowym nastąpiło w następnym kwartale 2020 r. Największą poprawę w ocenie sytuacji gospodarczej odnotowano zwłaszcza w województwie dolnośląskim i śląskim – było ono znacznie powyżej wartości średniej kraju. Kolejne zmiany w przebiegu krzywych,

Rycina 1. Wartość wskaźnika ogólnego klimatu koniunktury w przetwórstwie przemysłowym (w ujęciach miesięcznych) w okresie pandemii w Polsce i w poszczególnych województwach

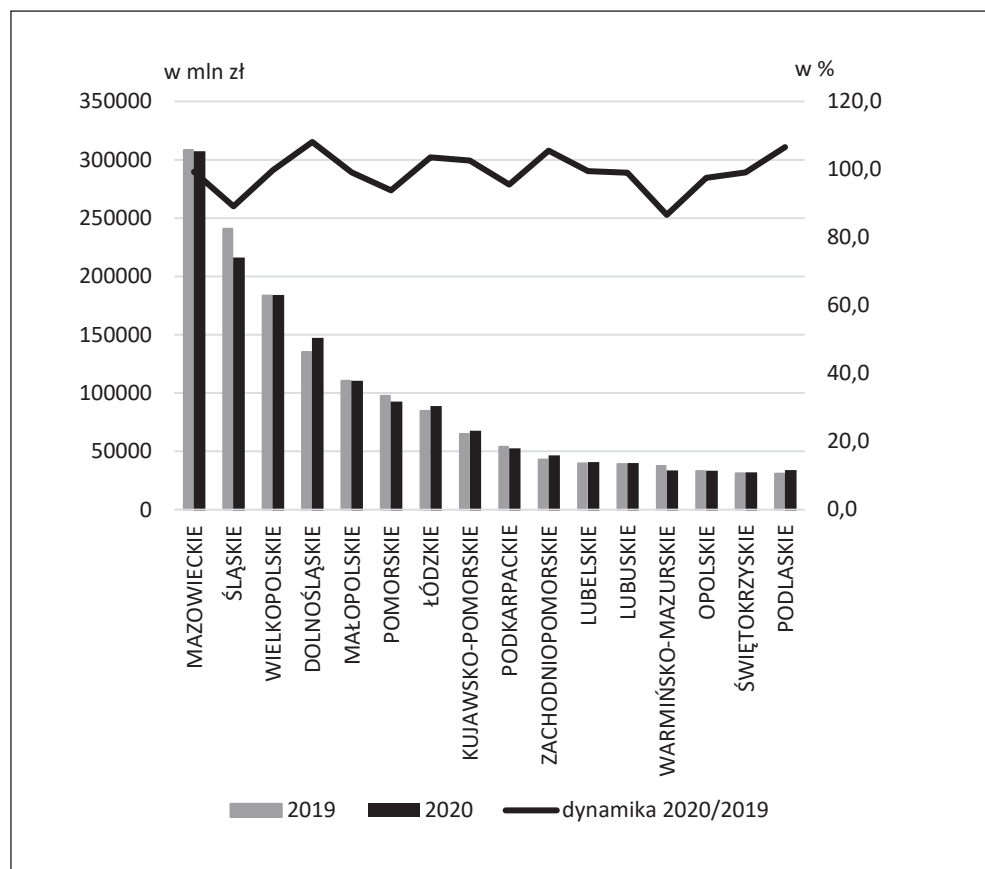
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

zarówno dla kraju, jak i dla poszczególnych województw, następowały w konsekwencji nasilenia się następujących po sobie fal zachorowań na koronawirusa, tj. w III kwartale 2020 r. i I kwartale 2021 r. Krzywe w tych okresach, tak dla kraju, jaki dla poszczególnych województw, są bardziej spłaszczone i wydłużone, co wskazuje na pewną stabilizację w ocenie koniunktury gospodarczej w przetwórstwie przemysłowym. Ocena wyrażona przez przedsiębiorców w większości województw w połowie 2021 r. była już znacznie bardziej optymistyczna, gdyż we wszystkich jednostkach wartości wskaźnika osiągały wartości powyżej 0.

Porównanie wartości wskaźnika ogólnego klimatu koniunktury gospodarczej w przetwórstwie przemysłowym z wynikami rzeczywistej produkcji przemysłowej w okresie pandemii uwiadamia, iż skala oceny sytuacji gospodarczej różniła się od uzyskiwanych w omawianym okresie wyników produkcji sprzedanej przemysłu.

Na początku pandemii w Polsce produkcja sprzedana przemysłu po wyrównaniu sezonowym była niższa o 4,8% w porównaniu z marcem 2019 r. i o 7,2% w zestawieniu z lutym 2020 r. Generalnie w całym roku 2020 produkcja sprzedana obniżyła się jedynie o 1,6%. Ten relatywnie niski spadek produkcji to efekt tarcz antykryzysowych

Rycina 2. Wartość produkcji sprzedanej przemysłu w 2019 i 2020 r. i jej dynamika w poszczególnych województwach Polski

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych

i niezamknięcia przedsiębiorstw przemysłowych w okresie pandemii. Spadki produkcji odnotowało 16 dziedzin produkcyjnych – głównie produkcja samochodów, przyczep i naczep, wydobywanie węgla, produkcja mebli. Najbardziej znacząco zwiększyła się wytwórczość w branży wyrobów farmaceutycznych. Pod koniec pierwszego kwartału 2020 r., z powodu rosnącej liczby infekcji, działania wstrzymały także polskie fabryki koncernów motoryzacyjnych, m.in. Volkswagena, Toyoty oraz Fiata. Firmy te uzasadniały swoje decyzje nie tylko troską o zdrowie pracowników, lecz także niepewną sytuacją na rynkach zbytu i problemami w łańcuchach dostaw różnorodnych komponentów. Wartość produkcji przemysłu w pandemii ulegała obniżeniu zasadniczo tylko przez trzy miesiące i szybciej niż inne branże wróciła do poziomów sprzed COVID-19. W wielu branżach nastąpił także wyraźny wzrost produkcji. Miało to miejsce m.in. w firmach produkujących urządzenia elektryczne, elektroniczne, sprzęt transportowy i wyroby z metali (*Polski przemysł...*, 2020). W wypadku tych ostatnich wiązało się to z szybko rosnącymi cenami surowców na rynkach światowych, np. rud i wyrobów z miedzi. W kolejnych kwartałach okresu pandemicznego (I i II kwartał 2021 r.) odnotowano także wysoką dynamikę produkcji, która zdecydowanie przewyższa dynamikę zapasów produktów

gotowych – można to odczytywać jako przygotowywanie się przedsiębiorstw do zaspokojenia wyższego popytu w przyszłości. Relatywnie niskie odczyty dynamiki zapasów oraz towarów sugerują jednak występowanie pewnych ograniczeń po stronie zaopatrzeniowej, wskazując na możliwość pojawienia się zaległości produkcyjnych w sektorze przedsiębiorstw w następnych okresach (*Szybki monitoring...*, 2021).

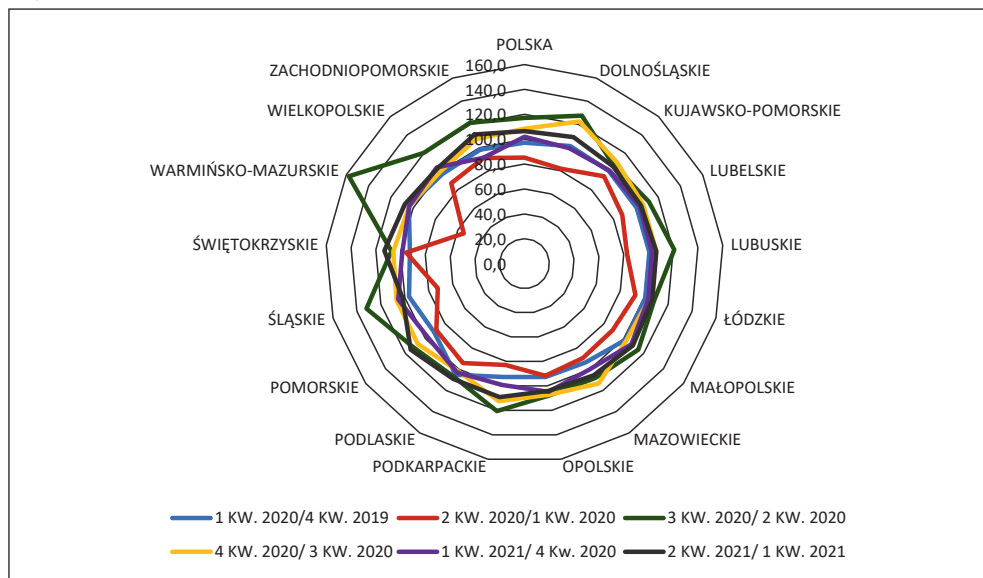
Opisane procesy wpłynęły na zróżnicowane zmiany wartości produkcji sprzedanej przemysłu w układzie polskich województw – było to często podyktowane ich wewnętrzną strukturą gałęziową (rycina 2). Największe spadki odnotowano w województwach warmińsko-mazurskim (o blisko 14 %) oraz śląskim (o blisko 11%). W województwie warmińsko-mazurskim wiązało się to m.in. ze spadkiem produkcji w przemyśle meblarskim i spożywczym, w śląskim zaś z obniżeniem produkcji w przemyśle węglowym i energetyce. W wypadku województw wielkopolskiego i mazowieckiego wartość produkcji sprzedanej przemysłu w roku 2020 pozostała praktycznie na takim samym poziomie co w roku 2019. Natomiast w województwach kujawsko-pomorskim, łódzkim i zachodniopomorskim pojawiły się kilkuprocentowe wzrosty produkcji. Szczególnie wysokie były one w województwach podlaskim (o ponad 6%) i dolnośląskim (o ponad 8%). Za znaczy wzrost produkcji przemysłowej w województwie dolnośląskim odpowiadają m.in. rosnące ceny rud i wyrobów z miedzi.

Uzyskane wyniki analiz produkcji przemysłowej sugerują zatem, że pandemia koronawirusa doprowadziła przede wszystkim do szybszego (o mniej więcej pół roku) osiągnięcia lokalnego minimum cyklu oraz skrócenia czasu trwania fazy cyklu, w której komponent cykliczny jest ujemny. Źródłem tych wahań nie były jednak naturalne procesy związane z cyklem koniunkturalnym, ale nagły spadek, a następnie szybka odbudowa aktywności gospodarczej w związku ze zmianami liczby zachorowań na koronawirusa oraz ograniczeń w swobodnym funkcjonowaniu gospodarki (*Szybki monitoring...*, 2021).

Wyniki analizy łańcuchowej dynamiki produkcji sprzedanej przemysłu w kolejnych kwartałach okresu pandemicznego potwierdzają także największy wpływ II kwartału 2020 r. (rycina 3). Szczególnie duże spadki odnotowano w województwach warmińsko-mazurskim, śląskim i podkarpackim. Województwa te jednocześnie charakteryzowały się największym odbiciem produkcji przemysłowej w III kwartale 2020 r. Relatywnie wysokie dynamiki wzrostu produkcji sprzedanej przemysłu cechowały także województwo dolnośląskie, nie tylko w III kwartale 2020 r., lecz także w IV kwartale 2020 r.

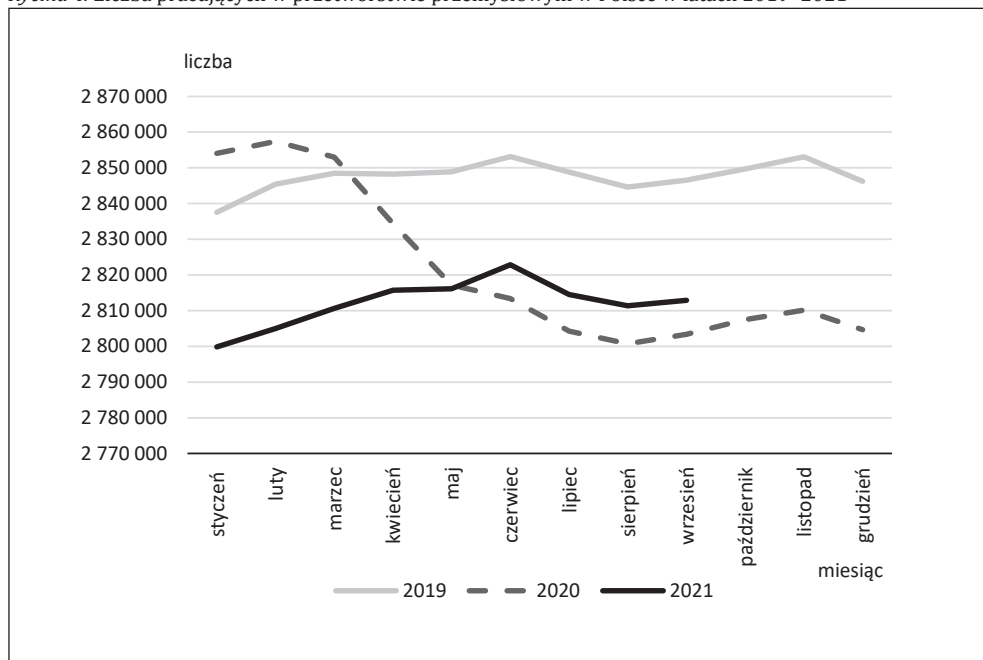
Okres pandemiczny to bez wątpienia bardzo trudny czas dla rynku pracy. Dla większości przedsiębiorstw przemysłowych najtrudniejszy okazał się okres od marca do maja 2020 r. (rycina 4). Wówczas działalność przemysłowa boleśnie odczuła skutki szoku epidemicznego, w którym – na skutek zmniejszonego portfela zamówień na produkcję przemysłową i pogarszającej się sytuacji ekonomicznej – zdecydowano się na redukcję zatrudnienia o ponad 40 tys. osób i zmniejszenie poziomu wynagrodzeń. W kolejnych miesiącach 2020 r., do sierpnia, liczba pracujących w przetwórstwie przemysłowym obniżyła się o kolejne 16 tys. osób. Następne miesiące przyniosły jednak poprawę nastrojów i od sierpnia 2020 r. liczba pracujących w przetwórstwie przemysłowym zaczęła stopniowo rosnąć. Skalę redukcji etatów ograniczyły m.in. rządowe tarcze antykryzysowe. Ten korzystny trend wzrostu zatrudnienia miał miejsce także w kolejnych miesiącach (do czerwca 2021 r.), osiągając liczbę 2 mln 823 tys. Stanowiło to wzrost o ponad 22 tys. w stosunku do najniższego poziomu zatrudnienia w sierpniu 2020 r. Było to jednak wciąż o ponad 30 tys. osób mniej niż w tym samym miesiącu w roku 2019. W kolejnych miesiącach liczba pracujących w przetwórstwie przemysłowym ustabilizowała się na poziomie

Rycina 3. Dynamika produkcji sprzedanej przemysłu w kwartałach okresu pandemicznego w poszczególnych województwach Polski

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych

Rycina 4. Liczba pracujących w przetwórstwie przemysłowym w Polsce w latach 2019–2021

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych

ok. 2 mln 813 tys. Uległa ona jednak obniżeniu o ponad 46 tys. osób w stosunku od największej liczby zatrudnionych w przetwórstwie przemysłowym w latach 2019–2021 (luty 2020 r.).

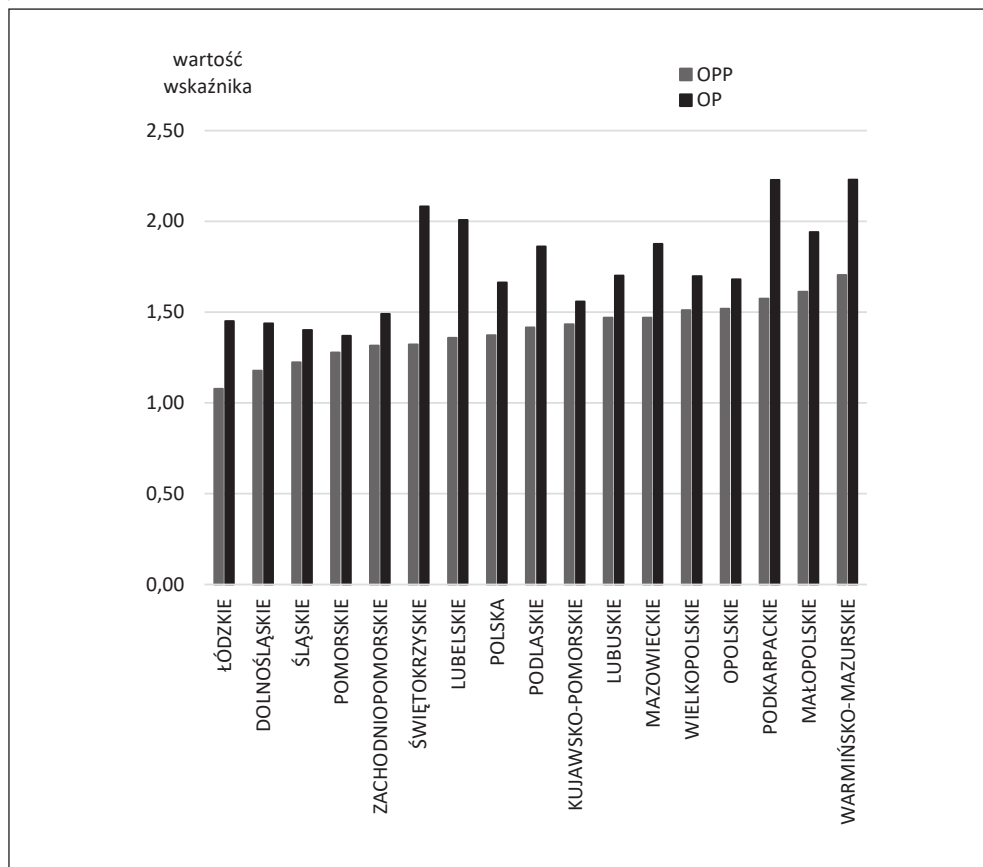
Sytuacja w poszczególnych województwach korespondowała z sytuacją krajową. We wszystkich województwach odnotowano spadki zatrudnienia w przemyśle w okresie marzec–maj 2020 r. Największe spadki nastąpiły w województwach warmińsko-mazurskim, podkarpackim i zachodniopomorskim (o 2 punkty procentowe). W pozostałych województwach poziom ten wynosił od 1 do 1,5 punktu procentowego. Jedynie w województwie podlaskim był najniższy – 0,4 punktu procentowego.

Biorąc pod uwagę strukturę przestrzenną stanu przeciętnego zatrudnienia w przemyśle w układzie województw, należy zauważyć, że w zdecydowanej większości jednostek nastąpiło jego obniżenie. Największe spadki miały miejsce w województwach: warmińsko-mazurskim (o 8,6 punktu procentowego), podkarpackim (o 3,8 punktu procentowego), łódzkim (o 3,4 punktu procentowego), śląskim i zachodniopomorskim (o 3 punkty procentowe). Proces obniżenia się wielkości zatrudnienia we wspomnianych jednostkach przestrzennych korespondował ze spadkiem produkcji sprzedanej przemysłu. Jedynie w województwach mazowieckim i świętokrzyskim odnotowano niewielkie wzrosty na poziomie niespełna 1 punktu procentowego. W pozostałych województwach spadek zatrudnienia w przemyśle kształtował się na poziomie od 1 do 2,5 punktu procentowego.

Kryzys pandemiczny, wywołujący w efekcie kryzys gospodarczy, wpływa zatem na różne aspekty działalności produkcyjnej. Oprócz wskazanych powyżej perturbacji w zakresie wartości produkcji sprzedanej przemysłu oddziałuje on także na uwarunkowania rozwoju inicjatywności i przedsiębiorczości. Stąd badania dotyczące przeżywalności podmiotów w okresach kryzysu są jak najbardziej uzasadnione (Hryniewicz, 1998, Raczyk, 2009). Wśród wielu wskaźników wykorzystywanych w analizach kondycji przedsiębiorczości, zaburzonej poprzez zachwianie poziomu równowagi gospodarczej w wyniku sytuacji kryzysowej, znajduje się wskaźnik stabilizacji sektora przemysłowego (Polcyn, 2014). Jest on liczony jako stosunek liczby przedsiębiorstw nowo zarejestrowanych do liczby przedsiębiorstw wyrejestrowanych (Kowalczyk, Wilk 1994, Gorzelak, Jałowiecki 1996). Porównanie okresu przed pandemicznego (OPP), tj. od I kwartału 2019 r. do I kwartału 2020 r., z okresem pandemicznym (OP), tj. od II kwartału 2020 r. do II kwartału 2021 r., pozwala zauważyć pewne prawidłowości. W okresie pandemicznym najniższa stabilizacja sektora przemysłowego cechowała województwa: świętokrzyskie, podkarpackie, lubelskie, podlaskie, małopolskie, łódzkie i warmińsko-mazurskie – uzyskiwały one najwyższe wartości wskaźnika stabilizacji sektora przemysłowego. Najbardziej stabilny sektor przemysłowy istniał w województwie pomorskim (rycina 5).

Analiza wpływu pandemii na działalność przemysłową w poszczególnych województwach zastała określona na podstawie wskaźnika syntetycznego uwzględniającego następujące cechy diagnostyczne: średni wskaźnik koniunktury gospodarczej w przetwórstwie przemysłowym z 18 miesięcy pandemii; zmiana produkcji przemysłowej w okresie pandemicznym w stosunku do okresu przed pandemicznego (%); zmiana liczby pracujących w okresie luty 2020 r. – luty 2021 r. (%); wskaźnik przyrostu podmiotów przemysłowych w okresie I kwartał 2020 r. – I kwartał 2021 r. (%); wartość wskaźnika stabilizacji sektora przemysłowego. Poziom wpływ pandemii na działalność przemysłową w poszczególnych województwach był jednak bardzo zróżnicowany (rycina 6). Wartość miernika syntetycznego zawierała się w granicach od 2,62 do 6,20.

Rycina 5. Wartość wskaźnika stabilizacji sektora przemysłowego w okresie pandemii w poszczególnych województwach Polski

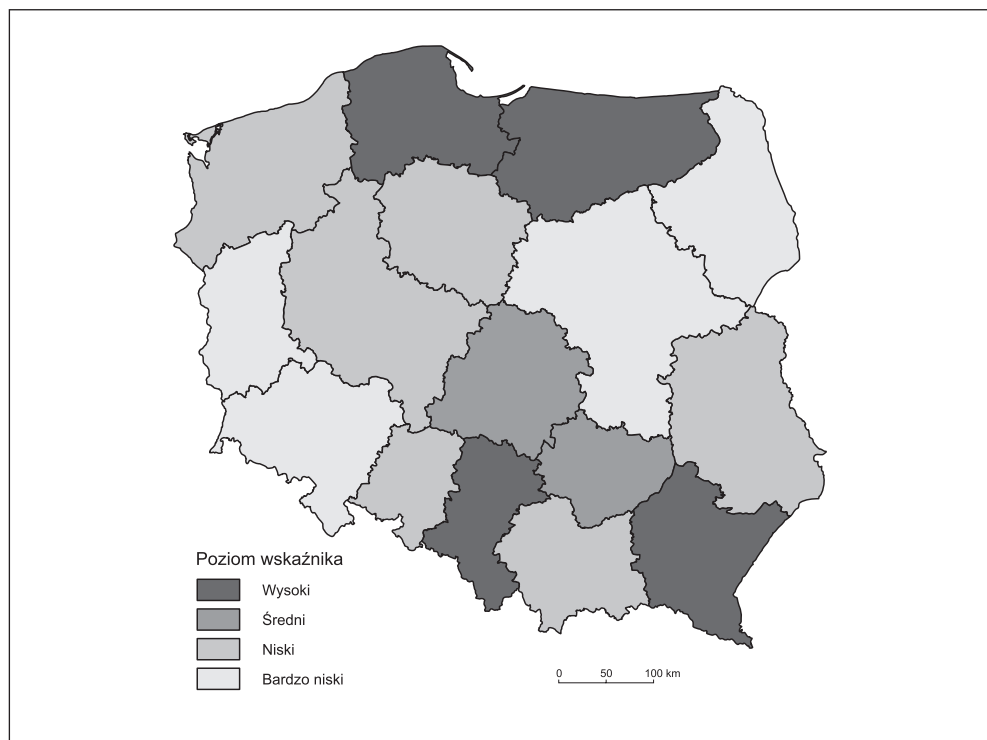

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych

Największy wpływ pandemii był widoczny w województwach: pomorskim, podkarpackim, śląskim i warmińsko-mazurskim. W wypadku warmińsko-mazurskiego głównymi cechami podwyższającymi skalę tego wpływu były relatywnie wysoka ujemna dynamika zatrudnienia i wartości produkcji sprzedanej przemysłu, w województwach śląskim i pomorskim – ujemna dynamika produkcji sprzedanej przemysłu, w województwie podkarpackim zaś – niekorzystne wartości wskaźnika stabilizacji sektora przemysłowego, a także ujemna dynamika produkcji sprzedanej przemysłu. Relatywnie wysoki wpływ pandemii na działalność przemysłową miał miejsce również w województwach łódzkim i świętokrzyskim.

Najmniejszy wpływ pandemii na działalność przemysłową odnotowano w województwach: mazowieckim, lubuskim, podlaskim i dolnośląskim. W wypadku województwa dolnośląskiego przyczyną była głównie – najwyższa spośród wszystkich województw Polski – dodatnia dynamika wartości produkcji sprzedanej przemysłu. Pozostałe województwa uzyskiwały wartości zbliżone do wartości przeciętnych dla kraju.

Rycina 6. Wskaźnik syntetyczny wpływu pandemii na działalność przemysłową w poszczególnych województwach Polski

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych

ZMIANY STRUKTURY PRZESTRZENNEJ PRODUKCJI PRZEMYSŁOWEJ POLSKI W UKŁADZIE WOJEWÓDZTW W OKRESIE PANDEMII SARS-CoV-2

W ekonomiczno-geograficznych badaniach struktur układów przestrzennych dominuje analityczna strona zagadnienia, czego dowodem pierwsza część niniejszego artykułu. Poświęcono ją wybranym zagadnieniom wpływu pandemii na działalność przemysłową w Polsce. Zwrócono uwagę na te cechy działalności przemysłowej, które mogą ukazać skalę tego wpływu dzięki porównaniu parametrów opisujących przemysł w okresie przed pandemią i w okresie pandemii. Nie pozwoliły one jednak na określenie całościowej zmiany struktury przestrzennej badanego zjawiska. Stąd w dalszej części artykułu dokonano syntetycznego scharakteryzowania zmian przestrzennego układu działalności przemysłowej w analizowanym okresie. Przeprowadzenie badań syntetycznych wynika z przekonania, iż innego rodzaju zmiany charakteryzują układ jako całość, a innego rodzaju te, które dotyczą poszczególnych elementów układu przestrzennego.

Strukturę przestrzenną przemysłu w badanym okresie wyrażono udziałem poszczególnych województw w ogólnej wielkości produkcji sprzedanej przemysłu. W okresie od IV kwartału 2019 r. (w okresie przedpandemicznym) do II kwartału 2021 r. struktura przestrzenna produkcji przemysłowej w Polsce odznaczała się dużą stabilnością. Zmiany były nieznaczne, na co wskazuje cos IV kwartału 2019 r. i II kwartału 2021 r. wynoszący 0,996603. Obliczona funkcja arcus cosinus daje kąt wynoszący $4^{\circ}72'$. Oznacza

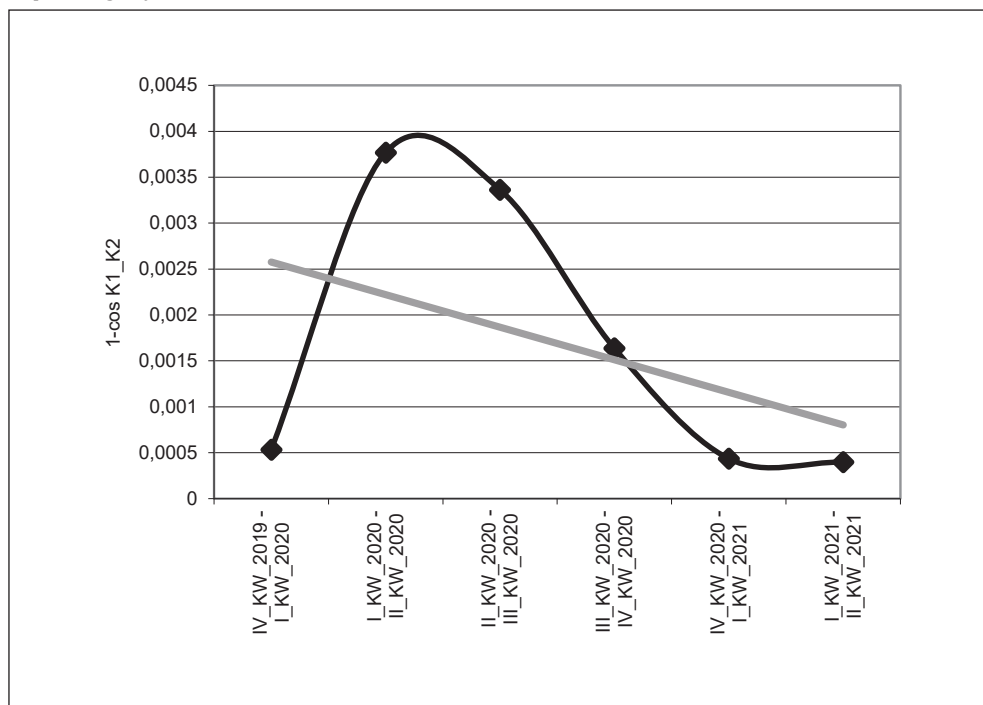
to, iż struktura przestrzenna produkcji przemysłowej w Polsce zmieniła się jedynie w niespełna 3% w II kwartale 2021 r. w stosunku do IV kwartału roku 2019. Pandemia SARS-CoV-2 do połowy 2021 r. nie wywołała zatem znaczących zmian w strukturze przestrzennej przemysłu Polski.

Chcąc określić jedynie wielkości zmian struktury przestrzennej produkcji przemysłowej w poszczególnych kwartałach lat 2019–2021, należało nadać nieco inną interpretację wyliczonej funkcji $\cos K'j K'k$. Miarą zmian struktury będzie bowiem wyrażenie $(1 - \cos K'j K'k)$. Analiza wyników wskazuje, iż największe wahania struktury (przy ogólnie niewielkich wahaniami w całym okresie) miały miejsce pomiędzy I kwartałem 2020 r. a II kwartałem 2020 r., czyli na początku tzw. szoku pandemicznego, oraz pomiędzy II kwartałem 2020 r. a III kwartałem 2020 r. W kolejnych kwartałach zmiany struktury przestrzennej uległy jeszcze większemu zmniejszeniu i wyraźnej stabilizacji (rycina 7).

Wspominane zmiany miały zatem charakter skokowy i nieregularny, co może potwierdzać doraźny i niesystemowy charakter zmian struktury przestrzennej przemysłu, wynikający z braku przewidywalności i niepewności w początkowym okresie pandemii.

Analiza porównawcza cosinusów kątów pomiędzy wektorami poprowadzonymi dla poszczególnych kwartałów lat 2019–2020 także potwierdza zasadniczą stabilność struktury przestrzennej produkcji przemysłowej w Polsce oraz wcześniej zidentyfikowane prawidłowości dotyczące jej okresowych wahań. Największe zmiany struktury przestrzennej przemysłu w wymiarze 4% wstępowały bowiem pomiędzy II kwartałem 2020 r. a II kwartałem 2019 r., a także pomiędzy IV kwartałem 2020 r. a IV kwartałem

Rycina 7. Zmiany struktury przestrzennej produkcji sprzedanej przemysłu Polsce w układzie województw w poszczególnych kwartałach lat 2019–2021

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych

2019 r. w wymiarze 3%, co można wiązać z nieco przesuniętymi w czasie konsekwencjami kolejnych fal zachorowań na koronawirusa. Najmniejsze zmiany w strukturze przestrzennej przemysłu występowały pomiędzy III kwartałem 2020 r. a III kwartałem 2019 r. (2%) oraz pomiędzy I kwartałem 2020 r. a I kwartałem 2019 r. (1%).

Wyrazem względnej stabilności struktury przestrzennej przemysłu w okresie pandemii, tj. pomiędzy IV kwartałem 2019 r. a II kwartałem 2021 r., są także niewielkie zmiany w klasyfikacji województw z punktu widzenia ich udziału w strukturze krajowej (jako kryterium podziału przyjęto wskaźniki udziału w odniesieniu do średniego udziału oraz odchylenia standardowego, por. tabela 1).

Tabela 1. Klasyfikacja województw z punktu widzenia udziału w wartości produkcji sprzedanej przemysłu w okresie przedpandemicznym i pandemicznym

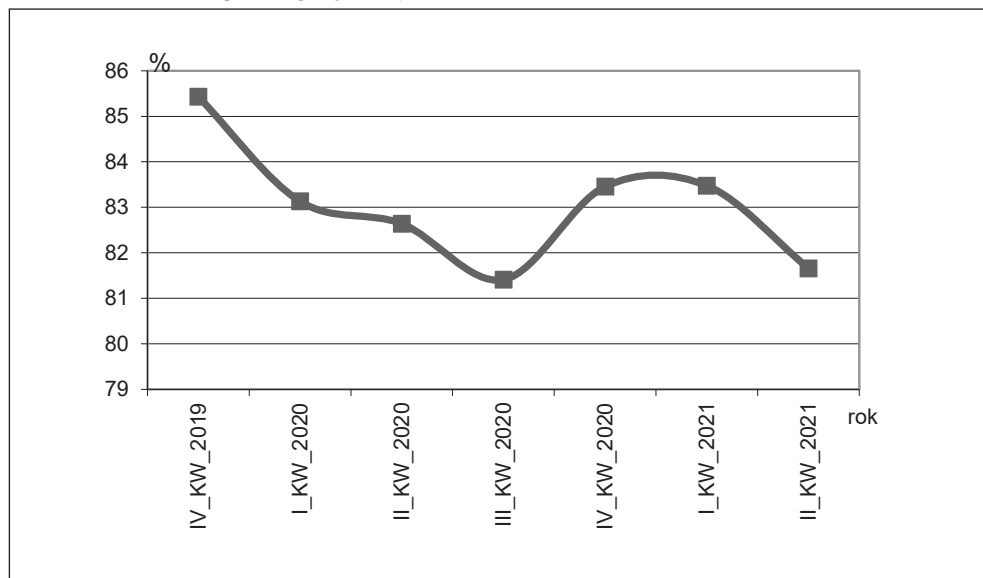
Udział	Województwo IV kwartał 2019 r.	Województwo II kwartał 2021 r.
Mały	PODLASKIE	ŚWIĘTOKRZYSKIE
	ŚWIĘTOKRZYSKIE	PODLASKIE
	OPOLSKIE	OPOLSKIE
	WARMIŃSKO-MAZURSKIE	WARMIŃSKO-MAZURSKIE
	LUBUSKIE	LUBELSKIE
	LUBELSKIE	LUBUSKIE
	ZACHODNIOPOMORSKIE	ZACHODNIOPOMORSKIE
Średni		PODKARPACKIE
	PODKARPACKIE	KUJAWSKO-POMORSKIE
	KUJAWSKO-POMORSKIE	ŁÓDZKIE
	ŁÓDZKIE	POMORSKIE
	POMORSKIE	MAŁOPOLSKIE
	MAŁOPOLSKIE	
Wysoki	DOLNOŚLĄSKIE	
	WIELKOPOLSKIE	DOLNOŚLĄSKIE
	ŚLĄSKIE	WIELKOPOLSKIE
	MAZOWIECKIE	ŚLĄSKIE
		MAZOWIECKIE

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych

W II kwartale 2021 r. doszło do przesunięcia województwa podkarpackiego z klasy średniego udziału w IV kwartale 2019 r. do klasy udziału małego oraz województwa dolnośląskiego z klasy udziału średniego do klasy udziału wysokiego. Niewielkie zmiany w pozycji poszczególnych województw nastąpiły także wewnątrz poszczególnych klas udziału w produkcji sprzedanej przemysłu. Należy jednak podkreślić zmniejszający się udział w produkcji krajowej dwóch liderów przemysłu, tj. województwa mazowieckiego (o 1,2 punktu procentowego) i śląskiego (o 1,1 punktu procentowego).

Zasadniczą cechą zachodzących zmian strukturalnych jest relatywne zmniejszanie się dysproporcji pomiędzy rozdziałem produkcji przemysłowej w poszczególnych województwach (rycina 8). Potwierdza to zmniejszająca się wartość wskaźnika zmienności produkcji sprzedanej przemysłu – z 85,5% w IV kwartale 2019 r. do nieco ponad 81% w II kwartale 2021 r.

Rycina 8. Wartość wskaźnika zmienności dla produkcji sprzedanej przemysłu w ujęciu kwartalnym w latach 2019–2021 w Polsce w poszczególnych województwach

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych

PODSUMOWANIE

Z uwagi na to, że pandemia koronawirusa wciąż trwa, nie można jednoznacznie określić ostatecznej skali jej wpływu i konsekwencji na działalność przemysłową w Polsce i w poszczególnych województwach. Wyniki przeprowadzonych badań wskazują jednak na wyraźny efekt wpływu pierwszej fali zachorowań (przełom I i II kwartału 2020 r.) na podstawowe parametry działalności przemysłowej. Po osiągnięciu pierwszego szczytu zakażeń w fali wiosennej na przełomie I i II kwartału sytuacja epidemiologiczna zaczęła się poprawiać, czemu towarzyszyło rozpoczęte w końcu kwietnia stopniowe znoszenie restrykcji. W dotychczasowym okresie pandemicznym (pomiędzy IV kwartałem 2019 r. a II kwartałem 2021 r.) struktura przestrzenna przemysłu w Polsce odznaczała się dużą stabilnością, zmieniała się zaledwie w niespełna 3%. Pomimo dużej stabilności struktura przestrzenna produkcji przemysłowej podlegała jednak pewnym wahaniom. Analiza wyników wskazuje, iż największe wahania struktury (przy ogólnie niewielkich wahaniami w całym okresie) miały miejsce pomiędzy I kwartałem 2020 r. a II kwartałem 2020 r., a zatem na początku tzw. szoku pandemicznego, oraz pomiędzy II kwartałem 2020 r. a III kwartałem 2020 r. W kolejnych kwartałach zmiany struktury przestrzennej uległy jeszcze większemu zmniejszeniu i wyraźnej stabilizacji. Największe zmiany struktury przestrzennej przemysłu – w wymiarze 4% – wstępowały pomiędzy II kwartałem 2020 r. a II kwartałem 2019 r.

Wpływ pandemii jest także zróżnicowany w układzie przestrzennym polskiego przemysłu – podatność województw była tu zróżnicowana, co w dużym stopniu wynika z wewnętrznej struktury gałęziowej przemysłu. Największy wpływ zaznaczył się w województwach: śląskim, pomorskim, podkarpackim i warmińsko-mazurskim.

Wyrazem względnej stabilności struktury przestrzennej przemysłu w okresie pandemii są także niewielkie zmiany w klasyfikacji województw z punktu widzenia ich udziału w strukturze krajowej produkcji przemysłowej.

Zasadniczą cechą zachodzących zmian strukturalnych jest relatywne zmniejszanie się dysproporcji pomiędzy rozdziałem produkcji przemysłowej w poszczególnych województwach Polski.

Na tym etapie wpływu pandemii z perspektywy dzielności przemysłowej można stwierdzić, iż okres pandemiczny wciąż należy postrzegać jako źródło zaburzeń o charakterze krótkookresowym, nakładających się na naturalne procesy koniunkturalne. Jaki będzie ostateczny efekt wpływu pandemii SARS-CoV-2 na działalność przemysłową w Polsce i jej strukturę przestrzenną, okaże się dopiero po jej zakończeniu.

Literatura

References

- Antipova, T. (2020). *Coronavirus Pandemic as Black Swan Event. International Conference on Integrated Science*. Springer, 356–366.
- Bank Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego (2021, 17 listopada). Pozyskano z: <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/podgrup/temat>
- Boot, A.W., Carletti, E., Haselmann, R., Kotz, H.H., Krahnen, J.P., Pelizzon, L., Schaefer, S.M. Subrahmanyam, M.G. (2020). *The coronavirus and financial stability*. SAFE Policy Letter 78.
- Czech K., Karpio A., Wielechowski M., Woźniakowski T., Żebrowska-Suchodolska D. (2020). *Polska gospodarka w początkowym okresie pandemii Covid-19*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Goodell, J.W. (2020). COVID-19 and finance. Agendas for future research. *Finance Research Letters*, 35, 101512.
- Gorzelak G., Jałowiecki B. (1996). *Koniunktura gospodarcza i mobilizacja społeczna w gminach '95. Raport z I etapu badań*. Warszawa: EIRiL.
- Hordecka, A. (2017). Polityka gospodarcza w świetle przemian współczesnej myśli ekonomicznej. Perspektywy polityki gospodarczej. *Prace i Materiały Instytutu Rozwoju Gospodarczego SGH*, 90, 211–238.
- Hryniewicz, J. (1998). Wymiary rozwoju gospodarczego gmin. W: G. Gorzelak, B. Jałowiecki (red.), *Koniunktura gospodarcza i mobilizacja społeczna w gminach*. Warszawa: EIRiL.
- Hudson, R. (2010). Resilient regions in an uncertain world: wishful thinking or practical reality. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*. 3(1), 11–25.
- Jędrzejowska, K., Wróbel A. (2021). Wielki lockdown i deglobalizacja: wpływ pandemii COVID-19 na gospodarkę światową. W: *Rocznik Strategiczny 2020/21*. Warszawa: Wydział Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych UW, 173–198.
- Koniunktura w przetwórstwie przemysłowym, budownictwie, handlu i usługach, GUS, Warszawa (2021, 10 listopada). Pozyskano z: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/koniunktura/koniunktura/koniunktura-w-przetworstwie-przemyslowym-budownictwie-handlu-i-uslugach-grudzien-2021-roku,3,109.html>
- Kowalczyk, A., Wilk, W. (1994). Rola sektora prywatnego w gospodarce lokalnej w strefie podmiejskiej Warszawa – na przykładzie gmin łomianki i Zielonka. W: A. Mync, B. Jałowiecki, *Przedsiębiorczość i prywatyzacja*. Warszawa: Biuletyn KPZK PAN.
- McKibbin, W., Fernando, R. (2020). The economic impact of COVID-19. W: R. Baldwin, B. Weder di Mauro (ed.). *Economics in the Time of COVID-19*. London: Centre for Economic Policy Research (CEPR), 45–51.
- Męcina, J., Potocki, P. (2020). *Ekspertyza 11. Wpływ COVID-19 na gospodarkę i rynek pracy w Polsce – wyciąg z raportu badawczego*. Warszawa: Katedra Ustroju Pracy i Rynku Pracy, Wydział Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Warszawskiego.

- Nicola, M., Alsafi, Z., Sohrabi, C., Kerwan, A., Al-Jabir, A., Iosifidis, C., Agha, M., Agha, R. (2020). The socio-economic implications of the coronavirus pandemic (COVID-19): A review. *International Journal of Surgery*, 78, 185–193.
- Nowak, E. (1990). *Metody taksonomiczne w klasyfikacji obiektów społeczno-ekonomicznych*, Warszawa: Wydawnictwo PWE.
- Pandenomics. Zestaw narzędzi fiskalnych i monetarnych w dobie kryzysów. (2020). Warszawa: Polski Instytut Ekonomiczny.
- Parysek, J. (1976). Zmiany struktury przestrzennej przemysłu Polski w latach 1960–1973. Próba miernika syntetycznego. *Przegląd Geograficzny*, XLVIII, 2, 253–268.
- Polcyn, J. (2014). Przedsiębiorczość w sektorze publicznym w Polsce na przykładzie rynku edukacyjnego. W: J.D. Mierzejewski, J. Polcyn (red.), *Gospodarka w warunkach integracji europejskiej*. Poznań: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, 157–167.
- Polski przemysł w 2020 roku miesiąc po miesiącu. (2021, 17 grudnia). Platforma przemysłu przyszłości. Pozyskano z: <https://przemyslprzyszlosci.gov.pl/polski-przemysl-w-2020-roku-miesiac-po-miesiacu/>
- Rachwał, T., Wiedermann K., Kilar W. (2009). Rola przemysłu w gospodarce układów regionalnych Unii Europejskiej. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 14, 31–42.
- Raczyk, A. (2009). Metody badania przedsiębiorczości oparte na rejestrze podmiotów gospodarki narodowej. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 5, 133–146.
- Szybki Monitoring NBP. Analiza sytuacji sektora przedsiębiorstw. (2021). Warszawa: Departament Analiz Ekonomicznych (2021, 12 grudnia). Pozyskano z: https://www.nbp.pl › raport_3_kw_2021
- Sumner, A., Hoy, C., Ortiz-Juarez, E. (2020). Estimates of the Impact of COVID-19 on Global Poverty. *UNU-WIDER*, April, 800–9.
- Zioło, Z. (2014). Wpływ kryzysu na kształtowanie struktury przestrzennej przemysłu. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 27, 9–37.

Paweł Brezdeń, adiunkt w Zakładzie Geografii Społeczno-Ekonomicznej Uniwersytetu Wrocławskiego. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się na procesach inwestycyjnych, sektorze bankowym, przedsiębiorczości i aktywizacji gospodarczej, gospodarce sieciowej, strukturach przemysłowych oraz innowacyjności. Prowadzi badania w zakresie demografii i problemów ludnościowych oraz zarządzania i marketingu. Jest współautorem trzech atlasów popularnonaukowych i monografii społeczno-gospodarczych.

Paweł Brezdeń, assistant professor in the Department of Socio-Economic Geography at the University of Wrocław. His research interests focus on investment processes, banking industry, entrepreneurship and economic revival, the networked economy, structure of industry and innovativeness. In addition, he is conducting research in the field of demography and population, management and marketing. He is a co-author of three popular atlases and socio-economic monographs.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8073-452X>

Adres / Address:

Paweł Brezdeń
 Uniwersytet Wrocławski
 Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
 Zakład Geografii Społeczno-Ekonomicznej
 Pl. Uniwersytecki 1
 50-137 Wrocław
 e-mail: pawel.brezden@uwr.edu.pl

KINGA NAWRACAJ-GRYGIEL
Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Polska
Cracow University of Economics, Poland

Rozwiązania przemysłu 4.0 warunkiem dalszego rozwoju produkcji przemysłowej UE w świetle doświadczeń pandemii COVID-19

Solutions of fourth industrial revolution as a condition for further development of industrial production in EU in the context of the COVID-19 pandemic

Streszczenie: Szybkie rozprzestrzenianie się wirusa SARS-CoV-2 wywołało w globalnej gospodarce negatywny skok popytowo-podażowy. Problemy, z którymi najczęściej borykały się przedsiębiorstwa, wynikały z niewielkiej elastyczności globalnych łańcuchów wartości w stosunku do zakłóceń popytu i podaży, ze znacznych opóźnień w realizacji zamówień eksportowych oraz z ograniczania aktywności gospodarczej. Pandemia uwypukliła słabości związane z geograficzną koncentracją produkcji niektórych dóbr oraz dywersyfikacją źródeł dostaw. Celem artykułu jest prezentacja głównych trudności towarzyszących produkcji przemysłowej gospodarek UE w krótkim okresie oraz związanych z nią wyzwań w dłuższej perspektywie, wraz z propozycją rozwiązań wynikających z czwartej rewolucji przemysłowej. W artykule przyjęto tezę, iż negatywne doświadczenia przedsiębiorstw przemysłowych będą stanowić motywację do wdrażania nowych technologii. Nie ma gwarancji powrotu do świata sprzed pandemii, dlatego transformacja cyfrowa jest nie tylko tymczasowym sposobem radzenia sobie z kryzysem, lecz także trwałym rozwiązaniem, pozwalającym na utrzymanie i budowanie konkurencyjności przemysłu UE.

Abstract: The spread of SARS-CoV-2 around the world has turned into an economic shock, affecting both the supply of goods and services, as well as the demand for consumption and investments. The challenges that enterprises most often faced were the low flexibility of global value chains to demand and supply disruptions, delays in completing exports orders and limitations in economic activity. The pandemic highlighted weaknesses related to the diversification of supply sources, as well as the concentration of production of certain goods. The aim of the paper is to present a summary of the main problems that affected the industrial production of European Union countries in short-term and the challenges for the European industry in long-term perspective, as well as solutions resulting from the fourth industrial revolution. The thesis adopted in this paper is that the experiences of enterprises related to the crisis caused by the pandemic will motivate them to implement new technologies. There is no guarantee that we will return to the pre-pandemic world. Therefore, transformation is not only a temporary means of coping with the crisis, but also a permanent solution for the development of EU industry.

Słowa kluczowe: COVID-19; digitalizacja; nowa normalność; przemysł 4.0; technologia

Keywords: COVID-19; digitalisation; Industry 4.0; new normal; technology

Otrzymano: 18 grudnia 2021

Received: 18 December 2021

Zaakceptowano: 6 marca 2022

Accepted: 6 March 2022

Sugerowana cytacja / Suggested citation:

Nawracaj-Grygiel, K. (2022). Rozwiązania przemysłu 4.0 warunkiem dalszego rozwoju produkcji przemysłowej UE w świetle doświadczeń pandemii COVID-19. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 36(2), 66–77. doi: <https://doi.org/10.24917/20801653.362.4>

WSTĘP

Kryzys wynikający z pandemii COVID-19 wywarł ogromny wpływ na gospodarkę Unii Europejskiej, wciąż jest jednak za wcześnie, by ocenić wszystkie jego skutki. Niemniej analiza danych statystycznych, raportów i komunikatów płynących ze strony Komisji Europejskiej czy Parlamentu Europejskiego, a także krytyczny przegląd literatury pozwalają stwierdzić, że pandemia trwale zmieni sposób funkcjonowania gospodarki światowej. Kryzys uwypuklił szereg słabości dotyczących produkcji przemysłowej gospodarek UE, m.in. brak dywersyfikacji źródeł dostaw czy koncentrację geograficzną produkcji niektórych dóbr. Gospodarka światowa funkcjonuje jako system naczyń połączonych, wskutek czego pojawia się ryzyko problemów zaopatrzeniowych w przypadku trudności jakiegokolwiek globalnego ognia łańcuchów wartości. Naczynia te okazują się bowiem nie dość elastyczne w sytuacji zakłóceń podaży i popytu.

Na przełomie XX i XXI w. doszło do intensyfikacji rozwoju nowoczesnych technologii, której skala i tempo są tak znaczące, że badacze wskazują na początek kolejnej rewolucji przemysłowej. Jak pisze m.in. Kane, ważnym wyzwaniem czwartej rewolucji przemysłowej jest opracowanie jednej spójnej definicji tego zjawiska. W niniejszym artykule przyjęto, że przemysł 4.0 jest rozumiany jako czwarta rewolucja przemysłowa, czyli następny etap ewolucji społeczno-gospodarczej na świecie, który został wywołany przełomowymi osiągnięciami nauki i techniki (Nawracaj-Grygiel, Ulbrych, 2021). Zgodnie ze Światowym Forum Ekonomicznym istnieją trzy powody, dla których dzisiejsze przemiany stanowią nie tyle przedłużenie trzeciej rewolucji przemysłowej, ile nadejście czwartej. Są to: prędkość, zasięg i wpływ systemów cyberfizycznych. Prędkość dokonujących się zmian jest bezprecedensowa. W porównaniu z poprzednimi rewolucjami przemysłowymi mamy do czynienia ze zmianami zachodzącymi w tempie wykładniczym, a nie liniowym. Zakres i głębokość tych zmian zwiastują transformację całych systemów produkcji i zarządzania (Światowe Forum Ekonomiczne, 2016). Niespotykana wcześniej prędkość zmian wpływa nie tylko na organizację produkcji, lecz także na strukturę produkcji, zmiany popytu i zasady konkurencyjności firm (Dalenogare, Benitez, Ayala, Frank, 2018). Istotą przemysłu 4.0 jest tworzenie inteligentnych fabryk, czyli łańcuchów wartości opartych na systemach socjotechnicznych, które są dynamiczne, optymalizujące i samoorganizujące się. Bazują one na wirtualnych sieciach, które tworzą pracownicy, maszyny, urządzenia i systemy informatyczne. Zapewnia to wysoką elastyczność i efektywność produkcji, ponieważ sieć może zmieniać konfigurację w zależności od obranego celu i wpływających na nią czynników (Bendkowski, 2017).

Termin przemysł 4.0 pochodzi od niemieckiego określenia *Industrie 4.0*, oznaczającego niemiecką politykę przemysłową będącą odpowiedzią na wyzwania związane z czwartą rewolucją przemysłową (Bajczuk, Popławski, 2019). Badacze wskazują, że

osiągnięto punkt, w którym czynniki *push* – postęp technologiczny – oraz *pull* – wymagania przemysłu – działają jako siła napędowa nowej rewolucji (Gu, Yang, 2021).

Kluczowymi cechami czwartej rewolucji przemysłowej są (Agencja Rozwoju Przemysłu, 2018):

- automatyka i robotyka,
- digitalizacja,
- sensory,
- komunikacja w czasie rzeczywistym,
- sztuczna inteligencja,
- cyberbezpieczeństwo,
- popyt na talenty w organizacji.

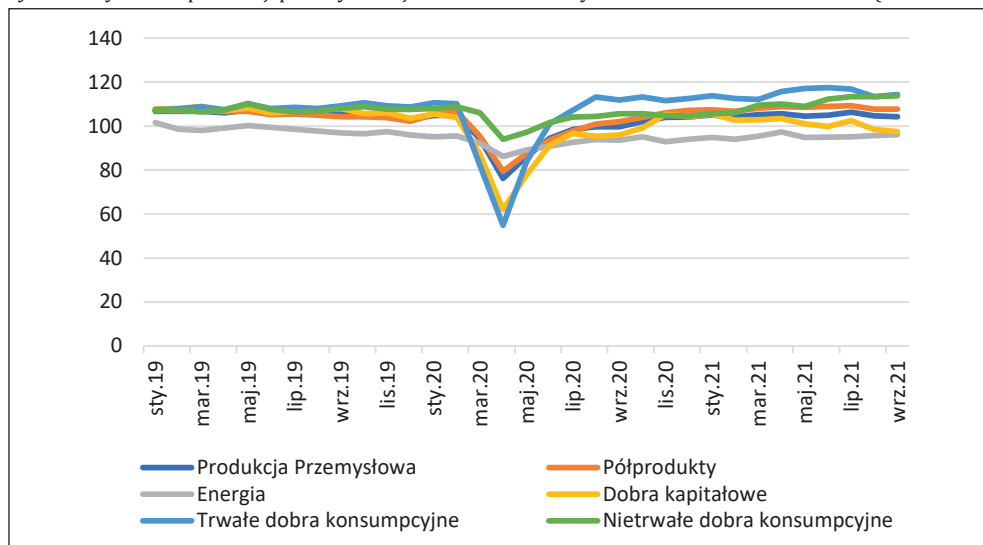
To właśnie rozwiązania, które niesie ze sobą przemysł 4.0, mogą stanowić odpowiedź na nowe wyzwania związane z rozprzestrzenianiem się wirusa SARS-CoV-2. Wskazuje się, że w kontekście rozwoju przemysłu pandemia może stanowić pozytywny bodziec i przyspieszyć reindustrializację, zwłaszcza w gospodarkach rozwiniętych.

Celem artykułu jest prezentacja głównych problemów towarzyszących produkcji przemysłowej gospodarek UE w krótkim czasie oraz identyfikacji wyzwań w dłuższej perspektywie, wraz z propozycją rozwiązań wynikających z czwartej rewolucji przemysłowej. W artykule przyjęto tezę, iż doświadczenia przedsiębiorstw związane z kryzysem spowodowanym przez pandemię będą stanowić motywację do wdrażania technologii przemysłu 4.0. W pracy wykorzystano metodę krytycznej analizy literatury przedmiotu oraz elementy statystyki opisowej. Część empiryczna opiera się na wynikach badań przeprowadzonych przez Komisję Europejską, Instytut Bergera, Polski Instytut Ekonomiczny, Agencję Rozwoju Przemysłu oraz na danych statystycznych pochodzących z Eurostatu i bazy UNCTAD.

WPŁYW PANDEMII COVID-19 NA PRODUKCJĘ PRZEMYSŁOWĄ UE

Bezprecedensowe decyzje polityczne podejmowane w celu ograniczania pandemii wpłynęły negatywnie na produkcję przemysłową w krajach Unii Europejskiej. Bezpośrednie konsekwencje spowodowane wybuchem kryzysu sanitarno-medycznego można podzielić na dwa etapy. W początkowej fazie, głównie w lutym i marcu 2020 r., została zatrzymana produkcja w Chinach, co spowodowało problemy z podażą surowców i półproduktów, pojawiły się również znaczne opóźnienia w realizacji zamówień eksportowych. W drugiej fazie, od września 2020 r., podaż i popyt w globalnych łańcuchach wartości były silnie ograniczane przez szybkie rozprzestrzenianie się wirusa na całym świecie. COVID-19 spowodował zamknięcie zakładów w głównych krajach produkcyjnych, zatrzymanie ruchu powietrznego i ograniczenie działalności zewnętrznej. Łańcuch dostaw produkcyjnych niektórych produktów został przerwany, np. w przemyśle samochodowym, elektronicznym i farmaceutycznym. Popyt rynkowy wykazywał dużą niepewność, nie mógł być też zaspokojony z powodu komplikacji logistycznych. Na rycinie 1 przedstawiono, jak kształtował się poziom produkcji przemysłowej UE w okresie od stycznia 2019 r. do września 2021 r. (zgodnie z bazą danych Eurostatu rok 2015 uznano za rok bazowy). Na produkcję przemysłową – przy założeniach NACE – składa się pięć głównych kategorii: energia, trwałe dobra konsumpcyjne, nietrwałe dobra konsumpcyjne, dobra kapitałowe oraz półprodukty.

Rycina 1. Dynamika produkcji przemysłowej UE-27 w okresie styczeń 2019 r. – wrzesień 2021 r. (2015 = 100)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Eurostatu

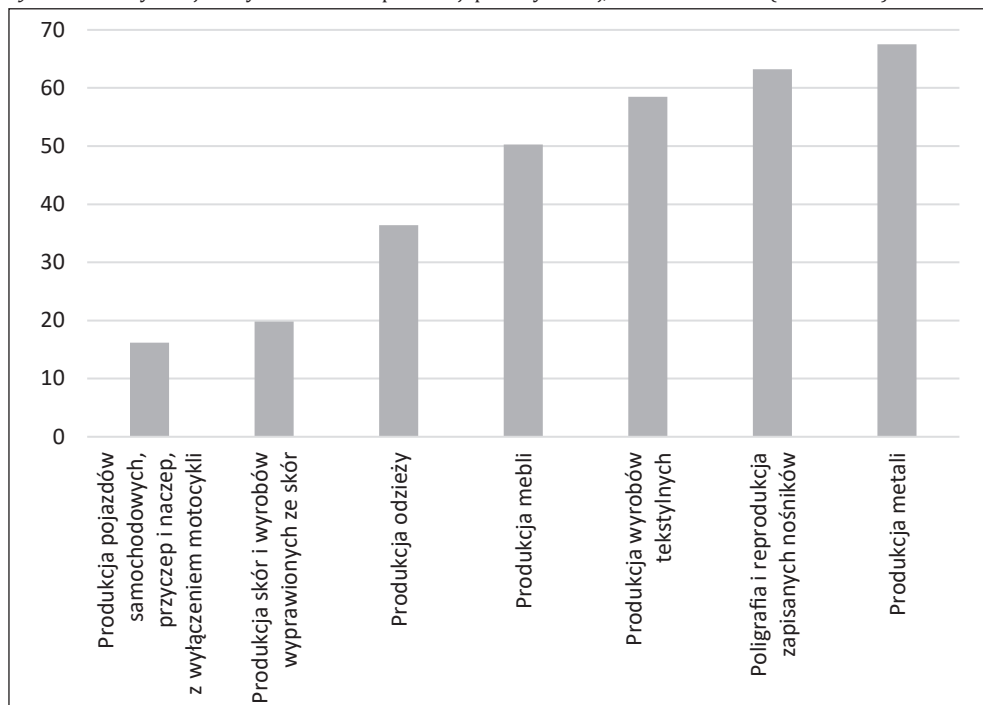
Dla krajów UE kulminacyjnym miesiącem był kwiecień 2020 r., kiedy to indeks produkcji przemysłowej zmniejszył się o ponad 20% w stosunku do wyniku z 2015 r. (Eurostat, 2021). Najbardziej drastyczny spadek odnotowano w kategorii trwałych dóbr konsumpcyjnych – wskaźnik produkcji wyniósł 54,9% w stosunku do roku 2015. Na drugim miejscu znalazły się dobra kapitałowe (62,1%). Kryzys był najmniej odczuwalny w kategorii nietrwałych dóbr konsumpcyjnych, gdzie spadek wskaźnika produkcji wyniósł tylko 6%. Parlament Europejski wskazuje, że po znacznym spadku realnego PKB w 2020 r. w roku 2021 nastąpił powolny wzrost, a w połowie kolejnego roku można spodziewać się powrotu do poziomu sprzed kryzysu. Jednakże istnieją znaczące różnice między wynikami poszczególnych gałęzi. Duża część przemysłu cyfrowego, związanego z wysokimi technologiami, była odporna na kryzys, podobnie jak produkcja związana z ochroną zdrowia (Parlament Europejski, 2021).

Na rycinach 2 i 3 przedstawiono działy produkcji przemysłowej, które zanotowały najniższy poziom wzrostu, oraz te, w których wskaźnik produkcji przemysłowej w kwietniu 2020 r. był najwyższy.

Dział, w którym odnotowano największe trudności związane z kryzysem, to produkcja pojazdów samochodowych, przyczep i naczep. Wynika to przede wszystkim z faktu, że pandemia rozpoczęła się w globalnym centrum produkcyjnym – Azji Wschodniej. Ponadto na opisywany spadek miały wpływ liczne zakłócenia w łańcuchach dostaw (Stojczew, 2021). Niski wskaźnik produkcji dotyczył także produkcji skór i wyrobów pochodnych – odzieży i tekstyliów. Podobnie jak w przypadku motoryzacji jest to związane z lokalizacją produkcji w Azji.

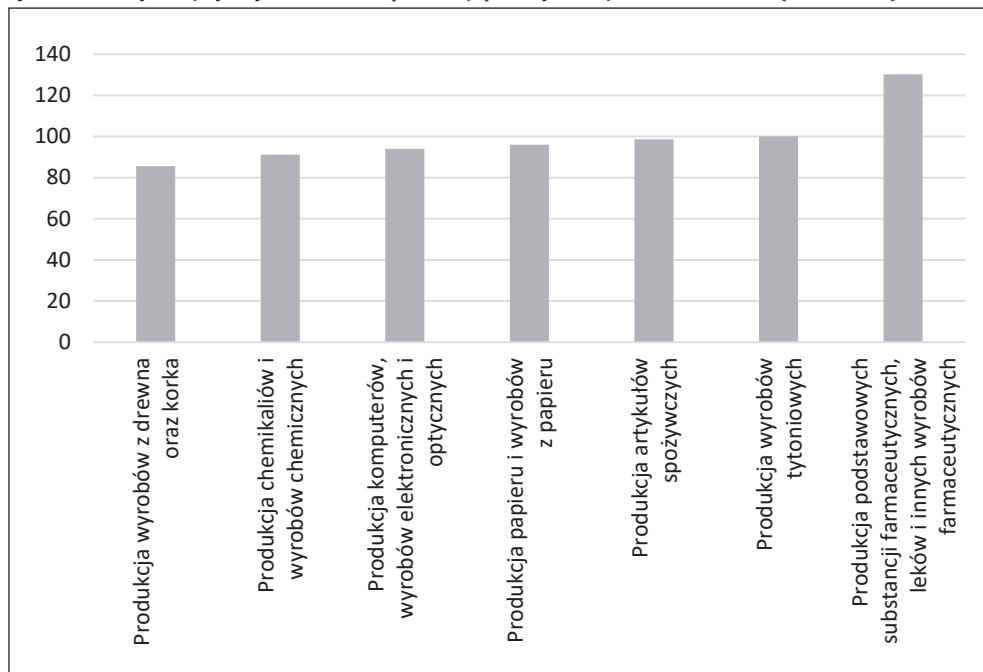
Wśród działów o najwyższym wskaźniku produkcji przemysłowej, które zaprezentowano na rycinie 3, tylko dwa nie odnotowały spadku w kwietniu 2020 r. Są to: produkcja podstawowych substancji farmaceutycznych, leków i innych wyrobów farmaceutycznych (30,3%), a także produkcja wyrobów tytoniowych (0,1%). W pozostałych działach wskaźnik produkcji był ujemny.

Rycina 2. Działy o najniższym wskaźniku produkcji przemysłowej, kwiecień 2020 r. (2015 = 100)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Eurostatu

Rycina 3. Działy o najwyższym wskaźniku produkcji przemysłowej, kwiecień 2020 r. (2015 = 100)

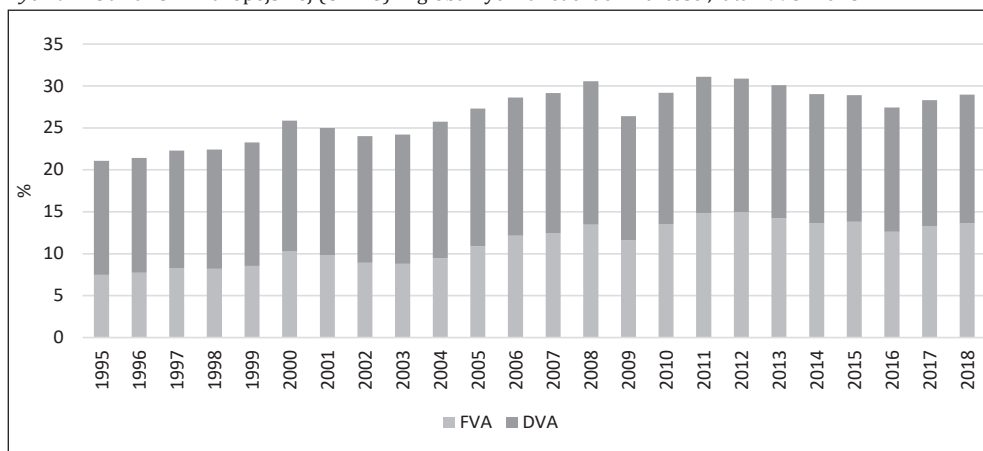

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Eurostatu

Kraje UE są silnie powiązane w ramach rynku wewnętrznego, ale także w ramach gospodarki globalnej. Wskaźnik uczestnictwa UE w globalnych łańcuchach wartości oblicza się jako sumę indeksu partycypacji wstecznej (*foreign value added in exports*) i przedniej (*domestic value added in exports*), to jest odpowiednio udziału zagranicznej wartości dodanej w eksporcie brutto oraz udziału krajowej wartości dodanej w eksporcie brutto. Indeks udziału UE w globalnych łańcuchach wartości przedstawiono na rycinie 4.

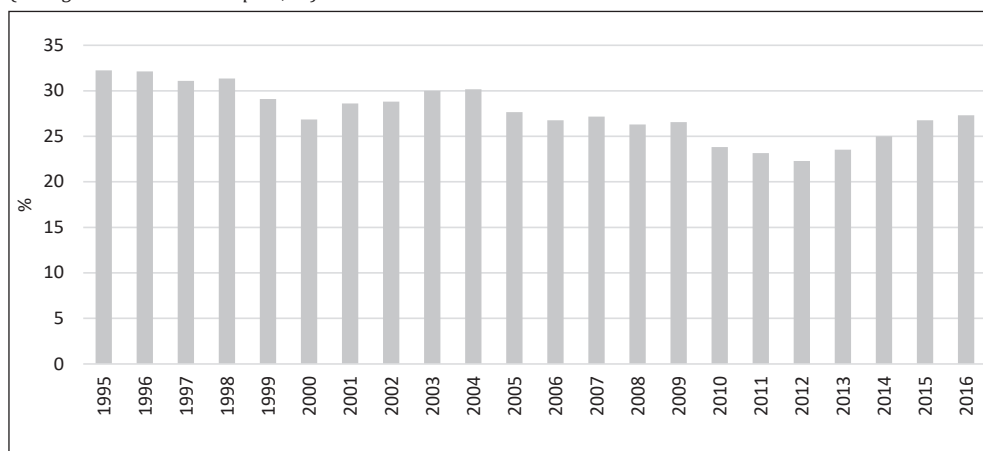
W badanym okresie można zauważyć rosnącą rolę partycypacji, zarówno wstecznej, (FVA), jak i przedniej (DVA). Im wyższy poziom wskaźnika FVA, tym wyższy poziom importochłonności przemysłu. Oznacza to rosnącą zależność realizacji eksportu krajów członkowskich Unii Europejskiej od dóbr pośrednich produkowanych poza UE. Znaczący poziom takiej zależności można zauważyć w stosunku do krajów Azji Wschodniej i Azji Południowo-Wschodniej (szczegółowo zaprezentowano to na rycinie 5).

Rycina 4. Udział Unii Europejskiej (UE-28) w globalnych łańcuchach wartości, lata 1995–2018

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych UNCTAD-Eora Global Value Chain Database

Rycina 5. Udział wartości dodanej krajów Azji Wschodniej i Azji Południowo-Wschodniej w eksporcie UE-28 (*Foreign value added in export, %*)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych UNCTAD-Eora Global Value Chain Database

Od roku 2007 można zaobserwować rosnący trend dotyczący udziału wartości dodanej pochodzącej z krajów Azji Wschodniej i Azji Południowo-Wschodniej w eksporcie krajów UE-28, który załamał się w okresie globalnego kryzysu finansowego. Ryzyko płynące z tej zależności oraz trudności związane z organizacją transportu, w szczególności morskiego, wpłynęły na znaczne opóźnienia w realizacji produkcji, a także oddziaływały negatywnie na wskaźniki produkcji przemysłowej w UE oraz na wartość podstawowych wskaźników makroekonomicznych, takich jak PKB.

WYZWANIA DLA PRODUKCJI PRZEMYSŁOWEJ UE W KONTEKŚCIE PANDEMII COVID-19

Trudności, które dotknęły i wciąż dotyczą produkcję przemysłową, doprowadziły do rozpoczęcia debaty na temat długofalowych wyzwań dla europejskiego przemysłu.

Wybuch pandemii COVID-19 uwypuklił słabości globalnych łańcuchów wartości – duży wpływ miała na nie geograficzna dywersyfikacja zakładów produkcyjnych i dostawców. Globalne łańcuchy wartości okazały się nieelastyczne w obliczu zakłóceń popytu i podaży oraz narastających problemów związanych z transportem morskim (Polski Instytut Ekonomiczny, 2021). Wobec tego podkreśla się pilną potrzebę ustanowienia przez wiodące firmy skutecznych systemów monitorowania i należytej staranności w odniesieniu do łańcuchów dostaw oraz zwiększenie zapasów w celu złagodzenia krótkoterminowych przerw w dostawach. Obecnie terminowa produkcja krytycznych produktów jest ważniejsza niż kiedykolwiek (UNCTAD, 2021).

Analiza raportów dotyczących wpływu pandemii COVID-19 na produkcję przemysłową, opublikowanych przez UNCTAD oraz Komisję Europejską, pozwala na wskazanie obszarów, które będą stanowiły największe wyzwanie dla przemysłu w kontekście uczestnictwa w globalnych łańcuchach wartości. Pierwszym z nich jest regionalizacja łańcuchów wartości – wzmocnienie regionalnych łańcuchów powinno stanowić priorytet, aby zdywersyfikować ryzyko, zmniejszyć podatność, zwiększyć odporność i wspierać rozwój przemysłu. Poprzez identyfikowanie i utrzymywanie powiązań poziomych i pionowych porozumienia regionalne mogą zapewnić współpracę małych firm, co z kolei zmniejszy koszty transakcji i umożliwi czerpanie korzyści z ekonomii skali.

Ponadto wskazuje się na konieczność dywersyfikacji, a także na powrót części produkcji do Europy – zachowanie konkurencyjności międzynarodowej będzie nadal powiązane z poleganiem na globalnych łańcuchach wartości, których słabości ujawnił kryzys. Należy je wzmacniać poprzez dywersyfikację, która jest bardziej efektywna niż trendy *reshoringu* czy *onshoringu*. Należy bowiem wziąć pod uwagę ograniczoną stabilność klimatu inwestycyjnego w krajach sąsiadujących z UE oraz niechęć do lokowania strategicznych inwestycji w tych krajach.

Trzeci obszar to wzmacnianie strategicznych łańcuchów wartości – wybuch pandemii skłonił UE do zidentyfikowania słabych punktów europejskiego systemu przemysłowego, a w szczególności jego zależności od państw trzecich w zakresie niektórych strategicznych produktów. W konsekwencji przywódcy UE podkreślają potrzebę zapewnienia otwartej autonomii strategicznej, rozumianej jako potrzeba produkcji towarów o znaczeniu krytycznym w UE, inwestowania w strategiczne łańcuchy wartości oraz zmniejszenia nadmiernej zależności od państw trzecich (Parlament Europejski, 2021).

The Strategic Forum on Important Projects of Common European Interest (IP-CEI) wskazało na trzy cechy charakterystyczne strategicznych łańcuchów wartości:

innowacyjność technologiczna, potencjał gospodarczy, rynkowy i społeczny oraz znaczenie polityczne. Dla UE są to (IPCEI, 2021):

- pojazdy ekologiczne, połączone i autonomiczne,
- przemysł o niskiej emisji CO₂,
- inteligentne zdrowie,
- technologie i systemy wodorowe,
- przemysłowy internet rzeczy (IoT),
- bezpieczeństwo cybernetyczne,
- baterie,
- mikroelektronika,
- obliczenia o wysokiej wydajności.

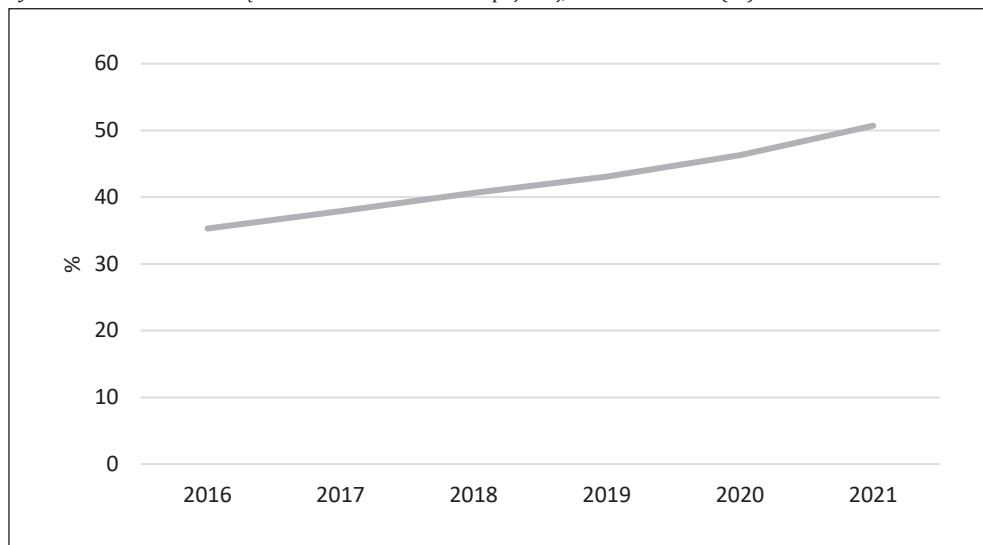
Istotną rolę w pokonywaniu wyzwań odgrywa aktywna polityka przemysłowa o silnym wymiarze społecznym. Rządy potrzebują firm, które będą wdrażały w społeczeństwie ich decyzje inwestycyjne. Aby im to ułatwić, należy wprowadzić wyraźne ramy regulacyjne i zarządcze – nie można więc polegać wyłącznie na społecznej odpowiedzialności biznesu. Poza tym regulacje i pakiety pomocowe są szczególnie ważne w dobie kryzysu. W perspektywie długofalowej mają one zwiększać konkurencyjność przemysłu UE poprzez inwestycje w badania i rozwój, cyfrowe umiejętności, a także wspieranie strategicznych łańcuchów wartości.

ROZWIĄZANIA PRZEMYSŁU 4.0 DLA ROZWOJU PRODUKCJI PRZEMYSŁOWEJ UE

W 2020 r. cyfryzacja przemysłu przeszła największy do tej pory test. Duże znaczenie rozwiązań płynących z czwartej rewolucji przemysłowej zostało dostrzeżone przez sektor zarówno prywatny, jak i publiczny. Zielona i Cyfrowa Transformacja stanowi bowiem myśl przewodnią Nowej Strategii Przemysłowej (Komisja Europejska, 2020). Strategii, która kładzie podwaliny pod politykę przemysłową, ukierunkowaną na zwiększanie konkurencyjności przemysłu UE na świecie i wzmacnianie strategicznej autonomii Europy. Wdrażane w krajach członkowskich Krajowe Plany Odbudowy, mające na celu wsparcie gospodarek w wyniku negatywnego wpływu pandemii, są oparte na rozwiązaniach wpisujących się w czwartą rewolucję przemysłową. Co najmniej 37% pozyskanych z w ten sposób środków będzie musiało być przeznaczone na inwestycje ekologiczne, a 20% – na inwestycje cyfrowe. Korzyści płynące z wdrożenia rozwiązań przemysłu 4.0 są poniekąd odpowiedzią na zidentyfikowane, długoterminowe wyzwania stojące przed europejskim przemysłem. Wpływają one bowiem na wzrost elastyczności produkcji, wzrost efektywności produkcji, zapewnienie wysokiego poziomu widoczności na wszystkich poziomach organizacji, a także spadek znaczenia przewag kosztowych (Adamik, 2019).

Transformacja cyfrowa to jeden ze strategicznych celów UE, który został zdefiniowany m.in. w nowej strategii przemysłowej na rzecz zielonej i cyfrowej Europy. Poziom zaawansowania cyfrowego państw Unii Europejskiej jest cyklicznie badany przez Komisję Europejską. W tym celu opracowano syntetyczny Indeks Gospodarki Cyfrowej i Społeczeństwa Cyfrowego – DESI. Obejmuje on 34 wskaźniki odnoszące się do pięciu głównych obszarów: łączności, kapitału ludzkiego, korzystania z usług internetowych, integracji technologii cyfrowej, cyfrowych usług publicznych. Każdemu z nich przyznaje się od 1 do 10 punktów, a na podstawie wyników dla poszczególnych wskaźników obliczany jest ostateczny wynik.

Rycina 6. Kształtowanie się indeksu DESI w Unii Europejskiej, lata 2016–2021 (%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych DESI Index

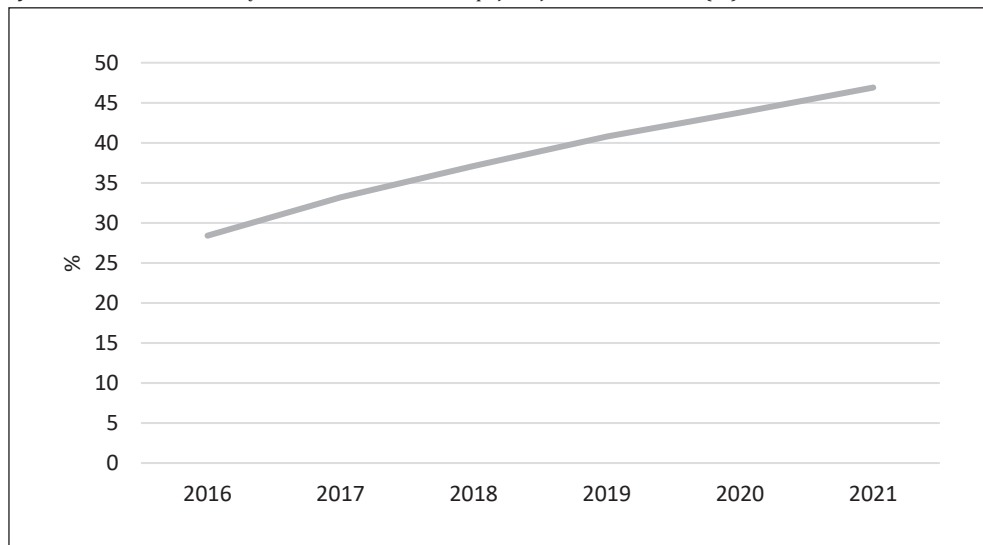
Na rycinie 6 zaprezentowano kształtowanie się poziomu zaawansowania cyfrowego Unii Europejskiej, który od 2016 r. sukcesywnie wzrasta. W 2021 r. osiągnął wynik 50,2%, co stanowiło największy do tej pory wzrost (o 9 punktów procentowych w stosunku do roku poprzedniego).

W wymiarze monitorowania transformacji cyfrowej przedsiębiorstw został opracowany Digital Intensity Indeks (DII) – wskaźnik pozwalający na zmierzenie wykorzystania różnych technologii cyfrowych przez przedsiębiorstwa. Jego wynik jest określany na podstawie tego, ile spośród 12 zidentyfikowanych technologii cyfrowych wykorzystują przedsiębiorstwa. Im wyższy wynik, tym wyższa intensywność cyfrowa. DII wyróżnia cztery poziomy intensywności cyfrowej przedsiębiorstw: 0–3 punkty oznaczają bardzo niski poziom intensywności cyfrowej, 4–6 punktów – niski, 7–9 punktów – wysoki, 10–12 punktów – bardzo wysoki. Determinanty DII to (Eurostat, 2021):

- ponad 50% zatrudnionych osób mających dostęp do internetu w celach biznesowych,
- zatrudnienie specjalistów ICT,
- szybkie łącze szerokopasmowe (30 mb/s lub więcej),
- zaopatrzenie ponad 20% zatrudnionych osób w urządzenie przenośne, umożliwiające mobilny dostęp do internetu,
- posiadanie strony internetowej,
- strona internetowa wyposażona w zaawansowane funkcjonalności (przynajmniej jedną z następujących: opis towarów lub usług, cenniki, możliwość dostosowania lub projektowania towarów lub usług online przez odwiedzających, śledzenie lub status złożonych zamówień, spersonalizowane treści na stronie dla stałych/powracających użytkowników),
- wykorzystanie druku 3D,
- kupowanie średniowysokich usług przetwarzania w chmurze,
- wysyłanie faktur nadających się do automatycznego przetwarzania,
- wykorzystanie robotów przemysłowych lub usługowych,

- sprzedaż e-commerce stanowiąca co najmniej 1% całkowitego obrotu,
- analizowanie dużych zbiorów danych wewnątrznie (z dowolnego źródła danych) lub zewnątrznie.

Rycina 7. Kształtowanie się indeksu DII w Unii Europejskiej, lata 2016–2021 (%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych DESI Index

Zgodnie z Eurostatem tylko 9% dużych przedsiębiorstw w UE miało bardzo wysoki wskaźnik DII, a 42% z nich wykazało wysoki poziom intensywności cyfrowej. W przypadku średnich i małych przedsiębiorstw odpowiednio 57% i 46% z nich zanotowało niski poziom intensywności cyfrowej. Dane te pozwalają na wysnucie wniosku, że rosnący poziom zaawansowania cyfrowego europejskiego sektora prywatnego – 46,9% w 2021 r. – wynika głównie z transformacji dużych przedsiębiorstw (Komisja Europejska, 2021).

Rola przemysłu 4.0 w kształtowaniu popandemicznej rzeczywistości została zauważona także przez sektor prywatny. Z badania przeprowadzonego przez Instytut Bergera w 2020 r., którego przedmiotem były małe i średnie przedsiębiorstwa Niemiec, wynika, że 70% respondentów zamierza zwiększyć inwestycje w obszarze cyfryzacji w ciągu najbliższych dwóch lat i przeznaczyć średnio 20–30% całkowitego budżetu inwestycyjnego właśnie na cyfryzację. Główne powody stosowania nowych technologii to chęć usprawnienia procesów (64%) oraz redukcji kosztów (44%; Roland Berger, 2020).

Wydaje się, że doświadczenia pandemii wywołają trwałe zmiany w organizacji globalnych łańcuchów wartości. Nie ma bowiem gwarancji powrotu do świata sprzed pandemii. Transformacja cyfrowa jest więc nie tylko tymczasowym sposobem radzenia sobie z kryzysem, lecz także trwałym rozwiązaniem pozwalającym na rozwój przemysłu UE. Liderzy branży wykorzystują technologie charakterystyczne dla przemysłu 4.0, aby zwiększyć poziom widoczności na wszystkich etapach łańcucha dostaw, a także programy do szybkiej automatyzacji, które mają zapobiegać powstawaniu niedoborów pracowników (LemagIT, 2021).

Rozwiązania związane z czwartą rewolucją przemysłową umożliwiają firmom prowadzenie elastycznych procesów produkcyjnych i analizowanie dużych ilości danych

w czasie rzeczywistym, poprawiając tym samym strategiczne i operacyjne podejmowanie decyzji. Wpływają one pozytywnie na integrację pionową, poziomą oraz inżynierię *end-to-end* (Dalenogare i in., 2018). Integracja pionowa odnosi się do integracji systemów teleinformatycznych na różnych poziomach hierarchicznych organizacji. Z kolei integracja pozioma polega na współpracy między przedsiębiorstwami w łańcuchu dostaw, z wymianą zasobów i informacji w czasie rzeczywistym. Inżynieria *end-to-end* to integracja inżynierii w całym łańcuchu wartości produktu, począwszy od jego rozwoju aż po obsługę posprzedażową (Kagermann i in., 2013, Brettel i in., 2014). Technologie opracowane w ramach przemysłu 4.0 mogą stanowić niejako odpowiedź na strategiczne cele operacyjne przedsiębiorstw w kontekście obecnego kryzysu. Ponadto pozwalają one na uzyskanie kluczowej przewagi, niezwykle istotnej w turbulentnym i dynamicznym otoczeniu, w jakim funkcjonują przedsiębiorstwa. Z obserwacji obecnego kryzysu wynika, że jednym z głównych mankamentów jest brak widoczności w czasie rzeczywistym (Pisz, 2021).

PODSUMOWANIE

Kryzys wywołany przez pandemię COVID-19 ujawnił liczne słabości w organizacji produkcji przemysłowej UE. Konsekwencje związane z ograniczeniem, a nawet częściowym zatrzymaniem produkcji na kontynencie azjatyckim, a następnie, wraz z rozprzestrzenieniem się wirusa w pozostałych częściach świata, bezprecedensowy lockdown i ograniczenia w funkcjonowaniu przedsiębiorstw rozpoczęły debatę na temat tego, jak zmniejszać ryzyko drastycznego spadku produkcji i zapewnić stabilny rozwój przetwórstwa krajów członkowskich UE. Podkreśla się więc konieczność dywersyfikacji źródeł dostaw, budowania strategicznych łańcuchów wartości, łańcuchów o bardziej regionalnym charakterze, a także powrót części produkcji przemysłowej do Europy.

Analizując badania dotyczące pierwszej reakcji na kryzys przez przedsiębiorstwa, a także komunikaty płynące z instytucji europejskich oraz opracowywane raporty, można zauważyć, że wdrażanie rozwiązań płynących z czwartej rewolucji przemysłowej jest zadaniem niezwykle istotnym. Rozwiązania te postrzegane są bowiem jako kluczowe dla wsparcia efektywności i odporności produkcji przez sektor prywatny. Zauważyć można również strategiczną rolę digitalizacji w założeniach Nowej Strategii Przemysłowej UE, co potwierdzają rosnące wartości indeksu DESI dla UE.

Literatura

References

- Adamik, A. (2019). Creating a Competitive Advantage in the Age of Industry 4.0. *Problemy Zarządzania*, 17, 2, 13–31. doi: <https://doi.org/10.7172/1644-9584.82.1>
- Bajczak, R., Popławski, K. (2019). *Industry 4.0, Germany's New Industrial Policy*. Warszawa: Ośrodek Studiów Wschodnich
- Bendkowski, J. (2017). Zmiany w pracy produkcyjnej w perspektywie koncepcji „Przemysł 4.0”. *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej, seria: Organizacja i Zarządzanie*, 112, 21–33.
- Brettel, M., Friederichsen, N., Keller, M., Rosenberg, M. (2014). How Virtualization, Decentralization and Network Building Change the Manufacturing Landscape. *International Journal of Information and Communication Engineering*, 8, 37–44.
- Dalenogare, L., Ayala, N.F., Benitez, G.B., Frank, A.G. (2018). The expected contribution of Industry 4.0 technologies for industrial performance. *International Journal of Production Economics*, 204, 383–394. doi: <https://doi.org/10.1016/j.ijpe.2018.08.019>

- Eurostat, (2021, 14 listopada). Production in industry – monthly data. Pozyskano z https://apps-so.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=sts_inpr_m&lang=en
- Gu, S., Yang F. (2021). Industry 4.0, a revolution that requires technology and national strategies. *Complex & Intelligent Systems*, 7, 1331–1325.
- Kagermann, H., Wahlster, W., Helbig, J. (2013). *Recommendations for implementing the strategic initiative INDUSTRIE 4.0: Final report of the Industrie 4.0. Working Group.*
- Kane, G.C., Palmer, D., Phillips, A., Kiron D., Buckley, N. (2018). Coming of Age Digitally. *MIT Sloan Management Review and Deloitte Insights*, 59, 1–10.
- Komisja Europejska. (2021, 19 listopada). DESI Index. Pozyskano z <https://digital-agenda-data.eu/datasets/desi/visualizations>
- Komisja Europejska. (2020). *A New Industrial Strategy for Europe*. Bruksela
- Komisja Europejska. (2021, 5 marca). *How digitalized are EU's enterprises?* Pozyskano z <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/ddn-20211029-1>
- Delévacque, G. (2021, 20 listopada). Covid-19 les solutions de l'industrie 4.0 pour mieux rebondir. Pozyskano z <https://www.lemagit.fr/tribune/Covid-19-les-solutions-de-lindustrie-40-pour-mieux-rebondir>
- Michałowski, B., Jerzynowski, M., Pacek, P. (2018). *Szanse i Wyzwania polskiego Przemysłu 4.0*. Warszawa: Agencja Rozwoju Przemysłu.
- Montanino, A., Del Giovane, C., Carriero, A. (2021). *Strategic Value Chains Towards a Resilient and Sustainable Post-Pandemic Recovery*. Brussels: Centre for European Policy Studies.
- Nawracaj-Grygiel, K., Ulbrich, M. (2021). Gotowość polskiego sektora przemysłowego do wdrożenia Przemysłu 4.0. W: J. Bukowska, M. Lament (red.), *Gospodarka XXI wieku. Wyzwania sektorowe*. Warszawa: CeDeWu, 309–325.
- Pisz, I. (2021). Impact COVID-19 pandemic on implementation Industry 4.0 in enterprises and supply chains. *Zeszyty Naukowe. Organizacja i Zarządzanie*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, 150, 183–198. doi: <https://doi.org/10.29119/1641-3466.2021.150.14>
- Policy Department for Economic, Scientific and Quality of Life Policies Directorate-General for Internal Policies, (2021). *Impacts of COVID-19 pandemic on EU industries*. Parlament Europejski.
- Policy Department for External Relations. (2021). *Post Covid-19 value chains: options for reshoring production back to Europe in a globalised economy*. Parlament Europejski.
- Polski Instytut Ekonomiczny. (2021). *Globalizacja w czasie pandemii*. Warszawa.
- Roland Berger Institute. (2021, 19 listopada). Industry 4.0 The-importance of an overarching digitalization strategy. Pozyskano z <https://www.rolandberger.com/en/Insights/Publications/Industry-4.0-The-importance-of-an-overarching-digitalization-strategy.html>
- Światowe Forum Ekonomiczne. (2022, 5 marca). The Fourth Industrial Revolution: what it means, how to respond. Pozyskano z <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/the-fourth-industrial-revolution-what-it-means-and-how-to-respond/>

Kinga Nawracaj-Grygiel, mgr, doktorantka na Uniwersytecie Ekonomicznym w Krakowie, w Katedrze Międzynarodowych Stosunków Gospodarczych. Jej zainteresowania naukowe skupiają się wokół polityki przemysłowej i konkurencyjności gospodarek.

Kinga Nawracaj-Grygiel, MSc, PhD student, Cracow University of Economics, Department of International Economics. The author's research interests focus on the industrial policy and competitiveness of economies.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6547-6101>

Adres/Address:

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie
ul. Rakowicka 27
31-510 Kraków
e-mail: kinga.nawracaj@gmail.com

MAGDALENA ZDUN

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Polska
Cracow University of Economics, Poland

Pandemia COVID-19 jako stymulator innowacyjności gospodarczej. Analiza w perspektywie społeczno-kulturowej

COVID-19 pandemic as a stimulator of economic innovation. Analysis in a socio-cultural perspective

Streszczenie: Artykuł podejmuje zagadnienie społeczno-kulturowych uwarunkowań innowacyjności w czasie pandemii COVID-19. Celem autorki jest zidentyfikowanie czynników odpowiadających za zwiększenie szans innowacyjności w trakcie trwania walki z wirusem SARS-CoV-2. Punkt wyjścia podjętej analizy stanowi twierdzenie na temat wielowymiarowego – w tym aksjologicznego – uwarunkowania innowacyjności. Umożliwia ono diagnozę szans pandemicznego nowatorstwa w kontekście nie tylko pragmatycznym, lecz także etycznym. Prezentowany artykuł ma charakter teoretycznej analizy. Wykorzystano w nim metodę dyskusji pojęć i stanowisk, wiodącą do semantycznej rekonstrukcji kategorii innowacyjności w kontekście pandemicznym. Efektem analizy jest sformułowanie pojęcia innowacyjności oraz wskazanie szans i zagrożeń pandemicznego nowatorstwa. Finalny wynik analizy zaprezentowano w formie 10 twierdzeń – opracowano je na podstawie socjologicznej teorii innowacyjności, która pozwala określić ostateczną rekomendację. Jest nią zachęta do dostrzegania pozamaterialnego wymiaru innowacji, co umożliwia właściwe projektowanie polityk innowacyjności w czasach kryzysu.

Abstract: The article concerns the issue of socio-cultural determinants of innovation during the COVID-19 pandemic. Therefore, the aim of the article is to identify the factors that are responsible for increasing the chances of innovation during the fight against the SARS-CoV-2 virus. The starting point for the analysis is the statement on the multidimensional, also axiological, determinants of innovation. This statement enables the diagnosis of the chances of pandemic innovation not only in a pragmatic context, but also taking into account its ethical dimension. The result of the analysis is the definition of the “anatomy” of innovation (as a concept) and an indication of the opportunities and dangers of the pandemic innovation. The final result of the analysis is presented in the form of 10 related theses. The basis for their formulation is the sociological theory of innovation, which leads to the final recommendation. It is an incentive to see the non-material dimension of innovation, which enables the appropriate design of innovation policies in times of crisis.

Słowa kluczowe: dyfuzja innowacji; innowacyjność; pandemia COVID-19; zmiana społeczna

Keywords: COVID-19 pandemic; diffusion of innovation; innovation; social change

Otrzymano: 22 stycznia 2022

Received: 22 January 2022

Zaakceptowano: 4 maja 2022

Accepted: 4 May 2022

Sugerowana cytacja / Suggested citation:

Zdun, M. (2022). Pandemia COVID-19 jako stymulator innowacyjności gospodarczej. Analiza w perspektywie społeczno-kulturowej. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 36(2), 78–90. doi: <https://doi.org/10.24917/20801653.362.5>

WSTĘP

Innowacyjność jest kategorią skomplikowaną, nawet wówczas, gdy dyskusję na jej temat zawęzi się do literatury socjologicznej. W ślad za Josephem Schumpeterem (1960) widzieć w niej należy siłę stymulującą rozwój społeczno-gospodarczy; za Williamem Ogburnem (1960), Theorsteinem Veblenem (1924) czy Danielem Bellem (174) – osadzać ją w roli narzędzia cywilizacyjnego awansu. Ujęcia psychologizujące dopingują do tego, by kojarzyć tę kategorię z procesem transgresji indywidualnych i zbiorowych (Kozielecki, 2002). Prakseologia chce z kolei, aby nowatorstwo postrzegać jako usprawnienie i lepsze zorganizowanie „roboty” (Kotarbiński, 1987). Literatura socjologiczna pozwala przyjąć, że innowacyjność to dyspozycja modelowana osobowościowo, przypisana do jednostki i jej szczególnych cech, jak również charakterystyka całego systemu społecznego (Zdun, 2017). To nie tylko siła rozwojowa, która wymaga talentu, zapału i wizjonerstwa poszczególnych aktorów społecznych, lecz także kategoria, która winna być rozpatrywana w społecznych dymensjach. Tym samym innowacyjność staje się istotnym tematem debat publicznych i przedmiotem gospodarczych strategii.

Polityki innowacyjne zdają się opierać nie tylko na specyfikach gospodarczych społeczeństw. Korzystają one równie mocno z ich aksjologii, systemów wartości i kultur, które mogą innowacyjności sprzyjać bądź jej przeszkadzać. W tym też kontekście Ronald Inglehart (2003) wprowadził podział na proinnowacyjne kultury postmaterialistyczne i antyinnowacyjne kultury materialistyczne. Pierwsze ze wskazanych kreują swój ład wokół wartości takich jak demokracja, tolerancja, światopoglądowy pluralizm, drugie zaś zaprzeczają tym ideom. Podział zaordynowany przez Inglehara pozwala rozrysować mapę świata, zróżnicowanego pod względem aksjologii innowacyjności. Okazuje się, że innowacyjność to sprawne narzędzie porównania społeczeństw, a nie tylko instrument rankingowania regionów pod względem zaawansowania technoekonomicznego. Badania na temat zróżnicowania kultur innowacyjność przedstawiło wielu uczonych. Everett Hagen (1962), pracując w tym nurcie, wprowadził podział na społeczności innowacyjne i autorytarne. Z kolei David McClelland (1973) wiązał innowacyjność społeczeństw z właściwym dlań typem motywacji, formowanym na bazie narodowych i regionalnych norm oraz systemów wartości.

Ustalenia te pozwalają wyprowadzić kluczowy dla dalszej analizy wniosek: innowacyjność jest kategorią wielowymiarową – warunkowaną nie tylko stopniem technoekonomicznego zaawansowania całości społecznej, lecz także jego specyfiką kulturową. Innowacyjność wychodzi znaczenie poza obszar pragmatyki, chociaż w nim właśnie się urzeczywistnia. W ten sposób realizuje się zarówno w gospodarczym i technologicznym otoczeniu, jak i – a może przede wszystkim – w określonej „strukturze senesu”, w ogólnych, przejętych przez system społeczny, założeniach na temat rzeczywistości. Założenia

te mogą torować drogę innowacyjności do sukcesu lub też deprecjonować jej znaczenie, widząc w niej zagrożenie dla obowiązujących porządków.

Wydaje się, że podziałowi na to, co pro- lub antyinnovacyjne, podlega nie tylko terytorium i właściwe mu społeczeństwa. Podług tego kryterium analizować można również oś czasu, wskazując na istnienie epok stymulujących novum. Max Weber (1994) łączył innowacyjność gospodarczą z protestantyzmem; Deiride McCloskey (2017) dowodziła, że nowatorstwu sprzyjają idee typowe dla burżua, promujące wartość pracy, przedsiębiorczości, indywidualnej inicjatywy. Współcześnie naturalnym kontekstem innowacyjności wydaje się pandemia wirusa COVID-19. Unieważnia ona bowiem przynajmniej w części obowiązujące wcześniej założenia, sprawiając, że dezaktualizuje się stary ład społeczny. Przedmiotem kryminalizacji stają się praktyki uznawane przed pandemią za zwyczajne; regulowane są aktywności, które wcześniej miały charakter całkowicie swobodny. Dodatkowo obszar prywatności zaczyna mieszać się ze sferą publiczną: to, co osobiste, podlega procesowi państwowego uregulowania. Wszystko to oznacza zmianę społeczno-kulturowego otoczenia, które jest tak ważne dla innowacyjności. Innowacyjność to wszak siła rozwojowa, której wektor i wartość w dużej mierze wyznacza społeczny porządek.

Celem niniejszego artykułu jest identyfikacja zjawisk odpowiedzialnych za stymulację nowatorstwa w czasie pandemii. Wywód ten zostanie przedstawiony w kilku etapach. W pierwszym z nich poznawczemu rozpoznaniu polegać będzie sama innowacyjność: tytułowa kategoria zostanie powiązana z podwójnym rodowodem. Następnie określona zostanie anatomia pojęcia, która z kolei umożliwi analizę szans innowacyjności w czasie trwania pandemii COVID-19. Szanse i wyzwania dla innowacyjności wyrażone będą w formie 10 zidentyfikowanych społeczno-kulturowych fenomenów pandemicznej innowacyjności, przez którą należy rozumieć bardzo szczególny rodzaj nowatorstwa. Pandemiczna innowacyjność to gotowość do kreowania, wdrażania i akceptacji nowych rozwiązań technologicznych i organizacyjnych, która wykształca i petryfikuje się w konkretnym kontekście sytuacyjnym – walce o powrót do stabilnego porządku.

Tekst ma charakter analizy teoretycznej, wykorzystano w nim dyskusję koncepcji i stanowisk w kontekście aktualnych i podlegających naukowej interpretacji wydarzeń. W ten też sposób innowacyjność pandemiczna zostaje ujęta w siatkę pojęciową socjologicznej teorii innowacji i dyfuzji novum. To z kolei stwarza szansę na identyfikację prawideł innowacyjności pandemicznej w świetle sprawdzonych teorii i pozwala na wykazanie aktualności twierdzeń testowanych w innych warunkach.

RODOWÓD INNOWACYJNOŚCI

Kategoria innowacyjności nie pojawiła się w nauce od razu. Przez stulecia nie istniała jako samodzielne pojęcie. Początkowo nowatorstwu racji bytu odmawiał nawet uniwersytet – wypierał kategorię innowacyjności, stanowiąc „twierdzą skostniałej scholastyki” (Höffe, 2002, 125). Tę kluczową dla współczesnych gospodarek dyspozycję nobilitował i uspołeczniał dopiero Franciszek Bacon (1995; 1955). Uczony, pracując w czasach światopoglądowego wstrząsu, przedstawiał projekt świata opartego na racjonalności i sceptycyzmie. Miała to być republika uczonych – Nowa Atlantyda, w której wznosi się Dom Salomona, czyli idylliczne centrum nowatorstwa technologicznego. To świat, w którym kompetencje naukowe zostają powiązane z wymogami moralnymi; rzeczywistość skonstruowana przez i dla uczonych (Bacon, 1995). W nim też czynione miały

być setki eksperymentów służących doskonaleniu świata. Przedstawiona w 1623 r. utopijna wizja „inkubatora innowacyjności” zakładała, że nowatorstwo ma się opierać na poszukiwaniu praw bezwzględnie pewnych. Tym samym podtrzymywała kartezjański sposób rozumienia nauki i świata.

Zgodnie z przyjętymi przez Bacona założeniami w Domu Salomona władza „nie dotyczyła ludzi, lecz rzeczy” (Radwan-Pragłowski, Frysztacki, 2009, 165). Ogniskowała się na wspieraniu rozwiązań stymulujących eksperymentalizm i technologiczne novum. Jej celem było skonstruowanie i utrzymanie świata innowacyjności. W nim też wynalazczość miała przestać być dziełem pracującej w odizolowaniu jednostki i stać się systemowo wspieranym projektem. Stymulowaniu innowacyjności miało służyć odpowiednie zaplecze materialne oraz ideologiczne. Z jednej strony sprzyjały temu doskonałe wyposażone laboratoria i ogrody; z drugiej – system przekonań, który Joanna Kurczewska określiła mianem „światopoglądu technokratycznego”. Zdaniem Kurczewskiej światopogląd ten stanowi „[strukturę] idei, która jest projektem usensownienia całości świata [...] za pośrednictwem idei z repertuaru nauki i techniki” (Kurczewska, 1997, 3). Czerpie on z dwóch nurtów ideowych: scjentyzmu i pozytywizmu. Dzięki pierwszemu z nich innowacyjność wiąże się z nauką; za sprawą drugiego jest zaś programem społecznym i moralnie uzasadnioną reformą.

Nowa Atlantyda, wyrażając typowy dla światopoglądu technokratycznego optymizm, staje się czymś więcej aniżeli filozoficzną utopią. To zapowiedź uobecnienia się nowatorstwa jako niezależnej kategorii naukowej; kategorii, dla której rozpisywane są warunki realizacji i optymalnego urzeczywistnienia. Takiego też dookreślenia innowacyjności jako pierwszy dokonał sam Bacon (1955) w dziele swego życia. W *Novum Organum* – bo o tę pozycję chodzi – uczony rozpisuje warunki niezbędne do realizacji novum. Po pierwsze, wpisuje nowatorstwo w przepracowaną na gruncie racjonalizmu koncepcję świata i nauki. Po drugie, zaczyna wymagać od innowacji empirycznego potwierdzenia. Po trzecie, przekonuje, że novum należy „poddawać torturom”, nieustannie weryfikować i sprawdzać jego wiarygodność. Następnie ogłasza, że odkrycia służyć mają ludzkiej pomyślności (Hoffe, 2002, 127). Dlatego też innowacyjność musi stać się przedmiotem troski publicznej i potrzebuje specjalnie zaprojektowanego świata. Świat ten urzeczywistniać zaczyna się już na oczach Bacona. Fundacja pierwszego centrum innowacyjności miała však miejsce we Florencji w roku 1603. Tam swoją działalność rozpoczyna Accademia dei Lincei. Niewiele lat później, w 1633 r., Theophraste Renaudot powołuje towarzystwo badawcze zajmujące się przedyskutowaniem kwestii encyklopedycznych, a w Rzymie zaczyna działać Accademia de Cimento. Z kolei w Anglii w służbę uprządkowania świata zaprzęgnięte zostaje Royal Society. Instytucja ta skupia się na wynalazkach, mechanice i zgłębianiu praw przyrody (Mumford, 2012, 178–179). W duchu światopoglądowego sceptycyzmu zainauguruje swoją działalność Klub Filozofii Doświadczałnej, funkcjonujący przy Wadham Collage w Oxfordzie, a w 1662 r. Karol II powoła do istnienia Towarzystwo Naprawy Wiedzy Przyrodniczej (Burke, Orstein, 1999, 143).

Nieco inną – mniej konceptualną – kategorię innowacyjności wprowadza do nauki Joseph Schumpeter (1960 [1912]). Uczony ten zogniskuje uwagę na kwestii ekonomicznej, czyniąc z „nowatorskich kombinacji” naczelną determinantę rozwoju. Jednocześnie austriacki socjoekonomista nie zaprzecza twierdzeniu głoszącemu, że innowacyjność potrzebuje systemowego wsparcia. W wydanej w 1912 r. *Teorii rozwoju gospodarczego* Schumpeter dowodzi, że tzw. nowatorskie kombinacje są stymulatorem procesu

rozwojowego. Z jednej strony innowacje miały stanowić koło zamachowe gospodarki; z drugiej – dały się poznać jako rodzaj dyspozycji, właściwy ludziom szczególnych talentów i „siły ducha”. Dodatkowo krytyczna analiza dzieł Jeana Batiste Sayera doprowadza Schumpetera (1938) do stwierdzenia, że życie gospodarcze ma charakter cykliczny, a jego rytm sprowadza się do chronologicznego następstwa okresów dynamiki i stagnacji. Ostatni ze wskazanych etapów zostaje przez Schumpetera określony mianem „stadium ruchu okrężnego”. Proces wraca w nim bowiem do punktu wyjścia: popyt równoważy się z podażą, kupcy stają nabywcami i odwrotnie (Schumpeter, 1960, 10). W stadium statyki gospodarka nie rozwija się, a jej podbudowę stanowią gospodarze. To oni pilnują powtarzalności raz ustalonych porządków. Nadzieję na cywilizacyjny awans daje etap dynamiki. Wówczas do głosu dochodzą przedsiębiorcy, którzy stają się głównymi aktorami tego porządku. To oni zostają powołani do wdrażania innowacji w system gospodarczy. Za ich sprawą innowacyjność daje się rozpoznać jako siła wytrącająca system z równowagi. To tzw. twórcza turbulencja, która wybija gospodarkę z etapu „ruchu okrężnego” i awansuje go na wyższy szczebel rozwoju. Za uruchomienie mechanizmu cyklicznego następstwa odpowiadają innowacje oraz przedsiębiorcy, którzy są zdolni do kreowania i implementacji. Tworzenie novum nie jest jednak łatwe i popularne. Schumpeter umiejętność tę łączy nie tylko z kwalifikacjami i kapitałem, lecz także z właściwą innowatorowi siłą ducha i motywacją do „tworzenia prywatnych królestw”. Zdaniem Schumpetera źródło motywacji innowacyjności stanowi kultura kapitalizmu, powołująca do istnienia jednostki ambitne, umotywowane, zdolne do pięcia się w górę, podejmowania ryzyka, trudu niepewnej i nieprzewidywalnej pracy. Jednocześnie innowacyjność jest działalnością o charakterze misyjnym, wielkim programem i obowiązkiem przedsiębiorcy, wiodącym całe społeczeństwa w stronę lepszego jutra.

ANATOMIA INNOWACYJNOŚCI

Podwójny rodowód innowacyjności prowadzi do nakreślenia semantycznej struktury tego pojęcia. Schumpeter kojarzy innowacyjność z figurą przedsiębiorcy i jego szczególnymi dyspozycjami, kształtującymi się w kulturowym kontekście kapitalizmu. Z kolei Bacon wpisuje nowatorstwo w architekturę Nowej Atlantydy. Finalnie innowacyjność daje się więc poznać jako kategoria szczególna, wiążąca z sobą różne przeciwstawności. Zawiera w sobie pierwiastek indywidualizmu, jak też urzeczywistnia się na poziomie ponadjednostkowym. Jest zarazem osobistym wyczynem, miarą zaangażowania, inicjatywy i talentu oraz siłą wymagającą systemowego wsparcia, troski publicznej, specjalnie zaprojektowanego świata. Jednocześnie innowacyjność łączy w sobie dwa inne bieguny: pragmatyzm i dogmatykę. Z jednej strony nowatorstwo jest częścią technoeconomicznego świata, do jego realizacji dopingują zysk i marzenie o awansie w strukturze społecznej. Z drugiej – wzrasta na bardziej wyrafinowanych motywacjach. Jest formą prometejskiego doskonalenia, misją, rodzajem indywidualnego i wspólnego obowiązku. Obowiązek ten może realizować się w różnych warunkach, również w okresach wstrząsów i turbulencji. Współcześnie odpowiadają za nie uwarunkowania pandemii COVID-19. Kreują one scenę, czyli społeczno-kulturowy kontekst, który przypomina światopoglądowy wstrząs z czasów Franciszka Bacona i utopijnej wizji inkubatora innowacyjności – Nowej Atlantydy.

PANDEMIA COVID-19 JAKO SPOŁECZNO-KULTUROWY KONTEKST INNOWACYJNOŚCI

Pandemia COVID-19 pozwala poznać się jako stymulator innowacyjności gospodarczej za sprawą 10 możliwych do zidentyfikowania fenomenów.

Fenomen „konieczności przystosowania”. William Ogburn, czołowy przedstawiciel amerykańskiego determinizmu technologicznego, przekonuje, że innowacyjność jest koniecznością, której społeczeństwa i jednostki mogą się jedynie bezwiednie podporządkować. Zgodnie z założeniami przyjętymi przez tego badacza technologie są głównym czynnikiem ewolucji. Proces oddziaływania innowacji na społeczeństwo tłumaczy się zjawiskiem „opóźnienia kulturowego”. Dochodzi do niego w sytuacji, gdy innowacje nie zostaną przyjęte we wszystkich obszarach. Tworzą się wówczas rewiry stagnacji, niepasujące do reszty nowoczesnego świata. Według Ogburna (1964) wynalazek wymusza zmianę na zasadzie praw darwinistycznych: albo społeczeństwo się do niego przystosuje, albo zostanie w tyle i samo skaze się na unicestwienie. Innowacja to siła, która wymusza wiele systemowo powiązanych przeobrażeń. Jeśli innowacja zostanie wprowadzona tylko w jednej z dwóch skorelowanych ze sobą części systemu, to przestaną one ze sobą współpracować. Dowodząc prawdziwości tej tezy, amerykański badacz podaje przykład popularyzacji samochodu bez jednoczesnej rozbudowy infrastruktury transportowej. Podobnie rzecz ma się z innowacyjnością pandemiczną. Wymusza ona systemowe przeobrażenia: innowacja technologiczna (lekarstwo, szczepionka, instrumentarium do świadczenia zdalnych usług) pociąga za sobą wprowadzenie szeregu innych nowatorstw, w tym m.in. innowacji społecznej w postaci odpowiednich regulacji prawnych, organizacji przestrzeni publicznej, systemu pracy, edukacji etc. Świat zmuszony zostaje nie tylko do poddania się wynalazkowi (ukierunkowanego na ratowanie życia, ograniczenia zasięgu pandemii czy też umożliwiającego funkcjonowanie w świecie skażonym wirusem SARS-CoV-2), lecz także zostaje zobligowany do przeformułowania swojego ładu i infrastruktury, tak by nie generować „luk niedostosowania”. Pandemia w pierwszej kolejności mobilizuje przemysł farmaceutyczny. To on staje się odpowiedzialny za dostarczenie ludzkości leku przeciwko wirusowi SARS-CoV-2. Mierzy się również z wyzwaniem dostarczenia koniecznych rozwiązań, dających nadzieję na odblokowanie świata, odmrożenie jego gospodarek, systemów opieki zdrowia, społecznego wsparcia, edukacji, sztuki. Przez to też innowacyjność pandemiczna staje się nie tyle ślepo działającą siłą przymusu czy konsumpcyjną opcją, ile obowiązkiem i formą służby publicznej. Jej efektem mają być nie tylko lekarstwa i zapobiegawcze szczepienia, lecz także nowatorskie rozwiązania umożliwiające funkcjonowanie w zablokowanym obostrzeniami świecie. Pilne zapotrzebowanie na tego typu innowacyjność zgłaszają m.in. szkolnictwo i telemedycyna. Niemożliwe, by realizowała się ona bez systemowego wsparcia – finalnie musi stać się przedmiotem państwowej interwencji. Pandemia unaocznia fakt, że nowatorstwo służy społeczeństwu, a nie zaspokajaniu jednostkowych doznań. Dodatkowo podnosi wyartykułowany w Nowej Atlantydzie argument upublicznienia innowacyjności i czynienia zeń przedmiotu troski publicznej.

Fenomen misyjnego charakteru innowacyjności. Współczesny świat wprowadził na pierwszy plan konsumpcyjne oblicze nowatorstwa, przekonując, że novum nie tylko ma służyć jednostce, lecz także musi ją oczarować. W tym też kontekście Zygmunt Bauman (2003) pisał o pędzie za novum, przymusie podporządkowania się dyktatowi mód, lęku przed wypadnięciem z obiegu. Pandemia tymczasem odsłania zupełnie inne

oblicze innowacyjności. To rodzaj służby publicznej, u której źródeł tkwi prometejska ambicja czynienia świata lepszym i bezpieczniejszym. Na misjonarski charakter innowacyjności zwrócił uwagę Schumpeter, przekonując, że zysk nie jest wystarczającą motywacją do podjęcia trudu nowatorstwa. Okazuje się więc, że innowacyjność to kategoria aksjologiczna, choć urzeczywistniona w pragmatycznym obszarze. Historia ludzkiej wynalazczości i technologicznego geniuszu dowodzi, że innowacyjność potrzebuje specjalnie zaprojektowanego świata, a nie tylko wybitnej jednostki. Częścią tego „specjalnie zaprojektowanego świata” jest ład aksjonormatywy, czyli ideowe zaplecze określające porządek społeczny. W starożytnej Helladzie, kiedy wniesiono mury pierwszego wielkiego centrum innowacyjności, tj. Muzeum Aleksandryjskiego, utrzymaniu ładu i nowatorstwu zarazem służyła idea kalokagathii, tj. filozoficzna ścieżka poszukiwania równowagi między duchem a ciałem. Nurt ten, wsparty powiązaniem wątków malezyjskich z teorią liczb, przełożył się na wielkie okrycia. W Muzeum pracowali m.in. Erastosthenes i Archimedes (Burke, Orstein, 1999, 83). Prowadzono tam rozmaite innowacyjne eksperymenty, od badań nad zachowaniem cieczy w próżni do dociekań na temat wpływu odżywiania zwierząt na ich wagę. W średniowieczu innowacyjność znalazła ideologiczną podbudowę w augustiańskiej koncepcji *vita anachoretica*. Pozwalała ona zaangażować pokutę w działania o charakterze gospodarczym. W rezultacie powołała do istnienia wielkie opactwa benedyktyńskie i cysterskie, które w czasach przedprzemysłowych pełniły funkcję centrów technologii (Eisenstadt, 2009). Nieco później innowacyjności służyć zaczął indywidualizm Monteskiusza, a także sceptycyzm Descartesa i Bacona. Następnie nowatorstwo uzyskało wsparcie w wyrażonej przez Kanta wierze w siłę rozumu, a później w pozytywizmie Spencera oraz Comte’a. Dziś zapleczem ideowym prometejskiej innowacyjności zdają się ustalenia dotyczące godności istoty ludzkiej, wartości jej zdrowia i życia. Prawa człowieka to aksjologiczne minimum współczesnego świata, obszar wokół którego buduje się zgoda, mimo różnych poglądów czy systemów wartości. Ufundowane na ich bazie zaplecze ideowe stanowi podstawowy doping moralny dla innowacyjności pandemicznej i powiązanego zeń przemysłu. Pandemia sprawia, że innowacyjność nie tylko daje się poznać od strony technoeconomicznej, lecz także staje się poważnym aksjologicznym projektem. Jest misją wartą dowartościowania i dofinansowania. Służy realizacji powszechnych i podstawowych wartości. Ma być orężem w walce o zdrowie i życie człowieka.

Fenomen przekierowania uwagi systemów społecznych na innowacje. Fakt urzeczywistnienia się misyjnego charakteru innowacyjności implikuje konieczność wkomponowania nowatorstwa w system społeczny. Nowatorstwo kreowane w celu rozwiązania trudnych sytuacji staje się przedmiotem regionalnych, państwowych i międzynarodowych polityk. Pandemia powoduje, że uwaga systemu społecznego – całości działającej zgodnie ze swoją wewnętrzną „strukturą sensu” i ładem normatywnym – zostaje przekierowana na innowacyjność służącą rozwiązaniu ogólnoludzkiego (populacyjnego) problemu. Ten typ innowacyjności nie może zostać skazany na osamotnienie. Stać się musi raczej częścią Nowej Atlantydy – świata, który wspiera nowatorstwo odpowiednio dobranym instrumentarium. Świat taki musi jednak dysponować inny typem racjonalności. Max Weber określa tę racjonalność mianem materialnej. Oznacza ona „stopień, w jakim zaopatrywanie w dobra określonych grup ludzi [...] kształtowane jest przez pewne wartościujące postulaty” (Weber, 2002, 61). Dzięki racjonalności materialnej innowacyjność podtrzymuje swój misyjny charakter, staje się rodzajem służby publicznej i wymagającego wsparcia obowiązku. Innowacyjność jako szeroko planowana reforma,

interwencja czy program badawczy nie może być wyłącznie dziełem jednostkowego geniuszu czy też planem motywowanym chciwością. Ten właśnie aspekt innowacyjności silnie artykułuje pandemia, zgłaszając zapotrzebowanie na novum wycelowane w ochronę życia i zdrowia; novum będące wyrazem troski o człowieka i ludzką populację. W rezultacie kontekst pandemii unaocznia fakt, że innowacyjność nie jest wyłącznie dziełem Wielkiego Człowieka (Ogburn, 1946), lecz powstaje na styku gospodarki, nauki i polityki. Innowacyjność nie może zostać osamotniona, gdyż jest narzędziem służby publicznej. To na rządach współczesnych państw spoczywa obowiązek dotowania i stymulowania takiej innowacyjności. To państwo musi angażować się w udrażnianie kanałów między nauką a gospodarką oraz gospodarką a polityką. Na skutek tak określonych priorytetów dofinansowanie sektora B+R staje się wizytówką państwa, miarą jego niezależności oraz wewnętrznej siły (Mazzucato, 2013). Zatem zaangażowanie państwa w nowe technologie jest dziejową koniecznością, państwo nie może zdać się na działanie mechanizmu „niewidzialnej ręki”. U podstaw innowacyjności leży jednak osobliwy gatunek racjonalności. To racjonalność ufundowana na bazie wartościującego postulatu; na fundamencie wartości, jaką jest sam człowiek.

Fenomen redefinicji roli uczonego we współczesnym świecie. Ulokowanie innowacyjności na styku państwa, gospodarki i nauki skutkuje redefinicją roli uczonego we współczesnym świecie. Działalność innowacyjna nie może być pozostawiona rynkowi ani zamknięta za murami uniwersytetu (Johnson, 2002). Pandemia pokazuje, że miarą wielkości okryć uczonego jest możliwość ich zastosowania, przeniesienia na poziom przemysłu, usług, konkretnego novum. W przypadku pandemii zdolności aplikacyjnej wymaga się nie tylko od sektora farmaceutycznego. Oczekuje się także, że uczeni dostarczać będą miarodajnych modeli i ekspertyz, pozwalających zarządzać epidemią, a nie strachem przed nią. Tym samym pandemia pozwala jeszcze lepiej wybrzmieć przekonaniu, że akademie winna wykazywać się społecznym zaangażowaniem i odpowiedzialnością. Nie może być szczelnie odizolowaną od rzeczywistości twierdzą, fabryką dyplomów czy uwspółcześnioną „świątynią scholastyki”. Badania prowadzone za murami akademii wykazywać powinny powiązanie z gospodarką i państwem, które z kolei odpowiada za utrzymanie porządku w przestrzeni publicznej. Oznacza to odejście w dużej mierze od kontemplacyjnego wizerunku uczonego, jak również zaprzeczenie modelowi uczonego-biznesmena, traktującego naukę jako źródło prostego zysku. Uczony ma być sługą społeczeństwa. Wówczas też finansowanie jego pracy zyskuje legitymację społeczną. Dzięki pandemii uniwersytet zostaje postawiony przed szansą krystalizacji fundamentalnych dlań wartości: dążenia do prawdy i wolności. Przypomina o swoim podstawowym obowiązku: reagowania na potrzeby chwili (Stróżewski, 1992, 7) oraz angażowania obszaru wartościowania (tkwiących u źródeł idei akademii) do rozwiązywania problemów ze sfery praktyk społecznych. To z kolei pociąga za sobą wprowadzenie aksjologicznego kryterium innowacyjności. Od rekomendowanych rozwiązań wymaga się jednak nie tylko sprawnościowego potwierdzenia. Idea uniwersytetu oraz innowacyjności społecznie zaangażowanej wprowadza wymóg aksjologicznej wiarygodności novum.

Fenomen systemu wielopoziomowej oceny innowacyjności. Aksjologiczna wiarygodność łączy się z koniecznością wprowadzenia etycznej i normatywnej kontroli wprowadzanych rozwiązań. Ralph Linton (1936) zauważa, że jedną z podstawowych cech każdej innowacji jest jej „komunikatywność kulturowa”. Oznacza to, że innowacja jako element z natury obcy wywołuje w systemie społecznym „zamieszanie”, burząc jego wewnętrzny ład. Innowacja jest przez ten system diagnozowana i oceniana.

W rezultacie może się stać dla systemu społecznego „kłopotem”. Wiliam Abernathy i Kim Clark (1985, 8) wiążą „kłopotliwość” innowacji przede wszystkim z nowatorskimi rozwiązaniami o charakterze architektonicznym. Innowacja architektoniczna unieważnia istniejące sposoby radzenia sobie z rzeczywistością. Stawia też jednostkę przed poznawczym zadaniem odnalezienia się w świecie skonstruowanym według nowych zasad, prawideł, możliwości. Everett Rogers, twórca społeczno-kulturowej teorii dyfuzji innowacji (1983, 29–30), zaważa, że innowacja może być przyjęta lub odrzucona na trzech różnych poziomach:

- indywidualnym – przez konkretne jednostki, tj. pojedynczych członków systemu społecznego,
- kolektywnym – przez społeczność drogą konsensusu i międzypodmiotowych uzgodnień,
- systemowym – system społeczny drogą zarządzenia i władzy zwierzchniej.

W pierwszym przypadku decyzja o akceptacji novum stanowi wybór indywidualny i dokonywana jest na bazie osobistej wyceny użyteczności, bezpieczeństwa, atrakcyjności proponowanego rozwiązania, jak również zgodności z uznawanym systemem wartości. W drugim przypadku decyzja zapada na skutek wyrażania zbiorowych przekonań – *volonte generale* (określenie J.J. Rousseau). Ta forma legitymizacji stanowi wyraz społecznego konsensusu. Trzeci typ decyzji oddaje innowację w ręce państwa – całości dysponującej odpowiednim aparatem przymusu i regulacji. To państwo ocenia bezpieczeństwo innowacji i jej przydatność. Novum podlega więc legitymizacji kognitywnej i społeczno-politycznej. Oznacza to, że wynalazki są oceniane pod kątem skuteczności, a jednocześnie bywają analizowane pod względem zgodności z obowiązującymi normami, zasadami, systemem wartości. Tak też dzieje się w przypadku pandemicznej innowacyjności. Zgodę na wprowadzenie innowacji wydają nie tylko agencje opiniujące jakość leków, lecz także instytucje kontrole poszczególnych państw. Jednocześnie wiarygodność farmaceutycznych rozwiązań sprawdzają niezależne ponadpaństwowe organizacje, np. WHO. Mimo tych zabiegów legitymizacja pandemicznego novum wciąż wydaje się niewystarczająca. Badania nad akceptacją preparatów, prowadzone w wielu krajach, dowodzą sceptycyzmu i postaw ambiwalentnych (Heyerdahl i in., 2022). Dodatkowo szczepienia testowane są przez niezależnych badaczy, którzy niejednokrotnie wchodzą w spór z instytucjami państwowymi (m.in. dyskusja prof. Marii Majewskiej z Polskim Towarzystwem Wakcynologii¹). Oznacza to, że instytucjonalne formy uprawomocnienia nie potrafią zastąpić indywidualnych ocen, będących efektem zdobytej wiedzy, osobistych przekonań i konsultacji środowiskowych. Uznać to można za zjawisko symptomatyczne dla pandemicznej innowacyjności.

Fenomen publicznej debaty nad innowacyjnością. Poziomy legitymizacji novum znajdują przełożenie na uruchomienie procesu dyfuzji innowacji. Everett Rogers (1965, 10) określa ten proces jako formę komunikacji, której przedmiot obarczony jest ryzykiem. Dyfuzja ma charakter wieloetapowy i realizuje się w sieci międzyludzkich powiązań, a jej udroźnieniu służy często fachowa ekspertyza. Świat współczesny przyzwyczaił jednak człowieka do bezdyskusyjnej akceptacji nowatorstwa; do przyjmowania wszelkiej propozycji w imię „nie wypadania z obiegu”. W tym też kontekście Ralph Linton (1936) pisze o zjawisku szału, a Zygmunt Bauman (2007) przywołuje metaforę

¹ Więcej na ten temat można przeczytać w dokumentacji prowadzonej przez Polskie Towarzystwo Wakcynologiczne : <https://bip.brpo.gov.pl/pliki/12585351420.pdf> (dostęp: 21.04.2022).

„krążącego roju”. Pandemia COVID-19 zdaje się odwracać ten trend. Dostarczane rozwiązania traktowane są z niedowierzaniem. Społeczeństwa zgłaszają zapotrzebowanie na przedstawienie faktów i danych, przemawiających za wprowadzeniem określonych rozwiązań i obostrzeń. To z kolei oznacza wkomponowanie innowacyjności w debatę publiczną. O przeznaczonych do zastosowania rozwiązaniach dyskutuje się, a ich uprątomocnieniu służy głos ekspercki, który ma za zadanie uwiarygodnić innowację i rozpowszechnić jej zastosowanie. Zasadniczo wskazać można dwie ścieżki uwiarygodnienia: instrumentalną (poznawczą) i aksjologiczną. Pierwsza z wymienionych ogniskuje się na przedstawieniu rozwiązania jako bezpiecznego i użytecznego. Stąd m.in. szczegółowe dane na temat działań niepożądanych stosowanych leków i szczepionek. Druga dotyczy normatywnej warstwy innowacyjności, tj. etyczności proponowanego nowatorstwa i zgodności z określonymi systemami wartości. Przez to społeczeństwo oczekuje na głos autorytetów moralnych, w tym przewodców duchowych (papieża, przewodniczących episkopatów etc.). Ich głos poparcia nierzadko przesądza o udrożnieniu procesu dyfuzyjnego. Fakt ten, który został wcześniej odnotowany przez antropologów i socjologów, potwierdza pandemia COVID-19.

Fenomen aksjologicznego modelowania procesu dyfuzji. Proces dyfuzji jest postrzegany przez badaczy jako częściowo żywiołowy i modelowany. Everett Rogers (1965, 5–6) wprowadza w tym kontekście interesujące rozróżnienie na dyfuzję i rozpowszechnienie. Pandemia COVID-19 dowodzi, że proces popularyzacji novum podlega zarządzaniu. Sztuką jest więc nie stworzenie innowacji, ale jej skuteczne spopularyzowanie. Środowisko eksperckie (szef WHO, Główny Inspektor Sanitarny, minister zdrowia, wirusolodzy, biotechnolodzy, lekarze i służby medyczne) pełni funkcję ważnego ogniwa w procesie dyfuzyjnym. To ono wydaje werdykty i oceny, na których podstawie podejmowane są decyzje o akceptacji lub odrzuceniu. Wydaje się, że modelowaniu dyfuzji w epoce COVID-19 w znacznym stopniu służy obszar aksjologicznego zakotwiczenia. Formułowane przekazy zdecydowanie akcentują kwestię odpowiedzialności za siebie i za innych. Eksponowana medialnie idea solidaryzmu i braterstwa staje się narracją podtrzymującą proces sterowanego rozpowszechnienia. To z kolei oznacza aksjologiczne modelowanie dyfuzji.

Fenomen zmiany ustosunkowania. Techniki perswazyjne docelowo mają prowadzić do zmiany postaw wobec innowacji, które są ważne dla ochrony życia i zdrowia oraz funkcjonowania w warunkach pandemicznych. Inaczej rzecz ujmując, w zarządzaniu procesem dyfuzji chodzi w dużej mierze o „przekonanie nieprzekonanych”. Częściowo zmianie postaw służy sama sceneria pandemii (m.in. jej śmiertelne efekty, trudne do utrzymania społeczne i gospodarcze ograniczenia). Dodatkowo do zmiany tej przyczynia się odczucie dysonansu poznawczego – wewnętrznej sprzeczności pomiędzy przekonaniem a obserwowanymi zdarzeniami (Wojciszke, 2004, 52). Na tej podstawie dochodzi od przeformułowania stanowisk, zmiany przyzwyczajęń. Do zmiany postaw paradoksalnie zmuszają pandemiczne obostrzenia. Postawy te dotyczą innowacji z obszaru ochrony zdrowia. Zaobserwować można też znaczny wzrost korzystania z elektronicznej bankowości i innych form płatności bezgotówkowej. To właśnie oznacza „przekonanie nieprzekonanych” i udrożnienie procesu dyfuzyjnego na zasadzie osobiście doświadczonych trudności.

Fenomen innowacyjnej dyktatury. Pandemia daje się poznać jako forma przymusu czy wręcz innowacyjnej dyktatury (Zdun, 2016, 227). Może się ona realizować na dwa sposoby: centralistycznie i jednostkowo. W pierwszym przypadku system społeczny

zaczyna wymuszać na jednostce akceptację novum, czemu służą liczne obostrzenia i regulacje, utrudniające lub uniemożliwiające funkcjonowanie w pandemicznym świecie. Na poziomie jednostkowym dyktatura urzeczywistnia się za sprawą presji społecznej grup, które mogą zdobyć się nawet na ostracyzm w stosunku do osób opornych na novum.

Fenomen innowacyjnego wykluczania. Pandemia kojarzy innowacyjność nie tylko z przymusem, lecz także z wykluczeniem (Zdun, 2016, 230). Innowacyjność staje się przepustką do pracy, edukacji, szeroko rozumianego społecznego włączenia. O wykluczeniu mówić jednak można także w innym kontekście, ponieważ świat nie rozdziela innowacji sprawiedliwie. Istnieją w nim obszary nadmiaru, gdzie pojawia się zjawisko innowacyjnej dyktatury, oraz rozległe terytoria innowacyjnego wykluczenia, gdzie nowatorskich rozwiązań brakuje. To drugi rodzaj antropologicznego skandalu, a jednocześnie duże wyznawanie dla pandemicznej polityki innowacyjności, o którym wspominają ważne autorytety, w tym duchowi przywódcy świata. Papież Franciszek nie tylko nawołuje do intensyfikacji prac technologicznych, lecz także – jeśli nie przede wszystkim – wiąże innowacyjność z kluczową dla chrześcijaństwa kategorią braterstwa. W encyklice *Fratelli Tutti* Franciszek przeciwstawia się wiązaniu innowacyjności wyłącznie z zyskiem, domagając się sprawiedliwego dostępu do novum. „Jesteśmy – pisze – bardziej niż kiedykolwiek osamotnieni w tym zmasowanym świecie, który daje pierwszeństwo interesom indywidualnym, a osłabia wymiar wspólnotowy istnienia. Przybywa w nim raczej rynków, na których ludzie odgrywają rolę konsumentów lub obserwatorów. Rozwój tego globalizmu zazwyczaj umacnia tożsamość najsilniejszych, którzy chronią samych siebie, ale usiłuje rozmyć tożsamości regionów najsłabszych i najuboższych, czyniąc je bardziej nieodpornymi i uzależnionymi od innych. W ten sposób polityka staje się coraz bardziej krucha w obliczu ponadnarodowych potęg gospodarczych, które stosują zasadę «dziel i rządź»”. Dodaje też: „globalna tragedia, jaką jest pandemia COVID-19, obudziła na pewien czas świadomość, że jesteśmy światową wspólnotą, płynącą na tej samej łodzi, w której nieszczęście jednego szkodzi wszystkim. Pamiętamy, że nikt nie ocala się sam, że można się ocalić tylko razem” (Franciszek, 2020).

ZAKOŃCZENIE

Składająca się z 10 punktów lista dowodzi związków pomiędzy pandemią a innowacyjnością, a także formułuje dekalog nowatorstwa w czasach stanowiących wyzwanie dla humanizmu. Pandemia ostatecznie okazuje się wyzwaniem, które mobilizuje do innowacyjności, jednocześnie wypuklając jej publiczne znaczenie. Innowacyjność daje się poznać jako wysiłek i wyraz odpowiedzialności. To nie tylko narzędzie usprawniania i udoskonalania świata, lecz także instrumentarium służące realizacji postulatów etycznych, w tym projektów u źródeł, u których tkwi weberowska „racjonalność materialna”. To ona dopinguje do tego, by wspierać to, co nieopłacalne, i przeciwdziałać temu, co wyklucza. W rezultacie pandemia eksponuje aksjologiczne uwarunkowanie innowacyjności, dowodząc, że zarówno proces kreacji novum, jak i jego dyfuzji jest warunkowany normatywnie.

Innowacyjność pandemiczna daje się opisać jako szczególna aktywność – rodzaj obowiązku i służby publicznej. To aktywność wymagająca publicznego wsparcia i akceptacji aktorów społecznych. Nade wszystko cechuje ją jednak skomplikowana struktura, łącząca w sobie pierwiastek pragmatyzmu i prometeizmu. I na tym polega fenomen pandemicznego nowatorstwa: wiąże ono zysk z misją udoskonalania świata; jest działem jednostki,

ale potrzebuje Nowej Atlantydy, czyli specjalnie zaprojektowanego świata. Jego budowie sprzyjają warunki ekstremalnie: trudne, przełomowe, aksjologicznie wymagające.

Powyższe ustalenia zachęcają do wypracowania ostatecznej rekomendacji dla przemysłu innowacyjności w czasach pandemii. Wiązać miałyby się one przede wszystkim z uwzględnieniem podwójnej natury innowacyjności, tj. jej wymiaru pragmatycznego i aksjologicznego. Pandemiczna innowacyjność powinna polegać na dostarczeniu sprawdzonego i wykonanego zgodnie z rygorami moralnymi produktu. Polityka innowacyjności powinna być zaś programem przeciwdziałającym zjawisku wykluczenia i dzielenia świata pod względem dostępności do *novum*. To z kolei oznacza wyeksponowanie służebnego charakteru przemysłu innowacyjności i wpisania weń kategorii braterstwa.

Literatura References

- Abernathy, W.J., Clark K.B. (1985). *Innovation: Mapping the Winds of Creative Destruction*, *Research Policy*, 14, 1, 3–22.
- Bacon, F. (1995). *Nowa Atlantyda*, przeł. W. Kornatowski i J. Wikarjak, Warszawa: Wydawnictwo Alfa.
- Bacon, F. (1950). *Novum Organum*, przeł. J. Wikarjak, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Bauman, Z. (2007). *Szanse etyki w zglobalizowanym świecie*, tłum. J. Konieczny. Kraków: Znak.
- Burke, J., Orstein, R. (1999). *Ostrze geniuszu. Obosieczne skutki rozwoju cywilizacji*, przeł. M. Sachnowski. Warszawa: Philip Wilson.
- Eberl, I. (2011). *Cystersi. Historia zakonu europejskiego*, tłum. P. Włodyga. Kraków: Wydawnictwo Astraia.
- Franciszek (2020). *Fratelli tutti. Encyklika o braterstwie i przyjaźni społecznej*. Pobrane z: https://www.vatican.va/content/francesco/pl/encyclicals/documents/papa-francesco_20201003_enciclica-fratelli-tutti.html (21.04.2022).
- Hagen, E. (1962). *On the Theory of Social Change. How Economic Growth Begins*. Homewood: The Dorsey Press Inc.
- Heyerdahl, L.W., Vray, M., Lana, B., Tvardik, N., Gobat, N., Wanat, M., Tonkin-Crine, S., Anthierens, S., Goossens, H., Giles-Vernick, T. (2022). Conditionality of COVID-19 vaccine acceptance in European countries, *Vaccine*, 40, 1191–1197.
- Höffe, O. (2004). *Mała historia filozofii*. Warszawa: PWN.
- Inglehart, R. (2003). *Kultura a demokracja*. W: L.E. Harrison. S.P. Huntington (red.), *Kultura ma znaczenie. Jak wartości wpływają na rozwój społeczeństw*, tłum. S. Dymczyk. Poznań: Zysk i S-ka.
- Johnson, R. (2002). *Spółczesność ryzyka – implikacje dla uniwersytetów*. W: A. Ładyżyński i J. Raińczuk (red.), *Uniwersytet – między tradycją a wyzwaniem współczesności*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls, 11–21.
- Kotarbiński, T. (1965). *Traktat o dobrej robocie*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kozielecki, J. (2002). *Transgresja i kultura*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Linton, R. (1936). *The Study of Man*. New York: Appleton-Century-Crofts.
- Mazzucato, M. (2013). *Przedsiębiorcze państwo*. Poznań: Paw Druk.
- McCloskey, D.N. (2017). *Dlaczego ekonomia nie potrafi wyjaśnić współczesnego świata?*, przekł. J. Lewiński, M. Zieliński. Wrocław: Instytut Ludwika von Misesa.
- Mumford, L. (2012). *Mit maszyny. Pentagon wiedzy*, t. 1, tłum. M. Szczubiałka. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Ogburn, W.F. (1964). *On Culture and Social Change. Selected Papers*. Edited and with an Introduction by O.D. Duncan, Chicago: University Press Chicago.
- Ogburn, W.F. (1946). *The Great Man Versus Social Forces*. W: O.D. Duncan, W.F. Ogburn, *On Culture and Social Change. Selected Papers*. Chicago: University of Chicago Press, 33–43.

- Radwan-Pragłowski, J., Frysztański, K. (2004). *Miłosierdzie i praktyka. Społeczne dzieje pomocy człowiekowi*. Katowice: Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”.
- Rogers, E. (1983). *Diffusion of Innovation*. New York: The Free Press.
- Schumpeter, J. (1938). *Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*. New York: McGraw-Hill.
- Schumpeter, J. (1960). *Teoria rozwoju gospodarczego*, tłum. J. Grzywicka. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Stróżewski, W. (1992). *W kręgu wartości*. Kraków: Znak.
- Veblen, T. (1924). *Absentee Ownership and Business Enterprise in Recent Times. The Case of America*. London: Allen & Unwin.
- Weber, M. (1994). *Etyka protestancka a duch kapitalizmu*, tłum. J. Miziński. Lublin: Wydawnictwo Test.
- Weber, M. (2002). *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, tłum. D. Lachowska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Wojciszke, B. (2004). *Człowiek wśród ludzi. Zarys psychologii społecznej*. Warszawa: Scholar.
- Zdun, M. (2016). *Innowacje. Perspektywa społeczno-kulturowa*. Lublin: Wydawnictwo KUL.

Publikacja została sfinansowana ze środków subwencji przyznanej Uniwersytetowi Ekonomicznego w Krakowie.

Magdalena Zdun, dr hab. prof. UEK, profesor Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, doktor habilitowana w zakresie nauk socjologicznych, zatrudniona w Katedrze Geografii Społeczno-Ekonomicznej. Interesuje się zagadnieniami kulturowych uwarunkowań przedsiębiorczości, innowacyjności, rozwoju i dobrobytu. W uznaniu za monografię *Innowacje. Perspektywa społeczno-kulturowa* w roku 2017 otrzymała Nagrodę im. Anieli hrabiny Potulickiej za wybitne osiągnięcia naukowe wpisujące się w ideę chrześcijańskiego humanizmu. Jest autorką ponad 40 publikacji z zakresu socjologii gospodarki i rozwoju. W roku 2018 otrzymała i zrealizowała grant NCN Miniatura 1. Na podstawie monografii *(Super)Nowe Atlantydy. Regionalna dywersyfikacja kultur rozwoju gospodarczego i dorobku naukowego* w roku 2019 uzyskała stopień doktora habilitowanego w zakresie nauk socjologicznych. W roku 2019 została też laureatką stypendium Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego dla wybitnych młodych naukowców.

Magdalena Zdun, professor at the Cracow University of Economics, habilitated doctor in the field of sociological sciences, employed in the Department of Social and Economic Geography. She is interested in the cultural determinants of entrepreneurship, innovation, development and well-being. In recognition of the monograph: “Innovations. Socio-cultural perspective” she received the Aniela Potulicka award. She is the author of over 40 publications in the field of sociology. In 2018, she received and implemented a grant from the National Science Center “Miniatura 1”. One year later, based on the monograph “(Super) Nova Atlantis. The Regional diversification of economic development cultures” she obtained a postdoctoral degree in the field of sociological sciences. In 2019, she also received a scholarship from the Minister of Science and Higher Education for outstanding young scientists.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3784-2098>

Adres/Address:

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie
Katedra Międzynarodowych Stosunków Gospodarczych
ul. Rakowicka 27
31-510 Kraków
e-mail: zdunm@uek.krakow.pl

AGNIESZKA ŚWIĘTEK

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, Polska
Pedagogical University of Krakow, Poland

Usługi edukacyjne w Polsce w dobie pandemii COVID-19

Educational services in Poland during the COVID-19 pandemic

Streszczenie: Kryzys edukacji w pandemii COVID-19 jest w ostatnich dwóch latach tak często dyskutowanym medialnie tematem, że powoli staje się frazezem. Opinia publiczna skupia się na problemach adaptacyjnych uczniów i nauczycieli w zakresie psychologicznym, technicznym oraz organizacyjnym. Podobna tematyka dominuje w pracach naukowych. Zdecydowanie mniejsze jest zainteresowanie ekonomiczną analizą wpływu pandemii COVID-19 na branżę usług edukacyjnych. Przedmiotem artykułu są usługi edukacyjne w Polsce w dobie pandemii COVID-19. Opracowanie przedstawia wyniki badania branży usług edukacyjnych świadczonych w ramach obowiązkowego systemu kształcenia (formalnego), przeprowadzonego metodą pięciu sił konkurencyjnych M.E. Portera. Celem badania była odpowiedź na pytanie, jaka jest kondycja branży usług edukacyjnych w Polsce w dobie pandemii (w latach 2020, 2021) – czy przeżywa ona kryzys oraz jakie mogą być potencjalne konsekwencje tego kryzysu w przyszłości. W artykule dokonano analizy strukturalnej branży i diagnozy stanu rynku usług edukacyjnych w Polsce w zakresie kształcenia formalnego w czasie pandemii COVID-19 na podstawie licznych raportów, w szczególności NIK, Centrum Edukacji Cyfrowej i grupy naukowców Uniwersytetu Warszawskiego. Analiza wykazała zarówno kryzys jakości usług edukacyjnych świadczonych przez państwowy system oświaty, jak i wskazała obszary wcześniejszych zaniedbań w szkolnictwie publicznym w zakresie rozwoju kompetencji cyfrowych nauczycieli, wyposażenia szkół oraz rosnącego znaczenia i konkurencyjności szkolnictwa niepublicznego w Polsce, które w najbliższym czasie, wskutek pandemii, może przełamać strukturalną dominację szkolnictwa publicznego.

Abstract: The education crisis in the COVID-19 pandemic has been such a much-discussed media topic in the last two years that it is slowly becoming a platitude. The public opinion focuses on the adaptation, i.e. psychological, technical and organisational problems of students and teachers. Similar topics dominate in academic papers. There is far less interest in an economic analysis of the impact of the COVID-19 pandemic on the sector of educational services. The paper is devoted to educational services in Poland during the COVID-19 pandemic. The study presents a survey of the educational services sector provided within the compulsory (formal) education system conducted using the 5 Forces method By M.E. Porter. The study aims to answer the question about the condition of the educational services sector in Poland in the era of the pandemic (in 2020, 2021), about its potential crisis and potential present and future consequences for educational services. The paper presents a structural analysis of the sector and a diagnosis of the state of the market of educational services in Poland in the field of formal education during the COVID-19 pandemic, based on many reports, in particular those of the Supreme Chamber of Audit, the Centre for Digital Education and a group of researchers at the University of Warsaw. The analysis revealed a crisis in the quality of educational services provided by the state educational system, areas of previous neglect in public education in terms

of the development of digital competencies of teachers and school equipment and the growing importance and competitiveness of non-public education in Poland, which shortly, thanks to the pandemic, may break the structural domination of public education.

Słowa kluczowe: COVID-19; edukacja; kryzys; metoda pięciu sił konkurencyjnych M.E. Portera; pandemia; branża usług edukacyjnych

Keywords: COVID-19; crisis; education; educational services sector; 5 Forces Method by M.E. Porter; pandemic

Otrzymano: 31 stycznia 2022

Received: 31 January 2022

Zaakceptowano: 20 lutego 2022

Accepted: 20 February 2022

Sugerowana cytacja / Suggested citation:

Świętek, A. (2022). Usługi edukacyjne w Polsce w dobie pandemii COVID-19. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 36(2), 91–106, doi: <https://doi.org/10.24917/20801653.362.6>

WSTĘP

Pandemia COVID-19 ma znaczący wpływ na różnorodne aspekty społecznego i ekonomicznego funkcjonowania jednostek, grup społecznych, jak również organizacji, w tym instytucji publicznych i prywatnych podmiotów gospodarczych. Wpływ ten wynika zarówno z samego faktu masowych, niebezpiecznych dla życia i zdrowia zachorowań na COVID-19, jak i mających przed nim chronić decyzji władz państwowych. Warto przy tym zaznaczyć, że rządy poszczególnych krajów różnie reagowały na pandemię tak w wymiarze ekonomicznym (gospodarka, biznes), jak społecznym (m.in. edukacja; Kinnunen i in., 2021). Płaszczyzną, na której sama pandemia i podejmowane w jej konsekwencji decyzje władz państwowych dotknęły wszystkie wskazane grupy jednocześnie, jest edukacja. Rynki usług edukacyjnych w krajach wysokorozwiniętych są znaczące i stale zyskują na wartości w dobie gospodarki opartej na wiedzy (Holloway, Pimlott-Wilson, 2021). Ich wzrostu nie powinna zatrzymywać pandemia COVID-19, biorąc pod uwagę fakt, że nowoczesne technologie informacyjne, a wraz z nimi rozwój e-learningu stwarzają nieistniejące wcześniej możliwości zaspokajania rosnącego popytu na edukację na skalę masową. Temu teoretycznemu założeniu przeczą wyniki badań, wskazujące liczne problemy, jakie dotyczą publiczne systemy szkolnictwa większości krajów europejskich, w tym Polskę (Pyżalski, Walter, 2021).

Od początku pandemii powstają liczne prace naukowe w obszarze psychologii, pedagogiki i socjologii, dowodzące głównie negatywnego wpływu izolacji społecznej uczniów na ich codzienne funkcjonowanie i relacje rówieśnicze (Elmer, Mephram, Stadtfeld, 2020; AlAteeq, Aljhani, AlEesa, 2020; Ptaszek i in. 2020), samopoczucie psychiczne (Asanow i in., 2021; Cao i in., 2020, Jiao i in., 2020, Rodríguez-Hidalgo i in., 2020; Lee, 2000; Zandifar, Badrfam, 2020), w tym złość i strach (Loan i in., 2021), a także wyniki w nauce (Meeter, 2021; Zhang i in., 2021; Zierer, 2021). Zdecydowanie mniej uwagi poświęca się wpływowi pandemii na sam rynek usług edukacyjnych (Holloway, Pimlott-Wilson, 2021). Bieżących doniesień na temat stanu systemów edukacji w czasie pandemii dostarczają raporty organizacji międzynarodowych i polskich (Pyżalski, Walter, 2021). Badania naukowe kondycji rynku usług edukacyjnych w czasie pandemii, w szczególności w zakresie kształcenia nieformalnego i pozaformalnego, są nieliczne i prowadzone głównie w Wielkiej Brytanii (Holloway, Kirby, 2020; Holloway, Pimlott-Wilson, 2021,

Hajar, 2020) i Indiach (Deuchar, Dyson, 2020; Gupta, 2021). W polskich badaniach geograficznych nie podejmowano dotychczas tych kwestii.

Przedmiotem artykułu są usługi edukacyjne w Polsce w dobie pandemii COVID-19. Opracowanie ograniczono do badania branży usług edukacyjnych świadczonych w ramach obowiązkowego systemu kształcenia (formalnego), obejmującego polskich obywateli zgodnie z ustawowym obowiązkiem nauki do 18 roku życia. Celem artykułu jest też ocena bieżących wyzwań pandemicznych, przed którymi stoi branża usług edukacyjnych w Polsce, oraz identyfikacja potencjalnych konsekwencji kryzysu dla tej branży. Aby osiągnąć powyższe cele, w artykule dokonano analizy strukturalnej branży i diagnozy stanu rynku usług edukacyjnych w Polsce w zakresie kształcenia formalnego w czasie pandemii COVID-19 z wykorzystaniem metody pięciu sił konkurencyjnych M.E. Portera (Porter, 1992). Źródłami danych do przeprowadzenia analizy były raporty: *Oświata i wychowanie...* (GUS, 2021), *Organizacja pracy nauczycieli...* (NIK, 2021), *Edukacja zdalna w czasie pandemii...* (Buchner, Majchrzak, Wierzbicka, 2020; Buchner, Wierzbicka, 2020), *Edukacja zdalna w czasach COVID-19* (Plebańska, Szyller, Sieńczewska, 2020), *Raport – co zmieniło się w edukacji zdalnej* (Plebańska, Szyller, Sieńczewska, 2021).

W postępowaniu badawczym przyjęto procedurę analityczną – zgodną z założeniami metody M.E. Portera – obejmującą: identyfikację branży usług edukacyjnych w Polsce; ocenę siły oddziaływania dostawców i odbiorców na rynku usług edukacyjnych w Polsce; ocenę stopnia rywalizacji pomiędzy istniejącymi podmiotami (konkurentami) w branży; określenie siły oddziaływania nowych konkurentów (potencjalnych wchodzących) i substytucyjnych produktów i usług. Wyniki analizy, zwykle wykorzystywane przez badaczy do ustalenia ogólnej atrakcyjności branży dla przedsiębiorstw lub potencjalnych inwestorów i/lub oceny pozycji konkurencyjnej wybranego przedsiębiorstwa (Jurek-Stępień, Wysocki, 2007; Lisiński, 2004), posłużyły do diagnozy stanu branży usług edukacyjnych w czasie pandemii.

IDENTYFIKACJA BRANŻY USŁUG EDUKACYJNYCH W ZAKRESIE KSZTAŁCENIA FORMALNEGO W POLSCE

Rodzaje usług zaliczanych do działalności edukacyjnej w Polsce określa Polska Klasyfikacja Wyrobów i Usług (2015), w sekcji „P”, dziale 85: „usługi w zakresie edukacji”. (Dz.U. 2015 nr 207, poz. 1293, z późn. zm.). Obejmują one: usługi świadczone przez przedszkola oraz szkoły (podstawowe, ponadgimnazjalne, ponadpodstawowe, policealne i wyższe), a także różnorodne usługi w zakresie pozaszkolnych form edukacji. Zaktualizowaną strukturę usług edukacyjnych według PKWiU przedstawia rycina 1. Nie uwzględniono na niej gimnazjów, które zgodnie z wdrażaną reformą oświaty zostały zamknięte z dniem 31 sierpnia 2019 r. Obecnie ostatni absolwenci gimnazjów uczęszczają do szkół ponadgimnazjalnych, które do roku szkolnego 2023/2024 zostaną w pełni przekształcone w szkoły ponadpodstawowe.

Rynek usług edukacyjnych obejmuje działalności zaspokajające potrzeby społeczeństwa w zakresie kształcenia. Istotna dla analizy jego struktury jest więc identyfikacja i klasyfikacja rodzajów usług zaspokajających zróżnicowane potrzeby edukacyjne odbiorców. Biorąc pod uwagę kryterium form kształcenia, usługi edukacyjne można podzielić na:

- kształcenie formalne – regularną naukę w systemie szkolnym,
- kształcenie pozaformalne – świadomą i zorganizowaną działalność kształcącą-wychowującą, prowadzoną poza formalnym systemem szkolnym, która stanowi uzupełnienie kształcenia formalnego,
- kształcenie nieformalne – samodzielne kształcenie się osoby w celu uzyskania wiedzy i umiejętności (Drobny, 2010, 87).

Wśród potrzeb społeczeństwa w zakresie kształcenia można więc wyróżnić potrzeby wynikające z różnie motywowanych ambicji i dążeń do zdobycia wiedzy i umiejętności, a także potrzeby wynikające z prawnie narzuconego obowiązku nauki. Kształcenie formalne, do poziomu szkoły ponadpodstawowej włącznie, zaspokaja potrzeby społeczeństwa w zakresie wypełniania obowiązku nauki przez młodych ludzi, natomiast kształcenie pozaformalne i nieformalne umożliwia realizowanie własnych potrzeb.

Kształcenie formalne w Polsce obejmuje usługi szkół podstawowych, liceów ogólnokształcących, techników, szkół branżowych I i II stopnia, szkół policealnych oraz kształcenie na poziomie studiów wyższych i doktoranckich. Prowadzone jest ono przez publiczne lub niepubliczne instytucje szkolne i edukacyjne, które są uprawnione do nauczania. Ich ukończenie prowadzi do zdobycia potwierdzonych formalnie kwalifikacji.

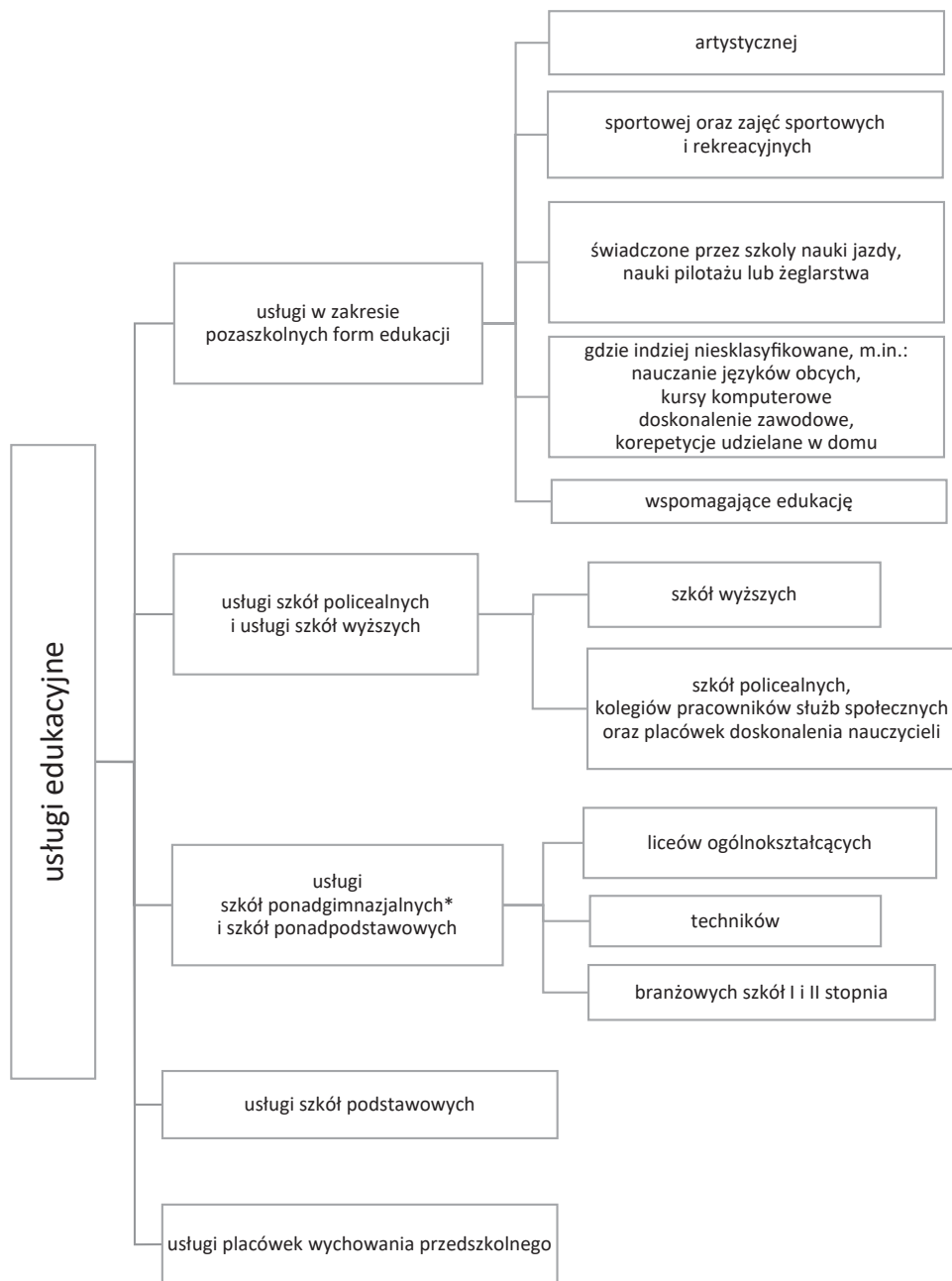
Działalność instytucji edukacyjnych świadczących usługi w zakresie kształcenia formalnego jest zdeterminowana przepisami prawa. W przypadku studiów wyższych i doktoranckich są to regulacje dotyczące szkolnictwa wyższego, a przypadku systemu oświaty – przede wszystkim Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. oraz prawo oświatowe (Dz.U. z 2021 r. poz. 1082). Obywatele Polski zobowiązani są do wypełniania obowiązku nauki od 6 do 18 roku życia. Odbывают obowiązkowo roczne przygotowanie przedszkolne w wieku 6 lat, a następnie wypełniają obowiązek szkolny od 7 roku życia do ukończenia szkoły podstawowej. Młodzież kontynuuje wypełnianie obowiązku nauki poprzez uczęszczanie do szkoły ponadpodstawowej lub realizowanie przygotowania zawodowego u pracodawcy do 18. roku życia (Stęchły, 2021). A zatem dzieci i młodzież w Polsce realizują obowiązek nauki przez kształcenie w zerówce, szkole podstawowej i szkole ponadpodstawowej.

Od roku 1989 liczba młodych ludzi w Polsce stale się zmniejsza, co wynika ze starzejącej się struktury demograficznej polskiego społeczeństwa (ryc. 2). Rynek usług edukacyjnych w zakresie kształcenia formalnego, mierzony liczbą potencjalnych klientów, jest jednak nadal bardzo duży. Liczba obywateli w wieku 6–18 lat w roku 2020 wynosiła 5 030 966 (*Oświata i wychowanie...*, 2021).

Stopień wypełniania obowiązku szkolnego w Polsce jest bardzo wysoki (ok. 96%). Liczba polskich uczniów uczestniczących w obowiązkowym kształceniu formalnym w szkołach publicznych i niepublicznych (nie uwzględniając przedszkolaków) w ostatnich pięciu latach wynosiła ok. 4,5 mln osób, z których zdecydowana większość uczęszcza do szkół publicznych. Na przykład w roku szkolnym 2019/2020 liczba uczniów wynosiła 4 560 182, spośród których 4 224 590 uczęszczało do szkół publicznych, a 335 592 – do szkół niepublicznych (*Oświata i wychowanie...*, 2021; ryc. 3).

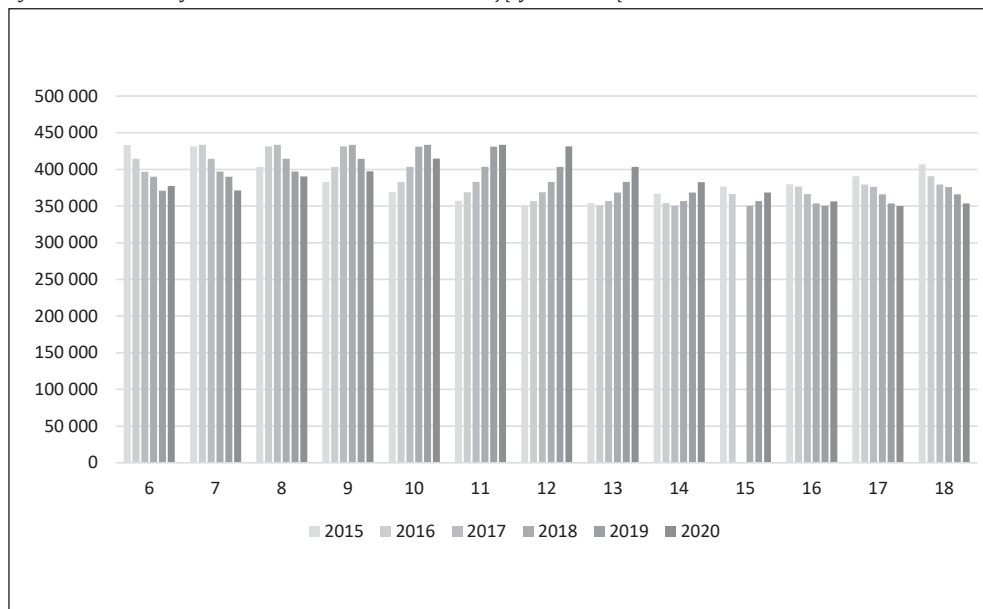
Identyfikacja branży usług edukacyjnych w Polsce – obok określenia rodzajów usług, ich struktury oraz wielkości omawianego rynku – wymaga również nakreślenia aktualnej sytuacji w branży. Jest to szczególnie ważne dla analizy usług edukacyjnych, w których ostatnie dwie dekady przyniosły znaczące zmiany.

Rycina 1. Zaktualizowana struktura usług edukacyjnych w Polsce według Polskiej Klasyfikacji Wyrobów i Usług (2015)

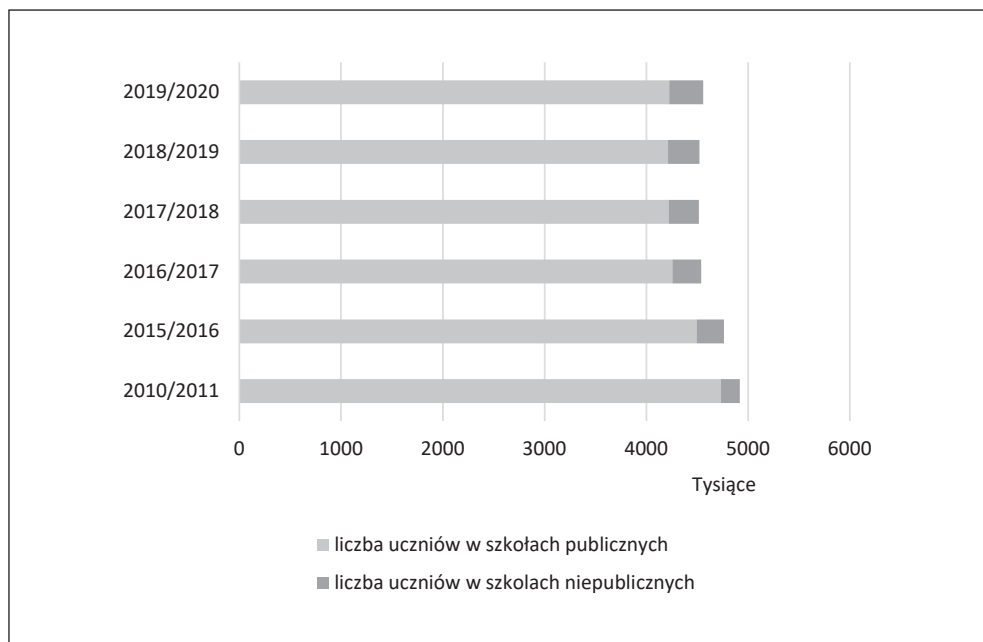
Źródło: opracowanie własne na podstawie Polskiej Klasyfikacji Wyrobów i Usług (Dz.U. 2015, poz. 1676)

Rycina 2. Liczba obywateli Polski w wieku 6–18 lat objętych obowiązkiem nauki w latach 2015–2020

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

Rycina 3. Liczba uczniów w publicznym i niepublicznym szkolnictwie podstawowym i średnim w latach 2005–2020

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Oświata i wychowanie...*, 2021

Największe modyfikacje zostały spowodowane przez kolejne reformy systemu oświaty. W roku 1999 wdrożono reformę szkolnictwa publicznego, powołując do życia 3-letnie gimnazja i skracając o rok naukę w szkołach średnich. Zaledwie po kilkunastu latach od tej zasadniczej zmiany, od 2016 roku, wdrażana jest kolejna reforma, która przywróciła poprzednią strukturę szkolnictwa – obowiązują zatem znów 8-letnia szkoła podstawowa, 4-letnie liceum i 5-letnie technikum. Celowość i czas wprowadzanych reform, a także efektywność poprzedniego i obecnego systemu szkolnego są kwestią dyskusyjną zarówno wśród nauczycieli, jak i wśród badaczy systemu edukacji (Wagner, 2011; Długosz, 2018). W sprzeczności z dość powszechną krytyką gimnazjów stoją bowiem wyniki badania PISA (Program Międzynarodowej Oceny Umiejętności Uczniów OECD) z 2018 r. Uczniowie gimnazjów osiągnęli w nich bardzo wysokie wyniki w zakresie rozumienia czytanego tekstu, matematyki i rozumowania w naukach przyrodniczych, wyprzedzając znacząco niemal wszystkich swoich europejskich rówieśników – oprócz uczniów z Estonii, Finlandii, Słowenii i Wielkiej Brytanii (Sitek, Ostrowska, 2020). Wraz ze zmieniającą się strukturą szkolnictwa zmianom uległy dwukrotnie przedmioty szkolne i ich podstawy programowe, a w ich konsekwencji – warunki i miejsca pracy nauczycieli. Sytuacja kadry nauczycielskiej, kluczowej w realizacji procesu kształcenia w Polsce, jest niepokojąca. W ostatnich latach obserwuje się szybko postępujący proces starzenia się nauczycieli. Średni wiek nauczycieli rośnie gwałtownie (w 2019 r. wynosił 47 lat) – będzie to proces postępujący w najbliższych latach ze względu na niewielki napływ młodych nauczycieli do zawodu (*Organizacja pracy nauczycieli...*, NIK, 2021). Nauczyciele dyplomowani, z najdłuższym stażem pracy, stanowią dziś 71% zatrudnionych, mianowani – 16%, kontraktowi – 11%, a najmłodsi, czyli stażyści i nieposiadający stopnia awansu zawodowego – zaledwie 2% (Piróg, Hibszer, 2020). O niskim zainteresowaniu wykonywaniem zawodu nauczyciela wśród młodych osób świadczą bardzo ograniczone specjalności nauczycielskie na studiach, prowadzone w niewielu ośrodkach akademickich w kraju (Piróg, Hibszer, 2020). Przyczyną takiego stanu rzeczy jest niski prestiż społeczny zawodu nauczyciela w Polsce, wysokie wymagania stawiane nauczycielom (zarówno w zakresie przygotowania do zawodu, jak i późniejszej stałej konieczności podnoszenia kompetencji, a nawet zmiany kwalifikacji) oraz relatywnie niskie zarobki. Zubożenie nauczycieli, pomimo wynegocjowanych z rządem drogą strajków i negocjacji podwyżek, się pogłębia. Wzrost średnich pensji nauczycieli w szkolnictwie publicznym w poprzedniej dekadzie (o 21%) nie nadążył bowiem za wzrostem średniego wynagrodzenia (o 36%) i wynagrodzenia minimalnego (o 39%) w tym samym okresie (Piróg, Hibszer, 2020). O widocznym deficycie nauczycieli na rynku pracy świadczy zwiększająca się podaż pracy. Oferty pracy dla nauczycieli są liczne, najwięcej jest ich w miastach (Piróg, Hibszer, 2020), gdzie dyrektorom szkół niejednokrotnie nie udaje się znaleźć pracowników z odpowiednimi kwalifikacjami. Podjęciu decyzji o zostaniu nauczycielem nie sprzyja rynek pracownika, na którym wykształceni młodzi ludzie mogą swobodnie wybierać spośród innych, bardziej atrakcyjnych ofert pracy. Stopa bezrobocia w Polsce spadła bowiem z 9,6% w roku 2010 do poziomu 3,2% w roku 2020 (*Wybrane aspekty rynku pracy...*, GUS, 2021). Obok postępującego niżu demograficznego, reform systemu oświaty i jego struktury własnościowej oraz sytuacji zawodowej nauczycieli na sytuację w edukacji wpływają również współczesne wyzwania cywilizacyjne, m.in: modernizacja (rewolucja informacyjna, informatyczna i cyfryzacja), niestabilność rynku pracy, rozwój gospodarki opartej na wiedzy, umasowienie szkolnictwa wyższego i utowarowienie wiedzy, a także liberalizacja życia społecznego (Świątek, 2018). Trendy te sprzyjają

rozwojowi branży usług edukacyjnych w zakresie kształcenia nieformalnego i pozaformalnego, a w kształceniu formalnym powodują zmiany zwłaszcza w zakresie wzrostu znaczenia podmiotów niepublicznych.

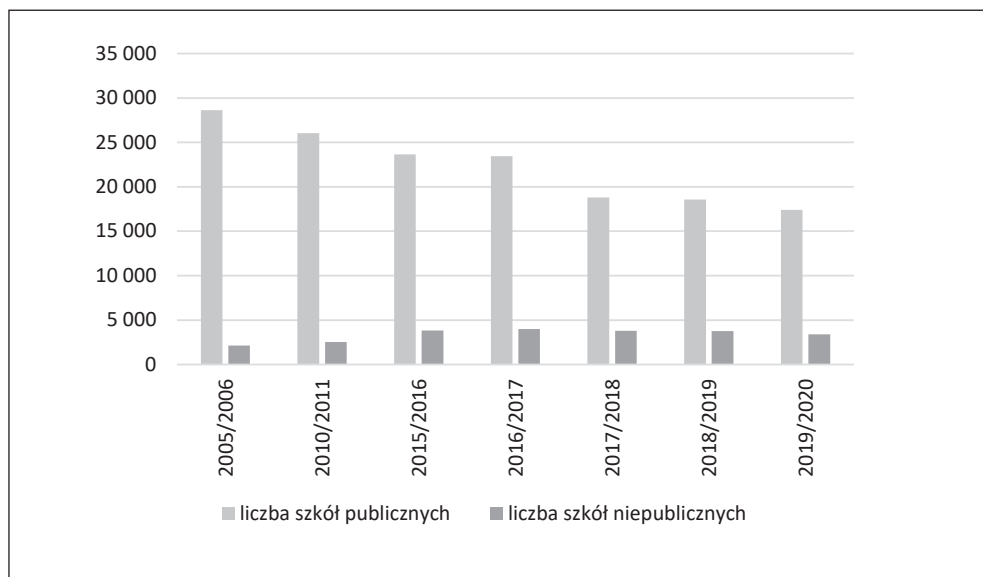
SIŁA PRZETARGOWA DOSTAWCÓW I ODBIORCÓW USŁUG EDUKACYJNYCH W DOBIE PANDEMII

Analiza branży zgodnie z metodą pięciu sił konkurencyjnych M.E. Portera obejmuje określenie siły oddziaływania dostawców i odbiorców na rynku, czyli: stopnia koncentracji branży, uzależnienia jakości produktu finalnego od jakości wyrobu dostawcy, niepowtarzalności wyrobu dostawcy, możliwości podjęcia przez dostawcę produkcji wyrobu finalnego, łatwości i kosztu zmiany dostawcy oraz ostrości walki konkurencyjnej w branży (Porter, 1992).

Stopień koncentracji branży usług edukacyjnych w zakresie kształcenia formalnego w Polsce jest bardzo duży. Usługi te w roku szkolnym 2019/2020 świadczyło łącznie 20 825 szkół podstawowych i średnich, a ich struktura własnościowa była zdominowana przez sektor publiczny (ryc. 4). W roku szkolnym 2019/2020 83,6% spośród wszystkich szkół stanowiły szkoły publiczne, prowadzone przez jednostki samorządu terytorialnego lub jednostki administracji centralnej, a zaledwie 16,4% – szkoły niepubliczne, prowadzone przez stowarzyszenia i organizacje społeczne, organizacje wyznaniowe oraz pozostałe podmioty, w tym przedsiębiorstwa.

Od kilkunastu lat na rynku usług edukacyjnych następują zmiany w postaci stopniowego wzrostu zarówno liczby, jak i udziału szkół niepublicznych w ogólnej strukturze szkół w Polsce. Przewagą szkół niepublicznych nad szkołami publicznymi jest wyższa jakość świadczonych usług edukacyjnych, wynikająca z indywidualizacji procesu

Rycina 4. Liczba szkół publicznych i niepublicznych w szkolnictwie podstawowym i średnim w latach 2005–2020

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Oświata i wychowanie...*, 2021

kształcenia, szerokiej oferty zajęć dodatkowych i lepszego wyposażenia (w tym komputeryzacji). Wzrost szkolnictwa niepublicznego jest dynamiczny – z 2139 szkół niepublicznych w roku 2005, stanowiących 6,9% wszystkich szkół podstawowych i średnich, do 3408 szkół w roku 2020, stanowiących 16,4% ogółu szkół. Szkoły niepubliczne występują w dużych miastach lub na ich przedmieściach, a uczęszczanie do nich jest odpłatne. Utrzymujące się wysokie ceny świadczą o niewielkiej konkurencji pomiędzy szkołami niepublicznymi oraz o wielkości rynków wielkomiejskich. Miesięczne czesne wynosi w nich od kilkuset do 3000 zł (najczęściej ok. 1000 zł). Ich dostępność dla ludności wiejskiej i małomiejskiej w Polsce jest ograniczona z racji lokalizacji szkół i niższych dochodów tamtejszych gospodarstw domowych. Szkoły publiczne są natomiast powszechnie dostępne, nieodpłatne i zlokalizowane w niedużej odległości od miejsca zamieszkania uczniów. Wzrastająca liczba szkół niepublicznych świadczy jednak o coraz częstszym ich wybieraniu na podstawie czynników jakościowych, a nie cenowych. Tendencję tę może dodatkowo nasilić pandemia, która przyczyniła się do kryzysu jakości usług edukacyjnych świadczonych w publicznym systemie oświaty.

Walka konkurencyjna na rynku usług edukacyjnych formalnych w Polsce jak na razie toczy się głównie pomiędzy szkołami publicznymi. W 2020 r. 99,5% z nich było prowadzonych przez jednostki samorządu terytorialnego, a zaledwie 0,5% – przez jednostki administracji centralnej (*Oświata i wychowanie...*, GUS, 2021). Jednostki samorządu terytorialnego na prowadzenie szkół otrzymują środki z części oświatowej subwencji ogólnej, obliczane na każdego ucznia według algorytmu podziału subwencji oświatowej. Prowadzenie szkół o małej liczbie uczniów jest więc dla jednostek samorządu terytorialnego nieopłacalne, przez co muszą one dążyć do redukcji oddziałów klasowych (*Samorządy: obecny system oświaty...*, 2016). Zmniejszająca się liczba uczniów powoduje, że szkoły publiczne rywalizują o uczniów na miarę swoich możliwości, a więc: jakością kształcenia (mierzoną wynikami egzaminów zewnętrznych), profilami klas, dogodnym harmonogramem. Ograniczenia finansowe powodują jednak, że nie mają one możliwości rozszerzania oferty zajęć dodatkowych. Kontrola przeprowadzona przez NIK w latach szkolnych 2018/2019 i 2020/2021 wykazała, że aż 56% nauczycieli nie otrzymywało wynagrodzenia za prowadzone zajęcia pozalekcyjne (*Organizacja pracy...*, 2021).

Zakres i kształt oferty zajęć edukacyjnych w szkołach publicznych ściśle określają powszechnie dostępne przepisy oświatowe regulujące działalność szkół. Zarówno treści kształcenia poszczególnych przedmiotów szkolnych, jak i warunki oraz sposoby ich realizacji są szczegółowo zapisane w podstawach programowych (*Rozporządzenia MEiN*, 2017, 2018).

Z kolei wymogi stawiane szkołom niepublicznym nie odbiegają od tych, które muszą spełniać szkoły publiczne. Są to: przygotowanie szkolnego planu nauczania, obejmującego realizację obowiązkowych zajęć edukacyjnych w wymiarze nie niższym niż przewiduje ramowy plan nauczania i zakresie nie mniejszym niż przewidziany przez podstawy programowe poszczególnych przedmiotów; zapewnienie wykwalifikowanej kadry; zapewnienie odpowiednich warunków lokalowych. Po spełnieniu tych wymogów oraz uzyskaniu pozytywnej opinii wojewódzkiego kuratora oświaty szkoły otrzymują wpis do ewidencji prowadzonej przez jednostkę samorządu terytorialnego i mogą rozpocząć swoją działalność.

W branży usług edukacyjnych uzależnienie finalnego efektu kształcenia, w postaci wiedzy i umiejętności uczniów, od „jakości wyrobu dostawcy”, czyli procesu kształcenia oferowanego przez szkoły i nauczycieli, jest bardzo duże. Pandemia COVID-19 ujawniła

szereg problemów współczesnego systemu edukacji w Polsce i spowodowała kryzys jakości świadczonych usług edukacyjnych. NIK w raporcie *Organizacja pracy nauczycieli w szkołach publicznych* wskazuje na liczne nieprawidłowości, jakie występowały w badanych szkołach w latach szkolnych 2018/2019 i 2020/2021, świadczące o niedoskonałości oferowanych usług edukacyjnych. Po pierwsze kontrola NIK potwierdziła prognozowane kłopoty kadrowe w szkołach. Niemal połowa (46%) dyrektorów kontrolowanych szkół zgłaszała problemy ze znalezieniem nauczycieli do pracy. W celu rozwiązania tych trudności dyrektorzy najczęściej przydzielali nauczycielom godziny ponadwymiarowe, czasem w wymiarze przekraczającym maksymalny dopuszczalny limit. Aż 35% dyrektorów decydowało się na przydzielenie zajęć nauczycielom bez kwalifikacji (*Organizacja pracy...*, NIK, 2021). Po drugie badania w trakcie kontroli NIK nauczyciele zgłaszali problemy z prowadzeniem procesu kształcenia zarówno w trybie stacjonarnym, jak i w trybie zdalnym. Najczęściej wskazywanymi przez nich problemami były: zbyt obszerne treści programowe (50%), które są nieprzystające do szkolnej rzeczywistości uczniów (32%) i na których realizację przeznaczona jest za mała ilość czasu (31%); zbyt duża liczba uczniów w klasach (46%) oraz duże zróżnicowanie poziomu wiedzy i umiejętności uczniów (48%); nadmierna sprawozdawczość (42%), wpływająca na ograniczenie czasu przeznaczonego na nauczanie (*Organizacja pracy...*, NIK, 2021). Trudności z realizacją obowiązkowych treści kształcenia pogłębił dodatkowo skrócony w większości szkół czas trwania lekcji on-line (z 45 do 30 minut). Po trzecie na występujące już wcześniej problemy nałożyły się dodatkowe trudności, wynikające z konieczności pracy w trybie zdalnym. Jako najważniejsze z nich nauczyciele wskazali: trudności w obiektywnym sprawdzaniu wiedzy i umiejętności nabytych przez uczniów (71%) i indywidualizacji procesu nauczania (34%), a także liczne problemy techniczne: brak dostępu do sprzętu (52%) lub internetu (42%) wśród uczniów czy zła jakość połączenia (33%), uniemożliwiająca sprawne prowadzenie lekcji (*Organizacja pracy...*, NIK, 2021). Zgodnie z raportami *Edukacja zdalna w czasie pandemii* (Buchner, Majchrzak, Wierzbicka, 2020; Buchner, Wierzbicka, 2020) oraz *Edukacja zdalna w czasach COVID-19* (Plebańska, Szyller, Sieńczewska, 2020; Plebańska, Szyller, Sieńczewska, 2021) pandemia w pełni ujawniła niewielkie kompetencje cyfrowe nauczycieli, problem braku dedykowanych im szkoleń z zakresu technologii informacyjno-komunikacyjnych oraz braku wsparcia merytorycznego (Buchner, Majchrzak, Wierzbicka, 2020; Buchner, Wierzbicka, 2020; Plebańska, Szyller, Sieńczewska, 2020; Plebańska, Szyller, Sieńczewska, 2021). Stwierdzono również niepełne lub niewłaściwe wyposażenie stanowiska pracy nauczycieli. Aż 25% dyrektorów kontrolowanych przez NIK uznało, że stan wyposażenia ich szkoły na potrzeby zdalnego nauczania jest średni lub słaby (*Organizacja pracy...*, NIK, 2021). Konieczność sprostania wyzwaniu kształcenia zdalnego sprawiła, że większość nauczycieli dokonała ogromnego, samodzielnego postępu w zakresie podniesienia swoich kompetencji cyfrowych w trakcie pandemii, uskarżając się przy tym na czasochłonność przygotowania lekcji on-line, stres i zmęczenie (Buchner, Majchrzak, Wierzbicka, 2020; Buchner, Wierzbicka, 2020). Pandemia wpłynęła również negatywnie na bezpośrednich odbiorców usług edukacyjnych, czyli uczniów. Aż 46% nauczycieli w szkołach podstawowych, liceach i technikach, badanych przez Buchner, Majchrzak i Wierzbicką (2020), przyznało, że w ich klasach zdarzali się uczniowie, którzy nie realizowali edukacji w trybie zdalnym i z którymi nie mieli kontaktu. W przypadku takich osób świadczenie usługi edukacyjnej i realizacja obowiązku szkolnego w praktyce ustała. Główną przyczyną znikania uczniów z systemu edukacji (zjawiska dotąd w Polsce niespotykanego) były braki sprzętowe gospodarstw domowych

(stwierdzone przez 88% nauczycieli) lub niedogodności mieszkaniowe. Wśród uczniów posiadających odpowiednie warunki do nauki powszechne było zjawisko zdalnego wagarowania lub zupełnego braku zaangażowania w proces lekcji zdalnych (zjawisko „Mute ON, Camera OFF”). Przyczynami takiego stanu rzeczy są dość powszechnie występujące u uczniów negatywne emocje wywołane pandemią (strach, samotność, złość, tęsknota za rówieśnikami, codzienną rutyną, poczucie uwięzienia), zaburzenia rytmu dobowego, a nawet zaburzenia psychiczne (Buchner, Majchrzak, Wierzbicka, 2020; Buchner, Wierzbicka, 2020; Loan i in., 2021). Utratę motywacji do nauki potęgowała niska jakość świadczonych usług edukacyjnych. Aż 90% uczniów uznało, że nauka w okresie pracy zdalnej nie była efektywna (Plebańska, Szyller, Sieńczewska, 2020; Plebańska, Szyller, Sieńczewska, 2021). Ich zdanie potwierdzają nauczyciele, wśród których zaledwie 23% nie czuje potrzeby powtarzania materiału przerabianego w trybie zdalnym (Buchner, Majchrzak, Wierzbicka, 2020).

POTENCJALNI WCHODZĄCY I EDUKACYJNE USŁUGI SUBSTYTUCYJNE – PERSPEKTYWA POPANDEMICZNA

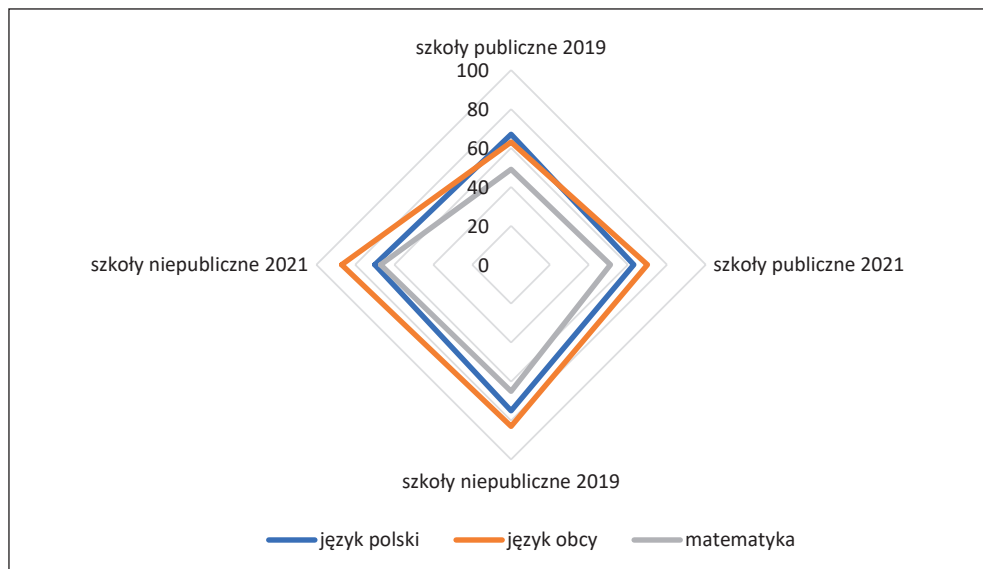
Zgodnie z modelem M.E. Portera groźba pojawienia się nowych produktów i substytutów w analizowanej branży zależy od: atrakcyjności branży, wysokości barier wejścia, możliwości represji ze strony producentów branży oraz szybkości zmian technologii. W dobie pandemii powyższe czynniki działają na korzyść potencjalnych wchodzących na rynek usług edukacyjnych i sprzyjają pojawianiu się na nim usług substytucyjnych, które oferują szkoły niepubliczne.

Atrakcyjność branży usług edukacyjnych jest wysoka, biorąc pod uwagę jej wielkość mierzoną ogromną liczbą potencjalnych uczniów oraz kryzys jakościowy dominujących dostawców. Nowe potrzeby klientów (uczniów i ich rodziców) w postaci rosnącego zainteresowania wysoką jakością usług edukacyjnych, nie tylko podstawowych, lecz także dodatkowych, nie są należycie zaspokajane, co sprawia, że na rynku zwiększa się nisza dla nowych, niepublicznych podmiotów. Jakość podstawowych usług edukacyjnych (realizacji obowiązkowych treści kształcenia) świadczonych przez szkoły niepubliczne jest wyższa niż jakość oferowana przez szkoły publiczne, czego dowodzą wyniki uczniów na egzaminach zewnętrznych (ryc. 5). Porównanie wyników egzaminu ósmoklasisty w latach 2019 i 2021 wykazało, że różnica ta utrzymuje się również podczas kształcenia w okresie pandemii COVID-19 (*Sprawozdania z egzaminu ósmoklasisty...*, 2019, 2021).

Przyczynami większej efektywności kształcenia w szkołach niepublicznych, mającymi szczególne znaczenie w okresie pandemii, są: mniejsza liczba uczniów w klasach, większa indywidualizacja procesu kształcenia, łatwiejsza dostępność psychologa, logopedy i terapeuty pedagogicznego, lepsze wyposażenie sal lekcyjnych i większa dostępność nowoczesnego sprzętu.

Prócz wyższej jakości kształcenia obowiązkowego szkoły niepubliczne świadczą w ramach opłacanego czesnego (lub za dodatkową opłatą) różnorodne usługi w zakresie pozaszkolnych form edukacji (ryc. 1). Zatem łączą w jednej placówce realizację usług w zakresie kształcenia formalnego (obowiązkowego, tak jak w szkołach publicznych) z kształceniem pozaformalnym i nieformalnym, tworząc w ten sposób produkt kształceniowy (Pabian, 2014) klasy premium. W zakresie kształcenia pozaformalnego niepubliczne placówki mają bardzo dobrze rozwiniętą ofertę nauki języków obcych, na którą poświęca się wiele godzin tygodniowo, ponadto podczas lekcji stosuje się zaawansowane

Rycina 5. Średnie wyniki uczniów z egzaminu ósmoklasisty w szkołach publicznych i niepublicznych w latach 2019 i 2021

Źródło: opracowania własne na podstawie *Sprawozdań z egzaminu ósmoklasisty w latach 2019, 2021*

metody nauki języków, często z wykorzystaniem native speakerów, w celu przygotowania do egzaminów Cambridge English. W zakresie kształcenia nieformalnego szkoły niepubliczne oferują różnorodne, modne i atrakcyjne dla uczniów zajęcia dodatkowe, np. szachy, taniec, robotykę, programowanie, zajęcia plastyczne, teatralne oraz sportowe (basen, piłka nożna). Wychodzą tym samym naprzeciw potrzebom rodziców, oferując kompleksowe usługi edukacyjne, z których uczniowie korzystają w jednej lokalizacji, bez konieczności przewożenia ich na zajęcia dodatkowe, co jest logistycznym wyzwaniem wielu dzisiejszych gospodarstw domowych i zagrożeniem w okresie konieczności ograniczenia kontaktów społecznych. Usługi szkół niepublicznych są ponadto świadczone w dłuższym wymiarze czasowym (7.30–18.00) i uwzględniają zajęcia dodatkowe, polegające na wspólnym odrabianiu lekcji z nauczycielami czy dodatkowe przygotowanie do egzaminów zewnętrznych.

Możliwość represji ze strony dominujących na rynku szkół publicznych w stosunku do szkół niepublicznych jest bardzo niska, gdyż jako podmioty państwowe nie mają one środków i narzędzi do podejmowania walki rynkowej o ucznia. Represje istniejących podmiotów niepublicznych w stosunku do nowo wchodzących na rynek placówek również wydają się niewielkie, biorąc pod uwagę małą konkurencję i chłonność rynku, którą potwierdzają utrzymujące się od lat – a w okresie pandemii dodatkowo rosnące – wysokie ceny prywatnych usług edukacyjnych. Walka o ucznia, jak wskazano w identyfikacji branży, toczy się pomiędzy szkołami publicznymi.

Nowym niepublicznym podmiotom wchodzącym na rynek usług edukacyjnych sprzyja niespotykana jak dotąd – a wymuszona przez pandemię – szybkość zmian technologii w postaci konieczności realizacji zajęć zdalnie. Nowoczesne placówki prywatne, lepiej wyposażone dydaktycznie, a zwłaszcza sprzętowo, mają znaczącą przewagę nad niedofinansowanymi placówkami publicznymi.

Barierami utrudniającymi szkołom niepublicznym wejście na rynek usług edukacyjnych formalnych są: konieczność sprostania wymogom prawa oświatowego (Dz.U. z 2021 r. poz. 1082) oraz ograniczenia wynikające z ekonomii skali produkcji. Zarówno szkoły publiczne, jak i szkoły niepubliczne na realizację kształcenia formalnego otrzymują subwencję oświatową. Wyższa jakość i szersza oferta usług edukacyjnych świadczonych w szkołach niepublicznych przy jednoczesnej niewielkiej liczbie uczniów w oddziałach klasowych (a co za tym idzie – niskiej sumie wartości środków z subwencji oświatowej) powoduje, że ceny ich usług są wysokie dla przeciętnego gospodarstwa domowego. Kształcenie formalne w szkołach publicznych jest natomiast nieodpłatne (finansowane jest z podatków). Z kolei kosztem bezpośrednim, jaki ponoszą rodzice uczniów uczęszczających do szkół publicznych, są zajęcia dodatkowe, których nie obejmuje oferta szkół publicznych. Jak wynika z cyklicznych badań prowadzonych przez CBOS, wydatki gospodarstw domowych na zajęcia dodatkowe dla dzieci w latach 2011–2021 stale i znacząco rosną (prócz jedynego spadku w roku 2021). W roku 2011 wynosiły średnio 281 zł miesięcznie na jedno dziecko korzystające z zajęć, a w roku 2020 – już 482 zł (*Wydatki rodziców na edukację dzieci...*, 2021). Najczęstszymi zajęciami dodatkowymi, jakie opłacano, były: nauka języków obcych, korepetycje i kursy przygotowawcze do egzaminów, zajęcia sportowe i artystyczne – a zatem wszystkie te, które są świadczone w szkołach niepublicznych. Średni miesięczny koszt kształcenia dziecka uczęszczającego do szkoły publicznej i na zajęcia dodatkowe był jednak dwu- lub trzykrotnie niższy niż w przypadku korzystania z podobnej oferty edukacyjnej w szkołach niepublicznych. Pomimo tego, zdaniem autorki, zarówno dalszy wzrost wydatków gospodarstw domowych związanych z zajęciami dodatkowymi dla młodzieży, jak i odsetek uczniów uczęszczających do szkół prywatnych będzie rósł, nawet w trudnym okresie popandemicznym. Zgodnie z teorią kapitału ludzkiego ludzie wydając pieniądze na kształcenie, mają na uwadze nie obecne, a przyszłe zyski, przez co traktują te działania jako inwestycje, a nie jako konsumpcję (Drobný, 2010).

WNIOSKI

W 2020 roku 1,5 miliarda uczniów na całym świecie zostało pozbawionych możliwości edukacji w dotychczasowym kształcie (Lee, 2020). Pandemia COVID-19 wywołała kryzys systemów edukacji, w tym systemu polskiego, w szczególności w zakresie jakości świadczonych usług edukacyjnych – jego przyczyną było zapóźnienie technologiczne tradycyjnego procesu kształcenia formalnego. Fizyczna izolacja społeczna wymusiła konieczność szybkiej adaptacji do nowych warunków poprzez przeniesienie znaczących obszarów codziennego życia (w tym edukacji i gospodarki) do strefy on-line. Pandemia ujawniła i uwydatniła wcześniejsze zaniedbania i niedobory szkolnictwa publicznego w Polsce, wcześniej niedostrzegane przez opinię publiczną, m.in. niedobory kadrowe, niedostateczne kompetencje cyfrowe nauczycieli czy braki sprzętowe (Buchner, Wierzbicka, 2020). Uczniowie z gorzej sytuowanych rodzin nie mieli szansy pełnego uczestnictwa w procesie kształcenia właśnie ze względu na niedostatki sprzętowe lub lokalowe. Nauczyciele stracili tradycyjne, bezpośrednie możliwości prowadzenia zajęć, stanęli przed nagłą koniecznością zmiany stosowanych metod i środków dydaktycznych, a także przymusem korzystania z elektronicznych kanałów komunikacji, które często były im obce. System dokształcania nauczycieli, w szczególności w zakresie podnoszenia kompetencji technologicznych, okazał się nieefektywny. Szkoły publiczne (w przeciwieństwie

do placówek prywatnych) okazały się zbyt słabo wyposażone w sprzęt komputerowy i złącza internetowe, by zapewnić nauczycielom i uczniom właściwe warunki do realizacji procesu kształcenia. Potrzeby gospodarstw domowych w zakresie usług edukacyjnych w czasie pandemii pozostały niezaspokojone, a jakość usług odbiegała od oczekiwań. Najbardziej dotkliwymi objawami kryzysu edukacji były problemy psychiczne i społeczne uczniów, rodziców oraz nauczycieli, a także drastyczny spadek jakości świadczonych usług edukacyjnych. Konsekwencje niskiej jakości długotrwałego nauczania zdalnego będą mieć negatywny wpływ na poziom wiedzy i umiejętności uczniów dotkniętych pandemią w kolejnych latach. Jednak paradoksalnie pandemia COVID-19 – w dłuższej perspektywie czasu – może mieć uzdrawiający wpływ na system edukacji w Polsce. Przyspieszy bowiem wzrost liczby podmiotów i znaczenie usług edukacyjnych świadczonych przez szkoły niepubliczne, które szybciej i skuteczniej adaptują się do zmian otoczenia, oferując wyższą jakość kształcenia i bardziej urozmaiconą ofertę edukacyjną. Rozwijająca się branża prywatna ograniczy dominację strukturalną szkół publicznych, zwiększy konkurencję na rynku, a przez to podniesie jakość świadczonych usług. Pogłębiający się niedobór pracowników na nauczycielskim rynku pracy w najbliższych latach spowoduje rywalizację szkół nie tylko o uczniów, lecz także o nauczycieli, których prestiż zawodowy, warunki pracy i płace mogą stać się wreszcie adekwatne do ich oczekiwań. Zatem pandemia z jednej strony ujawniła trudności zawodowe nauczycieli, a z drugiej – pozwoliła docenić kluczowy wpływ ich kompetencji i motywacji do pracy na jakość oraz efektywność kształcenia uczniów.

Obecny kryzys systemu edukacji, którego symptomy wykazano za pomocą analizy metodą M.E. Portera, nie jest klasycznym kryzysem w rozumieniu ekonomicznym, polegającym na gwałtownym załamaniu wzrostu gospodarczego. Przypomina raczej punkt zwrotny, a więc kryzys w znaczeniu medycznym, oznaczający „nagłe, gwałtowne przesilenie się choroby, z szybkim spadkiem gorączki i ustąpieniem innych objawów chorobowych” (Tokarski, 1980: 404).

Literatura

References

- AlAtееq, D.A., Aljhani, S., AlEesa, D. (2020). Perceived stress among students in virtual classrooms during the COVID-19 outbreak in KSA. *Journal of Taibah University Medical Sciences*, 15(5), 398–403.
- Asanov, I., Flores, F., McKenzie, D., Mensmann, M., Schulte, M. (2021). Remote-learning, time-use, and mental health of Ecuadorian high-school students during the COVID-19 quarantine. *World Development*, 138, 105–225. doi:10.1016/j.worlddev.2020.105225
- Buchner, A., Wierzbicka, M. (2020). *Edukacja zdalna w czasie pandemii. Raport. Edycja II*. Warszawa: Fundacja Centrum Cyfrowe.
- Buchner, A., Majchrzak, M., Wierzbicka, M. (2020). *Edukacja zdalna w czasie pandemii. Raport*. Warszawa: Fundacja Centrum Cyfrowe.
- Cao, W., Fang, Z., Hou, G., Han, M., Xu, X., Dong, J., Zheng, J. (2020). The psychological impact of the COVID-19 epidemic on college students in China. *Psychiatry Research*, 287, 1–5.
- Deuchar, A., Dyson, J. (2020). Between unemployment and enterprise in neoliberal India: Educated youth creating work in the private education sector. *Trans. Instit. Br. Geograph*, 45(4), 706–718.
- Długosz, P. (2018). Paradoksy reformy edukacji w świetle badań uczniów Gimnazjów. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis, Studia Sociologica*, 10, 2(269), 116–134.
- Drobny, P. (2010). Inwestycje gospodarstw domowych w kapitał ludzki na rynku usług edukacyjnych. W: Z. Dach (red.), *Otoczenie ekonomiczne a zachowania podmiotów rynkowych*. Kraków: Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, 69–113.

- Elmer, T., Mephram, K., Stadtfeld, C. (2020). Students under lockdown: Comparisons of students' social networks and mental health before and during the COVID-19 crisis in Switzerland. *PLOS ONE*, 15(7), e0236337. doi: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0236337>
- Gupta, A., (2021). Teacher-entrepreneurialism: a case of teacher identity formation in neoliberalizing education space in contemporary India. *Critical Studies in Education*, 62(4), 422–438.
- Hajar, A. (2020). The association between private tutoring and access to grammar schools: Voices of Year 6 pupils and teachers in south-east England. *British Educational Research Journal*, 46(3), 459–479.
- Holloway, S.L., Kirby, P. (2020). Neoliberalising education: new geographies of private tuition, class privilege, and minority ethnic advancement. *Antipode*, 52(1), 164–184.
- Holloway, S.L., Pimlott-Wilson, H. (2021). Solo self-employment, entrepreneurial subjectivity and the security-precarity continuum: Evidence from private tutors in the supplementary education industry. *Environ. Plann.*, 53(6), 1547–1564.
- Jiao, W.Y., Wang, L.N., Liu, J., Fang, S.F., Jiao, F.Y., Pettoello-Mantovani, M., Somekh, E. (2020). Behavioral and Emotional Disorders in Children during the COVID-19 Epidemic. *The Journal of Pediatrics*, 221, 264–266. doi: 10.1016/j.jpeds.2020.03.013
- Jurek-Stępień, S., Wysocki, J., (2007). Wykorzystanie metody pięciu sił konkurencyjnych M.E. Portera do analizy branży na przykładzie przemysłu odzieżowego. W: S. Jurek-Stępień (red.). *Strategie rozwoju przedsiębiorstwa: metody analizy, przykłady*. Warszawa: Szkoła Główna Handlowa w Warszawie – Oficyna Wydawnicza, 99–128.
- Kinnunen, J., Georgescu, I., Hosseini, Z., Androniceanu, A.-M. (2021). Dynamic indexing and clustering of government strategies to mitigate Covid-19. *Entrepreneurial Business and Economics Review*, 9(2), 7–19.
- Lee, J. (2020). Reflections Features Mental health effects of school closures during COVID-19. *The Lancet Child & Adolescent Health*, 4, 421.
- Lisiński, M. (2004). *Metody planowania strategicznego*. Warszawa: PWE.
- Loan, L., Doanh, D., Thang, H., Viet Nga, N., Van, P., Hoa, P. (2021). Entrepreneurial behaviour: The effects of the fear and anxiety of Covid-19 and business opportunity recognition. *Entrepreneurial Business and Economics Review*, 9(3), 7–23.
- Meeter, M. (2021). Primary school mathematics during the COVID-19 pandemic: No evidence of learning gaps in adaptive practicing results. *Trends in Neuroscience and Education*, 25, 1–8.
- Organizacja pracy nauczycieli w szkołach publicznych w ramach kontroli w okresie 2018/19–2020/21*. (2021), Warszawa: NIK.
- Oświata i wychowanie w roku szkolnym 2020/2021*. (2021) Warszawa, Gdańsk: GUS.
- Pabian, A. (2014). Produkt kształceniowy w kontekście tworzenia wartości na rynku usług edukacyjnych szkolnictwa wyższego. *Marketing i rynek*, 5, 21–29.
- Plebańska, M., Szyller, A., Sieńczewska, M. (2021). *Raport – co zmieniło się w edukacji zdalnej podczas trwania pandemii?* Warszawa: Wydział Pedagogiczny Uniwersytetu Warszawskiego.
- Plebańska, M., Szyller, A., Sieńczewska, M. (2020). *Edukacja zdalna w czasach COVID-19. Raport z badania*. Warszawa: Wydziału Pedagogicznego Uniwersytetu Warszawskiego.
- Piróg, D., Hibszer, A. (2020). The situation of geography teachers on the labour market in Poland: overt and covert issues. *European Journal of Geography*, 11(2), 65–87.
- Porter, M.E. (1992). *Strategia konkurencji. Metody analizy sektora i konkurentów*. Warszawa: PWE.
- Ptaszek, G., Stunża, G.D., Pyżalski, J., Dębski, M., Bigaj, M. (2020). *Edukacja zdalna: co stało się z uczniami, ich rodzicami i nauczycielami?* Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Pyżalski, J., Walter, N. (2021). *Edukacja zdalna w czasie pandemii COVID-19 w Polsce – mapa głównych szans i zagrożeń. Przegląd i omówienie wyników najważniejszych badań związanych z kryzysową edukacją zdalną w Polsce dla Wojewódzkiej Rady Dialogu Społecznego w Gdańsku*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Rodríguez-Hidalgo, A.J., Pantaleón, Y., Dios, I., Falla, D. (2020). Fear of COVID-19, Stress, and Anxiety in University Undergraduate Students: A Predictive Model for Depression. *Frontiers in Psychology*, 11, 591–797. doi: 10.3389/fpsyg.2020.591797
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 4 września 2015 r. w sprawie Polskiej Klasyfikacji Wzrostów i Usług (PKWiU). Dz.U. z 2015 r. poz. 1676.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej. Dz.U. poz. 356, z późn. zm.

- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 stycznia 2018 r. w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego dla liceum ogólnokształcącego, technikum oraz branżowej szkoły II stopnia. Dz.U. poz. 467.
- Samorzady: obecny system finansowania oświaty nie przystaje do rzeczywistości (2016). *Puls Biznesu*, 23.01.2022. Pozyskano z: <https://www.pb.pl/samorzady-obecny-system-finansowania-oswiaty-nie-przystaje-do-rzeczywistosci-841682>
- Sitek, M., Ostrowska, E.B. (2020). PISA 2018. *Czytanie, rozumienie, rozumowanie*. Warszawa: IBE.
- Sprawozdania z egzaminu ósmoklasisty w roku 2019. (2022, 6 marca). Warszawa: CKE. Pozyskano z: https://bip.oke.waw.pl/publikacje/podglad.php?id_publicacji=423
- Sprawozdania z egzaminu ósmoklasisty w roku 2021. (2022, 6 marca). Warszawa: CKE. Pozyskano z: https://bip.oke.waw.pl/publikacje/podglad.php?id_publicacji=484
- Stęchły, W. (2021). *Edukacja formalna wobec edukacji pozaformalnej i uczenia się nieformalnego. Analiza komplementarności instytucjonalnej w kontekście Zintegrowanego Systemu Kwalifikacji*. Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych.
- Świątek, A. (2018). Edukacja formalna na rzecz przedsiębiorczości wobec współczesnych wyzwań cywilizacyjnych. *Horyzonty wychowania*, 44(17), 189–197.
- Tokarski, J. (red.). (1980). *Słownik wyrazów obcych*. Warszawa: PWN.
- Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. – Prawo oświatowe. Dz.U. 2017 poz. 59.
- Wagner, A. (2011). Przegląd badań dotyczących reformy systemu edukacyjnego w Polsce 1999–2007. W: M. Niezgoda (red.), *Společné skutky změny ošvatové v Polsce*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 39–54.
- Wybrane aspekty rynku pracy w Polsce. Aktywność ekonomiczna ludności przed i w czasie pandemii COVID-19 (2021). Warszawa: GUS.
- Wydatki rodziców na edukację dzieci w roku szkolnym 2021/2022 (2021). Komunikat z badań 136/2021. Warszawa: CBOS.
- Zandifar, A., Badrfam, R., (2020). Iranian mental health during the COVID-19 epidemic, *Asian Journal of Psychiatry*, 51: 101990. doi: <https://doi.org/10.1016/j.ajp.2020.101990>.
- Zhang, Y., Zhao, G., Zhou, B. (2021). Does learning longer improve student achievement? Evidence from online education of graduating students in a high school during COVID-19 period. *China Economic Review*, 70, 101691. doi:10.1016/j.chieco.2021.101691
- Zierer, K. (2021). Effects of Pandemic-Related School Closures on Pupils' Performance and Learning in Selected Countries: A Rapid Review. *Education Sciences*, 11, 252. doi: [org/10.3390/educsci11060252](https://doi.org/10.3390/educsci11060252)

Agnieszka Świątek, dr nauk o ziemi w zakresie geografii, absolwentka studiów z zakresu geografii Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie, specjalność: przedsiębiorczość i gospodarka przestrzenna. Adiunkt w Instytucie Geografii Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie. Jej zainteresowania badawcze skupiają się wokół problematyki edukacji z zakresu geografii i przedsiębiorczości, a w szczególności procesu zakładania własnej działalności gospodarczej, wchodzenia młodych ludzi na rynek pracy oraz poziomu życia Romów w Polsce.

Agnieszka Świątek, PhD in Geography, graduated from the Pedagogical University of Krakow, MA in Geography with a specialisation in Entrepreneurship and spatial planning. Associate professor at the Pedagogical University of Krakow, Institute of Geography. Her research interests focus on two different research themes: education in the field of geography and entrepreneurship, in particular the process of starting up own business, young people entering into the labour market and the quality of life of the Romani people in Poland.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5049-6476>

Adres/Address:

Uniwersytet Pedagogiczny
Instytut Geografii
Katedra Badań nad Edukacją Geograficzną
ul. Podchorążych 2
30-084 Kraków, Polska
e-mail: aswietek@up.krakow.pl

MEHMET SAIT ŞAHINALP
Harran University, Şanlıurfa, Turkey

Do crises offer oppportunities? An evaluation of manufacturing industry in Şanlıurfa (Turkey) under the conditions of the COVID-19 pandemic¹

Abstract: The COVID-19 pandemic starting in 2019 in Wuhan, China, adversely affected social and economic life all over the world. Many scientific studies and reports by international organisations show that particularly industrial activities have declined drastically due to the pandemic. This purpose of the study is to reveal the impact of the COVID-19 pandemic on the manufacturing industry in Şanlıurfa province regarding the number of investment certificates, investment value and the number of jobs created. In this context, industry data of the years prior to and after the year 2019 were obtained from the Turkish Ministry of Industry and Technology. These data were analysed by qualitative and quantitative methods. According to the findings of the study, there was an increase in the number of investment certificates (37.4%) and the investment value (211.9%) but a decline in the number of jobs created (3.3%) in the manufacturing industry in Şanlıurfa in 2020, compared to 2018. However, in the first half of 2021, the number of investment certificates issued was equivalent to 84.6%, the investment value 175.7%, and the number of added jobs 36.9% of 2018. Reasons such as the economic support measures taken during the pandemic, the incentives that given to the Şanlıurfa province, supplying raw materials within the provincial boundaries have a considerable place in the manufacturing sector in Şanlıurfa to be less affected by the pandemic.

Keywords: COVID-19; geography; industry; manufacturing; Şanlıurfa

Received: 16 December 2021

Accepted: 6 March 2022

Suggested citation:

Do crises offer oppportunities? An evaluation of manufacturing industry in Şanlıurfa (Turkey) under the conditions of the COVID-19 pandemic. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego* [Studies of the Industrial Geography Commission of the Polish Geographical Society], 36(2). 107–125, doi: <http://doi.org/10.24917/20801653.362.7>

¹ This study was presented at the 37th International Scientific Conference “The Impact of the Pandemic on the Transformation of Industry and Services”, held on 6–7 December 2021 in Krakow, Poland. Abstract of the study published in abstract book of the conference, edited by Ziolo Z. and Piontek W.

INTRODUCTION

The COVID-19 virus, which emerged in 2019 in Wuhan, China, has adversely affected human life, both socially and economically, all over the world. The highly contagious and fatal coronavirus caused deaths and severe health problems worldwide. According to WHO (World Health Organization), as of October 27, 2021, the globally cumulative death toll neared 5 million (4,953,246) and the number of cumulative cases reached 243,857,028 (World Health Organization, 2021). After the outbreak of COVID-19 in 2019, efforts to jointly respond to urgent health problems increased in many countries. COVID-19 has profoundly affected human life in a wide range and caused many problems in social and economic activities. In addition to serious health problems, Coronavirus created many difficulties in all economic activities such as industry, transportation, commerce, agriculture, education, the housing market (Marona and Tomal, 2020: 224), etc. but also caused notable changes in shopping habits, social relations, cultural activities (Szostak and Sułkowski, 2021: 88), entrepreneurial intentions and behaviours (Loan, Doanh, Thang, Viet Nga, Van and Hoa, 2021: 17), as well as many other daily life habits.

With the rapid spread of COVID-19, many countries implemented measures to withstand the coronavirus not only on the health front but also on the economic one (OECD, 2020). Steps, such as lockdown, curfew, state of emergency, closure of some workplaces or reducing the number of employees, shortening of working hours, etc., caused many disruptions in social and economic sectors and endangered production, employment, labour supply and daily livelihoods. However, many countries declared massive financial aid programs comprising fiscal supports and investment recovery package to support companies, households, vulnerable populations and reduce the effects of crisis (Kinnunen, Georgescu, Hosseini and Androniceanu, 2021: 17; OECD, 2020). Industry is one of the economic sectors most affected by the coronavirus pandemic in the last two years. Many studies prepared by international organisations and data of statistical institutions show that coronavirus has impacted all industries. The COVID-19 pandemic affected them in a much drastic and severe way as compared to the global financial crisis between 2008 and 2009 (Eurostat, 2021). Due to lockdowns in the COVID-19 pandemic, EU countries faced drastic declines in production and retail sales activities (Žak and Garncarz, 2020: 32). European Union (EU) industries were severely affected by the disruptions in multiple supply chains covering many economic sectors (European Parliament, 2021). Manufacturing, transportation and commerce are the most impacted sectors in European countries. Results of a survey conducted by Eurostat, in which pandemic impact is ranked on five-point scale from minor to severe, indicates that the pandemic has affected the manufacturing industry the most severely (5th level), concerning personnel, operations, supply chain, revenue and overall assessment (Statista, 2021). In this regard, the support chains are crucial to carrying out industry activities. As the supply chain is too fragile in the face of pandemic circumstances, any disruptions in this chain cause notable declines in the manufacturing and marketing chain (Karagöz, 2020). One of the areas that the pandemic has affected the most is Asian countries according to a series of firm-level surveys implemented by UNIDO, as of July 2021, to assess COVID-19 impact on manufacturing firms in Asian countries. The main problems they encountered are reductions in working hours, shortage of workers, condensing in demand, increased costs of inputs, a financial crisis such as repayment of loans, payment of wages and social

security contributions, shortage of cashflow (United Nations Industrial Development Organization – UNIDO, 2021). The COVID-19 pandemic severely affected especially small and medium-sized businesses and family or women-owned businesses (Maheshwari and Maheshwari, 2021: 69; Marjański and Sułkowski, 2021: 167, 175). World Bank's report reveals that the World GDP will shrink by 5.2% and 40–60 million people will face the danger of extreme poverty (World Bank, 2020). According to a report prepared by the International Monetary Fund (IMF) the global economy is forecast to grow by 5.9% in 2021 and 4.9% in 2022 (IMF, 2021). The restrictions imposed due to the coronavirus still have a shocking effect on economies and societies (Lipkind and Kitrar, 2021: 16; UNICEF, UNDP, Prospera, and SMERU, 2021).

The manufacturing industry includes transforming raw materials, substances and components into semi-processed or processed new products by machines or workers (UNDESA, 2008). Besides processed materials, the manufacturing industry meets the needs of many other industrial sectors, especially with the production of semi-finished materials. The product of the manufacturing industry has an important place not only in the industry but also in the services sector. Therefore, the manufacturing industry is the engine of economic and social development of countries concerning productions, investments, businesses, innovations and the creation of jobs. (Behun, Gavurova, Tkacova, Kotaskova, 2018; Herman, 2016). The manufacturing industry is of vital importance to the economic cycle (Kurniati, Yanfitri, 2010).

The advantages or disadvantages brought by the geographical features of the place significantly affect every industry. Undoubtedly, the favourable elements of the natural, social and economic environment ensure the development of the industry. The problems that emerge in these environments also cause adverse effects on industry and other economic sectors. The novel coronavirus, first emerged in late-December 2019 in Wuhan city in China, has been a severe factor adversely affecting industrial activities, particularly the manufacturing industry, for the last two years, as a biological disaster.

This study's purpose is to reveal the impact of the COVID-19 pandemic on the manufacturing industry in Şanlıurfa regarding investments and jobs created. This study focused on the number of investment certificates, the amount of investment and the number of jobs created in the manufacturing industry to disclose how the pandemic affected changes in the parameters, the assets and entrepreneurs in the manufacturing industry. Şanlıurfa is a newly industrialising province, and the characteristic of its manufacturing industry is agro-based. Şanlıurfa, besides, takes part in the most advantageous Priority Development Area (PDA) of Turkey. This study's findings will contribute to understanding how and how much the areas with the same characteristics are affected by the pandemic or similar diseases in order to take sufficient precautions.

METHODOLOGY AND DATA

In this study, industry statistics at the level of Turkey and Şanlıurfa were used. To reveal the situation of the manufacturing industry in Turkey and Şanlıurfa, data on the energy and mining sectors, which are among the most significant sectors of the industry, were obtained. All the data used in this study was acquired from the Republic of Turkey Ministry of Industry and Technology as a primary source. To disclose the changes arisen before and during the pandemic, data on the number of investment certificates, the investment

value and the number of jobs created in the manufacturing, energy and mining industry between the years 2015 and 2021 were evaluated.

Industry statistics obtained from the Ministry of Industry and Technology were analysed using qualitative and quantitative methods, within the scope of geography's principles of connection and causality. The findings of the analyses were correlated with covid measures taken by the Turkish government, the investment incentives program in Turkey. Additionally, these data were associated with the dynamics of the manufacturing industry in Şanlıurfa to display the causes of decreases or increases in quantities. The subject and data of the research were evaluated in a general to specific manner. Further, researches and data by international organisations were obtained and evaluated in order to reveal the general situation of the world's and Turkey's economic activities, particularly industry during the pandemic period.

CORONAVIRUS MEASURES TAKEN IN TURKEY TO MAINTAIN ECONOMIC ACTIVITIES

Underdeveloped, developing, and developed countries have different economic dynamics. Even economies in the same category in terms of their level of development may have different dynamics. The success of economic policies depends on their compliance with economic dynamics. Policies that are successful in one country may not produce the same results in another (Ustaoglu, 2020). Accordingly, it has been of vital importance to implement appropriate measures to the social and economic dynamics of the country, particularly in the conditions of the COVID-19 pandemic.

The first COVID-19 case in Turkey was declared by the Minister of Health on March 11, 2020, and as of November 6, 2021, the cumulative confirmed cases of COVID-19 are 8,150,708, and the cumulative death toll is 71,526 (WHO, 2021). Right after the first wave of pandemic, many measures were taken by the Turkish government such as a curfew, lockdown, domestic and international travel restrictions and closure of border crossings to prevent the spread of the virus and protect public health. With the rapid spread of the novel coronavirus in Turkey, urgent actions were taken rapidly by the government to keep economic activities alive, apart from protecting social health. Therefore, crucial short-term and long-term economic support programs were put into effect (EDAM, 2021). The government declared a recovery package to help businesses to get over the economic problems caused by the pandemic crisis, including debt suspension, tax deductions. There is no doubt that economic activities in Turkey have been hit at the beginning by the restrictions imposed, as in other countries. The efficient measures timely implemented by the Turkish government prevented the country from sufferings in terms of public health and economy (Bayar, Günçavdı, Levent, 2020; Presidency Of Strategy And Budget, 2021; Tunalı, 2020).

The Turkish government took some key measures to mitigate the effect of the pandemic and maintain economic activities. Within the frame of the precautions VAT, WHT, social security payments of more than 2 million taxpayers and income tax returns and payments of 1.9 million citizens were postponed by the government. Moreover, TRY 1000 cash support was provided to 5.5 million families, with a total state contribution of around TRY 5.5 billion. More than TRY 6 billion, comprising cash payments (TRY 441 million), unemployment fund (TRY 730 million) and short-time working allowance payment (TRY 4.8 billion) was provided to 4.5 million citizens. Meanwhile, employees were one of the

major subjects of the economic relief program. TRY 7 billion minimum wage support was provided to employees earning minimum wage. In this process, not only were individuals financially supported but also companies. For instance, banks announced low-interest loans and postponed loan repayments. Besides, companies were supported with an additional loan of TRY 450 billion. Accounts receivable insurance coverage of companies was raised to TRY 125 million to protect companies. The economic relief program covered the agriculture and livestock sector besides industry. A grant of up to TRY 1.9 billion was allocated to seed, plant and traditional livestock production, and up to TRY 5.2 billion was granted to renewable energy firms (EDAM, 2020).

During the lockdown, the government placed a great emphasis on the continuity of the activities in the manufacturing and service sectors. The government made crucial decisions to protect economic activities, workers and employers. In particular, employers and employees in agriculture, industry, construction, transportation in supply chain and service sectors meeting daily needs were exempted from the lockdown and they maintained their job. Another critical decision was the lay-off ban on employers. The prohibition of dismissal first came into force on April 17, 2020, with law number 7244 on Reduction the Economic and Social Effect of New Coronavirus (COVID-19) and amendment of Certain Laws (The Official Gazette, 2020). With the Amendment Law, dismissal of all labour contracts, whether covered by the Turkish Labor Law or not, was banned for three months. Following the expiry of the first period, the termination prohibition period was extended two times by presidential decree. Thus, the dismissal of the employees was prevented, the production and support chain was kept alive, thanks to policies implemented.

INVESTMENT INCENTIVES PROVIDED TO ŞANLIURFA

Inequality between regions emerges as a problem as it creates differences in the social and economic welfare of the people living in these regions. In order to overcome this problem, priority development areas (PDA's) have been declared by governments. The main purpose of establishing priority regions for development is to develop these regions economically, socially and culturally and thus to gradually reduce the development differences between these regions and other regions. In order for this policy to achieve its purpose, objectives such as eliminating interregional barriers, creating employment, using advanced technologies with high added value and encouraging, directing and supporting investments have been determined (Sarı, Güven, 2007). As in all countries of the world, there are undeveloped or underdeveloped regions in Turkey. Thus, particularly the provinces in the Eastern and Southeastern Anatolian Regions were determined "Priority Development Areas" in terms of the socio-economic development level of the country. The priority provinces for development were first recognised in 1963, involving 22 provinces in the Eastern and Southeastern Anatolia Regions (Düzakın, Bulğurcu, 2010). Priority provinces in development were divided into two groups as first degree and second degree PDAs by the decision of the Turkish Council of Ministers' in 1981 (DPT, 2000). With the Council of Ministers' Decision on State Aids in Investments, the provinces were grouped into six incentive categories (The Official Gazette 2012). These groups are ranked from 1 to 6, from the advantageous regions to the most disadvantaged regions (Figure 1).

Figure 1. Distribution of provinces in Turkey by Investment Incentive Regions.

Source: Created by the author based on data of Republic of Turkey Ministry of Industry and Technology, Investment Incentives System. <https://www.sanayi.gov.tr/destek-ve-tesvikler/yatirim-tesvik-sistemleri/md0103011615>

Investment incentives play a key role in ensuring social and economic development in priority development areas. Incentives play an undeniable role in encouraging investors to invest in priority investment areas by increasing their attractiveness. Incentives such as customs duty exemption, tax deduction, social security premium support, income tax withholding allowance, social security premium support, interest support, land allocation, VAT refund are among the main incentives provided by the Ministry of Industry and Technology. These incentives vary according to the development level of the regions.

There are six groups of incentive support areas covering 81 provinces in Turkey. These areas were determined according to their social and economic development levels. While more attractive incentives are provided to undeveloped or underdeveloped areas, fewer incentives are provided to relatively developed provinces. In other words, incentives supplied to developed areas decrease in the variety, amount, rate and duration, while they increase in undeveloped or underdeveloped areas. Therefore, while socially and economically advantageous regions have become disadvantageous in terms of incentives, socially and economically disadvantaged areas have also become advantageous. Şanlıurfa is in the 6th incentive region. This group contains 15 provinces in southeastern and eastern Turkey and two districts of Çanakkale, located in northwestern Turkey. The remarkable characteristic of the 6th incentive region is that it is socially and economically underdeveloped and benefits the most from incentives (Figure 1). Within the scope of the 6th incentive zone, considerable incentives are provided to Şanlıurfa for a wide range of investments. The prominent investment sectors for which incentives are provided are integrated agriculture and livestock, manufacturing industry, renewable energy, aquaculture, aircraft and engine maintenance and repair, tourism, cold storage services, education services, student dormitories, hospitals and nursing homes, waste recycling or disposal facilities (Table 1, 2).

Table 1. Incentives provided according to regions (PDAs)

Incentives			Incentive Regions					
			1	2	3	4	5	6
VAT Exception			✓	✓	✓	✓	✓	✓
Customs Tax Exemption			✓	✓	✓	✓	✓	✓
Tax Relief	Contribution Rate on Investment (%)	OIZ and Non IZ*	15	20	25	30	40	50
		OIZ and IZ	20	25	30	40	50	55
Insurance Premium Employer Share (Years)	OIZ and IZ		2	3	5	6	7	10
	OIZ and non IZ		3	5	6	7	10	12
Land Allocation			✓	✓	✓	✓	✓	✓
Interest or Dividend Support (Point)	Domestic Loan		-	-	3	4	5	7
	Foreign Currency / Foreign Currency Indexed Loan				1	1	2	2
Insurance Premium Employee Share (Year)			-	-	-	-	-	10
Income Tax Withholding Support (Year)			-	-	-	-	-	10

*IZ: Industrial Zone for Manufacturing

Source: Created by the author based on Republic of Turkey Ministry of Industry and Technology, Investment Incentives System. <https://www.sanayi.gov.tr/destek-ve-tesvikler/yatirim-tesvik-sistemleri/md0103011615>

The minimum fixed investment value to benefit from incentives in Şanlıurfa is 500,000 TL. All investment goods within the scope of the incentive certificate above the minimum fixed investment value are exempted from the Customs Tax that must be paid in accordance with the Import Regime Decision. Purchases of domestic or imported machinery and equipment within the scope of the incentive certificate are exempt from VAT which is 18% in Turkey. Land allocation for large-scale investments, strategic investments and regional investments is provided according to the procedures and principles determined by the Ministry of Finance (The Official Gazette, 2001). Significant tax incentives are also provided for investments in Şanlıurfa. According to the law, the rate of income or corporate tax relief is 50% of the fixed investment value in investments outside the OIZ and 55% in investments within the OIZ (The Official Gazette, 2006). Within the scope of this law, the investment contribution rate is 50% and the tax relief rate is 90% for investments in Şanlıurfa, and this rate is 40 points higher than the tax relief incentive for region 1. The fact that the insurance premium employer's and employee's share and the income tax withholding are covered by the state provides significant advantages for investments in labour-intensive sectors in the region 6 (Table 2).

Exclusive to region 6 only, the Insurance Premium Employee Share (14%) corresponding to the minimum wage is covered by the Republic of Turkey Ministry of Treasury and Finance for ten years. Besides, there is opportunity to benefit from the Insurance Premium Employer in which share incentives are provided based on the number of registered employees for ten years (12 years if the investment is in the OIZ). Although there is an upper limit of support in other incentive regions, there is no upper limit for investments in region 6 in this regard. Another incentive provided is the reduction of income taxes. Income tax withholding, calculated on the employee wages, corresponding to the minimum wage, is not paid for ten years. Furthermore, income taxpayers can benefit from ITW (Income Tax Withholding) reduction for the employment of 100 individuals (Table 2).

Table 2. Investment incentives provided in region 6.

Incentives		Non OIZ*	OIZ
Tax Relief	Contribution Rate on Investment	50%	50%
	Corporate/Income Tax Discount Rate	90%	90%
Insurance Premium Employer Share	Duration (Year)	10	10
	Ratio to Fixed Investment Amount	35%	35%
Interest support	TRY (Points) / Upper Limit (TRY)	7/900,00	7/900,000
	Currency (Points) / Upper Limit (TRY)	2/900,000	2/900,000
Land Allocation		All Investments to Benefit from Regional Supports	
VAT Exception		Investments with Incentive Certificates in All Sectors	
Customs Tax Exemption		Investments with Incentive Certificates in All Sectors	
Minimum Fixed Investment Amount		500,000 TL	

*OIZ: Organized Industrial Zone

Source: Created by the author based on Republic of Turkey Ministry of Industry and Technology, Investment Incentives System. <https://www.sanayi.gov.tr/destek-ve-tesvikler/yatirim-tesvik-sistemleri/md0103011615>

As in other provinces in region 6, in Şanlıurfa, investors can benefit from the privilege of taking bank loans up to 70% of the fixed investment value. Seven points of interest rate on Turkish lira loans and two points of interest rate on foreign currency loans or foreign currency indexed loans are covered from state budget resources. The maximum amount of support is TRY 1.8 million (Investment Office of Presidency of Republic of Turkey, 2021).

AN OVERVIEW OF ALL ECONOMIC SECTORS IN TURKEY IN THE CONTEXT OF INVESTMENT AND EMPLOYMENT DURING THE PANDEMIC

Following the global financial crisis in 2008–2009, the growth rate in Turkey's economic growth rate remained at 3.2% in 2016 due to the worldwide recession, geopolitical and political tensions, instability and wars in the Middle East. Therefore a series of measures was taken and put into practice in 2017 to accelerate growth and stimulate economic activities. With the Medium-Term Plan for the period 2017–2019 drawn by the Republic of Turkey Ministry of Treasury and Finance, governmental investments were directed to economic sectors that could contribute to growth, enhancing the development potentials of regions, increasing employment and the welfare of the country. Moreover, infrastructure support was provided to the productive activities of the private sectors. Renovation, maintenance-repair and rehabilitation expenditures and investments within the scope of the action plans of large scale and costly regional social-economic development programmes such as the Southeastern Anatolia Project, Eastern Anatolia Project, Konya Plain Project, Eastern Black Sea Project were prioritized, regarding Mid-Term Plan. With the implementation of "Attraction Centers of Eastern and Southeastern Anatolia Regions Program, Investment and Support Initiative" investment, production and employment in these regions soared. Tax reductions, incentives for business and production, and loans provided were constructive in the strong growth in the economy by promoting

production and domestic demand. Therefore, an accelerated growth process started again in the last quarter of 2016. This process continued uninterrupted throughout 2017. At the end of 2017, the growth rate attained 7.4%, and Turkey became the country with the fastest-growing economy among the G20 countries. In 2017, the added value of the agricultural sector increased by 4.7%, the industrial sector increased by 9.2%, and the construction sector increased by 8.9%. The added value of the services sector consisting of trade, transportation, accommodation and food service activities, boosted by 10.7% and the value-added of other service activities increased by 5.5%. (Republic of Turkey Ministry of Finance, 2017; TOBB, 2017).

Between 2015 and 2021, 44,473 investment certificates were issued in all economic sectors in Turkey. From 2015 to 2021, excluding 2017, there has been a general rise in the number of investment certificates issued. In 2020, when the pandemic started, the number of investment certificates issued for all sectors was 10,465 corresponding to 23.3% of the number of certificates issued in the last 6.5 years. The number of investment certificates issued in the first half of 2021 is 6,137 and covers a share of 13.8% in the total of 6.5 years. Therefore, the number of investment certificates issued in the last 1.5 year covering the pandemic period is 16,602, corresponding to 37.33% of the total number of certificates issued in the last 6.5 years (Table 3). Considering the distribution of certificates issued for investments, according to economic sectors, it is seen that industrial investments have a noteworthy share. Of the 44,473 documents issued as of 2015, 1,018 (2.3%) were issued in mining, 2,579 (5.8%) in agriculture, 6,895 (15.5%) in energy, 8,741 (19.7%) services and 25,240 (56.8%) in the manufacturing sectors. Excluding the agriculture and services sector, the number of certificates issued in the industrial sector constituted 74.6% (33,153) of the total number of the certificates.

Table 3. The number of investment certificates, jobs created, and amount of fixed investment value in Turkey (2015 – June 2021)

Years	Number of the Investment Certificates	The Fixed Investment Value (TRY)	Number of the Jobs Created	The Fixed Investment Value per Jobs Created
2015	4,257	111,730,059,944	148,276	753,527
2016	4,968	117,215,884,650	154,347	759,430
2017	7,249	200,486,059,445	226,209	886,286
2018	5,758	186,334,703,202	247,889	751,686
2019	5,639	175,181,316,792	204,161	858,054
2020	10,465	258,914,848,563	299,593	864,221
2021 (June)	6,137	110,375,163,130	154,597	713,957
Total	44,473	1,160,238,035,726	1,435,072	5,587,161

Source: Created by the author based on Republic of Turkey Ministry of Industry and Technology, Investment Statistics, 2021. <https://www.sanayi.gov.tr/istatistikler/yatirim-istatistikleri/mi0503001615>

The fixed investment value in all economic sectors, realised between 2015 and June 2021 in Turkey, is TRY 1.16 tn (1,160,238,035,726). Of the total fixed investment value of TRY 369.3 bln (369,290,011,693) in the pandemic period, TRY 259 bln (258,914,848,563) was in 2020 and TRY 110.4 bln (110,375,163,130) was in the first six months of 2021. This amount corresponds to 31.83% of the total fixed investment value realised after 2015 (Table 3). In the analysed period, of the total fixed investment amount of TRY 1.16 tn, TRY 904,010,608,237 (77.92%) was domestic and TRY 256,227,424,492 (22.08%) was foreign capital. Of the TRY 1.16 tn fixed investment value realised since 2015, TRY 17,598,534,076 (1.52%) invested in agriculture, TRY 36,051,855,239 (3.11%) in mining, TRY 277,776,737,849 (23.94%) in services, TRY 278,440,678,897 (24.00%) in energy and TRY 550,370,229,667 (47.44%) in the manufacturing industry. The fixed investment value in the industry sector, consisting of mining, energy and manufacturing, is TRY 864,862,763,803, and it is equal to 74.54% of the sum of all economic sectors.

Regarding the value of the fixed investments realised, in Turkey, the total number of jobs created between 2015 and the first half of 2021 is 1,435,072. The increase in the number of employments in 2017 and 2018 continued during the pandemic period. The number of jobs created in 2020 is 299,593 and 154,597 in the first half of 2021. Thus, the total number of jobs created during the pandemic was 454,190, corresponding to 31.65% of the total jobs created since 2015. As the value of fixed investments realised as 1.16 tn between 2015 and the first half of 2021 and 1,435,072 jobs created during the pandemic period, the fixed investment value per employment is TRY 5,587,161 (Table 3). The industry has a significant share in the number of jobs created between 2015 and June 2021. Of the 1,435,072 jobs created in this period, 31,379 (2.19%) were created in energy, 34,001 (2.37%) in mining, 37,206 (2.59%) in agriculture, 451,210 (31.44%) in services and 881,276 (61.41%) in the manufacturing sectors. According to these numbers, the number of jobs created in the energy sector, which has a significant share in the number of investment certificates and fixed investment value, remained relatively low. The industry has the largest share, with 946,656 (65.97%) jobs created, as its share in the number of investment certificates and the fixed investment value.

INVESTMENT AND EMPLOYMENT SITUATION IN ŞANLIURFA MANUFACTURING INDUSTRY DURING THE PANDEMIC PERIOD

The situation of the manufacturing industry in Şanlıurfa displays a similar position with the industrial activities in Turkey, in the period studied between 2015 and June 2021, including the COVID-19 pandemic period. As the manufacturing industry has an indispensable place in the number of investment certificates, fixed investment value and the number of jobs created throughout Turkey, the manufacturing industry has been at the forefront in Şanlıurfa.

The number of investment certificates issued for Şanlıurfa between 2015 and the first six months of 2021 is 1,075. This number is equivalent to 2.42% of the number of investment certificates issued in Turkey in the same period. Following the acceleration in 2017, the number of issued investment certificates drastically declined till 2019. In 2020 with the onset of the pandemic, it boosted again. In 2020, 197 investment certificates were issued and 104 in the first six months of 2021. Thus, 301 certificates released in just 1.5 years of the pandemic equals 28% of the total investment certificates issued since 2015 (Table 4). Of the 1,075 investment certificates issued, 10 (0.93%) were released

in mining, 39 (3.63%) in agriculture, 211 (19.63%) in services, 240 (22.33%) in energy and 575 (53.49%) in the manufacturing industry.

The fixed investment value realised in Şanlıurfa, in the period from 2015 to June 2021, was TRY 8.7 bln (8,709,856,263). This amount corresponds to 0.75% of the fixed investment value realised in Turkey in the same period. TRY 8,115,040,348 (93.17%) of the total fixed investment in Şanlıurfa between 2015 and June 2021 originated from domestic capital, TRY 594,815,915 (6.83%) foreign capital. Following the swift rise in 2017 and the decrease in the fixed investment value in the following years, it started to increase rapidly again in 2020, the first year of the pandemic. With TRY 2.15 bln (2,152,128,389) in 2020 and TRY 1.41 bln (1,410,785,979) in the first half of 2021, TRY 3.6 bln (3,562,914,368) fixed investments value in total were accomplished within the 1.5 years of pandemic period. This value matches 40.9% of the total fixed investment value realised since 2015 (Table 4). Of the TRY 8.7 bln (8,709,856,263) fixed investment realised in Şanlıurfa since 2015, TRY 74,601,187 (0.86%) were invested in mining, TRY 238,583,295 (2.74%) in agriculture, TRY 1,656,541,994 (19.02%) in energy, TRY 2,221,144,811 (25.5%) in services and TRY 4,518,984,976 (51.88%) in the manufacturing industry. The manufacturing industry has the most important share in the fixed investment value realised in Şanlıurfa.

Table 4. The number of investment certificates, jobs created, and amount of fixed investment value in Şanlıurfa (2015 – June 2021)

Years	Number of the Investment Certificates	The Fixed Investment Value (TRY)	Number of the Jobs Created	Fixed Investment Value per Job Created
2015	94	439,741,215	4,846	90,743
2016	92	456,567,910	4,347	105,030
2017	247	2,338,496,616	8,682	269,349
2018	205	1,034,243,942	9,129	113,292
2019	136	877,892,212	6,116	143,540
2020	197	2,152,128,389	8,585	250,684
2021 (June)	104	1,410,785,979	2,831	498,334
Total	1,075	8,709,856,263	44,536	1,470,972

Source: Created by the author based on the data of Republic of Turkey Ministry of Industry and Technology, Investment Statistics, 2021. <https://www.sanayi.gov.tr/istatistikler/yatirim-istatistikleri/mi0503001615>

In Şanlıurfa, there was a significant increase in the number of jobs created during the pandemic compared to the previous year. The number of jobs created between 2015 and June 2021 is 44,536, and it meets 3.10% of the total employment created in Turkey in the same period. After the sharp rise in 2017 and 2018, the number of jobs created in 2020 is 8,585 and 2,831 in the first half of 2021. Thus, the number of jobs created during the pandemic period is 11,416. This amount is equivalent to 25.63% of the 44,536 employments created since 2015. Of the total employment, respectively, 226 (0.51%) were created in mining, 464 (1.04%) in energy, 699 (1.57%) in agriculture, 11,354 (25.49%) in services and 31,793 (71.39%) in the manufacturing industry. Most of the jobs created were in the manufacturing industry, as with the number of investment certificates and the fixed investment value. Considering that the fixed investment value in Şanlıurfa is TRY

8.7 bln (8,709,856,263) and the number of jobs created is 44,536, the fixed investment value per employment is equal to TRY 1,470,972 (Table 4).

The most important industrial sector in Şanlıurfa is the manufacturing industry. Especially in the fertile agricultural areas of the province, suitable climatic and topographic conditions have caused the diversification of agriculture production and the high amount of production. This potential of the Şanlıurfa has led to speedy development, particularly in the agro-based manufacturing industry. Most of the raw materials used by the agro-based industry in Şanlıurfa are supplied within the provincial boundaries. Therefore, it has been minimally affected by disruptions in the support chain. Considering the data on the pandemic period and previous years, the effect of agricultural production becomes clearer. In addition, the importance of the manufacturing industry and its position in the pandemic will come out more clearly when compared with the energy and mining industries, which are the most significant other industrial sectors of the province.

While the number of investment certificates issued for Şanlıurfa in the manufacturing industry was 65 in 2015, this number rose to 91 in 2018 and lowered to 87 the following year. The number of investment certificates issued in 2020, the year the pandemic started, instantly increased to 125. In other words, in 2020, when the pandemic began, the number of investment certificates increased by 43.68% compared to the previous year. The number of investment certificates in the energy sector slumped by 28.57% in 2020. In the first six months of 2021, the number of investment certificates issued is 77. Thus, the total number of investment certificates released since 2015 has reached 575. This number covers 2.28% of the number of certificates issued in the manufacturing industry in Turkey between 2015 and June 2021. The total number of investment certificates issued in 2020 and 2021 was 202. Considering that the total number of investment certificates issued in the manufacturing industry between 2015 and June 2021 is 575, the number of investment certificates issued during the pandemic period in Şanlıurfa corresponds to 35.13% of the total in the last 6.5 years. In addition, the number of investment certificates issued in Şanlıurfa during the pandemic period is equal to 1.71% of the number of certificates released in Turkey in the same period (Table 5). During the pandemic period, the number of investment certificates issued in the energy sector is equal to 5.42% of the post-2015 total, while the number of certificates issued in the mining sector is equal to 50%.

Table 5. The number of investment certificates, jobs created, and amount of fixed investment value in manufacturing industry in Şanlıurfa (2015 – June 2021)

	Number of the Certificates	The Fixed Investment Value (TRY)	Number of the Jobs Created	Fixed Investment Value per Job Created
2015	65	210,403,364	3,824	55,021
2016	53	107,975,074	2,228	48,462
2017	77	1,338,376,434	5,455	245,348
2018	91	387,996,807	6,490	59,783
2019	87	582,090,679	5,128	113,512
2020	125	1,210,305,912	6,275	192,877
2021(June)	77	681,836,705	2,393	284,929
Total	575	4,518,984,975	31,793	999,932

Source: Created by thr author based on Republic of Turkey Ministry of Industry and Technology, Investment Statistics, 2021. <https://www.sanayi.gov.tr/istatistikler/yatirim-istatistikleri/mi0503001615>

The fixed investment amount realised in the manufacturing industry in Şanlıurfa was TRY 210.4 mln (210,403,364) in 2015, this amount increased to TRY 1.34 bln (1,338,376,434) in 2017 and decreased to TRY 582,090,679 in 2019. In 2020, the fixed investment value in the manufacturing industry rose again and attained TRY 1.21 bln (1,210,305,912). Therefore, the fixed investment amount in the first year of the pandemic grew by 107.92% compared to the previous year. In the same year, the fixed investment value in the energy sector soared by 137.61%. In the first half of 2021, the fixed investment value in the manufacturing industry in Şanlıurfa was TRY 681,836,705. The total fixed investment value received between 2015 and June 2021 was TRY 4.52 bln (4,518,984,975), equal to 0.82% of the fixed investment value received in the manufacturing industry in Turkey in the same period. In 2020 and the first six months of 2021, the total fixed investment value in Şanlıurfa was TRY 1.9 bln (1,892,142,617), which corresponds to 41.87% of the fixed investment value realised in the last 6.5 years. In addition, this amount covers 0.79% of the fixed investment value actualised in the manufacturing industry in Turkey in the same period (Table 5). During the pandemic period, on the other hand, the fixed investment value created in the energy sector in Şanlıurfa in 2020 and the first six months of 2021 is equal to 15.12% of the post-2015 total. In addition, the fixed investment value created in the mining sector in Şanlıurfa during the pandemic matches 71.77% of the total since 2015.

Undoubtedly, the advances in terms of the number of investment certificates and fixed investment value in the manufacturing industry resulted in a rise in the number of jobs created in Şanlıurfa. While the number of jobs created in Şanlıurfa was 3,824 in 2015, this number rose to 6,490 in 2018 and dropped to 5,128 in 2019. Due to the investments received in 2020, the number of jobs created raised to 6,275. Thus, the number of jobs created grew by 22.37% in the first year of the pandemic compared to the previous year. In the same year, the number of jobs created in the energy sector increased by 174.07%. As of June 2021, the number of jobs created in the manufacturing industry in Şanlıurfa was 2,393. So, the number of jobs created in the 1.5-year pandemic reached 8,668, and it meets 27.26% of the number of jobs created since 2015. Between 2015 and June 2021, the number of jobs created in Şanlıurfa in the manufacturing industry was 31,793. This number covers 3.61% of the jobs created in Turkey in the same period. In addition, the number of employment created in Şanlıurfa during the pandemic meets 2.47% of the number realised in Turkey in the same period (Table 5). On the other hand, the number of jobs created in the energy sector in Şanlıurfa during the pandemic was 18.10% of the post-2015 total. Besides, the number of jobs created in the mining sector in Şanlıurfa during the pandemic is 65.93% of the post-2015 total.

DISTRIBUTION OF INVESTMENT VALUE AND NUMBER OF EMPLOYMENT CREATED BY MANUFACTURING INDUSTRY DIVISIONS IN ŞANLIURFA DURING THE PANDEMIC PERIOD

The distribution of the number of investment certificates, fixed investment value and the number of jobs created in the manufacturing industry in Şanlıurfa by divisions highlights the determining role of the geographical potential. During the pandemic, particularly disruptions in the support chain throughout the world were minimal in Şanlıurfa due to the supply of raw materials within the provincial borders and proximity to raw materials.

The number of investment certificates issued between 2015 and June 2021 in the manufacturing industry is 575. The top five divisions with the most certificates issued are respectively, in the manufacture of wearing apparel 108 (18.75%), the manufacture of food products 84 (14.58%), the manufacture of rubber and plastics products 80 (13.89%), the manufacture of other non-metallic mineral products 49 (8.51%) and the manufacture of textiles 47 (8.16%). With 368 documents, the share of these divisions covers 63.89% of the total number of documents issued in the manufacturing industry. The distribution of the number of certificates issued to the manufacturing industry during the pandemic was 29 for apparel, 35 for food products, 26 for rubber and plastic products, 18 for other non-metallic mineral products, and 19 for textile manufacturing. The total number of certificates issued in these top five divisions during the pandemic was 127, equal to 22.05% of the total between 2015 and June 2021. Within the total number of certificates issued between 2015 and June 2021, 26.85% of the certificates in the manufacturing of apparel, 41.67% of food products, 32.50% of rubber and plastic products, 37.73% of other non-metallic mineral products, 40.43% of textiles issued just in the 1.5-year pandemic period (Table 6).

The total fixed investment value realised in the manufacturing industry in Şanlıurfa between 2015 and June 2021 is TRY 4.52 bln (4,518,984,975). The top five divisions with the highest fixed investment value in the manufacturing industry are the manufacture of textiles TRY 1,358,659,922 (30.10%), rubber and plastics products TRY 696,652,221 (15.43%), chemicals and chemical products TRY 542,853,399 (12.02%), wearing apparel is TRY 434,253,258 (9.62%), food products TRY 357,855,012 (7.93%), respectively. These top five divisions have 75.10% of the total investment value, with a total investment value worth TRY 5,4 bln (5,390,273,812). In 2020 and the first half of 2021, fixed investment received was TRY 762,153,522 in the manufacture of textile products, TRY 218,496,342 in the manufacture of plastic and rubber products, TRY 21,195,406 in the manufacture of chemicals and chemical products, TRY 110,707,216 in the manufacture of wearing apparel, TRY 229,047,252 in the manufacture of food products. Within the amount of fixed investment value realised between 2015 and June 2021, 56.10% of the investment in the manufacturing of textile products, 31.36% of plastic and rubber products, 3.90% of chemicals and chemical products, 25.49% of wearing apparel, 64.01% of food products were realised during the 1.5-year pandemic period. The total fixed investment amount realised in these five sections within 1.5 year of the pandemic is TRY 1.34 bln (1,341,599,738), equal to 29.72% of the amount realised between 2015 and the first half of 2021 (Table 6).

As an outcome of the enhancement in the number of investment certificates and fixed investment value in the manufacturing industry, the number of jobs created has risen. The number of jobs created between 2015 and June 2021 was 31,793. In this period, the top five divisions with the most employment were the manufacture of wearing apparel – 16,831 (52.94%), textile products – 3,016 (9.49%), rubber and plastic and products – 2,469 (7.77%), food products – 2,032 (6.39%), furniture – 1,618 (5.09%). The total number of jobs created in the top five divisions regarding employment was 25,966 and covers 81.67% of the entire jobs. The number of jobs created in the manufacturing industry between 2020 and the first half of 2021 was 6,506. The number of jobs created in the manufacture of wearing apparel was 3,230, textiles 926, rubber and plastic products 849, food products 1,067 and furniture 434, respectively. This value equalises 20.46% of the total jobs created between 2015 and the first half of 2021.

Table 6. The number of investment certificates, jobs created, and amount of fixed investment value according to manufacturing industry divisions (2015-June 2021).

ISIC Code	Manufacturing Industry Division	Number of The Investmen Certificates				The Fixed Investment Value (TRY Mln)				Number Of The Jobs Created			
		2015-2019	2020	2021	Total	2015-2019	2020	2021	Total	2015-2019	2020	2021	Total
13	Manufacture of textiles	28	10	9	28	596.5	541.5	220.6	1358.66	2,090	691	235	3,016
10	Manufacture of food products	49	22	13	49	128.8	198.8	30.3	357.85	965	691	376	2,032
31	Manufacture of furniture	26	6	5	26	83.3	26.2	15.8	109.5	1,184	271	163	1,618
22	Manufacture of rubber and plastics products	54	12	14	54	478.2	86.8	131.7	565.0	1,620	354	495	2,469
20	Manufacture of chemicals and chemical products	7	1	5	7	521.7	21.2	0	542.9	233	172	0	405
14	Manufacturing of wearing apparel	79	24	5	108	323.6	97.8	12.9	421.3	13,601	2,814	416	16,831

Source: Created by the author based on the data of Republic of Turkey Ministry of Industry and Technology, Investment Statistics, 2021. <https://www.sanayi.gov.tr/istatistikler/yatirim-istatistikleri/mi0503001615>

Within the number of the jobs created between 2015 and June 2021, 19.19% of the jobs in the manufacture of wearing apparel, 30.70% of textile products, 34.39% of rubber and plastic products, 52.51% food products, 26.82% furniture were created during the 1.5 pandemic period (Table 6).

Considering the number of investment certificates, the fixed investment value and the number of jobs created, it is indisputable that there were notable developments between 2020 and June 2021.

CONCLUSION

The novel coronavirus pandemic arised in Wuhan city of China in 2019, deeply affected not only social life but also economic activities all across the world. All countries have taken strict measures in response to the rapidly diffusing coronavirus, such as lockdown, travel restriction, closing the borders, shortening of working hours and reducing the number of employees to mitigate the effect of COVID-19. COVID-19 measures brought along considerable disruptions in the raw materials-production-marketing chain. Problems arose because of the precautions in industrial activities, such as labour shortage, financial difficulties, disruption in the supply chain reduced production and adversely affected economic activities, particularly industry. Undoubtedly, the manufacturing industry, which is the engine of industrial activities, has been the industry sector most affected by the unfavourable conditions created by the pandemic. The number of investment certificates and the number of employment created and fixed investment amounts soared during the pandemic period in Turkey while the economic indicators across the world deteriorated. The developments accomplished in Turkey in the context of investment and employment also took place in Şanlıurfa.

Şanlıurfa is a newly industrialised province in the Southeastern Anatolia Region of Turkey. Industrial activities in the province are mostly based on agricultural production. The data of the pandemic period of the manufacturing industry in Şanlıurfa show that it was not adversely affected in terms of the amount of investment, the number of investment certificates and jobs created. On the contrary, it progressed rapidly compared to the previous years before the pandemic. There are three decisive reasons for the increase in the amount of investment and employment in Şanlıurfa during the pandemic period. The first is the effective measures taken by the Turkish government in a timely manner to keep the economic activities, especially industrial activities alive during the pandemic period. Economic measures such as postponing VAT, withholding tax, social security contributions and income tax payments, lowering loan rates of banks, providing additional loans to companies, additional cash salary support to employees, minimum wage support, ensured the continuity and vitality of industrial activities, especially the manufacturing industry. In addition, the exemption of workers in the transportation and production sectors from lockdowns and the prohibition of layoffs to prevent supply chain disruptions have played a prominent role in preserving the manufacturing industry. Secondly, Şanlıurfa is in the 6th incentive region, with the most incentives provided in Turkey. Incentives such as VAT, customs tax exemption, income or corporate tax reduction, contribution to insurance premium worker's/employee's share, land allocation, loans with low interest, contribution to a specific part of the interest payment played a significant role in increasing the investment value and employment in Şanlıurfa. Finally, Şanlıurfa has a high agricultural production potential, that is why the main characteristic

of the manufacturing industry in Şanlıurfa is agro-based. The raw materials needed by the manufacturing industry in Şanlıurfa can be supplied at a low cost, easily and adequately within the provincial boundaries. Therefore, no severe disruption occurred in the supply chain in the manufacturing industry during the pandemic period.

The sufficient measures taken by the Turkish government during the pandemic period, the incentives utilised, and the ease of supply of raw materials enabled the development of the manufacturing industry in Şanlıurfa in terms of investment and employment compared to pre-pandemic years. In Şanlıurfa, the number of investment certificates increased by 43.68%, the fixed investment value by 107.92%, and the number of jobs created by 22.37% in 2020, compared to the previous year. The manufacturing industry divisions with the highest increases in investment and employment are the manufacture of textiles, wearing apparel, food products, rubber and plastics products.

References

- Bayar, A.A., Günçavdı, Ö., Levent, H. (2020). Evaluating the impacts of the COVID-19 pandemic on unemployment, income distribution & poverty in Turkey. Center for mediterranean integration (CMI) and forum euro méditerranéen des instituts de sciences économiques (FEMISE). COVID-19 med briefs, 11. Retrieved from: <https://www.femise.org/wp-content/uploads/2020/12/CMI-FEM-Brief-11.pdf>
- Behun, M., Gavurova, B., Tkacova A., Kotaskova A. (2018). The impact of the manufacturing industry on the economic cycle of European Union countries. *Journal of Competitiveness*, 10(1), 23–39. doi: <https://doi.org/10.7441/joc.2018.01.02>
- DPT-Devlet Planlama Teşkilatı [State Planning Organization]. (2000), *Bölgesel gelişme özel ihtisas komisyonu raporu* [Regional development special expertise commission report]. Ankara: DPT.
- Düzakın, E., Bulğurcu, B.K. (2010). Kalkınmada öncelikli illerin ekonomik etkinliklerinin değerlendirilmesi [Measuring the economic efficiency of priority provinces in development during particular period]. *Çukurova İİBF Dergisi*, C. 14(1), 1–18.
- EDAM- Center for Economics and Foreign Policy Studies. (2020). *The political and economic impact of the coronavirus pandemic in Turkey-Economy & globalization*. İstanbul.
- European Parliament. (2021). Impacts of the COVID-19 pandemic on EU industries. Study Requested by the ITRE committee, Luxembourg. Retrieved from: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/662903/IPOL_STU\(2021\)662903_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/662903/IPOL_STU(2021)662903_EN.pdf)
- Eurostat-The statistical office of the European Union. (2021). Impact of COVID-19 crisis on industrial production. Retrieved from: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Impact_of_COVID-19_crisis_on_industrial_production#Recent_development_of_industrial_production
- Herman, E. (2016). The importance of the manufacturing sector in the Romanian economy. *Procedia Technology*, 22(1), 976–983. doi: <https://doi.org/10.1016/j.protcy.2016.01.121>.
- IMF-International Monetary Fund. (2021). *World economic Outlook*. Washington.
- Investmen Office of Presidency of Republic of Turkey. (2021). Guide to state incentives for investments in Turkey. Retrieved from: <https://www.invest.gov.tr/en/library/publications/lists/investpublications/guide-to-state-incentives-for-investments-in-turkey.pdf>
- Kinnunen, J., Georgescu, I., Hosseini, Z. And Androniceanu, A.-M. (2021). Dynamic indexing and clustering of government strategies to mitigate COVID-19. *Entrepreneurial Business and Economics Review*, 9(2), 7–19. doi: <https://doi.org/10.15678/EBER.2021.090201>
- Kurniati, Y., Yanfitri, Y. (2010). The dynamics of manufacturing industry and the response toward business cycle. *Buletin Ekonomi Moneter Dan Perbankan*, 13(2), 131–164. doi: <https://doi.org/10.21098/bemp.v13i2.388>
- Lipkind, T. and Kitrrar, L. (2021). The relationship of economic sentiment and GDP growth in Russia in light of the COVID-19 crisis. *Entrepreneurial Business and Economics Review*, 9(1), 7–29. doi: <https://doi.org/10.15678/EBER.2021.090101>

- Loan, L., Doanh, D., Thang, H., Viet Nga, N., Van, P., Hoa, P. (2021). Entrepreneurial behaviour: The effects of the fear and anxiety of COVID-19 and business opportunity recognition. *Entrepreneurial Business and Economics Review*, 9(3), 7–23. doi: <https://doi.org/10.15678/EBER.2021.090301>
- Maheshwari, G., Maheshwari, A. (2021). Growing inequalities in the COVID-19 pandemic and their effect on women entrepreneurship: A case of Vietnam. *International Entrepreneurship Review*, 7(4), 65–73. doi: <https://doi.org/10.15678/IER.2021.0704.05>
- Marjański, A., Sułkowski, Ł. (2021). Consolidation strategies of small family firms in Poland during COVID-19 crisis. *Entrepreneurial Business and Economics Review*, 9(2), 167–182. doi: <https://doi.org/10.15678/EBER.2021.090211>
- Marona, B., Tomal, M. (2020). The COVID-19 pandemic impact upon housing brokers' workflow and their clients' attitude: Real estate market in Krakow. *Entrepreneurial Business and Economics Review*, 8(4), 221–232. doi: <https://doi.org/10.15678/EBER.2020.080412>
- OECD-The Organisation for Economic Co-operation and Development. (2020). The territorial impact of COVID-19: managing the crisis across levels of government, in tackling coronavirus (COVID-19): contribution to a global effort (updated 10 November 2020). Retrieved from: https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=128_128287-5agkkojaaa&title=The-territorial-impact-of-COVID-19-managing-the-crisis-across-levels-of-government&_ga=2.223663901.785531115.1637656185-221651725.1635841463
- Özenç, F. (2020). An assessment of the impact of the pandemic on global supply chains and its potential outcomes. In: D. Demirbaş, V. Bozkurt, S. Yorgun (eds.), *The COVID-19 Pandemic And Its Economic, Social, And Political Impacts*. İstanbul: İstanbul University Press, 39–50.
- Presidency Of Strategy And Budget. (2021). *Pre-accession economic reform program (2021–2023)*. Ankara.
- Republic of Turkey Ministry of Finance. (2018). Annual report of 2017. Retrieved from: https://sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/11/GenelFaaliyetRaporu_2017.pdf
- Republic of Turkey Ministry of Industry and Technology. (2021). Investment incentives system. Retrieved from: <https://www.sanayi.gov.tr/destek-ve-tesvikler/yatirim-tesvik-sistemleri/md0103011615>
- Sarı R., Güven, A. (2007). Kalkınmada öncelikli yöreler uygulamasının iller arası gelir dağılımı üzerindeki etkisi [The effect of the priority development areas implementation on development and the income distribution among the provinces]. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 34, 77–96.
- Statista. (2021). Projected coronavirus (COVID-19) impact index by industry and dimension-minor (1) to severe (5) in 2020. Retrieved from: <https://www.statista.com/statistics/1106302/coronavirus-impact-index-by-industry-2020/>
- Szostak, M., Sułkowski, Ł. (2021). Identity crisis of artists during the COVID-19 pandemic and shift towards entrepreneurship. *Entrepreneurial Business and Economics Review*, 9(3), 87–102. doi: <https://doi.org/10.15678/EBER.2021.090306>
- The Official Gazette of Republic of Turkey. (13 June 2006). *Corporate tax law, article 32/A*, number 26205, 5520.
- The Official Gazette of Republic of Turkey. (15 June 2012). *State aids in investments*, number 28328, 2012/3305.
- The Official Gazette of Republic of Turkey. (17 April 2020). *Reduction the economic and social effect of new coronavirus (COVID-19) and amandment of certain laws*, number 31102, 7244.
- The Official Gazette of Republic of Turkey. (29 June 2001). *Utilization of immovable properties belonging to the treasury and amending the value added tax law*, number 24466, 4706.
- TOBB-Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği [Union of Chambers and Commodity Exchanges of Turkey]. (2017). *Ekonomik rapor [Economic report]*, 2018/306. Ankara: Özyurt Matbaacılık.
- Tunalı, Ç.B. (2020). The effects of the COVID-19 pandemic on economic growth. In: D. Demirbaş, V. Bozkurt, S. Yorgun (eds.), *The COVID-19 Pandemic And Its Economic, Social, And Political Impacts*. İstanbul: İstanbul University Press, 1–9.
- UNDESA-UN (Department of Economic and Social Affairs). (2008). *International standard industrial classification of all economic activities*, revision 4, series M, no. 4.
- UNICEF, UNDP, Prospera, and SMERU. (2021). *Analysis of the social and economic impacts of COVID-19 on households and strategic policy recommendations for Indonesia*. Jakarta.

- UNIDO (The United Nations Industrial Development Organization). (2021). Survey on the impact of COVID-19 on manufacturing around the world. Retrieved from: https://www.unido.org/covid19_surveys
- Ustaoglu, M. (2020). The COVID-19 pandemic and the effectiveness of fiscal policies. In: D. Demirbaş, V. Bozkurt, S. Yorgun (eds.), *The COVID-19 pandemic and its economic, social, and political impacts*. İstanbul: İstanbul University Press.
- WHO-The World Health Organization. (2021). Coronavirus (COVID-19) dashboard. Retrieved from: <https://covid19.who.int/>
- World Bank. (2020). *Pandemic, recession: the global economy in crisis*. Washington.
- Žak, M. and Garncarz, J. (2020). Economic policy towards the challenges of the COVID-19 pandemic in selected European Union countries. *International Entrepreneurship Review*, 6(4), 21–34. doi: <https://doi.org/10.15678/IER.2020.0604.02>

This study was accepted and funded by the Scientific Research Projects Unit of Harran University as the project numbered K21047.

Mehmet Sait Şahinalp, professor. Academic member of the Department of Geography Faculty of Arts and Sciences, Harran University, Şanlıurfa, Turkey. Graduated from Marmara University in 1996. MA degree thesis "Geographical Etude and Planning of Harran Plain" was defended at Marmara University in 1998. PhD degree thesis "Establishmnet and Development of Şanlıurfa City" was defended at Ankara University in 2005. Associate professor beetween 2014 and 2019. Professor since 2019. Research interest: urban geography, economic geography, cultural geography, population geography.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8848-529X>

Address:

Harran University
Faculty of Arts and Sciences
Department of Geography
Osmanbey Campus. Haliliye-Şanlıurfa
Şanlıurfa-Mardin Highway 18.Km Sanliurfa,Turkey
e-mail: sahinalp@harran.edu.tr

JOANNA DOMINIAK

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polska
Adam Mickiewicz University in Poznan, Poland

Wpływ pandemii COVID-19 na zmiany w sektorze usług w Polsce

The impact of the COVID-19 pandemic on changes in the services sector in Poland

Streszczenie: Ogłoszony w 2020 r. przez Światową Organizację Zdrowia stan pandemii globalnej COVID-19 spowodował bezprecedensowe ograniczenia w funkcjonowaniu społeczeństw i gospodarki. Wpłynęły one w różnym stopniu i zakresie na sektor usług. Celem artykułu jest omówienie zmian, które zaszły w sektorze usług w okresie pandemii COVID-19, w szczególności zmian dynamiki powstawania nowych przedsiębiorstw usługowych, wpływu pandemii na kondycję ekonomiczną przedsiębiorstw, a także ich wrażliwości na tak silny bodziec zewnętrzny. Ponadto w pracy dokonano analizy zmian zachodzących w różnych rodzajach działalności usługowej (w układzie Polskiej Klasyfikacji Działalności) – wykorzystano w tym celu dane publikowane przez Główny Urząd Statystyczny oraz Eurostat.

Abstract: Epidemics of infectious diseases are not new in the history of mankind, but the state of the global COVID-19 pandemic announced in 2020 by the World Health Organization caused unprecedented limitations in the functioning of society and the economy. Under the influence of these restrictions, the services sector has also changed. However, the pandemic affected individual types of services to a different extent and scope, which means that the sensitivity of services to such a strong influence of an external factor varies. The aim of the article is to determine the changes in the services sector during the COVID-19 pandemic, in particular changes in the dynamics of the creation of new service enterprises, the impact of the pandemic on the economic condition of the services sector enterprises, and their sensitivity to such a strong external stimulus. The study analyses the changes taking place in various types of service activities (according to the Polish Classification of Activities). The analysis of changes taking place in the services sector in Poland is carried out with the use of data published by the Central Statistical Office and Eurostat.

Słowa kluczowe: pandemia; przemiany; Polska; sektor usług

Keywords: changes; pandemic; services sector; Poland

Otrzymano: 15 lutego 2022

Received: 15 February 2022

Zaakceptowano: 1 kwietnia 2022

Accepted: 1 April 2022

Sugerowana cytacja / Suggested citation:

Dominiaak, J. (2022), Wpływ pandemii COVID-19 na zmiany w sektorze usług w Polsce. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 36(2), 126–136. doi: <https://doi.org/10.24917/20801653.362.8>

WSTĘP

Ogłoszony w 2020 r. przez Światową Organizację Zdrowia stan pandemii globalnej COVID-19 spowodował bezprecedensowe ograniczenia w funkcjonowaniu społeczeństw i gospodarki. Duże znaczenie w tych zmianach odegrał sektor ICT, którego dynamiczny rozwój, wobec konieczności ograniczenia bezpośrednich kontaktów, umożliwił przeniesienie części nowych aktywności społecznych i ekonomicznych do wirtualnej rzeczywistości. Transformacja cyfrowa, jaka dokonała się w ostatnim czasie, przyspieszyła zmiany, które utrzymają się najprawdopodobniej także później. Dotychczasowe wyniki badań nad skutkami pandemii COVID-19 wskazują, że poza poważnymi konsekwencjami zdrowotnymi mamy do czynienia z istotnymi zmianami ekonomicznymi: zahamowaniem globalnego wzrostu gospodarczego, a także ze zwiększeniem poziomu bezrobocia i ubóstwa. Znaczącym przeobrażeniem uległ również sektor usług. Pandemia wpłynęła na poszczególne rodzaje usług w różnym stopniu i zakresie, co dowodzi, że oddziaływanie czynnika zewnętrznego może być bardzo zróżnicowane.

W miarę rozprzestrzeniania się koronawirusa rządy wielu krajów (najpierw Chin, a potem większości państw świata) zaczęły wdrażać rygorystyczne środki mające na celu ratowanie życia ludzi, takie jak zakaz organizowania imprez, nakłanianie obywateli do pozostawania w domach i ograniczanie działalności licznych firm. Jednocześnie środki te zagroziły przetrwaniu wielu branż, co z kolei może nieść za sobą katastrofalne skutki indywidualne, społeczne i gospodarcze, m.in. masowe bezrobocie i niepewność społeczną (Lu, 2021).

Celem artykułu jest określenie zmian, do których doszło w sektorze usług w czasie pandemii COVID-19, w szczególności zmian w zakresie dynamiki powstawania nowych przedsiębiorstw usługowych, wpływu pandemii na kondycję ekonomiczną przedsiębiorstw, a także ich wrażliwości na tak silny bodziec. Ów bodziec, będący zagrożeniem zewnętrznym, niespodziewanym, prowadzącymi do poważnego kryzysu w różnych aspektach, określany jest w literaturze przedmiotu mianem czarnego łabędzia. W niniejszym artykule podjęto próbę odpowiedzi na następujące pytania badawcze: 1) jak kształtuje się dynamika zmian w zakresie zatrudnienia i liczby nowych podmiotów w odniesieniu do różnych rodzajów działalności usługowych w Polsce; 2) jakie zmiany nastąpiły w zakresie oceny sytuacji przedsiębiorstw usługowych na różnych etapach pandemii; 3) jak zmieniła się struktura sektora usług w okresie pandemii. Analiza zmian zachodzących w różnych rodzajach działalności usługowej w Polsce prowadzona jest w układzie Polskiej Klasyfikacji Działalności. W pracy wykorzystano dane publikowane przez Główny Urząd Statystyczny oraz Eurostat. Zakres analizy obejmuje lata 2019–2021.

**WPŁYW PANDEMII NA SEKTOR USŁUG
W ŚWIELE LITERATURY PRZEDMIOTU**

W literaturze przedmiotu wielokrotnie podejmowano zagadnienie wpływu katastrof naturalnych i epidemii na różne sektory gospodarki. Niezależnie od czynnika sprawczego wpływ ten cechował się ograniczeniem działalności gospodarczej oraz przemieszczania

się ludności, co z kolei znacząco oddziaływało na sektor przemysłu i usług, a także powodowało zmniejszenie wydatków na konsumpcję (Gossling i in., 2020).

Badania dotyczące długookresowego wpływu pandemii COVID-19 są ograniczone ze względu na jej bezprecedensowy zasięg oraz stosunkowo krótki czas, jaki upłynął od jej wybuchu. Wiadomo jednak, że pandemia COVID-19 miała i ma wpływ na każdą gospodarkę świata z powodu ograniczeń w działalności gospodarczej, podróżach i kontaktach społecznych (McKibbin, Fernando, 2020; Javed, 2020). Oddziaływanie pandemii na światową gospodarkę można rozpatrywać w kontekście: 1) bezpośredniego wpływu na produkcję i usługi; 2) finansowego wpływu na firmy i rynki; 3) rozerwania łańcuchów dostaw (Maital, Barzani, 2020). Loayza i in. (2021) stwierdzili jednak, że wpływ tych zdarzeń może być różny w zależności od sektora gospodarki.

Przez ostatnie kilkadziesiąt lat wśród osób pracujących w gospodarkach rozwiniętych przeważali pracownicy sektora usług – i to właśnie ten segment został dotknięty pandemią w największym stopniu (Benanav, 2021). Lockdown, dystans społeczny i obawy związane z zarażeniem się koronawirusem wpłynęły na ten obszar szczególnie mocno, gdyż zdecydowana większość aktywności wymaga kontaktów między kupującymi a sprzedającymi (Shingal, 2020). Konsekwencje makroekonomiczne społecznego dystansu były dla sektora usług bardzo poważne (Gray, 2020). Zamknięcie części sektora turystycznego, a także wprowadzenie licznych ograniczeń w działalności gastronomicznej, handlu detalicznym i pozostałych usługach, w połączeniu z poważnymi międzynarodowymi ograniczeniami dotyczącymi podróży i kontaktów społecznych, istotnie wpłynęły na kryzys w sektorze usług. Jednakże nie wszystkie rodzaje usług ucierpiały w jednakowym stopniu. W literaturze przedmiotu podkreśla się, że zdecydowanie większy negatywny wpływ pandemii odnotowano w odniesieniu do tych usług, które wymagają osobistego kontaktu między kupującymi a sprzedającymi, a więc których nie można przenieść do internetu. Badacze zwracają uwagę, że wśród usług, które najbardziej odczuły wpływ pandemii, należy wskazać sektor turystyczny, gastronomię i transport (Javed, 2020; Gunay, Kurtulmus, 2021; Xiang i in., 2021). Już wcześniejsze epidemie (ebola, SARS) pokazały, że sektor turystyczny i transport reagują na te czynniki znacznymi spadkami (Burkle, 2006). Negatywny wpływ dotychczasowych epidemii na usługi turystyczne opisują w swoich pracach m.in. Page i in. (2006), Lee i in. (2012; wpływ pandemii grypy), Wilder, Smith (2006; SARS). L. Lu (2021) wskazuje, że podczas pandemii koronawirusa najbardziej wrażliwe na zmiany okazały się branża hotelarska (noclegowa i gastronomiczna) oraz branża transportowa. I o ile część działalności usługowych przeniosła się do internetu, o tyle sektor turystyczny nie miał takiej możliwości (Xiang i in., 2021).

Negatywny wpływ pandemii COVID-19 odnotowano także w odniesieniu do branży handlu detalicznego, w szczególności małych sklepów detalicznych (m.in. Pearson i in., 2011; Liu i in., 2012; Chang, 2010). Powodem takiego stanu rzeczy był brak personelu wynikający z chorób i kwarantanny, a także brak możliwości wykorzystania alternatywnych metod sprzedaży online.

Pandemia COVID-19 w dużym stopniu wpłynęła też na usługi kulturalne (Vitalisova i in., 2021). Większość wydarzeń, które wiązały się ze zgromadzeniem znacznej liczby ludzi (koncerty, przedstawienia), w pierwszym okresie pandemii została zawieszona lub odłożona na później. Następnie część z nich przeniesiono do sieci (wirtualne przedstawienia teatralne, koncerty online), a część odbyła się w formie hybrydowej.

Mniejszy wpływ pandemii odnotowano w przypadku usług dla biznesu: ubezpieczeniowych, finansowych, telekomunikacyjnych i komputerowych. Wynikało to z faktu, iż

większość tych usług nie wymaga bezpośrednich kontaktów usługodawcy i usługobiorcy, a zatem można je świadczyć w trybie zdalnym. Na przykład Shingal (2020) zwraca uwagę, że 43% szwajcarskiej siły roboczej może pracować z domu ze względu na koncentrację działalności gospodarczej w zakresie ubezpieczeń, finansów i innych usług biznesowych, które nie wymagają przepływu personelu.

Jednocześnie pandemia, mimo niewątpliwie negatywnych skutków dla znacznej części sektora usług, przyczyniła się do dynamicznego rozwoju tych branż, które są oparte na nowych technologiach (Caroll, Conboy, 2020). Pandemia doprowadziła do przeniesienia wielu różnych działalności usługowych i aktywności społecznych do świata wirtualnego. Dzięki technologii informacyjno-komunikacyjnej znaczna część usług była realizowana online. Zapotrzebowanie na usługi elektroniczne, w szczególności na handel elektroniczny i zdalną edukację, znacznie wzrosło.

Ponadto odnotowano konieczność rozwoju sektora medycznego, co było związane ze zwiększonym zapotrzebowaniem na opiekę zdrowotną (Keesara i in., 2020). Sektor ICT okazał się niezwykle pomocny na etapie diagnozowania chorób (teleporady). Tworzono call-centres, gdzie specjaliści udzielali porad za pośrednictwem internetu. Mobilne aplikacje były wykorzystane do śledzenia sytuacji związanej z rozprzestrzenianiem się COVID-19 i zbierania informacji o osobach zarażonych.

Na podstawie powyższego przeglądu literatury poświęconej wpływowi COVID-19 na sektor usług można wysunąć wniosek o różnym stopniu wrażliwości poszczególnych usług na kryzys wywołany pandemią. W tym kontekście interesująca wydaje się koncepcja opracowana przez Nassima Nicholasa Taleba (2013). Zdaniem badacza negatywne czarne łabędzie, katastrofy i nieszczęśliwe wydarzenia mogą nieść za sobą rozmaite konsekwencje, mianowicie: rzeczy kruche ulegają dewastacji i rozkładowi; rzeczy wytrzymałe są w stanie wytrzymać wstrząs i bez fundamentalnej zmiany swojej struktury i zasad działania wrócić do normalnego funkcjonowania i rozwoju; rzeczy antykruche zostają zaburzone, nawet bardzo dotkliwie, ale ostatecznie wychodzą z kryzysu silniejsze, lepsze i bardziej rozwinięte (Dutkowski, 2018). Dutkowski wśród działalności usługowych zaliczonych do kategorii kruchych wymieniał m.in. usługi hotelarskie, związane z turystyką, kulturalne i administracyjne. Usługi edukacyjne i medyczne zostały przez niego zaklasyfikowane jako odporne, a usługi informacyjne, dostawcze, budowlane – jako antykruche.

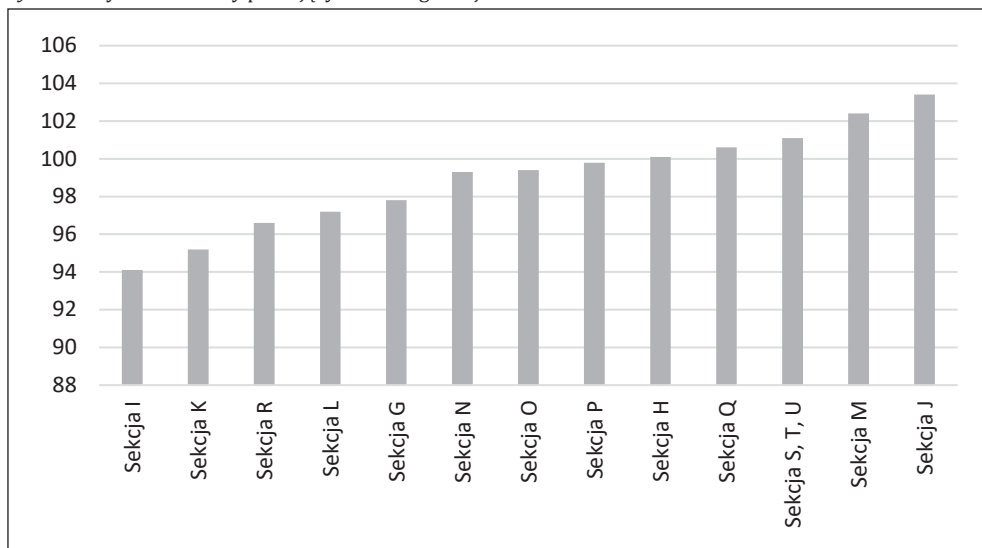
ZMIANY SEKTORA USŁUG W POLSCE W OKRESIE PANDEMII

Przebieg pandemii w Polsce oraz podejmowane przez rząd środki zapobiegawcze, polegające m.in. na wprowadzeniu dystansu społecznego, ograniczaniu funkcjonowania wybranych branż gospodarki oraz działaniach zmierzających do ochrony miejsc pracy (tarcze antykryzysowe), wywołały spowolnienie gospodarcze i miały, podobnie jak w całej Europie i na świecie, istotny wpływ na działalność gospodarczą. Według danych Eurostat w pierwszym i drugim kwartale 2020 r. obroty w przedsiębiorstwach usługowych w krajach UE znacznie spadły (–3,6% i –17,4%). W trzecim kwartale nastąpiło ożywienie (+10,0%), które jednak nie było wystarczające, aby zrekomensować negatywne skutki pierwszej fali kryzysu COVID-19. Największy spadek odnotowano w branżach związanych z hotelarstwem i gastronomią, choć negatywne skutki pandemii były też odczuwane w handlu artykułami niespożywczymi oraz usługach osobistych (Radlińska, 2020).

Podmioty usługowe związane z zakwaterowaniem i gastronomią szczególnie silnie odczuły skutki kryzysu w aspekcie zatrudnienia. Ograniczenia nakładane przez rząd doprowadziły do spadku liczby pracujących w sekcji I PKD 2007. Wskaźnik dynamiki zatrudnienia w tej sekcji 2020 r. w Polsce wyniósł 94,1% (2019 = 100%; rycina 1). Była to najniższa wartość w układzie sekcji PKD. Redukcja zatrudnienia widoczna była również w odniesieniu do usług finansowych i ubezpieczeniowych (sekcja K) oraz usług związanych z kulturą, rozrywką i rekreacją (sekcja R). W przypadku usług transportowych i magazynowych po początkowych spadkach nastąpiło odbicie i ostatecznie wskaźnik dynamiki pod koniec prowadzonej analizy kształtował się już na poziomie 100%.

Sektor usług biznesowych – w przeciwieństwie do pozostałych części gospodarki – odnotował wzrost zatrudnienia. W przypadku usług profesjonalnych (usługi prawne, księgowe, marketingowe itp., wchodzące w skład sekcji M) straty na początku 2020 r. nie były tak duże, a na koniec tego roku zatrudnienie przekraczało poziom sprzed kryzysu (wskaźnik dynamiki zatrudnienia w latach 2019–2020 wynosił 102,4%). Usługi sektora ICT (sekcja J) odnotowały wzrost na poziomie 103,4% (rycina 1). Z raportu ABSL Sektor Nowoczesnych Usług Biznesowych w Polsce w 2021 r. wynika, że w okresie pandemii w Polsce w centrach usług biznesowych stworzono 13,5 tys. nowych miejsc pracy. Dużą część tych usług realizuje się zdalnie. Większość pracowników jest zaangażowana w procesy biznesowe, które są niezbędne dla funkcjonowania firmy, nawet w sytuacjach kryzysowych (usługi finansowo-księgowe, HR, IT).

Rycina 1. Dynamika liczby pracujących według sekcji PKD w latach 2019–2020 w Polsce

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

Podobna sytuacja zaszła w odniesieniu do nowo zarejestrowanych podmiotów gospodarczych w rejestrze REGON. Najniższe wartości wskaźnika dynamiki nowo zarejestrowanych podmiotów w latach 2019–2020 w Polsce odnotowano w przypadku sekcji obejmujących podmioty świadczące usługi hotelarskie, gastronomiczne oraz transportowe (sekcje i oraz H PKD 2007). Wśród sekcji, w których liczba nowo zarejestrowanych

podmiotów zwiększyła się, odnotowano sekcję M obejmującą podmioty świadczące usługi dla biznesu (największą dynamiką cechował się dział obejmujący reklamę i marketing; tabela 1).

Tabela 1. Zmiany liczby nowo zarejestrowanych podmiotów w rejestrze REGON w latach 2019–2020 w Polsce

Sekcja PKD	Wskaźnik dynamiki nowo zarejestrowanych podmiotów w 2020 r. (2019 = 100%)
G	93,4%
H	81,9%
I	80,6%
J	93,6%
K	80,3%
L	89,4%
M	100,2%
N	86,5%
O	87,6%
P	81,4%
Q	93,9%
R	78,7%

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

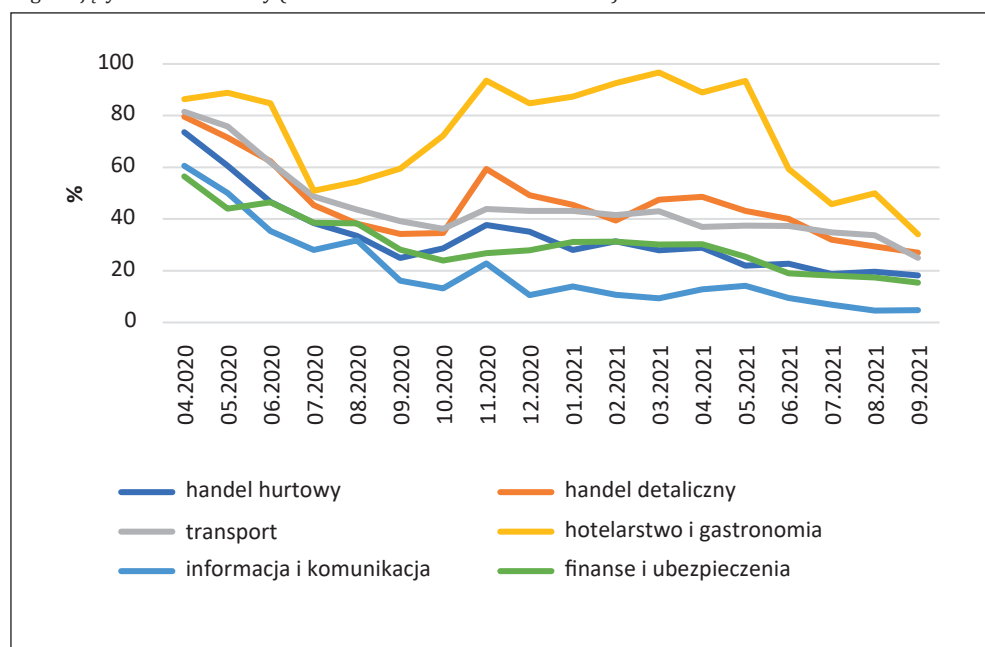
Miarą negatywnego wpływu pandemii COVID-19 na przedsiębiorstwa sektora usługowego są dane pochodzące z badań ankietowych wśród przedsiębiorstw branży usługowej, które przeprowadził GUS. Ocena negatywnych skutków pandemii różniła się w zależności od branży i od poszczególnych ograniczeń i restrykcji. Zgodnie z badaniami GUS na początku pandemii (w kwietniu 2020 r.) negatywne skutki pandemii jako poważne lub zagrażające stabilności firmy wskazało 73,6% ankietowanych przedsiębiorstw prowadzących działalność w zakresie handlu hurtowego. Odsetek ten spadał z miesiąca na miesiąc i ustabilizował się między sierpniem 2020 r. a kwietniem 2021 r. na poziomie ok. 30%. Od maja 2021 r. notuje się niewielki, ale systematyczny spadek odsetka przedsiębiorstw handlu hurtowego oceniających skutki pandemii jako poważne lub zagrażające ich stabilności (spadek z 22 do 18,2%). Z kolei wśród przedsiębiorstw handlu detalicznego odsetek oceniających negatywnie skutki pandemii spadł między kwietniem 2020 r. a wrześniem 2021 r. z 79,6 do 27%. Dużo poważniejsza sytuacja dotyczy branży transportowej: na początku pandemii aż 81,5% przedsiębiorców uważało, że skutki te są poważne lub zagrażają stabilności firmy. Najgorzej jest zaś w branżach hotelarskiej i gastronomicznej – odsetek oceniających negatywnie skutki pandemii nie spadał w badanym okresie, choć ulegał znacznym wahaniom. Najwyższy odsetek przedsiębiorców oceniających skutki pandemii jako poważne lub zagrażające stabilności firmy odnotowano w listopadzie 2020 r. (93,5%), a także w lutym i marcu 2021 r. (ok. 97%). Odsetek ten zaczął spadać w czasie wakacji letnich w 2021 r., a we wrześniu tego roku osiągnął najniższy poziom – 34,1%.

Zdecydowanie lepiej wyglądała sytuacja w sektorze finansowo-ubezpieczeniowym. Odsetek przedsiębiorstw negatywnie oceniających skutki pandemii na początku pandemii

wynosił 56,5%, a następnie systematycznie spadał, osiągając we wrześniu 2021 r. 15,4%. Przedsiębiorcy z sekcji J (informacja i komunikacja) na początku pandemii ocenili sytuację jako poważną i zagrażającą stabilności firmy, jednak wraz z upływem czasu odsetek ten spadał i w lipcu–wrześniu 2021 r. wynosił 5–6%.

Jeśli zestawić powyższe dane z odsetkiem pracowników objętych pracą zdalną, to widać wyraźnie, że w przypadku tych usług, w których była możliwość realizacji pracy z domu (informacja i telekomunikacja oraz usługi finansowe i ubezpieczeniowe), wpływ pandemii był oceniany mniej negatywnie. W przypadku usług informacyjnych i telekomunikacyjnych pracę zdalną świadczyło 70–80% zatrudnionych, a w usługach sektora finansowo-ubezpieczeniowego – 45–67%. W przedsiębiorstwach świadczących usługi

Rycina 2. Odsetek przedsiębiorstw usługowych oceniających wpływ pandemii COVID-19 jako poważny lub zagrażający stabilności firmy (kwiecień 2020 r. – wrzesień 2021 r.)

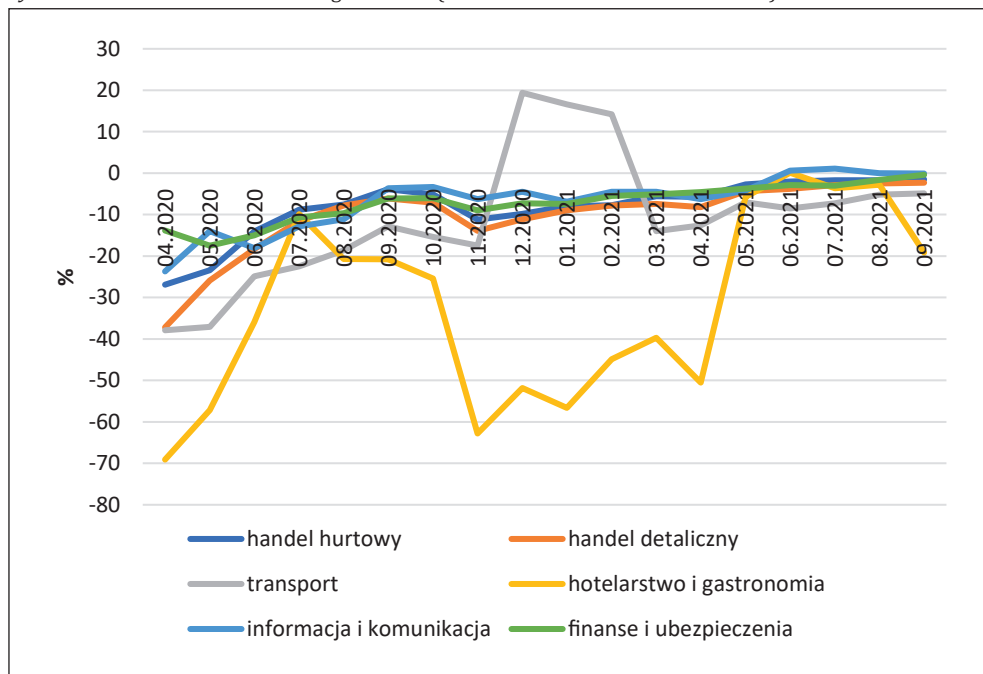
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

w zakresie działalności hotelarskiej i gastronomicznej odsetek ten wynosił maksymalnie 13,6%, a we wrześniu 2021 r. – 0,8% (rycina 2).

W początkowym okresie pandemii spadek zamówień odczuły w zasadzie wszystkie przedsiębiorstwa działalności usługowej. Największy spadek odnotowały przedsiębiorstwa sektora hotelarsko-gastronomicznego (blisko 70%). W przypadku przedsiębiorstw transportowych spadek ten wynosił 37,9%, w handlu hurtowym – 26,9%, a w handlu detalicznym – 37,2%. Najmniejszą zmianę popytu odnotowano w usługach informacyjnych i komunikacyjnych (23,7%) oraz finansowo-ubezpieczeniowych (13,8%; rycina 3).

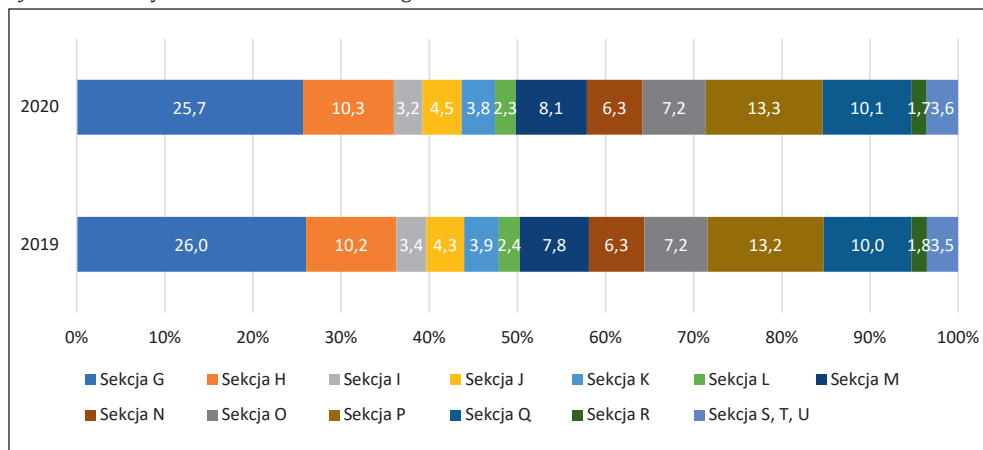
Okres pandemii COVID-19 spowodował znaczące zmiany w funkcjonowaniu podmiotów usługowych. Dostępne dane umożliwiają porównanie stanu z końca 2020 r. z okresem przed pandemią. Nie odnotowano znaczących zmian w udziałach poszczególnych sekcji

Rycina 3. Zmiana zamówień na usługi w Polsce (kwiecień 2020 r. – wrzesień 2021 r.)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

Rycina 4. Zmiany w strukturze sektora usług w latach 2019–2020 w Polsce

	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S, T, U
2019	26,04	10,23	3,41	4,28	3,95	2,38	7,81	6,31	7,17	13,18	9,96	1,76	3,53
2020	25,67	10,32	3,24	4,46	3,79	2,34	8,07	6,32	7,18	13,26	10,10	1,71	3,56

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

PKD. Nieznacznie zmniejszył się udział usług hotelarskich i gastronomicznych, z kolei zwiększył się udział usług sektora ICT, usług profesjonalnych (sekcje J i M), a także usług opieki zdrowotnej (sekcja Q).

Kryzys wywołany przez pandemię COVID-19 ma zdecydowanie bardziej dramatyczny przebieg w porównaniu z kryzysem z 2008 r. Według danych Eurostatu między II kwartałem 2008 r. a II kwartałem 2009 r. wskaźnik całkowitego obrotu usługami w UE spadł o 7,1% w porównaniu ze spadkiem o 25% między IV kwartałem 2019 r. a II kwartałem 2020 r. Największy spadek w latach 2008–2009 odnotowano w usługach transportowych i magazynowych oraz usługach administracyjnych i pomocniczych. Znaczący spadek widoczny był również w usługach profesjonalnych, naukowych i technicznych, a także w hotelach i restauracjach. Z kolei indeks usług informacyjnych wykazał nieznaczny spadek¹.

PODSUMOWANIE

Przeprowadzona analiza wpływu pandemii COVID-19 na sektor usług pozwala sformułować następujące wnioski:

- W wyniku kryzysu spowodowanego pandemią COVID-19 najbardziej ucierpiały usługi hotelarskie i gastronomiczne. To właśnie przedsiębiorstwa związane z sektorem turystycznym okazały się najbardziej wrażliwe na kryzys w sytuacji braku alternatywy w postaci usług elektronicznych. Znaczące spadki odnotowały również branża transportowa oraz usługi kulturalne, sportowe i osobiste. Doświadczają one znaczących wahań popytu, które były związane z kolejnymi falami pandemii i nakładanymi w związku z tym ograniczeniami.
- Najdoporniejsze na kryzys wywołany przez pandemię COVID-19 okazały się usługi związane z biznesem – stosunkowo łatwo zostały przeniesione do sieci, gdzie świadczone je w trybie zdalnym. Niektóre z nich pozostaną w sieci na stałe, także w okresie postpandemicznym.
- Największe korzyści wynikające z pandemii odniosły usługi sektora ICT, w szczególności usługi elektroniczne, które zastąpiły, tam gdzie było to możliwe, tradycyjne rodzaje usług. Odnotowano wysoki wzrost zainteresowania handlem elektronicznym, wynikający z potrzeby znalezienia alternatywnej, bezpiecznej drogi zakupu dóbr. Ponadto nastąpił rozwój zdalnego nauczania i zdalnych usług medycznych. Cyfrowa rewolucja związana z pandemią COVID-19 zmieniła dotychczasowe nawyki konsumentów i znacząco przyspieszyła rozwój nowych usług. Wydaje się, że zmiany w handlu elektronicznym wywołane przez pandemię będą trwałe. Wynika to z faktu, iż spodziewamy się kolejnych fal pandemii, poza tym przyzwyczailiśmy się do nowych zwyczajów zakupowych, a firmy dopasowały swoje modele biznesowe do nowej sytuacji, inwestując w nowe formy sprzedaży².
- Dotychczasowe zmiany w funkcjonowaniu przedsiębiorstw sektora usługowego, ze względu na relatywnie krótki czas ich trwania, nie wpłynęły znacząco na strukturę sektora usług.

¹ <https://ec.europa.eu/eurostat/web/covid-19/economy> (dostęp: 1.02.2022).

² OECD, E-commerce in the time of COVID-19.

Literatura

References

- Benanav, A. (2021). Service work in the pandemic economy. *Service Work in the Pandemic Economy. International Labor and Working-Class History*, 99, 66–74.
- Burkle, F.M. Jr. (2006). Globalization and disasters: Issues of public health, state capacity and political action. *Journal of International Affairs*, 59(2), 231–265.
- Caroll, N., Conboy, K. (2020). Normalising the “New normal”: Changing tech-driven work practices under pandemic time pressure. *International Journal of Information Management* (2020), 102–186.
- Chang, S.E. (2010). Urban disaster recovery: a measurement framework and its application to the 1995 Kobe earthquake. *Disasters*, 34, 303–327.
- Dutkowski, M. (2018). Fragile, Robust and Antifragile Services. *European Journal of Service Management*, 4, 28(2).
- Gossling, S., Scott, D., Hall, C.M. (2020). Pandemics, tourism and global change: A rapid assessment of COVID-19. *Journal of Sustainable Tourism*, 1–20.
- Gray, R.S. (2020). Agriculture, transportation, and the COVID-19 crisis. *Canadian Journal of Agricultural Economics*, 68, 239–243.
- Gunay, S., Kurtulmus, B.E. (2021). COVID-19 social distancing and the US service sector: What do we learn?, *Research in International Business and Finance*, 56.
- Javed, A. (2020). Impact of COVID-19 on Pakistan's services sector. *Jurnal Inovasi Ekonomi*, 5/3, 107–116.
- Keesara, S., Jonas, A., Schulman, K. (2020). Covid-19 and Health Care's Digital Revolution. *The New England Journal of Medicine*, 382.
- Lu, L., Peng, J., Wu, J., Lu, Y. (2021). Perceived impact of the Covid-19 crisis on SMEs in different industry sectors: Evidence from Sichuan, China. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 55(24), 1–9.
- Lee, C.K., Song, H.J., Bendle, L.J., Kim, M.J., Han, H.S. (2012). The impact of non-pharmaceutical interventions for 2009 H1N1 influenza on travel intentions: a model of goal-directed behavior. *Tourism Management*, 33(1), 89–99.
- Liu, Ch., Black, W.C., Lawrence, F.C., Garrison, M.E.B. (2012). “PostDisaster Coping and Recovery: The Role of Perceived Changes in the Retail Facilities”. *Journal of Business Research*, 65(5), 641–647.
- Loayza, N., Eduardo, O., Rigolini, J., Christiaensen, L. (2012). Natural Disasters And Growth – Going Beyond The Averages. *World Development, Elsevier*, 40(7), 1317–1336.
- McKibbin, W., Fernando, R. (2020). *The Global Macroeconomic Impacts of COVID19: Seven Scenarios*. CEPAR: Australian National University.
- Maital, S., Barzani, E. (2020). *The Global Economic Impact of COVID-19: A Summary of Research*. Samuel Neaman Institute for National Policy Research.
- Page, S.J., Yeoman, I., Munro, C., Connell, J., Walker, L. (2006). A case study of best practice – VisitScotland's prepared response to an influenza pandemic. *Tourism Management*, 27(3), 361–393
- Pearson, M.M., Hickman, T.M., Lawrence, K.E. (2011). Retail recovery from natural disasters: new Orleans versus eight other United States disaster sites. *The International Review of Retail Distribution and Consumer Research*, 21(5), 415–444.
- Shingal, A. (2020). Services trade and COVID-19, VoxEU online article, CEPR Policy Portal, Available, on May 7th, 2020. Pozyskno z: <https://voxeu.org/article/services-trade-and-COVID-19>
- Taleb, N.N. (2013). *Antykruchosc. O rzeczach, którym służą wstrząsy*. Warszawa: Kurhaus.
- Vitálišová, K., Vaňová, A., Borseková, K., Helie, T. (2021). Impacts of the COVID-19 pandemic on the policy of cultural and creative industries of Slovakia. *Scientific Papers of the University of Pardubice, Series D: Faculty of Economics and Administration*, 29(1), 1241.
- Wilder-Smith, A. (2006). The severe acute respiratory syndrome: impact on travel and tourism. *Travel Medicine and Infectious Diseases*, 4, 53–60.
- Xiang, S., Rasool, S., Hang, Y., Javid, K., Javed, T., Artene, A.E. (2021). The Effect of COVID-19 Pandemic on Service Sector Sustainability and Growth. *Frontiers in Psychology*, 12.

Joanna Dominiak, dr hab. w Zakładzie Studiów Regionalnych i Lokalnych Wydziału Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Jej zainteresowania naukowe koncentrują się wokół roli innowacyjności w kształtowaniu gospodarki opartej na wiedzy, wpływu otoczenia biznesu na rozwój regionów oraz przemian w strukturze usług.

Joanna Dominiak, assistant professor in the Establishment of the Regional and Local Studies in the Department of Human Geography and Spatial Planning of Adam Mickiewicz University in Poznan. Scientific interests revolve around the role of innovation in the development of the knowledge-based economy, the impact of the business environment on the development of regions and changes in the structure of services.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9497-8322>

Adres/Address:

Uniwersytet im Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej UAM
Zakład Studiów Regionalnych i Lokalnych
ul. Krygowskiego 10
60-680 Poznań, Polska
e-mail: dominiak@amu.edu.pl

AGATA BUCZAK

Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu, Polska
Wrocław University of Economics and Business, Poland

Usługi w czasach COVID-19. Strukturalny i ilościowy obraz przedsiębiorczości kobiet w miastach na prawach powiatu w województwie dolnośląskim

Services in the time of COVID-19. Structural and quantitative image of female entrepreneurship from cities with poviat rights in Dolnośląskie Voivodeship (Poland)

Sukces odniesiesz tylko wtedy, gdy sam poszukasz okoliczności, jakie ci odpowiadają. Jeśli nie zdołasz ich znaleźć, stwórz je sobie.

George Bernard Shaw

Streszczenie: Pandemia COVID-19 przeddefiniowała w zasadzie każdy aspekt życia ludzkiego, w tym gospodarczy, społeczny i ekonomiczny. Jednak to, co dla jednych oznaczało koniec, dla innych stało się początkiem, szansą rozwoju i okazją do sięgnięcia po nowe. Za cel artykułu przyjęto, po pierwsze, zaprezentowanie przedsiębiorczych zachowań kobiet, które w latach 2016–2020 założyły działalność gospodarczą w czterech miastach na prawach powiatu w województwie dolnośląskim, ze szczególnym uwzględnieniem liczby i rodzajów założonych przez nie firm, zwłaszcza o charakterze usługowym. Po drugie – próbę określenia, czy pandemia COVID-19 miała wpływ na przedsiębiorcze decyzje kobiet w Jeleniej Górze, Legnicy, Wałbrzychu i we Wrocławiu. Przywołane analizy odnoszą się do wybranych danych statystycznych pozyskanych z Głównego Urzędu Statystycznego, opartych w głównej mierze na bazie REGON i zestawieniu PKD. Wskazano rodzaje działalności, które cieszyły się największym zainteresowaniem wśród kobiet decydujących się na założenie własnej firmy, należy jednak zauważyć, że pandemia COVID-19 nie wpłynęła znacząco na zmianę rodzaju rejestrowanych działalności w badanej grupie.

Abstract: The COVID-19 pandemic has redefined every aspect of human life, including economic, social and economic. It marked humanity with the stigma of a “modern” plague that brings death, chaos, doubt, limitations, and loneliness. However, what means the end for some, for others it is a beginning, a chance for development, an opportunity to reach “for something new”. Being entrepreneurial in such a difficult time requires courage, commitment and certainly ingenuity, and individuals possessing such features can undoubtedly be found among people setting up a business, starting their “adventure” with broadly understood business. There are many women among them. The aim of the article was, firstly, to present the entrepreneurial behaviour of women who in the years 2016–2021 set up a business in four cities with poviat status in the Dolnośląskie Voivodeship (Poland),

with particular emphasis on the number and types of companies established by them, especially of a service nature; secondly, to determine whether the COVID-19 pandemic had an impact on the entrepreneurial decisions of women in: Jelenia Góra, Legnica, Wałbrzych and Wrocław. Analyses – based on the desc research method and deduction – were made on selected statistical data obtained from the Central Statistical Office, based mainly on the REGON and the PKD statement. The types of activities that were most popular among women deciding to start their own business were indicated, while the COVID-19 pandemic did not significantly change the type of registered activities in the surveyed group.

Słowa kluczowe: COVID-19; działalność gospodarcza; kobiety; usługi; przedsiębiorczość; Dolny Śląsk
Keywords: COVID-19; economic activity; entrepreneurship; Lower Silesia; services; women

Otrzymano: 8 lutego 2022

Received: 8 February 2022

Zaakceptowano: 22 marca 2022

Accepted: 22 March 2022

Sugerowana cytacja / Suggested citation:

Buczak, A. (2022). Usługi w czasach COVID-19. Strukturalny i ilościowy obraz przedsiębiorczości kobiet w miastach na prawach powiatu województwa dolnośląskiego. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 36(2), 137–158. doi: <https://doi.org/10.24917/20801653.362.9>

WSTĘP

Światowy kryzys wywołany pandemią COVID-19 dotknął w zasadzie każdej płaszczyzny życia ludzi, m.in. gospodarczej, ekonomicznej i społecznej. Niepewność, zwątpienie i marazm to uczucia, które towarzyszą wszystkim: zwykłym ludziom, właścicielom firm, biznesmenom, przedsiębiorcom oraz rządzącym. Pandemia nie zwalnia jednak nikogo z podejmowania decyzji, prowadzenia przedsiębiorstw, a także budowania budżetów i strategii. Jednocześnie utrudnia i spowalnia ona funkcjonowanie firm, niejednokrotnie prowadzi do likwidacji określonych działalności i aktywności biznesowych, pozostawiając przy tym przestrzeń dla nowych, innowacyjnych i przedsiębiorczych rozwiązań. Już w XIX w. J.B. Say dostrzegł, że osoba przedsiębiorcza powinna charakteryzować się rozsądkiem i wytrwałością, mieć wiedzę na temat świata i biznesu oraz posiadać umiejętność pozyskania kapitału (Say, 1867, 330–331). Liczba badaczy – zarówno polskich, jak i zagranicznych – zagadnienia przedsiębiorczości jest niezwykle długa¹, a mnogość definicji tego terminu nie pozwala na przywołanie jednej, która wyczerpałaby to zagadnienie. Dlatego na potrzeby niniejszego opracowania przedsiębiorczość będzie rozumiana jako podejmowanie i prowadzenie działalności gospodarczej². Szczególną uwagę zwrócono w nim na działalność tych kobiet w czterech miastach na prawach

¹ Carlsson, 2013, 916; Smith, 2007(a), 56; Schumpeter, 1995, 162–163; Marshall, 1930, 298 i 598; Kirzner, 1984, 41; Barreto, 1989, 18; Górski, 1987, 143; Lichtarski, 2007, 59–60; Kożuch, 2002, 40; Knight, 1921, 268; Drucker, 2004, 161; Piecuch, 2013, 33; Hisrich, 1992; Ujda-Dyńska, 2006, 202; Popowska, 2015, 16; Buczak, 2018; Kurczewska, 2013, 31; Klimek, 2010, 27; Wennkers, 1999, 27–55; Wennkers, 1999, 46–47; Otoliński, 1996, 15; Strużycki, 1992, 45; Bratnicki, 2001, 9; Wach, 2015; Glinka, 2011, 224–225; Hornday, 1992, 12; Lumpkin, 1996, 138; Kelley, 2010, 46; Nijkamp, 2003, 398–400; Shane, 2004; Lazear, 2005; Ramoglou i Tsang, 2015; Fisher, 2012; Wiśniewski, 2021; Rudzka, 2021; Kamosiński 2021; Shane i Venkataraman, 2004; Steinerowska-Streb, 2021; Misiak-Kwit, 2020.

² Na podstawie wyników badań zaprezentowanych w Raporcie GEM 2021 (GEM, 2021, 60) w 2020 r. 49,9% kobiet dostrzegło szanse biznesowe w swoim otoczeniu.

powiatu³ województwa dolnośląskiego, które w latach 2016–2020 podjęły taką aktywność. Zagadnienie osadzone jest w kontekście panującej pandemii koronawirusa i jej potencjalnego wpływu na przedsiębiorczość badanej grupy, wyrażoną w wyborze profilu zakładanej działalności gospodarczej oraz liczbie zlikwidowanych podmiotów.

CEL, METODA BADAŃ, WKŁAD W DYSCYPLINĘ

Celem artykułu jest prezentacja przedsiębiorczych zachowań kobiet z miast: Jelenia Góra, Legnica, Wałbrzych i Wrocław omówionych na podstawie liczby i profilu zarejestrowanych przez nie działalności gospodarczych, ze szczególnym uwzględnieniem aktywności o charakterze usługowym. Obserwacją badawczą objęto lata 2016–2020, przy czym rok 2020 został uznany za najważniejszy w kontekście rozważań dotyczących wpływu pandemii COVID-19 na ewentualne zmiany w rejestracji nowo powstałych podmiotów biznesowych. Zainteresowanie autorki artykułu zawiera się w pytaniu, czy zaistniała sytuacja pandemiczna i związana z nią konieczność wprowadzenia obostrzeń sanitarnych oraz czasowe zawieszenie działalności (lockdown) wydatnie wpłynęły – po pierwsze – na istotną zmianę w zakresie dominującego profilu aktywności przedsiębiorczej kobiet z czterech miast na prawach powiatu województwa dolnośląskiego; po drugie – na liczbę działalności, które zostały w tym czasie zlikwidowane, ze szczególnym uwzględnieniem działalności, które w 2020 r. zarejestrowano i wyrejestrowano z ewidencji działalności gospodarczych. Na podstawie odpowiedzi na to pytanie można postawić hipotezę, iż pandemia koronawirusa znacząco przededefiniowała wybory badanej grupy, co wpłynęło na zmiany dominującego profilu nowo rejestrowanych działalności gospodarczych, a także zwiększyło liczbę zlikwidowanych podmiotów.

Analizy prowadzono na podstawie metody *desk research* oraz dedukcji, a materiał badawczy stanowią dane statystyczne pozyskane z Głównego Urzędu Statystycznego we Wrocławiu⁴, oparte przede wszystkim na bazie REGON⁵

³ Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym (Dz.U. 1998 nr 91 poz. 578).

⁴ Dane pozyskane z GUS, z racji przyjętej przez GUS metodologii ich pozyskiwania i przetwarzania, wymagają ręcznego, samodzielnego sortowania i agregacji do poszczególnych grup podmiotów: osoby prawne, jednostki organizacyjne niemające osobowości prawnej, osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą (w tym prowadzące indywidualne gospodarstwa rolne), jednostki lokalne wyżej wymienionych podmiotów, <https://bip.stat.gov.pl/dzialalnosc-statystyki-publicznej/rejestr-regon/podmioty-i-dane-objete-rejestrem/> (dostęp: 21.03.2022). Na potrzeby niniejszego artykułu dokonano szczegółowego podziału na dwie grupy podmiotów: osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą oraz „pozostałe”, w której skład wchodzi: osoby prawne, jednostki organizacyjne niemające osobowości prawnej, jak również ich jednostki lokalne. Finalnie grupę osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą przyporządkowano do grup według płci. Grupę objętą obserwacją badawczą stanowią kobiety – osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą, które rejestracji tej działalności dokonały w latach 2016–2020 na terenie miast na prawach powiatu województwa dolnośląskiego. Na podstawie kodów PKD przypisanych do każdego z podmiotów, za pomocą wyszukiwarki kodów PKD (<https://www.biznes.gov.pl/pl/tabela-pkd>), uzupełniono kluczowe informacje identyfikujące liczbę i rodzaj zarejestrowanych działalności gospodarczych, co pozwoliło na agregację ich powtarzalności i wskazanie profilu dominującego w badanym okresie.

⁵ Podstawową funkcją rejestru REGON jest identyfikowanie podmiotów gospodarki narodowej w sposób jednoznaczny i niepowtarzalny, co realizuje się poprzez nadawanie im numerów identyfikacyjnych REGON mających walor unikatowości (GUS, 2014, 8).

i zestawieniu PKD⁶. Jak wspomniano, dotyczy ona lat 2016–2020 i jest to uzasadnione dostępnością danych. W czasie opracowywania artykułu nie istniała jeszcze możliwość uzyskania kompletnych statystycznych opracowań z GUS dotyczących 2021 r.

Wyniki badań oraz uzyskane wnioski stanowią istotny wkład w zagadnienia dotyczące przedsiębiorczości kobiet w Polsce, zwłaszcza w kontekście województwa dolnośląskiego oraz pandemii COVID-19. Wzbogacają literaturę przedmiotu o szczegółowe opracowanie przedstawiające obraz przedsiębiorczej działalności kobiet, co może stanowić wskazówkę, m.in. dla instytucji wspierających przedsiębiorców oraz dla rządzących (centralnych i samorządowych), w kontekście preferencji i zakresu aktywności biznesowych kobiet zakładających działalność gospodarczą, a także konieczności i możliwości udzielania im wsparcia, również w sytuacjach kryzysowych.

TEORETYCZNA BAZA ROZWAŻAŃ – PRZEDSIĘBIORCZOŚĆ KOBIET, PANDEMIA COVID-19, USŁUGI

Zagadnienie przedsiębiorczości kobiet od dawna znajduje się w kręgu zainteresowań badaczy. Od 1976 r., kiedy to w „Journal of Contemporary Business” opublikowany został (prawdopodobnie) pierwszy artykuł naukowy dotyczący przedsiębiorczości kobiet, autorstwa E. Schwartz, kobiety i ich aktywność przestały być postrzegane tylko przez pryzmat ról opiekunek, matek i żon, a ewentualny stan posiadania i prowadzenie firmy nie były już tłumaczone jedynie jako wynik dziedziczenia, lecz jako samodzielnie utworzone podmioty (Hortoványi, 2012). W gronie badaczy tego tematu znaleźli się ponadto S. Shane i S. Venkataraman, którzy wskazywali, że w dyskursie przedsiębiorczym istnieje trwałe, ale niewidoczne uprzedzenie płciowe, w myśl którego kobiety stanowią uzupełnienie aktywności mężczyzn (Shane, Venkataraman, 2004). Z kolei w opracowaniach H. Ahl i T. Nelson zwrócono uwagę na rolę polityki, która powinna być postrzegana jako podstawowy element przedsiębiorczości (Ahl, Nelson, 2010). Ciekawe wnioski przedstawiono też w artykule *In the name of women? Feminist readings of policies for women's entrepreneurship in Scandinavia*, gdzie na podstawie badań prowadzonych w krajach skandynawskich (Dania, Norwegia i Szwecja) przekazano, iż inicjatywy polityczne na rzecz kobiet-przedsiębiorczyń niekoniecznie przyczyniają się do równości płci oraz do zmian społecznych, takich jak wzmacnianie przedsiębiorczości jako środka do dobrobytu i niezależności finansowej (Pettersson, 2017). Warto też przywołać opracowania *Contextualising entrepreneurship: conceptual challenges and ways forward* (Welter, 2011) oraz *Gender and entrepreneurship research: A review of methodological approaches* (Henry, 2015), a także tekst szwedzkich naukowców (Naldi, 2021) zatytułowany *Gender (in)equality within the household and business*, w którym opisali oni wyniki badań prowadzonych w latach 2000–2014 wśród szwedzkich przedsiębiorczyń – matek małych dzieci. We wnioskach wskazano, że udział partnera w podziale opieki nad dzieckiem (np. korzystanie z urlopu ojcowskiego) oraz warunki zatrudnienia (wsparcie instytucjonalne

⁶ Na mocy Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 24 grudnia 2007 roku w sprawie Polskiej Klasyfikacji Działalności (PKD; Dz.U. 251, poz.1885, z późn. zm.) oraz projektu „Operacja 2007” została wprowadzona Polska Klasyfikacja Działalności (PKD 2007), która jest aktualnie stosowana w statystyce, ewidencji i dokumentacji, rachunkowości oraz w urzędowych rejestrach i systemach informacyjnych administracji publicznej. Każda osoba zakładająca działalność gospodarczą musi odpowiednio dobrać kody PKD, które powinny pasować do profilu prowadzonej działalności, <https://www.firma.egospodarka.pl/niezbednik-firmowy/pkd> (dostęp: 26.01.2022).

w rodzicielstwie) są ważne dla kobiet, które rozważają wejście w przedsiębiorczość (Naldi, 2021, 914). Szczególną uwagę zwrócono na rolę instytucji formalnych, które, dzięki wsparciu równowagi między życiem zawodowym a rodzinnym, również mogą przyczynić się do zmiany oczekiwań wobec płci, a tym samym zapewnić wsparcie normatywne dla przedsiębiorczości kobiet, nie tylko czyniąc to społecznie akceptowalnym, lecz także tworząc normę z faktu, że to ojcowie przejmują rolę głównego opiekuna dziecka.

Wśród opracowań krajowych na szczególną uwagę zasługuje tekst pt. *Cechy przedsiębiorczych kobiet w wybranych krajach – analiza różnic i podobieństw* (Broniszewska, Ślusarczyk, 2017), w którym autorki przedstawiły, jakie atrybuty przedsiębiorcze charakteryzują kobiety zakładające i prowadzące działalność gospodarczą. We wnioskach wskazano, że zakładanie własnego przedsiębiorstwa, najczęściej jednoosobowego, jest głównym przejawem przedsiębiorczości wśród kobiet, a podejmowanie przez nie działalności na własny rachunek stanowi wyraz indywidualnych predyspozycji i postaw przedsiębiorczych. W przeprowadzonych ankietach mieszkanki Polski, Słowackiej i Wielkiej Brytanii wskazały ponadto pożądane cechy przedsiębiorcze, którymi są: odpowiedzialność, pracowitość, pewność siebie, umiejętność współpracy z ludźmi, konsekwencja i odwaga. Podkreślono też, że to właśnie kobiety odgrywają coraz większą rolę na rynku pracy jako osoby prowadzące własną firmę.

Kobieca przedsiębiorczość interesuje badaczy m.in. w zakresie:

- oceny barier przedsiębiorczości, które, jak wynika z przeprowadzonych badań, różnią się w opinii kobiet i mężczyzn – kobiety wykazywały się bowiem większą ostrożnością w podejmowaniu działań przedsiębiorczych, co wynikało ze strachu przed porażką, z braku pomysłu na biznes oraz trudności w dostępie do źródeł finansowania (Siemieniak, Rembiasz, 2017),
- wskazania, iż dla Polek-przedsiębiorczyń determinantą ważniejszą niż kwestie finansowe jest dążenie do niezależności i samodzielności w zakresie kształtowania własnej ścieżki rozwoju i kariery zawodowej (Gołębiowski, Russel, 2017),
- przedstawienia najczęściej wybieranych przez kobiety profili działalności gospodarczych zakładanych w wybranych miastach w Polsce (Buczak A., 2017b; 2017c; 2017d),
- zwrócenia uwagi na konieczność i wymiar wsparcia udzielanego przez instytucje otoczenia biznesu (Dominiak, 2016),
- określenia niedogodności utrudniających dostęp kobietom-menedżerkom do sprawowania najwyższych stanowisk, różnic w sposobie zarządzania z uwzględnieniem płci osoby zarządzającej (Wilk, 2020),
- wskazania postaw przedsiębiorczych kobiet i mężczyzn, poziomu ich aktywności biznesowej, sformułowania motywacji do zakładania podmiotów gospodarczych, zaprezentowania stanu sektora małych i średnich firm w Polsce, również na tle innych krajów europejskich (GEM, 2021; PARP, 2021).

By w pełni zrealizować temat prezentowanego opracowania, należy zwrócić szczególną uwagę na zagadnienia przedsiębiorczości, w tym przedsiębiorczości kobiet, zwłaszcza w kontekście pandemii COVID-19. Realia epidemiczne, w tym ograniczenia w kontaktach międzyludzkich, nakazy i zakazy, niebezpieczeństwo zamrożenia gospodarek wielu państw na świecie, kryzys gospodarczy, finansowy i społeczny, pomysłowość, umiejętność odnalezienia niszy rynkowej, bycie przedsiębiorczym w czasach niepewności i w turbulentnym otoczeniu, skłaniają badaczy przedsiębiorczości na

całym świecie do rozważań i refleksji. Można je pogrupować w następujących kręgach tematycznych:

- sytuacja kobiet na rynku pracy w czasach pandemii (Krause, 2022; Juza, Walawender, 2021; Radlińska, 2020; Rutkowska, 2021),
- postrzeganie ryzyka prowadzenia działalności gospodarczej oraz zmiany funkcjonowania małych przedsiębiorstw w dobie pandemii (wMoyo, 2020; Rembisz, Siemieniak, 2021; Kaliszczak, Pawłowska-Mielech, 2021; GUS, 2021),
- intencje i indywidualna orientacja przedsiębiorcza w czasach kryzysu (Avdeenko, 2020; Rudawska, 2021; Carrasco, Sierra, 2020),
- wpływ pandemii COVID-19 na przedsiębiorcze wybory kobiet zakładających działalność gospodarczą (Longobucco, 2021; Buczak, 2021),
- uwarunkowania i regulacje prawne zastosowane w bieżącej polityce antykryzysowej państwa (Staniszewski, 2020; Kopeć, 2021; Werner, 2021; Ledwoń, 2021; Drewniowska, 2021),
- wsparcie przedsiębiorczości ze strony instytucji szeroko rozumianego otoczenia biznesowego (Ambrożewicz, 2021).

Warto odnotować, że literatura dotycząca powiązania przedsiębiorczości, w tym przedsiębiorczości kobiet, z sytuacją pandemii COVID-19 i implikacjami wynikającymi z tej kryzysowej rzeczywistości systematycznie przyrasta.

Kolejnym zagadnieniem, które należy rozwinąć w kontekście niniejszego artykułu, są usługi. Rozumie się je jako (PKWiU, 2015, 4):

- „wszelkie czynności świadczone na rzecz jednostek gospodarczych prowadzących działalność o charakterze produkcyjnym, tzn. usługi dla celów produkcji nietworzące bezpośrednio nowych dóbr materialnych,
- wszelkie czynności świadczone na rzecz jednostek gospodarki narodowej oraz na rzecz ludności, przeznaczone dla celów konsumpcji indywidualnej, zbiorowej i ogólnospołecznej”.

W literaturze przedmiotu można znaleźć wiele różnych definicji usług. Najpełniejsze wyjaśnienie, które powstało po przeanalizowaniu kilkunastu najczęściej pojawiających się określeń wskazujących na fundamentalne cechy usług, zamieszczono w monografii *Marketing usług* (Czubała, 2012, 15):

- usługa jest produktem niematerialnym, wytwarzanym w wyniku podejmowania czynności oddziaływania na określony obiekt, np. człowieka, artykuł materialny,
- usługa tworzy nową wartość użytkową lub zwiększa walor już istniejącego dobra materialnego,
- korzystanie z usług nie jest powiązane z nabywaniem czegokolwiek, ale ze zmianą cech konsumentów bądź posiadanych przez nich artykułów materialnych. Mowa w tym zakresie, np. o usługach:
 - zachowujących użyteczność lub dodających jej już istniejącym produktom: konserwowanie, instalowanie,
 - przywracających utraconą wartość użytkową: naprawianie, odrestaurowywanie,
 - służących zachowaniu sprawności i zdrowia organizmu ludzkiego: leczenie, doradzanie,
 - kształcących i wzbogacających świadomość oraz zakres wiedzy człowieka: uczenie, tłumaczenie, wyjaśnianie, prezentowanie odkryć naukowych.

Najważniejszą cechą usług jest ich niematerialność, ponieważ nie można ich zmierzyć za pomocą fizycznych miar, takich jak ciężar, długość czy objętość, a w rozumieniu

potocznym – nie można ich wziąć do ręki. Usługi mają również charakter czynnościowy, co sprawia, że nie jest możliwe ich gromadzenie, umieszczanie w magazynie, produkowanie na zapas, pakowanie do kartonu i wysłanie do klienta, który nie może ich również ocenić przed zakupem. Nietrwałość usług sprawia, że mogą być one konsumowane w miejscu ich świadczenia i nie istnieją poza procesem realizowania konkretnej czynności (Czubała, 2012).

Różnorodność usług wpływa na to, że wielu autorów podejmuje się utworzenia nowych klasyfikacji lub usystematyzowania już istniejących. Na potrzeby niniejszego opracowania przyjęto klasyfikację zgodną z Polską Klasyfikacją Działalności (PKD 2007)⁷, por. tabela 1. Jest to wskazane ze względu na materiały statystyczne (bazy danych pozyskanych z GUS), które stanowią źródło do opracowania części badawczej prezentowanego artykułu.

Tabela 1. Schemat klasyfikacji usług na podstawie Polskiej Klasyfikacji Działalności (PKD 2007)

OZNAKOWANIE SEKCJI	NAZWA SEKCJI	DZIAŁY SEKCJI
SEKCJA A	ROLNICTWO, LEŚNICTWO, ŁOWIECTWO I RYBACTWO	01, 02, 03
SEKCJA B	GÓRNICTWO I WYDOBYWANIE	04, 05, 06, 07, 08, 09
SEKCJA C	PRZETWÓRSTWO PRZEMYSŁOWE	10–33
SEKCJA D	WYTWARZANIE I ZAOPATRYWANIE W ENERGIĘ ELEKTRYCZNĄ, GAZ, PARĘWODNĄ, GORĄCĄ WODĘ I POWIETRZE DO UKŁADÓW KLIMATYZACYJNYCH	35
SEKCJA E	DOSTAWA WODY; GOSPODAROWANIE ŚCIEKAMI I ODPADAMI ORAZ DZIAŁALNOŚĆ ZWIĄZANA Z REKULTYWACJĄ	36–39
SEKCJA F	BUDOWNICTWO	41–43
SEKCJA G	HANDEL HURTOWY I DETALICZNY; NAPRAWA POJAZDÓW SAMOCHODOWYCH, WŁĄCZAJĄC MOTOCYKLE	45–47
SEKCJA H	TRANSPORT I GOSPODARKA MAGAZYNOWA	49–53
SEKCJA I	DZIAŁALNOŚĆ ZWIĄZANA Z ZAKWATEROWANIEM I USŁUGAMI GASTRONOMICZNYMI	55–56
SEKCJA J	INFORMACJA I KOMUNIKACJA	58–63
SEKCJA K	DZIAŁALNOŚĆ FINANSOWA I UBEZPIECZENIOWA	64–66
SEKCJA L	DZIAŁALNOŚĆ ZWIĄZANA Z OBSŁUGĄ RYNKU NIERUCHOMOŚCI	68
SEKCJA M	DZIAŁALNOŚĆ PROFESJONALNA, NAUKOWA I TECHNICZNA	69–75

⁷ Klasyfikacja PKD-2007 została opracowana na podstawie statystycznej klasyfikacji działalności gospodarczych Unii Europejskiej NACE Rev.2. PKD-2007 jest klasyfikacją pięciopoziomową: poziom pierwszy stanowi SEKCJA, poziom drugi – DZIAŁ, poziom trzeci – GRUPA, poziom czwarty – KLASA, poziom piąty – PODKLASA. Do czwartego poziomu klasyfikacja PKD-2007 jest zgodna z klasyfikacją NACE Rev. 2. W związku z powyższym PKD-2007 zachowuje pełną spójność i porównywalność metodologiczną, pojęciową, zakresową i kodową na poziomie czterech cyfr z klasyfikacją NACE Rev.2. W rejestrach urzędowych jednostki należy klasyfikować na najniższym poziomie PKD – na poziomie podklasy, o ile odrębne przepisy nie stanowią inaczej. Poziom piąty – PODKLASA – został wprowadzony w celu wyodrębnienia rodzajów działalności charakterystycznych dla polskiej gospodarki i będących przedmiotem obserwacji statystycznej. Jeśli na poziomie krajowym nie wprowadzono dodatkowego podziału na poziomie podklasy w stosunku do poziomu międzynarodowego (klasa = podklase), to podklasę taką oznaczono literą Z. Polska Klasyfikacja Działalności (PKD), załącznik do rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 24.12.2007 r. (Dz.U. 251, poz.1885 z późn. zm.).

SEKCJA N	DZIAŁALNOŚĆ W ZAKRESIE USŁUG ADMINISTROWANIA I DZIAŁALNOŚĆ WSPIERAJĄCA	77–82
SEKCJA O	ADMINISTRACJA PUBLICZNA I OBRONA NARODOWA; OBOWIĄZKOWE ZABEZPIECZENIE SPOŁECZNE	84
SEKCJA P	EDUKACJA	85
SEKCJA Q	OPIEKA ZDROWOTNA I POMOC SPOŁECZNA	86–88
SEKCJA R	DZIAŁALNOŚĆ ZWIĄZANA Z KULTURĄ, ROZRYWKĄ I REKREACJĄ	90–93
SEKCJA S	POZOSTAŁA DZIAŁALNOŚĆ USŁUGOWA	94–96
SEKCJA T	GOSPODARSTWA DOMOWE ZATRUDNIAJĄCE PRACOWNIKÓW; GOSPODARSTWA DOMOWE PRODUKUJĄCE WYROBY I ŚWIADCZĄCE USŁUGI NA WŁASNE POTRZEBY	97–98
SEKCJA U	ORGANIZACJE I ZESPOŁY EKSTERYTORIALNE	99

Źródło: opracowanie własne na podstawie załącznika pt. „Schemat klasyfikacji” do Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 24 grudnia 2007 r. w sprawie Polskiej Klasyfikacji Działalności (PKD; Dz.U. nr 251, poz.1885, z późn. zm.)

W najnowszych opracowaniach szczególna uwaga badaczy jest skierowana w stronę wpływu pandemii SARS-CoV-2, zwłaszcza na realizację usług turystycznych (w kontekście strat dla branży i całej gałęzi gospodarki kraju, zidentyfikowanie sposobów przeciwdziałania skutkom pandemii w turystyce, a także zmiany w sposobie i poziomie obsługi turystów w okresie znoszenia obostrzeń sanitarnych; Santos, Moreira, 2021; Manczak, Gruszka, 2021; Mitrofanova, 2022), gastronomicznych i hotelarskich (w odniesieniu do realizacji zamówień na wynos i konieczności przestrzegania restrykcyjnych przepisów sanitarnych negatywnie wpływających na zarobki branży; Panzone, 2021; Davahli, 2021), transportowych i motoryzacyjnych (zwłaszcza w związku z rezygnacją z usług przewoźników publicznych na rzecz prywatnych przejazdów i konsekwencji finansowych dla tych podmiotów, a także wielkości strat, jakie poniosła branża motoryzacyjna; Vickerman, 2021; Das, 2021; Stojczew, 2021), realizacji zakupów online (m.in. żywności, które stopniowo zyskiwały coraz szersze grupy konsumentów, a także zmian postaw i potrzeb konsumenckich uczestników transakcji online, którzy podczas pandemii znacznie ograniczyli zakupy, np. obuwia i odzieży; Chang, Meyerhoefer, 2021; Mehrolia, 2021; Dziadkowiec, 2021), opieki zdrowotnej i farmaceutycznej (w aspekcie teleporad, które wywołały znaczące zmiany w formalno-organizacyjnych zasadach pracy personelu medycznego oraz zmian zakresu działalności szpitalnych oddziałów rehabilitacyjnych; Song, 2021; Rybarczyk-Szwajkowska, 2021; Lee, S. M., Lee, 2021).

Powyższe omówienie kończy teoretyczną część prezentowanego opracowania, choć z pewnością nie wyczerpuje wszystkich obszarów badawczych tego tematu. Treści teoretyczne miały wprowadzić do głównej problematyki artykułu, czyli wpływu pandemii COVID-19 na zmianę obrazu przedsiębiorczości kobiet, które w latach 2016–2020 w czterech miastach na prawach powiatu województwa dolnośląskiego założyły działalność gospodarczą.

PRZEDSIĘBIORCZOŚĆ KOBIET W PERSPEKTYWIE COVID-19 – WYNIKI BADAŃ WŁASNYCH

By sumiennie zrealizować postawione na wstępie założenia, konieczne jest zaprezentowanie informacji dotyczących stanu polskiej przedsiębiorczości w ujęciu krajowym (na

podstawie wybranych wskaźników) i regionalnym (wojewódzkim; na podstawie liczby podmiotów wpisanych do rejestru REGON).

Analiza danych pokazuje, że w ostatnich latach liczba przedsiębiorstw w Polsce systematycznie wzrasta. W *Raporcie o stanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw* (PARP, 2021, 11) wskazano, że w 2019 r. w Polsce działało ponad 2,2 mln przedsiębiorstw niefinansowych, określanych jako aktywne, podczas gdy w 2008 r. było ich 1,86 mln (wzrost o 18,8%). Szczególnie dynamiczny wzrost liczby firm odnotowano w 2016 r. – o 5,2%. Istotne jest również to, że w 2019 r., w porównaniu z rokiem 2018, liczba przedsiębiorstw wzrosła o 2,9%. W 2019 r. powstały i rozpoczęły działalność 278 583 przedsiębiorstwa, natomiast do 2020 r. na rynku aktywnych pozostało 193 173 z nich. Na podstawie tych danych można stwierdzić, że pierwszy rok działalności przeżywają w Polsce nieco ponad dwie na trzy firmy (spośród firm założonych w 2019 r. w stosunku do 2020 r. przetrwało 69,3%; PARP, 2021, 16). Podsumowanie informacji dotyczących stanu przedsiębiorczości w Polsce (stan na 2020 r.), na podstawie wybranych wskaźników, podano w tabeli 2.

Tabela 2. Obraz polskiej przedsiębiorczości na podstawie wybranych wskaźników – stan na 2020 r.

Liczba przedsiębiorstw	
Liczba	2,2 mln (wzrost o 2,9% r/r)
Struktura przedsiębiorstw	
Według liczby pracujących	– 99,8% – MSP – 97,0% – mikroprzedsiębiorstwa – 2,2% – małe przedsiębiorstwa – 0,7% – średnie przedsiębiorstwa – 0,2% – duże przedsiębiorstwa
Według branży	– 52,5% – działalność usługowa – 22,4% – działalność handlowa – 14,9% – działalność budowlana – 10,1% – działalność przemysłowa – <i>W praktyce struktura branżowa MSP odpowiada strukturze całego sektora (łącznie z dużymi), ponieważ 99,8% firm to MSP.</i>
Według formy prawnej	– 87,0% – osoby fizyczne prowadzące działalność (98,9% z nich to mikroprzedsiębiorstwa) – 13,0% – osoby prawne i jednostki niemające osobowości prawnej
Rynek pracy	
Pracujący	– 10,01 mln – liczba pracujących w przedsiębiorstwach (wzrost o 0,1% r/r) – 6,75 mln – liczba pracujących w MSP (67,4% pracujących w sektorze przedsiębiorstw, spadek o 0,6% r/r) – 4,12 mln – mikroprzedsiębiorstwa (wzrost o 1,3% r/r) – 1,05 mln – małe przedsiębiorstwa (spadek o 6,3% r/r) – 1,58 mln – średnie przedsiębiorstwa (spadek o 2,3% r/r) – 3,26 mln – duże przedsiębiorstwa (wzrost o 2,1% r/r) – 4,53 – przeciętna liczba pracujących na jeden podmiot (spadek z 4,65 w 2018 r.)

Źródło: opracowanie własne na podstawie Raportu o stanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce. (2021). PARP. s. 6

W ujęciu regionalnym odnotowano, że w 2020 r. w województwie dolnośląskim utrzymał się wzrost ogólnej liczby podmiotów zarejestrowanych w rejestrze REGON.

Według stanu na 31 grudnia 2020 r. było ich 396 tys. – o 13,1 tys. więcej niż rok wcześniej (wzrost o 3,4%). Od 2010 r. liczba podmiotów w rejestrze REGON rokrocznie rosła, co przełożyło się na wzrost o 19,6% w latach 2010–2020 (US, 2021, s. 105). W 2020 r. w rejestrze REGON zarejestrowano 27,2 tys. nowych podmiotów gospodarczych

(o 13,2% mniej niż w roku 2019), a wykreślono ich 13,9 tys., tj. o 40,7% mniej niż rok wcześniej. Zdecydowaną większość zarejestrowanych w REGON podmiotów, bo aż 373,3 tys., tj. 94,3% ogólnej ich liczby, obejmowały jednostki sektora prywatnego. Podmioty te prowadziły działalność gospodarczą głównie w sekcjach: handel, naprawa pojazdów samochodowych (20,6%), budownictwo (13,6%) oraz działalność profesjonalna, naukowa i techniczna (10,7%). Natomiast podmioty sektora publicznego, których w końcu 2020 r. było 14,4 tys., prowadziły głównie działalność gospodarczą związaną z obsługą rynku nieruchomości (66,3%) oraz edukacją (17,0%; US, 2021, 107).

W ogólnej liczbie podmiotów w województwie dolnośląskim (stan na 31.12.2020) 65,8% (260,7 tys.) stanowiły osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą. W rejestrze REGON zarejestrowanych było ponadto (US, 2021):

- 74,5 tys. spółek (w tym 47,5 tys. spółek handlowych i 27 tys. spółek cywilnych),
- 9,6 tys. stowarzyszeń i organizacji społecznych,
- 2,9 tys. fundacji,
- 3,8 tys. jednostek budżetowych i samorządowych zakładów budżetowych,
- 797 spółdzielni oraz jedno przedsiębiorstwo państwowe.

Przedstawione powyżej informacje stanowią wstęp do prezentacji szczegółowych danych dotyczących liczby podmiotów w czterech miastach na prawach powiatu województwa dolnośląskiego – Jeleniej Górze, Legnicy, Wałbrzychu oraz Wrocławiu – które w latach 2016–2020 zostały zarejestrowane w rejestrze REGON. Ich strukturę wraz z podziałem na płeć właściciela oraz osobowość prawną podmiotów rejestrujących podano w tabeli 3. Grupowania podmiotów dokonano na podstawie danych pozyskanych z Głównego Urzędu Statystycznego we Wrocławiu⁸.

Tabela 3. Struktura podmiotów gospodarki narodowej w rejestrze REGON zarejestrowanych w czterech miastach na prawach powiatu województwa dolnośląskiego w latach 2016–2020 z podziałem na płeć właściciela oraz osobowość prawną podmiotów rejestrujących

Rok	Miasto	Łączna liczba podmiotów zarejestrowana w REGON	Liczba podmiotów zarejestrowana przez kobiety	Liczba podmiotów zarejestrowana przez mężczyzn	Liczba podmiotów zarejestrowana przez grupę „pozostałe” ⁹
2016	Jelenia Góra	838	289	382	167
	Legnica	911	280	458	173
	Wałbrzych	504	171	274	59
	Wrocław	9715	2307	3978	3430
2017	Jelenia Góra	854	304	410	140
	Legnica	993	320	476	197
	Wałbrzych	648	255	332	61
	Wrocław	10144	2332	4628	3184
2018	Jelenia Góra	733	254	324	155
	Legnica	812	265	351	196
	Wałbrzych	586	214	301	71
	Wrocław	9379	2393	3790	3196

⁸ Bazy danych były systematycznie pozyskiwane z GUS w okresie od 22.03.2016 r. do 31.05.2017 r. oraz w dniach 16.03.2021 r. i 29.07.2021 r.

⁹ Wartość „pozostałe” dla danych za lata 2016–2018 jest sumą takich podmiotów jak: spółki z o.o., spółki cywilne, spółki jawne, spółki komandytowe, spółki akcyjne; dla danych za lata

2019	Jelenia Góra	659	241	283	135
	Legnica	722	214	282	226
	Wałbrzych	521	192	241	88
	Wrocław	8142	1999	2836	3307
2020	Jelenia Góra	589	204	261	124
	Legnica	661	198	244	219
	Wałbrzych	457	174	200	83
	Wrocław	7791	1851	2802	3138
ŁĄCZNIE		55659	14457	22853	18349

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych pozyskanych z GUS od 22.03.2016 r. do 05.04.2019 r. oraz w dniach: 16.03.2021 r. i 29.07.2021 r.

Zestawienie wskazuje na liczebną przewagę podmiotów zarejestrowanych przez mężczyzn – sytuacja ta jest zgodna z tendencją krajową¹⁰. Oczywistym wnioskiem płynącym z zestawienia jest także przewaga Wrocławia nad pozostałymi miastami na prawach powiatu na Dolnym Śląsku. Jednak dla wszystkich wspólny jest trend spadkowy w liczbie rejestrowanych rok do roku podmiotów gospodarczych, zainicjowany w 2018 r. W roku 2020, który przyjęto jako podstawowy dla analizy wpływu pandemii COVID-19 na zmiany w rejestracji nowo powstałych podmiotów biznesowych, zauważyć można wyraźny spadek liczby rejestracji w REGON we wszystkich czterech miastach. W związku z tym należy wnioskować, iż sytuacja epidemiczna mogła – choć nie musiała – mieć decydujący wpływ na liczbę nowo powstałych działalności gospodarczych, ponieważ predyspozycja spadkowa miała miejsce już w poprzedzających dwóch latach, i to we wszystkich grupach rejestrujących podmioty.

Grupą przedsiębiorców, która stanowi główny cel prowadzonych badań, są kobiety zakładające działalność gospodarczą – stąd konieczność skupienia się tylko na tym aspekcie. Informacja o rejestracji i likwidacji działalności w roku powstania jest niezwykle ważna, gdyż mówi o przeżywalności nowo powstałych podmiotów. Dla roku 2020 jest ona wręcz kluczowa, by ocenić wpływ pandemii na sytuację przedsiębiorczą kobiet. W tabeli 4 zestawiono dane dotyczące lat 2016–2020, z podziałem na cztery miasta na prawach powiatu województwa dolnośląskiego, w tym: liczbę podmiotów zarejestrowanych w REGON, liczbę podmiotów zarejestrowanych przez kobiety w kolejnych latach, liczbę podmiotów, których rok rejestracji był jednocześnie rokiem wyrejestrowania z REGON. Tak wyewidencjonowane dane pozwalają na uchwycenie wszystkich fluktuacji, które były związane z przedsiębiorczymi decyzjami opisywanej grupy. Wyróżniającymi się pod względem wielkości danymi, choć nieodbiegającymi od omówionych dotychczas

2019–2020 do wyżej wymienionych podmiotów zaliczyć należy również: stowarzyszenia, fundacje, kluby sportowe, biura poselskie, wspólnoty mieszkaniowe, komitety wyborcze, szkoły branżowe pierwszego i drugiego stopnia, żłobki samorządowe, zespoły szkolno-przedszkolne, związki zawodowe, spółdzielnie socjalne, ochotniczą straż pożarną, związki wyznaniowe. Różnica wynika ze zmiany organu przygotowującego bazę danych – z GUS w Wałbrzychu na GUS we Wrocławiu, z czasu pozyskania danych, a także zmiany metodyki przetwarzania danych przez GUS.

¹⁰ W 2020 r. udział osób prowadzących młode firmy wśród kobiet i mężczyzn spadł w stosunku do roku poprzedniego – wynosił on odpowiednio 2,4% wśród kobiet i 3,8% wśród mężczyzn. W odniesieniu do dojrzałych firm również nastąpił spadek, ale jedynie w grupie kobiet, o niecałe 5 p.p. – w 2020 r. 7,9% kobiet i 16,6% mężczyzn prowadziło firmy przez okres dłuższy niż 3,5 roku (PARP, 2021, 60).

Tabela 4. Miasta na prawach powiatu województwa dolnośląskiego w latach 2016–2020 – liczba zarejestrowanych i zlikwidowanych podmiotów gospodarczych, dla których rok rejestracji w REGON był jednocześnie rokiem zakończenia działalności

Rok	Wrocław				Wałbrzych				Jelenia Góra				Legnica			
	Łączna liczba podmiotów zarejestrowanych w REGON	Liczba podmiotów zarejestrowanych przez kobiety	Łączna liczba podmiotów skreślonych z rejestru REGON	Liczba podmiotów skreślonych z rejestru REGON, których założycielkami były kobiety	Łączna liczba podmiotów zarejestrowanych w REGON	Liczba podmiotów zarejestrowanych przez kobiety	Łączna liczba podmiotów skreślonych z rejestru REGON	Liczba podmiotów skreślonych z rejestru REGON, których założycielkami były kobiety	Łączna liczba podmiotów zarejestrowanych w REGON	Liczba podmiotów zarejestrowanych przez kobiety	Łączna liczba podmiotów skreślonych z rejestru REGON	Liczba podmiotów skreślonych z rejestru REGON, których założycielkami były kobiety	Łączna liczba podmiotów zarejestrowanych w REGON	Liczba podmiotów zarejestrowanych przez kobiety	Łączna liczba podmiotów skreślonych z rejestru REGON	Liczba podmiotów skreślonych z rejestru REGON, których założycielkami były kobiety
2016	9715	2307	288	98	504	171	61	18	838	289	55	25	911	280	72	22
2017	10144	2332	341	116	648	255	48	17	854	304	35	12	993	320	56	21
2018	9379	2393	174	71	586	214	43	14	733	254	29	13	812	265	53	22
2019	8142	1999	120	41	521	192	18	9	659	241	15	5	722	214	25	11
2020	7791	1851	123	53	457	174	21	5	589	204	12	4	661	198	25	9
ŁĄCZNIE	45171	10882	1046	379	2716	1006	191	63	3673	1292	146	59	4099	1277	231	85
ŁĄCZNA LICZBA PODMIOTÓW SKREŚLONYCH Z REJESTRU REGON W LATACH 2016–2020																
ŁĄCZNA LICZBA PODMIOTÓW SKREŚLONYCH Z REJESTRU REGON W LATACH 2016–2020, KTÓRYCH ZAŁOŻYCIELAMI BYŁY KOBIETY																
586																

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych pozyskanych z GUS od 22.03.2016 do 05.04.2019 oraz w dniach: 16.03.2021 r. i 29.07.2021 r.

tendencji, są informacje dotyczące Wrocławia, w którym zarejestrowano i zlikwidowano największą liczbę podmiotów gospodarczych. We wszystkich badanych miastach widoczna jest jednak tendencja spadkowa, jeśli chodzi o liczbę wyrejestrowywanych działalności. Na tej podstawie można wnioskować, iż pandemia COVID-19 nie przyczyniła się do gwałtownego wzrostu liczby likwidowanych podmiotów gospodarczych w 2020 r. Na przestrzeni lat 2016–2020 w trzech badanych miastach: Jeleniej Górze, Legnicy i Wałbrzychu stopniowo i regularnie spadała liczba wyrejestrowywanych firm, których właścicielami były kobiety i dla których rok założenia był jednocześnie rokiem likwidacji.

Jeśli poddać analizie ogólną liczbę wyrejestrowanych działalności, to we Wrocławiu i w Wałbrzychu wzrosła ona nieznacznie w 2020 r. względem roku poprzedniego, w Jeleniej Górze spadła, a w Legnicy pozostała na tym samym poziomie. Jednak wobec pozostałych lat (2016–2018) we wszystkich badanych miastach poziom z 2020 r. był znacząco niższy. W ogólnym podsumowaniu kobiece działalności, wyrejestrowane z REGON w latach 2016–2020, stanowiły 36,31% liczby wszystkich zlikwidowanych podmiotów, dla których rok rejestracji był jednocześnie rokiem likwidacji. Na podstawie powyższych analiz należy odrzucić hipotezę, że zwiększenie liczby zlikwidowanych działalności gospodarczych wynikało z wpływu pandemii. Aby poznać szczegółowe powody, dla których przedsiębiorcy, w tym przedsiębiorczynie, podjęli decyzje o wyrejestrowaniu działalności z rejestru REGON, należałoby przeprowadzić badania ankietowe (wywiady) we wskazanej grupie.

We wstępie niniejszego opracowania wskazana została jeszcze jedna hipoteza, mówiąca o tym, że pandemia koronawirusa znacząco przedefiniowała przedsiębiorcze wybory kobiet z czterech dolnośląskich miast na prawach powiatu i – w porównaniu z latami 2016–2019 – wpłynęła na profil nowo rejestrowanych przez nie działalności gospodarczych. W tym celu w tabeli 5 zestawiono dane dotyczące rodzajów działalności zarejestrowanych przez kobiety w latach 2016–2020, policzonych dzięki zagregowaniu kodów PKD w poszczególnych latach i miastach objętych obserwacją badawczą.

Można zauważyć, że spadek liczby zarejestrowanych przez kobiety podmiotów nie we wszystkich przypadkach wiązał się ze spadkiem rodzajów działalności, wyrażonych w liczbie kodów PKD. Taka sytuacja zaistniała w odniesieniu do Legnicy i Jeleniej Góry, gdzie w 2020 r. nastąpiło zwiększenie liczby kodów PKD przy jednoczesnym spadku ogólnej liczby rejestracji kobiecych działalności. Większa liczba kodów PKD przy jednoczesnym spadku ogólnej liczby rejestracji nowo powstałych podmiotów może świadczyć o pojawieniu się innowacyjnych, nowatorskich pomysłów na biznes, o wykorzystaniu nadarzającej się okazji, nawet w sytuacji niepewności.

Tabela 5. Rodzaje działalności liczonych według kodów PKD w zestawieniu z łączną liczbą działalności gospodarczych zarejestrowanych przez kobiety w miastach na prawach powiatu województwa dolnośląskiego w latach 2016–2020

Rok	Miasto	Liczba rodzajów działalności zarejestrowanych przez kobiety, liczonych według kodów PKD	Łączna liczba działalności gospodarczych zarejestrowanych przez kobiety
2016	Jelenia Góra	105	289
	Legnica	106	280
	Wałbrzych	80	171
	Wrocław	237	2307
2017	Jelenia Góra	106	304
	Legnica	110	320
	Wałbrzych	89	255
	Wrocław	221	2332

2018	Jelenia Góra	96	254
	Legnica	94	265
	Wałbrzych	94	214
	Wrocław	232	2393
2019	Jelenia Góra	81	241
	Legnica	73	214
	Wałbrzych	88	192
	Wrocław	212	1999
2020	Jelenia Góra	85	204
	Legnica	77	198
	Wałbrzych	73	174
	Wrocław	207	1851

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych pozyskanych z GUS od 22.03.2016 do 05.04.2019 oraz w dniach: 16.03.2021 r. i 29.07.2021 r.

Jednak najwięcej kluczowych informacji, pozwalających zweryfikować drugą z postawionych hipotez, podano w tabeli 6 – wyszczególniono w niej dane dotyczące profili działalności gospodarczych, które w latach objętych badaniem zostały zarejestrowane przez kobiety w miastach na prawach powiatu województwa dolnośląskiego 10 i więcej razy. Uporządkowano to dzięki zastosowaniu kodów PKD, co pozwoliło ustalić dominujący profil działalności gospodarczej – 9602Z, czyli *Fryzjerstwo i pozostałe zabiegi kosmetyczne*. Szczegółowo wytypowano również inne profile działalności, których powtarzalność rejestracji spełniała założone kryterium, lecz które nie osiągnęły takiego poziomu, by uznać je za przeważające nad innymi.

Tabela 6. Działalności gospodarcze założone przez kobiety w miastach na prawach powiatu województwa dolnośląskiego w latach 2016–2020, których liczba rejestracji była równa lub większa niż 10

Rok	Wrocław Numery PKD, których rejestracja była równa bądź większa od 10 (x) ¹¹	Wałbrzych Numery PKD, których rejestracja była równa bądź większa od 10 (x)	Legnica Numery PKD, których rejestracja była równa bądź większa od 10 (x)	Jelenia Góra Numery PKD, których rejestracja była równa bądź większa od 10 (x)	Numery PKD, których rejestracja była równa bądź większa od 10, powtarzające się we wszystkich miastach objętych badaniem w danym roku
2016	8690D; 6820Z; 7021Z; 7430Z; 9604Z; 8690C; 4619Z; 4719Z; 4776Z; 4932Z; 8551Z; 9609Z; 7420Z; 8121Z; 7490Z; 4941Z; 7112Z; 4771Z; 8623Z; 6622Z; 7410Z; 6831Z; 7111Z; 8690A; 4799Z; 4711Z; 6619Z; 8622Z; 8559A; 6201Z; 5610A; 8559B; 7311Z; 8621Z; 6920Z; 7022Z; 8211Z; 4791Z; 8690E; 6910Z; 9602Z (150)	9602Z (21)	6622Z; 6910Z; 4791Z; 9602Z (23)	8121Z; 8690C; 8810Z; 9602Z (21)	9602Z

¹¹ (x) – liczba rejestracji dominującego kodu PKD w kolejnych latach. Liczby w nawiasach przy wybranych kodach PKD wskazują na profile działalności uznane za dominujące w poszczególnych latach i miastach. Ten rodzaj agregacji pozwolił na wskazanie dominującego profilu działalności, który jest wspólny dla badanych miast na prawach powiatu województwa dolnośląskiego.

2017	4932Z; 6202Z; 9003Z; 9329Z; 4339Z; 6820Z; 4719Z; 4941Z; 8891Z; 4776Z; 6619Z; 7111Z; 8121Z; 8551Z; 4932Z; 7112Z; 4771Z; 7420Z; 8690C; 4799Z; 4711Z; 8690A; 6622Z; 9609Z; 8623Z; 8622Z; 8559A; 6831Z; 6201Z; 7410Z; 5610A; 7311Z; 8211Z; 6920Z; 8621Z; 8559B; 4791Z (80); 8690E; 7022Z; 6910Z; 9602Z (173)	4771Z; 4791Z (12); 9602Z (29)	4782Z; 4791Z (12); 9602Z (45)	8810Z; 8690C; 4791Z (13); 9602Z (30)	4791Z; 9602Z
2018	1413Z; 4619Z; 4776Z; 8551Z; 4520Z; 6820Z; 6810Z; 6619Z; 8121Z; 7112Z; 9609Z; 6620Z; 8622Z; 8623Z; 8891Z; 6202Z; 7490Z; 4799Z; 4941Z; 7430Z; 8690C; 4771Z; 7420Z; 7111Z; 8690A; 8621Z; 4711Z; 6831Z; 8559A; 5610A; 7410Z; 8559B; 7311Z; 8211Z; 4791Z; 6201Z; 6920Z; 7022Z; 8690E; 6910Z; 9602Z (174)	4791Z; 9602Z (30)	6622Z; 9602Z (44)	8810Z; 9602Z (24)	9602Z
2019	4339Z; 4932Z; 7430Z; 9604Z; 4776Z; 8552Z; 9003Z; 7490Z; 9529Z; 4520Z; 6202Z; 4719Z; 7810Z; 8623Z; 1071Z; 4941Z; 7420Z; 8121Z; 8622Z; 8690C; 4771Z; 8621Z; 8411Z; 9609Z; 7111Z; 8690A; 6622Z; 4799Z; 6820Z; 6619Z; 7112Z; 8559A; 5610A; 6920Z; 7311Z; 4711Z; 8559B; 6201Z; 8211Z; 7022Z; 7410Z; 4791Z; 8891Z; 6831Z; 8690E; 6910Z; 9602Z (196)	4791Z; 9602Z (36)	4791Z; 9602Z (52)	8690C; 9602Z (37)	9602Z
2020	4339Z; 5520Z; 4932Z; 7430Z; 7810Z; 4771Z; 6619Z; 7112Z; 8121Z; 4120Z; 4719Z; 7111Z; 8891Z; 6202Z; 4776Z; 4941Z; 7420Z; 9003Z; 8551Z; 6820Z; 8623Z; 8622Z; 4619Z; 9609Z; 8559A; 4799Z; 6622Z; 6831Z; 5610A; 8559B; 8621Z; 8690C; 6920Z; 7410Z; 4711Z; 8211Z; 7311Z; 8690E; 7022Z; 6201Z; 6910Z; 4791Z; 9602Z (141)	9602Z (21)	4791Z; 9602Z (33)	9602Z (24)	9602Z

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych pozyskanych z GUS od 22.03.2016 do 05.04.2019 oraz w dniach: 16.03.2021 r. i 29.07.2021 r.

Jedynie w roku 2017 – obok wskazanego już kodu PKD 9602Z – pojawiła się działalność o numerze 4791Z, czyli *Sprzedaż detaliczna prowadzona przez domy sprzedaży wysyłkowej lub internet*. Był to jednak pojedynczy przypadek powtórzonej rejestracji konkretnego kodu 10 i więcej razy we wszystkich obserwowanych lokalizacjach w jednym roku.

Wnioski płynące z powyższych analiz są jednoznaczne – pandemia COVID-19 nie wpłynęła na zmianę preferencji przedsiębiorczych kobiet z miast na prawach powiatu województwa dolnośląskiego. Opierając się na danych dotyczących roku 2020 oraz lat 2016–2019, należy stwierdzić, że dominującym profilem przedsiębiorczej aktywności badanej grupy była działalność pod nazwą *Fryzjerstwo i pozostałe zabiegi kosmetyczne* (numer PKD 9602Z). Wobec tego hipoteza zakładająca, że sytuacja epidemiczna wpłynęła na zmianę preferencji przedsiębiorczych kobiet z Jeleniej Góry, Legnicy, Wałbrzycha i Wrocławia, została zweryfikowana negatywnie.

PODSUMOWANIE I OMÓWIENIE WYNIKÓW

Przeprowadzone badania oraz analiza literatury przedmiotu pozwoliły na przygotowanie opracowania o istotnym znaczeniu dla rozwijających się gospodarczo i ekonomicznie regionów oraz miast, a przez to – na gospodarkę całego kraju. W literaturze często podkreślana jest rola sektora mikro-, małych i średnich przedsiębiorstw (MSP) – określa się je mianem koła zamachowego, siły napędowej gospodarki (Drożdżyński, 2021, 121). Do grupy mikroprzedsiębiorców bezsprzecznie zaliczają się kobiety, które w latach 2016–2020 zarejestrowały działalności gospodarcze w miastach na prawach powiatu województwa dolnośląskiego.

W artykule wskazano, że sytuacja epidemiczna nie miała znaczącego wpływu na liczbę działalności gospodarczych, które zostały zarejestrowane w rejestrze REGON w 2020 r. i zlikwidowane w roku swojego powstania, a także na zmianę profilu wiodącego rodzaju działalności gospodarczej, który wybierały przedsiębiorczynie w Jeleniej Górze, Legnicy, Wałbrzychu i Wrocławiu. Liczba nowo zarejestrowanych działalności gospodarczych (zarówno w grupie kobiet, jak i mężczyzn) zmalała, ale nie był to spadek odnotowany tylko w 2020 r., ponieważ tendencja spadkowa ujawniła się już w roku 2018. Jeśli chodzi o zlikwidowane działalności, to ich liczba w 2020 r., w zestawieniu całościowym, jak też z podziałem na poszczególne lata, nie wskazuje gwałtownego wzrostu. Przeciwnie, zlikwidowano mniej kobiecych przedsięwzięć biznesowych niż przed wybuchem pandemii. Rodzaj działalności przedsiębiorczej podmiotów zarejestrowanych przez kobiety w latach 2016–2020 nie uległ zmianie (PKD 9602Z – *Fryzjerstwo i pozostałe zabiegi kosmetyczne*). Jest to zadziwiające, gdyż ta grupa usług, obok innych ściśle związanych z bezpośrednimi kontaktami z klientami, została w 2020 r. objęta czasowym lockdownem. Warto też zaznaczyć, iż w 2020 r., wśród działalności, które zostały założone i zlikwidowane przez kobiety w czterech wspomnianych powyżej miastach, znalazły się tylko dwie o tym numerze PKD. Jest to kolejne potwierdzenie ograniczonego wpływu pandemii na ten konkretny profil działalności.

Powstaje pytanie o przyczyny czy też motywacje, którymi kierowały się kobiety wybierające ten rodzaj usług podczas rejestracji działalności w rejestrze REGON. Powody mogły być różne – często osobiste, wynikające z potrzeby chwili, okoliczności, wizji, niekiedy konieczności, jako jedyne rozwiązanie w danym momencie. W raporcie Global Entrepreneurship Monitor 2021 (GEM, 2021, 62) wskazano, że w Polsce – w grupie

zarówno mężczyzn, jak i kobiet – najczęstszym czynnikiem motywującym do założenia własnej działalności są kwestie finansowe. W niniejszym artykule nie badano motywacji przedsiębiorczych kobiet. W wypadku badanej grupy przedsiębiorców konkluzja jest następująca: rok 2020 był czasem trudnym, pełnym niewiadomych, wystawiającym na próbę tak małych, jak dużych przedsiębiorców. Jednak w grupie objętej badaniem nie zauważono gwałtownych fluktuacji, które diametralnie zmieniły jej statystyczny obraz. Poczynione obserwacje stanowią jednak konkretną podstawę do dalszych badań w obszarze poruszanej tematyki, w kwestii badań zarówno ilościowych, jak i jakościowych. Tym samym będą one stanowić znaczący wkład w rodzimą literaturę przedmiotu dotyczącą przedsiębiorczości kobiet w czasach pandemii, zwłaszcza w ujęciu regionalnym.

Zaprezentowany artykuł spełnia kryteria opracowania innowacyjnego – trudno odnaleźć podobną publikację opartą na przywołanej metodzie, dotyczącą określonego czasu i zakresu terytorialnego. Należy jednak odnotować, że powstały już opracowania niezwykle wartościowe, odnoszące się do tematyki szeroko rozumianej przedsiębiorczości indywidulanej (Piekutowska, 2021), również w kontekście wywieranego na nią ekonomicznego wpływu epidemii (Pietrasieński, 2021) oraz przedsiębiorczości kobiet w perspektywie prowadzenia biznesu w niespokojnych i kryzysowych czasach pandemii COVID-19, m.in. na rynkach wschodzących, w Irlandii, w Egipcie czy w Rosji (Kogut, Mejri, 2022; Stephens, 2021; Salman, 2021, Burowa, 2021), z wykorzystaniem finansowania społecznościowego (Alva, 2021), w perspektywie wpływu koronakryzysu na przeżywalność założonych firm (Hyland, 2021; Amandla, Beharry-Ramraj, 2022). Jednocześnie jest niemal pewne, że w najbliższych latach nie zabraknie tematów dotyczących wpływu pandemii koronawirusa na różne aspekty ludzkiego życia.

Literatura

References

- Ahl, H., Nelson, T. (2010). Moving forward: institutional perspectives on gender and entrepreneurship. *International Journal of gender and entrepreneurship*, 5-9.
- Alva, E., Vivas, V., Urcia, M. (2021). Entrepreneurial bricolage: crowdfunding for female entrepreneurs during COVID-19 pandemic. *Journal of Entrepreneurship in Emerging Economies. Journal of Entrepreneurship in Emerging Economies*. doi: <https://doi.org/10.1108/JEEE-12-2020-0464>
- Amandla, S., Beharry-Ramraj, A. (2022). *The Impact of Covid-19 on Woman Entrepreneurs*. Entrepreneurship Development Institute of India, <http://library.ediindia.ac.in:8181/xmlui/handle/123456789/13225>.
- Ambrożewicz, J. (2021). Rola organizacji biznesowych i tworzonych tam relacji wspierających przedsiębiorców w radzeniu sobie z kryzysem podczas pandemii COVID-19. *Kultura i Edukacja*, 1(131), 219-236.
- Avdeenko, G., Dmitriev, S., Zieliński, J. (2020). COVID-19 a działalność przedsiębiorcza: analiza porównawcza konsekwencji i oczekiwań. *De Securitate et Defensione [O Bezpieczeństwie i Obronności]*, 6, 2, 8-22.
- Barreto, H. (1989). *The Entrepreneur in Microeconomic Theory: Disappearance and Explanation*, London – New York: Routledge.
- Bratnicki, M. (2001). Refleksje teoretyka nad przedsiębiorczością i przedsiębiorcami współczesnego biznesu. *Przegląd Organizacji*, 5, 8-11.
- Broniszewska, A., Ślusarczyk, B. (2017). Cechy przedsiębiorczych kobiet w wybranych krajach – analiza różnic i podobieństw. *Przegląd Organizacji*, 10(933), 34-45.
- Buczak, A. (2017b). Przedsiębiorcze kobiety Wałbrzycha w latach 2013-2015 – analiza wybranych danych statystycznych. Samorząd terytorialny – organizacja, funkcjonowanie i kierunki

- rozwoju. *Prace Naukowe Wyższej Szkoły Zarządzania i Przedsiębiorczości z siedzibą w Wałbrzychu*, 41, 7–19.
- Buczak, A. (2017c). Enterprising women of Jelenia Góra within the years 2013–2015 – an analysis of selected statistical data. *Prace Naukowe Wyższej Szkoły Zarządzania i Przedsiębiorczości z siedzibą w Wałbrzychu*, 42, 49–59.
- Buczak, A. (2017d). Enterprising women of Legnica within the years 2013–2015 – an analysis of selected statistical data. *Innowacyjność to cyfryzacja i rozwój. Zarządzanie operacyjne w teorii i praktyce organizacji biznesowych, publicznych i pozarządowych. Prace Naukowe Wyższej Szkoły Zarządzania i Przedsiębiorczości z siedzibą w Wałbrzychu*, 43, 209–219.
- Buczak, A. (2018). Enterprising men of Jelenia Góra within the years 2013–2015 – an analysis of selected statistical data. Stan i wyzwania. Zarządzanie operacyjne w teorii i praktyce organizacji biznesowych, publicznych i pozarządowych. *Prace Naukowe Wyższej Szkoły Zarządzania i Przedsiębiorczości z siedzibą w Wałbrzychu*, 45, 169–179.
- Buczak, A. (2021). Przedsiębiorcze kobiety Wałbrzycha w latach 2013–2020. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 17(2), 121–136.
- Burova, O., Seredkina, E., Ganina, O. (2021). Women Entrepreneurship in the Time of COVID-19 Pandemic. *Journal of Women's Entrepreneurship and Education*, 1–2, 70–83.
- Carlsson, B., Braunerhjelm, P., McKelvey, M., Olofsson, C., Persson, L., Ylinenpää, H. (2013). The evolving domain of entrepreneurship research. *Small Business Economics*, 41(4), 913–930.
- Carrasco Sierra, A., Cobos Flores, M.J., Fuentes Duarte, B., Hernández Comi, B.I. (2020). Successful Management System by a Metalworking Mexican Company During Covid-19 Situation. Analysis Through a New Index (Case Study). *International Journal of Entrepreneurial Knowledge*, 8(2), 42–55. doi: <https://doi.org/10.37335/ijek.v8i2.116>
- Chang, H., Meyerhoefer, C. (2021). COVID-19 and the demand for online food shopping services: Empirical Evidence from Taiwan. *American Journal of Agricultural Economics*, 103(2), 448–465.
- Czubała, A., Jonas, A., Smoleń, T., Wiktor, J. (2012). *Marketing usług*. Warszawa: Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o.
- Das, S., Boruah, A., Banerjee, A., Raoniar, R., Nama, S., Maurya, A.K. (2021). Impact of COVID-19: A radical modal shift from public to private transport mode. *Transport Policy*, 109, 1–11.
- Davahli, M.R., Karwowski, W., Sonmez, S., & Apostolopoulos, Y. (2020). The hospitality industry in the face of the COVID-19 pandemic: Current topics and research methods. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(20), 7366.
- Dominiak, J. (2016). Rola otoczenia biznesu we wspieraniu przedsiębiorczości i innowacyjności gospodarki. Przykład Wielkopolski. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 12, 98–113.
- Drewniowska, K. (2021). Ograniczenie prowadzenia działalności gospodarczej w czasie pandemii COVID-19. *Zeszyt Prawniczy Uniwersytetu Adama Mickiewicza*, 11, 75–87.
- Drożdżyński, M. (2021). Sektor MSP – siła napędowa polskiej gospodarki. *Zeszyty Studenckie Wydziału Ekonomicznego „Nasze Studia”*, 11, 121–129.
- Drucker, P.F. (2004). *Natchnienie i fart, czyli innowacja i przedsiębiorczość*. Warszawa: Wydawnictwo Studio Emka.
- Dziadkowiec, M.G. (2021). *Zmiany zachowań konsumentów w dobie COVID 19*, https://www.researchgate.net/profile/Magdalena-Gorzelany-Dziadkowiec/publication/350950732_Zmiany_zachowan_konsumentow_w_dobie_COVID_19_Changes_In_consumer_behavior_in_times_of_COVID_19/links/607b4bf0881fa114b40e08bc/Zmiany-zachowan-konsumentow-w-dobie-COVID-19-Changes-In-consumer-behavior-in-times-of-COVID-19.pdf (dostęp: 10.04.2022).
- Fisher, G. (2012). Effectuation, causation, and bricolage: A behavioral comparison of emerging theories in entrepreneurship research. *Entrepreneurship theory and practice*, 36(5), 1019–1051.
- Glinka, B., Gudkova, S. (2011). *Przedsiębiorczość*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Główny Urząd Statystyczny (GUS). (2014). *Zmiany strukturalne grup podmiotów gospodarki narodowej w 2013 r.* Warszawa: Informacje i opracowania statystyczne.
- Główny Urząd Statystyczny (GUS). (2021). *Wpływ epidemii COVID-19 na wybrane elementy rynku pracy w Polsce w trzecim kwartale 2021 r. Informacje sygnałowe z dnia 10.12.2021 r.*

- Gołębiowski, G., Russel, P. (2017). Determinanty i rozwój przedsiębiorczości kobiet w Polsce na tle wybranych państw. *Zeszyty Naukowe Politechniki Gdańskiej, Organizacja i Zarządzanie*, 75, 115–126.
- Górski, J., Sierpiński, W. (1987). *Historia powszechnej myśli ekonomicznej*. Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Henry, C., Foss, L., Ahl, H. (2015). Gender and entrepreneurship research: A review of methodological approaches. *International Small Business Journal*, 217–241.
- Hisrich, R., Peters, M. (1992). *Entrepreneurship. Starting, Developing and Managing a New Enterprise*. Second Edition. Boston: Irwing.
- Hornday, R. (1992). Thinking about entrepreneurship: a fuzzy set approach. *Journal of Small Business Management*, 30, 4, 12.
- Hortoványi, L. (2012). *Entrepreneurial Management*. Budapest: Corvinus University of Budapest.
- <https://bip.stat.gov.pl/dzialalnosc-statystyki-publicznej/rejestr-regon/podmioty-i-dane-objete-rejestrem/> (dostęp: 10.04.2022).
- <https://noizz.pl/spoleczenstwo/w-jakich-miastach-w-polsce-zyje-sie-najlepiej/yelf82d> (dostęp: 10.04.2022).
- https://pl.wikivoyage.org/wiki/Wojew%C3%B3dztwo_dolno%C5%9B%C4%85skie (dostęp: 10.04.2022).
- <https://umwd.dolnyslask.pl> (dostęp: 10.04.2022).
- <https://wroclaw.stat.gov.pl> (dostęp: 10.04.2022).
- <https://www.firma.egospodarka.pl/niezbudnik-firmowy/pkd> (dostęp: 10.04.2022).
- <https://www.pb.pl/najmadrzejsze-miasta-swiata-756062> (dostęp: 10.04.2022).
- Hyland, M., Karalashvili, N., Muzi, S., Viganola, D. (2021). Female-Owned Firms during the COVID-19 Crisis. *Global Indicators Brief*, 2, <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/36087> License: CC BY 3.0 IGO (dostęp: 10.04.2022).
- Juza, M., Walawender, P. (2021). *Praca i życie zawodowe w Polsce podczas pandemii COVID-19*. W: A. Barwińska-Małajowicz, M. Grzebyk, *Przedsiębiorczość w dobie kryzysu COVID-19. Lekcja na przyszłość*. Łódź: SIZ Wydawnictwo, 49–58.
- Kaliszczak, L., Pawłowska-Mielech, J. (2021). *Zmiany funkcjonowania małych przedsiębiorstw w Polsce w warunkach pandemii COVID-19*. W: A. Barwińska-Małajowicz, M. Grzebyk, *Przedsiębiorczość w dobie kryzysu COVID-19. Lekcja na przyszłość*. Łódź: SIZ Wydawnictwo, 141–151.
- Kamosiński, S. (2021). Przedsiębiorcy i przedsiębiorczość a recesja transformacyjna w Polsce po 1989 roku. *Optimum. Economic Studies*, 103(1), 53–67.
- Kelley, D., Bosma, N., Amorós, J. (2010). *Global Entrepreneurship Monitor 2010*. Babson College, Universidad del Desarrollo, MA.
- Kirzner, I. (1984). *The Entrepreneurial Process*. W: *The Environment of Entrepreneurship*, Toronto.
- Klimek, J., Klimek, S. (2010). *Przedsiębiorczość bez tajemnic*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Knight, F.H. (1921). *Risk, Uncertainty and Profit*, Houghton and Mifflin Company. Boston – New York.
- Kogut, C., Mejri, K. (2022). Female entrepreneurship in emerging markets: challenges of running a business in turbulent contexts and Times. *International Journal of Gender and Entrepreneurship*, 14, 1, <https://doi.org/10.1108/IJGE-03-2021-0052>, 95–116 (dostęp: 10.04.2022).
- Kopeć, A. (2021). Pomoc publiczna w dobie pandemii COVID-19. *Internetowy Kwartalnik Antymonopolowy i Regulacyjny*, 1, 81–99, <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=977556> (dostęp: 10.04.2022).
- Kozuch, B. (2002). O przedsiębiorczości małej i dużej. *Współczesne Zarządzanie*, 4, 39–48.
- Krause, E. (2021). Sytuacja kobiet na rynku pracy w czasie pandemii. *Edukacja Ustawiczna Dorosłych*, 1, 159–176.
- Kurczewska, A. (2013). *Przedsiębiorczość*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne S.A.
- Lazear, E. (2005). Entrepreneurship. *Journal of Economic Perspectives*, 23, 4, 649–680.
- Ledwoń, P. (2021). Wybrane krajowe i unijne instrumenty prawne jako stymulatory mikroprzedsiębiorczości i konieczny interwencjonizm w okresie pandemii COVID-19. *Ekonomia Społeczna*, 2, 107–114.

- Lee, S., Lee, D. (2021). Opportunities and challenges for contactless healthcare services in the post-COVID-19 Era. *Technological Forecasting and Social Change*, 167, 120–712.
- Lichtarski, J. (2007). *Podstawy nauki o przedsiębiorstwie*. Wrocław: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego.
- Longobucco, D., Zouain, D., Celano, A. (2021). Black Female Entrepreneurs in Rio: Challenges of COVID-19. *Revista Pensamento Contemporâneo em Administração*, 15, 1, 1–18.
- Lumpkin, G., Dess, G. (1996). Clarifying the entrepreneurial orientation construct and linking it to performance. *Academy of Management Review*, 21.
- Manczak, I., Gruszka, I. (2021). Przeciwdziałanie skutkom pandemii COVID-19 w turystyce – analiza pola semantycznego. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 35(3), doi: <https://doi.org/10.24917/20801653.353.10>, 164–176.
- Marshall, A. (1930). *Principles of Economics*. London: Macmillian and Co.
- Mehroliya, S., Alagarsamy, S., Solaikutty, V. (2021). Customers response to online food delivery services during COVID-19 outbreak using binary logistic regression. *International Journal of Consumer Studies*, 45(3), 396–408.
- Misiak-Kwit, S. (2020). *Determinants and consequences of entrepreneurship in Poland. Theoretical approach*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Mitrofanova, A., Kudryashova, T., Khilsher, V., Grosheva, L., Nikolaicheva, V. (2022). *Impact of the Covid-19 Pandemic on Staffing Socio-Cultural Service and Tourism*. W: *International Scientific and Practical Conference Sustainable development of environment after Covid-19*. Atlantis Press, 144–148.
- Moyo, N. (2020). Antecedents of employee disengagement amid Covid-19 pandemic. *Polish Journal of Management Studies*, 22, 1, 323–334.
- Naldi, L., Baù, M., Ahl, H., Markowska, M. (2021). Gender (in)equality within the household and business start-up among mothers. *Small Bus Econ*, 56, 903–918.
- Nijkamp, P. (2003). Entrepreneurship In a Modern Network Economy. *Regional Studies*, 37, 4.
- Otoliński, E. (1996). Istota i kreowanie przedsiębiorczości. *Przegląd Organizacji*, 9, 25–27.
- Panzone, L., Larcom, S., She, P. (2021). Estimating the impact of the COVID-19 shock on UK food retailers and the restaurant sector. *Global Food Security*, 100495, 1–23.
- PARP (GEM) – Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości. (2021). *Raport z badania Global Entrepreneurship Monitor Polska 2021*. Warszawa: Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości oraz Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach.
- PARP – Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości. (2021). *Raport o stanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce*. Warszawa: Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości.
- Pettersson, K., Ahl, H., Berglund, K., Tillmar, M. (2017). In the name of women? Feminist readings of policies for women's entrepreneurship in Scandinavia. *Scandinavian Journal of Management*, 33(1), 50–63.
- Piecuch, T. (2013). *Przedsiębiorczość. Podstawy teoretyczne*. Warszawa: C.H. Beck.
- Piekutowska, A. (2021). *Przedsiębiorczość indywidualna w województwie podlaskim*. Białystok: Oficyna wydawnicza Politechniki Białostockiej.
- Pietrasieński, P. (2021). Economic and social implications for COVID-19 policies: lessons learned from spanish influenza and other disease outbreaks in history. *Scientific Society of Organization and Management (TNOiK). Organization Review*, 1(972), 33–39. doi: <https://doi.org/10.33141/po.2021.1.04>
- Piowar-Sulej, K., Kwil, I. (2018). Przedsiębiorczość, przedsiębiorczość akademicka i technologiczna. Innowacyjność – próba systematyzacji. *Przegląd Organizacji*, 7, 18–24.
- Polska Klasyfikacja Wyrobów i Usług (PKWiU). (2015). Załącznik do Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 4 września 2015 r. w sprawie Polskiej Klasyfikacji Wyrobów i Usług (PKWiU). (Dz.U. 2015, poz. 1676).
- Polska Klasyfikacja Działalności (PKD). (2007). Załącznik do Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 24. grudnia 2007 roku. (Dz.U. 251, poz. 1885, z późn. zm.).
- Popowska, M. (red.) (2015). *Przedsiębiorczość, jej przejawy i szanse rozwoju*. Gdańsk: Politechnika Gdańska.
- Radlińska, K. (2020). Pandemia COVID-19. Implikacje dla polskiego rynku pracy. *Zeszyty Naukowe Wydziału Nauk Ekonomicznych*, 24, 113–126.

- Ramoglou, S., Tsang, E. (2015). A Realist Perspective of Entrepreneurship: Opportunities As Propensities. *Academy of Management Review*, 41, 3, 410–434.
- Rembisz, M., Siemieniak, P. (2021). Postrzeganie ryzyka prowadzenia działalności gospodarczej w dobie pandemii COVID-19. *Horyzonty Polityki*, 12(41), 91–106.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 24. grudnia 2007 r. (Dz.U. 251, poz. 1885, z późn. zm.).
- Rudawska, J., Pavlov, D., Boneva, M. (2021). *Płeć jako zmienna warunkująca indywidualną orientację przedsiębiorczą i intencje przedsiębiorcze. Badanie polskich i bułgarskich studentów*. W: A. Barwińska-Małajowicz, M. Grzebyk, *Przedsiębiorczość w dobie kryzysu COVID-19. Lekcja na przyszłość*. Łódź: SIZ Wydawnictwo, 91–99.
- Rudzka, I. (2021). Sprzężenia zwrotne w obszarze mieszkalnictwo – przedsiębiorczość i ich wpływ na zrównoważony rozwój miasta. *Kwartalnik Nauk o Przedsiębiorstwie*, 62(5), 49–62.
- Rutkowska, A. (2021). Sytuacja kobiet na rynku pracy w Polsce w czasie pandemii. W: A. Stępiak-Kucharska, M. Piekut M. (red.), *Współczesne problemy gospodarcze – gospodarki w czasach kryzysu*. Część I. Płock: Kolegium Nauk Ekonomicznych i Społecznych, Politechnika Warszawska, 57–71.
- Rybarczyk-Szwajkowska, A., Staszewska, A., Timler, M., Rydlewska-Liszkowska, I. (2021). Zmiany organizacyjno-finansowe w pracy personelu medycznego podstawowej opieki zdrowotnej w okresie pandemii Covid-19 w Polsce. *Medycyna Pracy*, 72(5), 591–604.
- Salman, A. (2021). Future of Egyptian female entrepreneurs post COVID-19. *World Journal of Entrepreneurship, Management and Sustainable Development*, 17, 3, 526–536. doi: <https://doi.org/10.1108/WJEMSD-07-2020-0094>
- Santos, N., Moreira, C. (2021). Uncertainty and expectations in Portugal's tourism activities. Impacts of COVID-19. *Research in Globalization*, 3, 100071.
- Say, J.B. (1867). *A treatise on political economy or the production, distribution and consumption of wealth*. Philadelphia: J.B. Lippincott & Co.
- Shane, S. (2004). *A General Theory of Entrepreneurship: The Individual-Opportunity Nexu*. Edward Elgar.
- Shane, S., Venkataraman, S. (2004). The Promise of Entrepreneurship as a Field of Research. *Academy of Management Review*, 25, 1, 217–226.
- Schumpeter, J. (1995). *Kapitalizm, socjalizm, demokracja*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Siemieniak, P., Rembiasz, M. (2017). Determinanty przedsiębiorczości kobiet – wybrane aspekty teoretyczne i empiryczne. *Przedsiębiorczość i Zarządzanie*, 12, 1, 349–363.
- Smith, A. (2007). *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów (2)*, przekł. A. Prejbisz, Jasińska B. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Song, Z., Hu, Y., Zheng, S., Yang, L., Zhao, R. (2021). Hospital pharmacists' pharmaceutical care for hospitalized patients with COVID-19: Recommendations and guidance from clinical experience. *Research in Social and Administrative Pharmacy*, 17(1), 2027–2031.
- Staniszewski, R. (2020). Polska Gospodarka na kwarantannie – analiza wskaźników ekonomicznych, społecznych oraz rozwiązań formalnoprawnych dotyczących przeciwdziałania koronawirusowi COVID-19. *Polityka i Społeczeństwo*, 4(18), 27–47.
- Steinerowska-Streb, I. (2021). Internationalization of Polish enterprises. A comparative analysis of family and non-family businesses. *Silesian University of Technology Publishing House: Scientific Papers of Silesian University of Technology Organization and Management Seriesno*, 150, 255–266.
- Stephens, S., Cunningham, I., Kabir, Y. (2021). Female entrepreneurs in a time of crisis: evidence from Ireland. *International Journal of Gender and Entrepreneurship*, 13, 2, 106–120. doi: <https://doi.org/10.1108/IJGE-09-2020-0135>
- Stojczew, K. (2021). Ocena wpływu pandemii COVID-19 na sytuację w branży motoryzacyjnej w Polsce. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 35(2), 64–84. doi: <https://doi.org/10.24917/20801653.352.5>
- Strużycki, M. (1992.). *Przedsiębiorstwo a rynek*. Warszawa: WPWE.
- Ujda-Dyńska, B. (2006). *Przedsiębiorca i przedsiębiorczość w teorii ekonomii*, W: K. Jaremczuk (red.), *Uwarunkowania przedsiębiorczości – aspekty ekonomiczne i antropologiczne – społeczne*. Tarnobrzeg: Wydawnictwo PWSZ, 12–23.

- Urząd Statystyczny we Wrocławiu (US). (2021). *Raport o sytuacji społeczno-gospodarczej województwa dolnośląskiego. Analizy statystyczne*. Dolnośląski Ośrodek Badań Regionalnych.
- Ustawa z dnia 5. czerwca 1998 roku o samorządzie powiatowym. (Dz.U. 1998, nr 91, poz. 578).
- Wach, K. (2015). Przedsiębiorczość jako czynnik rozwoju społeczno-gospodarczego: przegląd literatury. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 11, 24–36.
- Welter, F. (2011). Contextualising entrepreneurship: conceptual challenges and ways forward. *Entrepreneurship Theory & Practice*, 35, 165–184.
- Wennekers, S., Thurik, R. (1999). Linking Entrepreneurship and Economic Growth. *Small Business Economics*, 13(1), 27–56.
- Werner, A. (2021). Pomoc państwa w obliczu COVID-19 na przykładzie instrumentów wykorzystywanych w Polsce. *Kwartalnik Nauki o Przedsiębiorstwie*, 5, 63–75.
- Wilk, A., Lewicka, D., Karp-Zawlik, P., Pec, M. (2020). Percepcja uwarunkowań karier kobiet menedżerów średniego szczebla. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio H – Oeconomia*, 54, 4, 126–143.
- Wiśniewski, J. (2021). Przedsiębiorczość jako podstawa oceny gospodarczej. *Ekonomia*, 27(2), 63–80.
- Vickerman, R. (2021). Will Covid-19 put the public back in public transport? A UK perspective. *Transport Policy*, 103, 95–102.

Agata Buczak, dr, Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu, Wydział Ekonomii i Finansów, Katedra Mikroekonomii i Ekonomii Instytucjonalnej. Doktor w dziedzinie nauk społecznych, w dyscyplinie ekonomia i finanse. Przedmiotem jej zainteresowań naukowych są: aktywność ekonomiczna kobiet, uwarunkowania społeczno-ekonomiczne przedsiębiorczej działalności człowieka, bariery i czynniki hamujące zachowania przedsiębiorcze, ze szczególnym uwzględnieniem przedsiębiorczości kobiet. Obszar jej badań stanowią: działalność instytucji otoczenia biznesu, sytuacja kobiet na rynku pracy, płacy oraz dostępu do wsparcia działań przedsiębiorczych, współpraca biznesu z otoczeniem społeczno-gospodarczym. Autorka zwraca szczególną uwagę na kwestie związane z rozwojem przedsiębiorczości kobiet i koniecznością wspierania ich dążeń oraz działań przedsiębiorczych.

Agata Buczak, PhD, Wrocław University of Economics and Business, Faculty of Economics and Finance, Department of Microeconomics and Institutional Economics. PhD in the field of social sciences, in the discipline of economics and finance. The subject of her scientific interests are: economic activity of women, socio-economic determinants of entrepreneurial activity, barriers and factors inhibiting entrepreneurial behaviour, with particular emphasis on female entrepreneurship. The research areas include: the activities of business environment institutions, the situation of women on the labour market, pay and access to support for entrepreneurial activities, cooperation between business and the social and economic environment. The author pays special attention to issues related to the development of female entrepreneurship and the need to support their aspirations and entrepreneurial activities.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4674-3099>

Adres/Address:

Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu
Katedra Mikroekonomii i Ekonomii Instytucjonalnej
ul. Komandorska 118/120, budynek B, pokój 218
53-345 Wrocław
e-mail: agata.buczak@ue.wroc.pl

BEATA GIERCZAK-KORZENIOWSKA

Uniwersytet Rzeszowski, Polska
University of Rzeszów, Poland

KRZYSZTOF SZPARA

Polskie Towarzystwo Geograficzne, Oddział w Rzeszowie, Polska
Polish Geographical Society, Rzeszów Branch, Poland

MATEUSZ STOPA

University of Stavanger, Norway

Zmiany w ruchu turystycznym w czasie pandemii COVID-19 na przykładzie województwa podkarpackiego

Changes in tourist traffic during the COVID-19 pandemic: case study of the Podkarpackie Voivodeship (Poland)

Streszczenie: Pandemia COVID-19 w sposób szczególny wpłynęła na usługi turystyczne. Celem artykułu jest omówienie zmian w wybranych elementach struktury ruchu turystycznego (turystów i odwiedzających jednodniowych) w czasie pandemii COVID-19 w województwie podkarpackim w 2020 i 2021 r. W tekście porównano wyniki dwóch pomiarów ruchu turystycznego, przeprowadzonych według tej samej metodologii. Pierwsza edycja badania była realizowana w czasie chwilowego poluzowania obostrzeń pandemicznych dla sektora usług. W 2021 r. rządowa polityka przeciwdziałania pandemii miała już inny charakter, co przełożyło się na swobodniejszy ruch turystyczny. Lockdown i związane z nim ograniczenia w turystyce zagranicznej przełożyły się na zintensyfikowanie turystyki krajowej w 2020 r. Była ona podejmowana w warunkach dużej niepewności i w sposób nastawiony na zachowanie bezpieczeństwa zdrowotnego. Poluzowanie obostrzeń i złagodzenie polityki pandemicznej w 2021 r. oznaczały stopniowy powrót do przedpandemicznych wzorców konsumpcji turystycznej. Znalazło to odzwierciedlenie w strukturze ruchu turystycznego. Prezentowanie wyniki badań mogą być przydatne dla instytucji odpowiedzialnych za prowadzenie polityki turystycznej w regionie, dla przedsiębiorców z branży turystycznej, a także dla naukowców zainteresowanych zmianami zachodzącymi w turystyce w czasie pandemii COVID-19.

Abstract: COVID-19 pandemic has influenced the lives of many Polish citizens. The changes have been visible particularly in tourist services. The aim of the paper is to present how specific elements of the structure of tourist traffic (both tourists and one-day visitors) changed due to COVID-19 pandemic in Podkarpackie Voivodeship in 2020 and 2021. The argumentation is based on comparison of the results of two research measurements conducted in 2020 and 2021 within the same methodology. The first edition took place in situation of temporary loosening of the restriction, while in 2021 the government's pandemic policy had a completely different character (tourism was possible without any major restrictions). Lockdown and related restrictions resulted in more intensive domestic tourism in 2020, which was implemented in situation of uncertainty and with focus on health security. Loosening the restrictions and milder pandemic policy in 2021 had consequences in return to pre-pandemic patterns of tourism. The results may be useful for institutions responsible for tourism policy in the region and for entrepreneurs from the tourism industry, as well as for scientists interested in changes taking place in tourism during COVID-19 pandemic.

Słowa kluczowe: COVID-19; ruch turystyczny; Polska; województwo podkarpackie

Keywords: COVID-19; Podkarpackie Voivodeship; Poland; tourist traffic

Otrzymano: 18 lutego 2022

Received: 18 February 2022

Zaakceptowano: 14 kwietnia 2022

Accepted: 14 April 2022

Sugerowana cytacja / Suggested citation:

Gierczak-Korzeniowska, B., Szpara, K., Stopa, M. (2022). Zmiany w ruchu turystycznym w czasie pandemii COVID-19 na przykładzie województwa podkarpackiego. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 36(2), 159–176. doi: <https://doi.org/10.24917/20801653.362.10>

WSTĘP

Pandemia COVID-19 wpłynęła na życie wielu Polaków. W sposób szczególny zmiany były widoczne w usługach turystycznych. Jest to zrozumiałe, ponieważ turystyka bardzo szybko reaguje na wszelkie zagrożenia, zarówno o charakterze przyrodniczym, jak i pozaprzyrodniczym. Przejawia się to zazwyczaj w zmianach wielkości i struktury ruchu turystycznego.

Zbieg okoliczności sprawił, że planowane od dłuższego czasu na lato 2020 r. cykliczne badania ruchu turystycznego w województwie podkarpackim przypadły na czas pandemii COVID-19. Był to sezon, który zdecydowanie nie odpowiadał normom właściwym dla turystyki w tym regionie. Istniało ryzyko, że w planowanym wówczas testowaniu narzędzia – połączonym z pilotażowymi badaniami – przeszkodzi niska frekwencja turystów. Podjęto zatem decyzję o przeprowadzeniu ich w trzech powiatach, charakteryzujących się według GUS największym ruchem turystycznym: bieszczadzkim, leskim i w mieście Rzeszów. W 2021 r. przeprowadzono już pełne badania.

Przyjęta metodologia cyklicznych badań ruchu turystycznego w województwie podkarpackim zakłada monitorowanie cech społeczno-demograficznych oraz opinii na temat walorów turystycznych województwa podkarpackiego w trzech typach powiatów: o największym, przeciętnym i najmniejszym w skali województwa rocznym ruchu turystycznym (mierzonym według oficjalnych danych statystycznych dostępnych w BDL GUS). W artykule przedstawiono wybrane wyniki badań dotyczące wyłącznie powiatów o największym ruchu turystycznym i porównano dane z lat 2020 i 2021.

Zgromadzone dane uzupełniają oficjalną statystykę GUS, która dostarcza wielu ważnych i cennych informacji, jednak pozwala jedynie szacować wielkość ruchu turystycznego¹. Nie daje więc odpowiedzi na pytania o strukturę tego ruchu i opinie respondentów na temat regionu. Badania ruchu turystycznego pozwalają tę wiedzę znacznie pogłębić.

Celem artykułu jest pokazanie zmian wybranych elementów struktury ruchu turystycznego (turystów i odwiedzających jednostkowych) w czasie pandemii COVID-19 w województwie podkarpackim w 2020 i 2021 r.

Prezentowanie wyników mogą być przydatne dla instytucji odpowiedzialnych za prowadzenie polityki turystycznej w regionie, dla przedsiębiorców z branży turystycznej, a także dla naukowców zainteresowanych zmianami zachodzącymi w turystyce w czasie pandemii COVID-19.

¹ Autorzy używają sformułowania „szacunek”, ponieważ dane GUS obejmują ruch turystyczny mierzony wyłącznie w obszarze bazy noclegowej, a pomijają ruch związany z atrakcjami turystycznymi. Niestety nie uwzględniają one całej bazy noclegowej, a wyłącznie obiekty oferujące 10 lub więcej miejsc noclegowych. Ponadto nie obejmują odwiedzających jednostkowych.

RUCH TURYSTYCZNY A PANDEMIA COVID-19

W wyniku rozprzestrzeniania się pandemii COVID-19 turystyka – jako jedna z gałęzi wielu gospodarek narodowych – odniosła duże straty (Ozili, Arun, 2020). Liczni autorzy już wcześniej ostrzegali przed możliwością wystąpienia kryzysu pandemicznego dotykającego społeczeństwo i turystykę na dużą skalę (Abukhalifeh, Faller., Ahmad, Tadros, 2018; Scott, Gössling, 2015; Rossello, Santana-Gallego, Awan, 2017). F.M. Burkle (2006) przekonuje, że związki między pandemią a podróżami mają fundamentalne znaczenie dla zrozumienia bezpieczeństwa zdrowotnego i globalnych zmian. Bezpieczeństwo indywidualne stanowi zazwyczaj jedno z głównych kryteriów wyboru miejsca docelowego podróży w celach turystyczno-wypoczynkowych i jest elementem triady: atrakcyjność – bezpieczeństwo – koszt (Bernaś, Pujer, 2014).

Po ogłoszeniu 14 marca 2020 r. stanu zagrożenia epidemicznego w Polsce została ograniczona działalność związana z prowadzeniem obiektów noclegowych i miejsc krótkotrwałego zakwaterowania, jak również działalność w zakresie leczenia uzdrowiskowego. Wprowadzone ograniczenia spowodowały znaczny – ponad 60% – spadek liczby turystów korzystających z noclegów w turystycznych obiektach noclegowych już w marcu 2020 r. W kwietniu spadki zarówno liczby turystów, jak i udzielonych im noclegów w porównaniu z analogicznym miesiącem poprzedniego roku wynosiły ponad 90%. Natomiast w miesiącach lipiec, sierpień i wrzesień liczba turystów była mniejsza odpowiednio o 31%, 24% i 33%, a liczba udzielonych noclegów – o 29%, 19% i 27% w porównaniu z wartościami z roku poprzedniego. W ciągu całego 2020 r. z turystycznych obiektów noclegowych skorzystało 18,8 mln turystów, tj. o 49% mniej niż rok wcześniej. Turystów krajowych było mniej o 43%, a zagranicznych – o 70% (GUS, 2020).

Warto dodać, że pierwszym krajem dotkniętym przez pandemię COVID-19 były Chiny i to właśnie tamtejsza turystyka jako pierwsza odczuła negatywne konsekwencje izolacji i obostrzeń (Ayittei i in., 2020). Podobna sytuacja miała miejsce w wielu regionach we Włoszech. W marcu 2020 r. w Rzymie anulowano prawie 90% rezerwacji w hotelach i biurach podróży, natomiast na Sycylii wskaźnik ten wyniósł 80% (Folinas, Metaxas, 2020). Zauważalny spadek rezerwacji do Las Vegas od lutego 2020 r. odnotowały linie Southwest Airlines w USA (Ren, 2020). Podobną sytuację potwierdziły w marcu i kwietniu linie Virgin Atlantic w odniesieniu do Cypru (Tornos, 2020).

Inercję w ruchu turystycznym można uzasadnić obowiązującymi restrykcjami i ograniczeniami, które zakładały wyeliminowanie kontaktu osobistego pomiędzy uczestnikami ruchu turystycznego, co w znacznym stopniu uniemożliwiło podejmowanie podróży oraz wstrzymało turystykę (Sigala, 2020). Do grupy ważkich uwarunkowań, które miały bezpośredni wpływ na funkcjonowanie światowego sektora turystycznego, należy zaliczyć m.in. zamykanie granic państwowych, wstrzymanie ruchu lotniczego i ograniczenie przemieszczania się ludzi w ściśle określonych celach (służbowych, zdrowotnych; Wells i in., 2020). Z dużą dozą prawdopodobieństwa można przyznać zatem, że branża będzie przez wiele lat odbudowywać się po stratach poniesionych w wyniku dwu- czy nawet trzyletnich ograniczeń w ruchu i w wyniku innych obostrzeń (Jędrzejowska, Wróbel, 2020; Mirchandani, 2020).

CHARAKTERYSTYKA BADANYCH POWIATÓW

Województwo podkarpackie znajduje się w południowo-wschodniej części Polski. Zajmuje powierzchnię 17 846 km² i w 2019 r. było zamieszkane przez 2 127 200 mieszkańców (*Województwo podkarpackie*, 2020). Graniczy z Ukrainą i Słowacją, a na terenie Polski sąsiaduje z województwami małopolskim, lubelskim i świętokrzyskim. W jego południowej części znajdują się Karpaty, a na północy i północnym wschodzie – Kotlina Sandomierska i fragment Roztocza (Kondracki, 2001; Richling i in., 2021).

Bogate walory środowiska przyrodniczego oraz interesujące dziedzictwo kulturowe pogranicza stwarzają dogodne warunki do rozwoju funkcji turystycznej. W 2019 r. w województwie podkarpackim działalność prowadziły 652 turystyczne obiekty noclegowe, które dysponowały 35 705 miejscami noclegowymi, a 27 431 z nich było całorocznymi. W 2019 r. z bazy noclegowej skorzystało 1 297 039 turystów (w tym 144 118 obcokrajowców), którym udzielono 3 602 108 noclegów (w tym 279 053 obcokrajowcom). W 2020 r. – ze względu na pandemię i związane z nią obostrzenia – liczba turystów korzystających z bazy noclegowej zmalała do poziomu z 2011 r. i wyniosła 710 300 osób (w tym 44 800 obcokrajowców; *Turystyka na Podkarpaciu w 2020 r.*, 2021). Jednak rzeczywista wielkość i struktura ruchu turystycznego mogą się różnić od przytoczonych powyżej informacji, ponieważ dane GUS nie uwzględniają obiektów noclegowych mających mniej niż 10 miejsc noclegowych. Ponadto GUS nie ujmuje w swych statystykach odwiedzających jednodniowych. Ruch turystyczny koncentruje się w górskiej części województwa, szczególnie w Bieszczadach Zachodnich i Górach Sanocko-Turczańskich. W ujęciu administracyjnym największy ruch turystyczny jest notowany w powiatach bieszczadzkim i leskim oraz w stolicy województwa – w Rzeszowie (rycina 1).

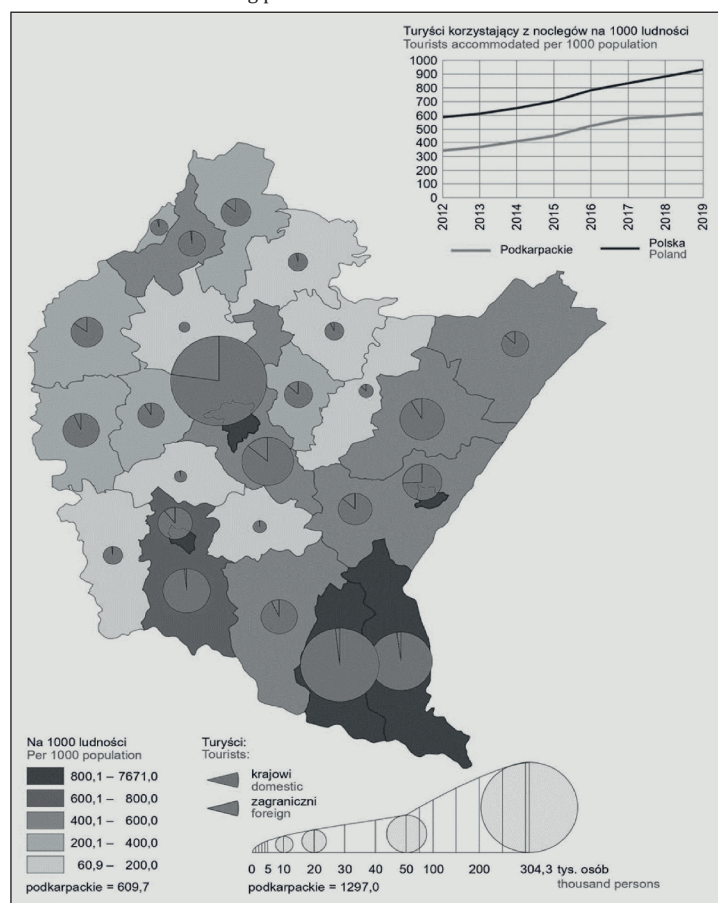
Powiat bieszczadzki zajmuje powierzchnię 1139 km². W 2019 r. był zamieszkały przez 21 664 osoby. Na jego terenie zlokalizowano 72 turystyczne obiekty noclegowe, co daje mu drugą lokatę w województwie (*Powiat bieszczadzki*, 2020). Powiat leski zajmuje powierzchnię 835 km². W 2019 r. był zamieszkały przez 26 441 osób. Zlokalizowano na jego terenie 183 turystyczne obiekty noclegowe, co zapewnia mu pierwszą pozycję w województwie (*Powiat leski*, 2020).

W południowej części obu powiatów znajdują się Bieszczady Zachodnie (Wysockie; Szpara, Łanczont, Chabudziński, 2021). Unikatowe walory przyrodnicze Karpat Wschodnich objęto ochroną m.in. w Bieszczadzkim Parku Narodowym – największym górskim parku narodowym w Polsce. Wraz z innymi obszarami chronionymi na terenie Polski, Słowacji i Ukrainy park ten tworzy Międzynarodowy Rezerwat Biosfery „Karpaty Wschodnie” (Winnicki, Zemanek, 2009). Od północy z Bieszczadami graniczą góry Sanocko-Turczańskie, gdzie najważniejszą atrakcją turystyczną stanowi zbiornik zaporowy na rzece San – Jezioro Solińskie. Jest to największy pod względem objętości zbiornik na terenie kraju. Oba mezoregiony fizycznogeograficzne tworzą najpopularniejszy na terenie województwa region turystyczny. Dominują w nim formy turystyki aktywnej (w tym górska turystyka piesza; Rut, 2002; Widak, 2020) oraz wypoczynkowej (w tym turystyka wiejska; Szpara, 2011), a także różne formy aktywności związanych z wypoczynkiem nad wodą. Unikatowe walory przyrodnicze i kulturowe, w tym wpisane na listę UNESCO, stwarzają doskonałe warunki dla turystyki krajoznawczej (Durydiwka, 2011; Szpara, 2016).

Miasto Rzeszów zajmuje powierzchnię 126 km². W 2019 r. było ono zamieszkane przez 196 208 osób. Zlokalizowano na jego terenie 46 turystycznych obiektów

noclegowych, co daje mu czwartą lokatę w województwie (*Miasto Rzeszów*, 2020). Rzeszów znajduje się w centralnej części województwa podkarpackiego, na granicy Pogórza Karpackiego i Kotliny Sandomierskiej (Ćwik i in., 2021). Ma bardzo dobre położenie komunikacyjne, na skrzyżowaniu ważnych tras międzynarodowych prowadzących na Słowację i Ukrainę, przy autostradzie i linii kolejowej. Nieopodal znajduje się nowoczesny port lotniczy Rzeszów-Jasionka (Szpara, 2010). Walory turystyczne miasta są interesujące, lecz ustępują wielu innym miejscom w regionie. Jest to natomiast największy ośrodek administracyjny, akademicki i gospodarczy w województwie podkarpackim (Sobala-Gwosdz, 2005), związany m.in. z Doliną Lotniczą (Radomska, 2011). Szczególnie charakterystyczne dla miasta są różne formy turystyki biznesowej (w tym indywidualne podróże służbowe, turystyka kongresowa; Cichocka, Krupa, 2019), a także fanoturystyka czy turystyka zabawy. Dużym zainteresowaniem wśród odwiedzających jednodniowych cieszą się centra handlowo-usługowe (Gierczak-Korzeniowska, Szpara, Stopa, 2021).

Rycina 1. Osoby korzystające z turystycznych obiektów noclegowych w województwie podkarpackim na 1000 mieszkańców według powiatów w 2019 r.

Źródło: *Rocznik Statystyczny Województwa Podkarpackiego 2020*, Urząd Statystyczny w Rzeszowie, <https://rzeszow.stat.gov.pl/publikacje-i-foldery/roczniki-statystyczne/rocznik-statystyczny-województwa-podkarpackiego-2020,5,17.html>

METODYKA BADAŃ

Prezentowane w artykule dane pochodzą z dwóch badań ruchu turystycznego przeprowadzonych przez Podkarpacką Regionalną Organizację Turystyczną w województwie podkarpackim w 2020 i 2021 r. Oba badania zrealizowano w okresie letnim, z wykorzystaniem tego samego narzędzia (chodzi nie tylko o metodę i technikę badania, lecz także o ten sam kwestionariusz pytań). Co więcej, w celu możliwie dokładnego uchwycenia zmian w regionalnym ruchu turystycznym, jakie wywołała pandemia COVID-19 i związane z nią restrykcje i obostrzenia, zestawiono ze sobą dane pozyskane w obu latach pomiarowych w dokładnie tych samych powiatach (i bardzo podobnych miejscach pomiarowych). Ponadto wykorzystano dane Głównego Urzędu Statystycznego dotyczące ruchu turystycznego za lata 2019 (*Turystyka w 2019 r.*, 2020) i 2020 (*Turystyka na Podkarpaciu w 2020 r.*, 2021).

Badanie zostało zrealizowane na podstawie założeń i wytycznych zawartych w *Metodologii cyklicznych badań ruchu turystycznego w województwie podkarpackim* (Szpara, Gierczak-Korzeniowska, Stopa, 2020), precyzyjnie określających kształt i zawartość kwestionariusza, przebieg każdego pomiaru, a także dobór miejsc pomiarowych i próby badawczej. Kwestionariusz rozpoczynał się od pytań demograficznych i pytań o fakty, związanych z organizacją pobytu w województwie podkarpackim. W drugiej części respondenci oceniali walory turystyczne województwa podkarpackiego (wypoczynkowe, krajoznawczo-przyrodnicze, pozaprzyrodnicze i specjalistyczne). W sumie kwestionariusz zawierał 33 pytania: jednokrotnego i wielokrotnego wyboru, otwarte i półotwarte, a także pytania tabelaryczne – mierzące ponad 290 zmiennych.

Odrębnym wyzwaniem było zapewnienie losowości i reprezentatywności próby badawczej. Reprezentatywność dla ogólnowojevodzkiego ruchu turystycznego osiągnięto w ten sposób, że w swoich głównych założeniach próba ma charakter warstwowo-kwotowy. Przyjęto trzy podstawowe warstwy, czyli powiaty o najwyższym, średnim i najniższym notowanym przez GUS ruchu turystycznym w latach poprzednich (czyli liczbie udzielonych noclegów turystycznych, BDL). Zarówno w 2020, jak i 2021 r. do pierwszej kategorii należały powiaty: bieszczadzki, leski oraz Rzeszów. Tu należy dodać, że w 2020 r. sezon turystyczny został znacząco skrócony – do dwumiesięcznego okresu wakacyjnego (lipiec–sierpień), głównie ze względu na zamknięcie branży turystycznej w związku z COVID-19. To z kolei sprawiło, że wzrosło ryzyko, iż nie zostaną zrealizowane założone liczebności pomiarów w powiatach o mniejszym ruchu turystycznym. Dlatego też podjęto decyzję o zrealizowaniu badania wyłącznie w trzech powiatach o największym ruchu turystycznym.

Kwotowość próby badawczej oznaczała z kolei, że dla każdej warstwy i każdego powiatu wchodzącego w daną warstwę (do każdej warstwy kwalifikowano po trzy powiaty) określono stałą minimalną liczbę pomiarów. W określeniu liczebności podstawowym założeniem było to, że dla prób powyżej 1000 pomiarów błąd pomiarowy spada poniżej progu 5%, aczkolwiek większe liczebności nie modyfikują znacząco poziomu tego błędu, natomiast istotnie zwiększają koszty realizacji samego badania. Przy liczebnościach oscylujących wokół 1500–1800 pomiarów wykorzystuje się analizy statystyczne.

W ramach każdego powiatu komisja ekspertów (osoby pracujące w branży turystycznej, przewodnicy, pracownicy naukowcy zajmujący się turystyką) powoływana przez Podkarpacką Regionalną Organizację Turystyczną wskazywała do 5 lokalizacji, w których były prowadzone badania. Były to przede wszystkim lokalne atrakcje turystyczne

i miejsca szczególnie dobrze rozpoznawane i chętnie odwiedzane przez turystów. W przypadku gdy zrealizowanie zakładanej liczby pomiarów w danym miejscu było niemożliwe, należało przeprowadzić badania w bazie noclegowej w promieniu 10 km od wskazanego przez ekspertów miejsca pomiarowego.

Losowość próby została zapewniona przez dwa założenia. Po pierwsze, pomiędzy dniami pomiarowymi musi wystąpić przerwa (w 2020 r. była ona pięciodniowa – ze względu na pandemię i skrócony sezon turystyczny, w 2021 r. wynosiła już ona 25 dni). Co więcej, badania były przeprowadzone w dwóch dniach roboczych oraz dwóch dniach weekendu. Tym samym uniknięto kumulacji turystów w danym miejscu pomiarowym ze względu na jakieś miejscowe wydarzenie, co mogłoby przełożyć się na uzyskane wyniki. Po drugie, ankieterzy realizujący badanie w terenie byli dokładnie instruowani, że do badania zapraszają co 15. osobę, która mija ich w danym miejscu pomiarowym (oczywiście po zweryfikowaniu jej statusu turystycznego). Tym samym dzięki zastosowanym rozwiązaniom próba badawcza każdorazowo ma charakter warstwowo-kwotowo-losowy.

Warto dodać, że badanie w 2020 r., które zostało wykonane na 948 respondentach, miało charakter pilotażu, aczkolwiek przeprowadzono je według opisanych powyżej procedur, testując ich przejrzystość i efektywność. Jedynym ograniczeniem, o którym wspomniano wcześniej, była obawa o brak turystów w powiatach o mniejszym ruchu turystycznym, przez co zdecydowano się zrealizować pilotaż jedynie w powiatach bieszczadzkim, leskim i Rzeszowie. W badaniu w 2021 r. wzięły udział w sumie 1823 osoby. Jednak edycja ta została zrealizowana na pełnej próbie ogólnowojewódzkiej, co oznaczało, że pomiary prowadzono także w sześciu innych powiatach. Na potrzeby prezentowanych w artykule analiz wybrano jedynie te pomiary, które ponownie przeprowadzono w powiatach bieszczadzkim, leskim i Rzeszowie – łącznie były to 604 pomiary.

W konsekwencji uzyskano dwa duże pomiary, zrealizowane w tych samych powiatach województwa podkarpackiego – powiatach, które, jak wynika z zaprezentowanej charakterystyki, koncentrują największy ruch turystyczny w województwie – według tych samych wytycznych, za pomocą dokładnie tego samego narzędzia pomiarowego, w bardzo podobnym okresie czasu, czyli letnim sezonie wakacyjnym. Z tej perspektywy jedyną różnicą jest to, że w 2020 r. ruch turystyczny znajdował się zdecydowanie w cieniu pandemii COVID-19 i walki z nią, był też ograniczony przez liczne restrykcje, podczas gdy w 2021 r. ruch turystyczny odbywał się w sytuacji przynajmniej częściowego społecznego oswajania pandemii. Zestawienie ze sobą wyników obu edycji dla wspomnianych trzech powiatów umożliwia udzielenie odpowiedzi na pytanie o zmiany w ruchu turystycznym w czasie pandemii COVID-19 w odniesieniu do województwa podkarpackiego. Prezentowany opis wykracza poza statystyczne zestawienia oficjalnych danych Głównego Urzędu Statystycznego, ukazując demograficzne i świadomościowe czynniki leżące u podstaw konkretnych decyzji turystycznych.

Wyniki badań

Jednym z najważniejszych wyzwań w badaniu ruchu turystycznego jest identyfikacja zarówno odwiedzających jednodniowych, jak i turystów. Podział na te dwie kategorie podróży jest istotny w sytuacji ograniczonego ruchu turystycznego zewnętrznego (przyjazdy z innych regionów Polski lub spoza granic kraju), bowiem na znaczeniu zyskuje ruch wewnętrzny, lokalny potencjał odwiedzających, często właśnie jednodniowych. Nie mniej istotna w procesie gromadzenia danych jest analiza relacji pomiędzy tymi

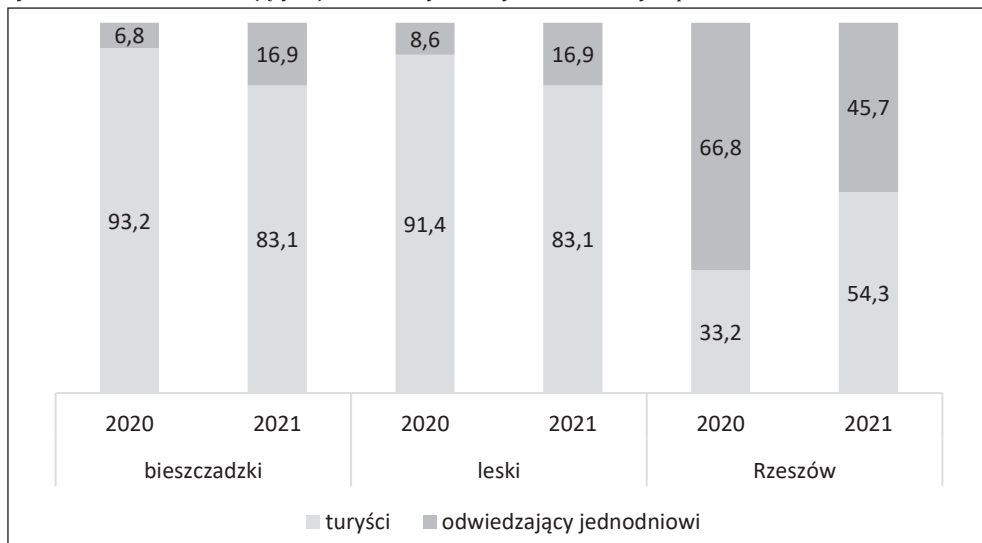
dwoma kategoriami odwiedzających – w wymiarze ilościowym (proporcji pomiędzy tymi kategoriami), motywów przyjazdu, form realizowanego pobytu, ocen poszczególnych składowych oferty turystycznej i lojalności konsumenckiej. Przeprowadzone w 2020 i 2021 r. w okresie letnim badania umożliwiły sprawdzenie, czy i w jaki sposób zmienił się profil cech społeczno-demograficznych badanych, ich sposoby podróży, organizacja wyjazdu i wydatki z tym związane.

Struktura ruchu turystycznego i realizacja pobytu

Uwzględniając kategorię podróżnych w analizowanych powiatach (bieszczański, leski, Rzeszów) w badanych latach, należy zauważyć, że w 2020 r. spośród 946 ankietowanych aż 694 osoby (73,4%) stanowili turyści, a 252 osoby (26,6%) – odwiedzający jednodniowi. Turyści stanowili zdecydowaną większość w powiatach bieszczadzkim (93,2%) i leskim (91,4%), natomiast w Rzeszowie dominowali odwiedzający jednodniowi (66,8%). W 2021 r. nastąpiły pewne zmiany. Spośród 601 respondentów 442 osoby (73,5%) stanowili turyści, a 159 osób (26,4%) – odwiedzający jednodniowi. W powiatach bieszczadzkim i leskim pojawiło się więcej odwiedzających jednodniowych (16,9%), a mniej turystów (83,1%). W Rzeszowie liczba zarówno odwiedzających jednodniowych, jak i turystów była zbliżona, jednak w przeciwieństwie do roku 2020 w 2021 r. w powiecie rzeszowskim dominowali turyści – stanowili 54,3% (rycyna 2).

Powyższe dane dotyczące wyboru konkretnej lokalizacji (w tym przypadku powiatu) wśród danej kategorii podróżnych zwracają uwagę na kilka kwestii. Po pierwsze, w 2020 r. jako cel wyjazdu częściej wybierano miejsca oddalone od skupisk ludzkich. Szczególnie w wypadku pobytów z noclegiem pożądanym był wypoczynek aktywny w odosobnieniu, na łonie natury (często tereny górzyste i lesiste). Po drugie, częściej decydowano się na wyjazdy z minimum jednym noclegiem, zatem dominowali w tych regionach turyści. Odwiedzający jednodniowi w 2020 r. chętniej odwiedzali powiat rzeszowski. Krótkie

Rycina 2. Procent odwiedzających jednodniowych i turystów w badanych powiatach w 2020 i 2021 r.

Źródło: opracowanie własne

wypadki, będące swego rodzaju odskocznią od codzienności i mające na celu spotkania się ze znajomymi, były charakterystyczne dla ludzi młodych. Rok 2021 i poluzowanie obostrzeń, a co za tym idzie większa swoboda i możliwości związane z przemieszczaniem się spowodowały powrót turystów do miast (Rzeszów).

W 2020 r. wśród turystów w analizowanych powiatach najliczniejszą grupę stanowiły osoby między 18 a 25 rokiem życia (33,2%), natomiast w 2021 r. – osoby między 31 a 35 (29,3%). W odniesieniu do odwiedzających jednodniowych różnic nie zidentyfikowano, zarówno w 2020 (71,6%), jak i w 2021 r. (59%) przeważały osoby młode, w przedziale między 18 a 25 rokiem życia.

Jedną z bardzo ważnych kwestii charakteryzujących pobyt turystów i odwiedzających jednodniowych jest długość trwania wyjazdu. Ma to bezpośrednie przełożenie na liczbę noclegów oraz pozostałe wydatki, które ponoszą przyjeżdżający. Odwiedzający jednodniowi, określając swój czas pobytu, mieli do wyboru trzy możliwości: 1–3 godziny, 4–6 godzin i 7–12 godzin. Najwięcej badanych, 56,7%, wybrało trzeci przedział czasowy, tj. pobyt od 7 do 12 godzin, na drugim miejscu (32,9%) znalazł się przedział od 4 do 6 godzin, a jako ostatni (10,3%) najkrótszy przedział, czyli od 1 do 3 godzin. Z kolei turyści przebywający w badanych powiatach w 2020 r. najczęściej decydowali się na pobyt liczący 14 i więcej noclegów (30,7%), a 30,3% deklaroowało pobyt obejmujący od 5 do 6 noclegów. Dużą grupę – 30% – stanowili turyści, którzy na terenie województwa spędzili od 7 do 13 noclegów. Pozostali, czyli 5,3%, przeznaczili na pobyt od 1 do 2 noclegów, a 3,6% turystów wskazało od 3 do 4 noclegów (tabela 1). Deklaracje dłuższego pobytu w województwie można wyjaśnić m.in.: wiosennym ograniczeniem ruchu turystycznego, niepewnością związaną z możliwością późniejszego wyjazdu, ograniczeniem podróży zagranicznych i chęcią zrealizowania dłuższego wypoczynku na terenie kraju.

Tabela 1. Poziom deklarowanych wydatków ponoszonych przez turystów podczas pobytu w województwie podkarpackim oraz długość pobytu

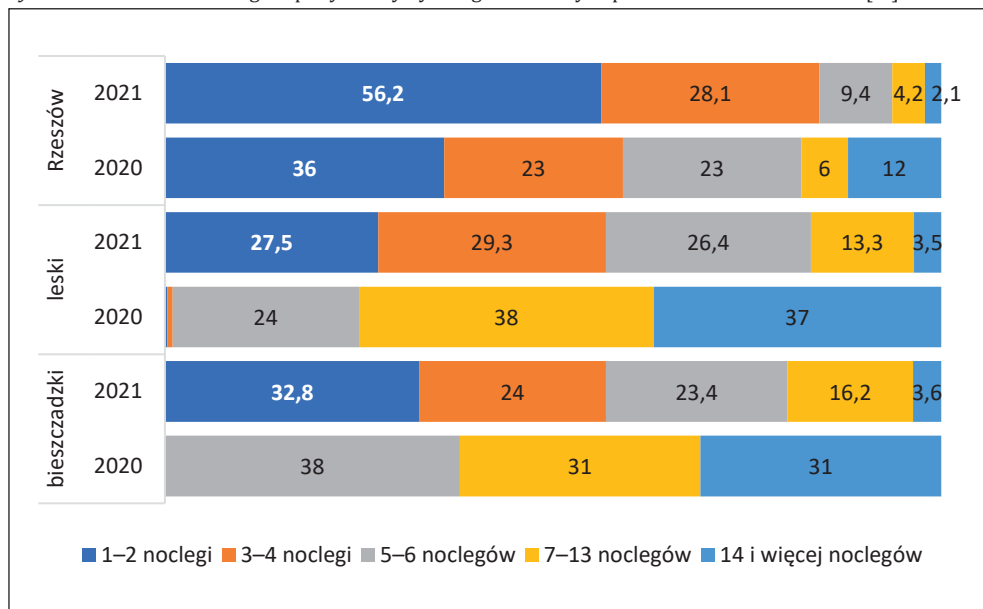
Zmienna wynikowa	2020	2021	Istotność statystyczna (p-value)
Deklarowana długość pobytu w celach turystycznych	średnio dłuższy pobyt (6–7 noclegów i więcej)	średnio krótszy pobyt (2–4 noclegi, nie dłużej niż 5–6 noclegów)	0,000
Deklarowana kwota przeznaczona na cały pobyt turystyczny	przeciętnie 2000 zł	przeciętnie więcej niż 1000 zł, ale nie więcej niż 2000 zł	0,000

Źródło: opracowanie własne

W 2021 r., w przeciwieństwie do roku 2020, największą popularnością wśród turystów cieszyły się pobyty obejmujące od 1 do 2 noclegów (31,9%). Na drugim miejscu znalazły się pobyty od 3 do 4 noclegów (26,2%). Trzecie miejsce to pobyty od 5 do 6 noclegów (20,8%). Kolejne na liście były pobyty od 7 do 13 noclegów (12%). Turyści w 2021 r. najrzadziej wybierali pobyty liczące 14 i więcej noclegów. W przypadku odwiedzających jednodniowych najwięcej badanych – 46,4% – wybrało pobyt od 7 do 12 godzin (rycina 3).

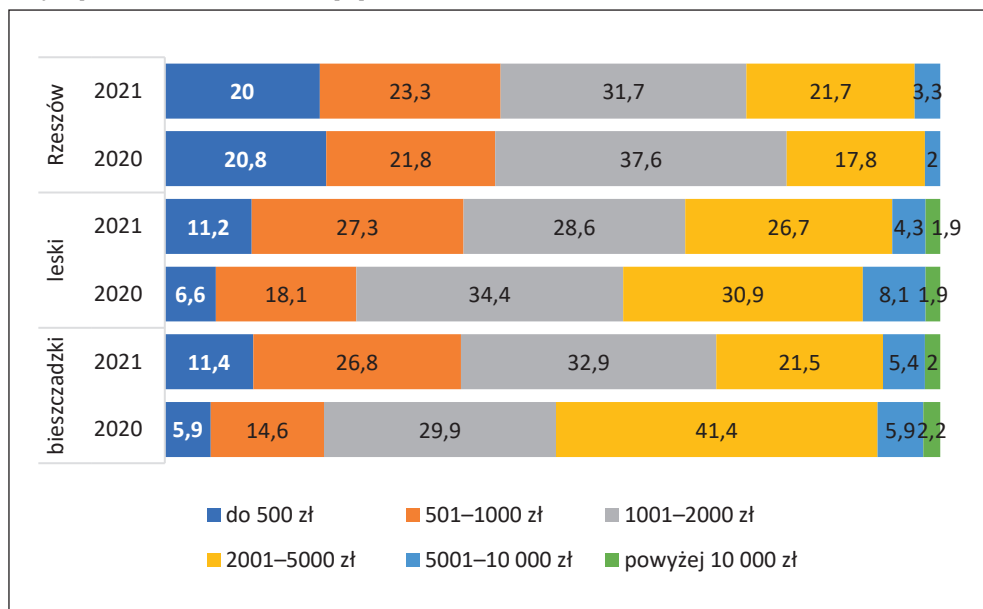
Zmianie w badanych latach uległa także kwota, jaką turyści przeznaczali na pobyt w omawianych powiatach. W 2020 r. przeszło 82% turystów zadeklarowało wydatki znajdujące się w trzech przedziałach kwotowych, między 501 a 5000 zł, przy

Rycina 3. Deklarowana długość pobytu turystycznego w badanych powiatach w 2020 i 2021 r. [%]

Źródło: opracowanie własne

Rycina 4. Deklarowany przedział, w którym mieści się cała kwota przeznaczona na pobyt turystyczny w badanych powiatach w 2020 i 2021 r. [%]

Źródło: opracowanie własne

czym najczęściej wskazywany był przedział od 2001 do 5000 zł (33,3%). W przedziale 1001–2000 zł znalazło się 32,1% badanych, a 16,7% turystów wydało kwotę pomiędzy 501 a 1000 zł. W przypadku odwiedzających największą grupę (73%) stanowiły osoby, których wydatki podczas pobytu znalazły się w pierwszym przedziale kwotowym – czyli nie przekroczyły one 500 zł.

W 2021 r. (rycina 4) w omawianych powiatach najwięcej turystów zadeklarowało wydatki znajdujące się w trzech przedziałach kwotowych, między 501 a 5000 zł, przy czym najczęściej wskazywany był przedział od 1001 do 2000 zł (25,8%). W przedziale 501–1000 zł znalazło się 22,2% badanych, a 19,9% turystów wydało kwotę pomiędzy 2001 a 5000 zł. W przypadku odwiedzających jednodniowych największą grupę (50,3%) stanowiły osoby, których wydatki podczas pobytu znalazły się – podobnie jak w 2020 r. – w przedziale od 101 do 500 zł.

Analiza wydatków obu kategorii podróży pozwoliła na sformułowanie kilku spostrzeżeń. Po pierwsze, bardzo duża część respondentów w 2021 r. odmówiła podania danych dotyczących środków finansowych, jakie przeznaczyci na podróż. Po drugie, w przeciwieństwie do roku 2020 turyści i odwiedzający jednodniowi przeznaczyci na wyjazd znacznie mniej środków. Wydaje się, że niepewna sytuacja związana z pandemią w znacznym stopniu decydowała o wydatkach podróży, choć wiele wskazuje na to, że przyjazd do województwa podkarpackiego w 2021 r. był dla licznych odwiedzających jednym z wielu wyjazdów, nie najważniejszym i nie najdłuższym.

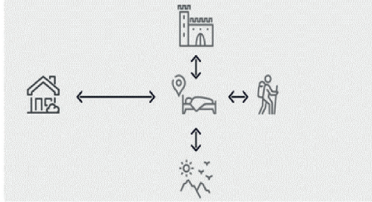
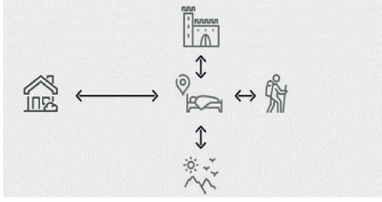
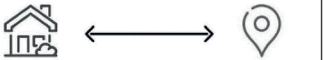
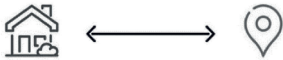
Preferowane modele ruchu turystycznego

Analizując ruch turystyczny w badanych powiatach województwa podkarpackiego, zapytano respondentów o najbliższy im model przemieszczania się i pobytu w regionie. Ankietowani wybierali spośród kilku przedstawień graficznych. Zaproponowane modele w założeniu uwzględniają pełną trasę podróży turysty oraz odwiedzającego, od momentu jej rozpoczęcia aż do zakończenia. Modele nie kategoryzują podróży na tych, którzy są mieszkańcami regionu, i tych, którzy są spoza województwa. Kategoria podróży sprzyja większemu różnicowaniu modeli przestrzennego ruchu turystycznego. Nocleg, który w tym przypadku jest obligatoryjnym aspektem podróżowania, stwarza znacznie większe możliwości wyboru kierunków i tras podróży w przeciwieństwie do odwiedzających jednodniowych.

W przypadku odwiedzających jednodniowych zarówno w 2020 jak i w 2021 r. najczęściej wybierany był model podróży do jednego miejsca pobytu bez noclegu (tabela 2). W 2020 r. w powiecie leskim, bieszczadzkim i mieście Rzeszów ten wariant podróży zadeklarowało 70,6% badanych (178 wskazań), natomiast w roku 2021 – 78% (124 wskazania). Istotny w interpretacji tego zjawiska wydaje się fakt, że wśród wszystkich odwiedzających jednodniowych znaczący procent stanowili mieszkańcy województwa podkarpackiego, dla których wybór tego modelu był uzasadniony logistycznie i organizacyjnie.

Wśród kategorii podróży, jaką są turyści, w wyborze modelu podróży w badanym okresie zidentyfikowano pewne zmiany. W 2020 r. wśród turystów dominował model podróży z jednym miejscem noclegu – bazą dla jednodniowych wycieczek, 68% (472 wskazania). Poza indywidualnymi preferencjami można domniemywać, że na wybór tego modelu podyktowany był przede wszystkim sytuacją związaną z pandemią wirusa SARS-CoV-2, która w znaczącym stopniu zdecydowała o ograniczeniu przemieszczania się po regionie. Liczne obostrzenia i obawa przed zarażeniem zadecydowały o wyborze

Tabela 2. Najczęściej wybierane modele ruchu turystycznego wśród turystów i odwiedzających jednostniowych

Kategoria odwiedzającego	2020 r.	2021 r.
Turyści	1. Model podróży z jednym miejscem noclegu – bazą dla jednostniowych wycieczek Model ten charakteryzuje turystę, który zatrzymuje się na co najmniej jeden nocleg w jednym miejscu. Miejsce to stanowi bazę dla jednostniowych wycieczek w celach wypoczynkowych i/lub krajoznawczych poza miejscowością, w której znajduje się nocleg.	1. Model podróży z jednym miejscem noclegu – bazą dla jednostniowych wycieczek Model ten charakteryzuje turystę, który zatrzymuje się na co najmniej jeden nocleg w jednym miejscu. Miejsce to stanowi bazę dla jednostniowych wycieczek w celach wypoczynkowych i/lub krajoznawczych poza miejscowość, w której znajduje się nocleg. 2. Model podróży do jednego miejsca pobytu z noclegiem (1 lub więcej) Model ten odnosi się do turysty, którego celem podróży jest jedno miejsce. W miejscu tym turysta zatrzymuje się na co najmniej jeden nocleg w celach wypoczynkowych i/lub krajoznawczych. 3. Model podróży do kilku miejsc pobytu z noclegami Model ten opisuje turystę, który w czasie swojego wyjazdu odwiedza kilka miejsc, w których zawsze nocuje. W wybranych miejscowościach wypoczywa i/lub zwiedza.
Odwiedzający jednostniowi	1. Model podróży do jednego miejsca pobytu bez noclegu Model ten odnosi się do odwiedzającego jednostniowego, którego celem podróży jest jedno miejsce. W miejscu tym odwiedzający wypoczywa i/lub zwiedza istniejące atrakcje, ale nie korzysta z usług noclegowych.	1. Model podróży do jednego miejsca pobytu bez noclegu Model ten odnosi się do odwiedzającego jednostniowego, którego celem podróży jest jedno miejsce. W miejscu tym odwiedzający wypoczywa i/lub zwiedza istniejące atrakcje, ale nie korzysta z usług noclegowych.

Źródło: opracowanie własne

jednego docelowego miejsca podróży, z ewentualnymi wycieczkami po okolicy. Zauważalne zmiany w zachowaniu i wyborze modelu przemieszczania się turystów zaobserwowano w 2021 r. Sposób organizacji pobytu turystów uległ wyraźnej dywersyfikacji. Pojawiły się trzy modele:

1. Model podróży z jednym miejscem noclegu – bazą dla jednodniowych wycieczek – 35,1% (155 wskazań).
2. Model podróży do jednego miejsca noclegowego – 26,5% (117 wskazań).
3. Model podróży do kilku miejsc pobytu z noclegami – 16,3% (72 wskazania).

Nie bez znaczenia pozostały wciąż aktualne obawy o bezpieczeństwo i zdrowie podróżujących, które przełożyły się na częstszy wybór jednego miejsca docelowego. W 2021 r. turyści wykazywali się większą odwagą w wyborze kierunków podróży i organizacji pobytu. Pewien rodzaj oswojenia z pandemią, szczepienia oraz wymogi sanitarne sprzyjały bardziej zróżnicowanej eksploracji turystycznej województwa. Warto dodać, że najczęściej wykorzystywanym środkiem transportu w realizacji omówionych modeli podróży był samochód.

Sylwetka turysty i odwiedzającego jednodniowego w 2020 i 2021 r.

Turystą w analizowanych powiatach województwa podkarpackiego w 2020 r. była najczęściej osoba młoda z wykształceniem wyższym. Dominowały kobiety, a większość turystów to pracujący na umowie o pracę. Źródłem wiedzy o atrakcjach województwa w przeważającej grupie turystów był internet. Głównym celem pobytu była turystyka aktywna, w tym szczególnie wycieczki piesze, a także wycieczki rowerowe, żeglarstwo i kajakarstwo. Uwzględniając potrzeby i motywacje oraz cechy społeczno-demograficzne wśród turystów, można wskazać dwa główne segmenty podróżujących: „aktywną rodzinę” oraz „zainteresowanego i aktywnego spacerowicza”. Rok 2021 przyniósł pewne zmiany (tabela 3). Wśród turystów większość stanowili mężczyźni, częściej też region odwiedzały osoby nieco młodsze. Znaczną część stanowili turyści nieposiadający dzieci i podróżujący z osobą towarzyszącą. Zmianie uległ również rodzaj obiektu noclegowego – w 2021 r. dominował hotel i pensjonat. Ewolucji uległy segmenty podróżujących. Pierwszy segment to „turyści wyjeżdżający dla odpoczynku aktywnego, uprawiania sportu, nawet amatorsko”, drugi segment to „turysta indywidualny, przyzwyczajony do komfortu, młody i wymagający”, trzeci segment to „wypoczywające rodziny”. Świadomość celów przyjazdu pozwala zidentyfikować charakter podróży, który w tym przypadku był zdominowany przez aktywny wypoczynek oraz poznawanie kultury regionu, co zainteresowania turystyką kulinarną i zabytkami.

Tabela 3. Profil turysty i odwiedzającego jednodniowego w 2020 i 2021 r.

Zmienne	2020 rok		2021 rok	
	Turyści	Odwiedzający jednodniowi	Turyści	Odwiedzający jednodniowi
Płeć	kobieta – 53,6%	kobieta – 54,8%	mężczyzna – 51,1%	mężczyzna – 50,3%
Wiek	26–45 lat – 56,3%	18–25 lat – 29%	18–45 lat	18–25 lat
Wykształcenie	wyższe – 49,4%	średnie – 59,1%	wyższe – 43,9%	średnie – 52,8%
Obywatelstwo	polskie – 99,3%	polskie – 99,2%	polskie – 98,9%	polskie – 100%

Liczba dzieci	1–2 dzieci – 47,6%	nie posiada – 62,2%	nie posiada – 52,9%	nie posiada – 67,9%
Sytuacja ekonomiczna	żyjemy dobrze, nie odmawiamy sobie niczego z bieżących potrzeb i od czasu do czasu wydajemy na rozrywkę, regularnie odkładamy – 45,8%	żyjemy na średnim poziomie, pozwalamy sobie na większe zakupy kilka razy w miesiącu i udaje się nam odłożyć niewielkie kwoty – 53,2%	żyjemy dobrze, nie odmawiamy sobie niczego z bieżących potrzeb i od czasu do czasu wydajemy na rozrywkę, regularnie odkładamy – 49,8%	żyjemy na średnim poziomie, pozwalamy sobie na większe zakupy kilka razy w miesiącu i udaje się nam odłożyć niewielkie kwoty – 43,4%
Główny cel pobytu	turystyka aktywna – 87,9%	turystyka aktywna – 62,3%	turystyka aktywna – 67,2%	turystyka aktywna – 38,2%
Sposób zorganizowania pobytu	we własnym zakresie z wykorzystaniem innych metod – 70,9%	we własnym zakresie z wykorzystaniem innych metod – 95,2%	we własnym zakresie z wykorzystaniem innych metod – 81,9%	we własnym zakresie z wykorzystaniem innych metod – 96,9%
Uczestnicy pobytu	rodzina i osoby spokrewnione – 47,3%	z osobą towarzyszącą – 32,2%	z osobą towarzyszącą – 36%	z osobą towarzyszącą – 50,9%
Wykorzystywany środek transportu	samochód osobowy – 84,4%	samochód osobowy – 89,3%	samochód osobowy – 80,3%	samochód osobowy – 81,8%
Miejsce noclegu	pensjonat – 18,2%; domki turystyczne – 14,1%	–	hotel – 23,8%; pensjonat – 19,7%	–

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Szpara, Gierczak-Korzeniowska, Stopa, 2020; Szpara, Gierczak-Korzeniowska, Stopa, 2021

Odwiedzający jednodniowy w 2020 r. to człowiek bardzo młody, w wieku 18–25 lat, posiadający wykształcenie średnie. Ponad połowę odwiedzających jednodniowych stanowiły kobiety. Pochodziły głównie z województwa podkarpackiego. Większość to pracujący na podstawie umowy o pracę i nieposiadający dzieci. Są to osoby mieszkające głównie na wsi lub w mieście od 10 do 50 tys. mieszkańców. Ich źródłem wiedzy o atrakcjach województwa są zazwyczaj własne doświadczenia oraz internet. Głównym celem pobytu jest turystyka aktywna, w tym szczególnie piesze wycieczki, a także wycieczki rowerowe, wędkarstwo i kajakarstwo oraz jazda konna. Uwzględniając potrzeby i motywacje oraz cechy społeczno-demograficzne wśród odwiedzających jednodniowych, można powiedzieć, że dominującym segmentem byli „uczący się i studenci – poszukiwacze relaksu”. W odniesieniu do tej kategorii podróżujących rok 2021 przyniósł zmianę – wzrosła liczba mężczyzn, którzy zdecydowali się odwiedzić region. Wśród odwiedzających jednodniowych dominującym segmentem byli „młodzi ludzie zorientowani na rozrywkę i aktywność”. Znaczną część tej grupy stanowili uczący się studenci, co w pewnym sensie wpłynęło na budżet, który zdecydował o wyborze tylko jednej atrakcji lub jednego miejsca pobytu.

PODSUMOWANIE

Rok 2020 przyniósł globalną pandemię COVID-19, a w konsekwencji niemożliwe do przewidzenia zmiany w turystyce. Obostrzenia sanitarne, tzw. lockdown, a także obawy o zdrowie i życie znacząco wpłynęły na turystykę, w tym na wielkość i strukturę ruchu

turystycznego. Potwierdziły to badania pilotażowe przeprowadzone na terenie województwa podkarpackiego w 2020 r. W roku 2021 turystom wciąż towarzyszyła niepewność związana z rozwojem i sytuacją branży turystycznej. Z dużą dozą ostrożności wybierano kierunki podróży i sposób podróżowania (dominowały modele z jednym miejscem docelowym). Potrzebie zrekompensowania czasu utraconego za sprawą kilku-miesięcznego lockdownu towarzyszyła niechęć spowodowana koniecznością borykania się z wymaganiami dotyczącymi certyfikatów szczepień lub negatywnych testów na obecność wirusa.

Badania przeprowadzone na terenie województwa podkarpackiego w 2020 i 2021 r. pokazały zmiany, jakie towarzyszą zachowaniom ludzi w warunkach ograniczonego bezpieczeństwa i obaw o własne życie. Im obawa jest większa, a możliwość podróżowania niewielka, tym bardziej oczywisty jest wybór własnego kraju i najbliższego regionu. Sytuacja ta uległa zauważalnej zmianie, gdy poczucie bezpieczeństwa wzrosło. W badanym okresie zaobserwowano następujące zmiany w ruchu turystycznym:

- Okres obostrzeń i lockdownu w 2020 r., a także niepewność na globalnym rynku turystycznym sprawiły, że krajowy turysta skoncentrował się na realizowaniu głównego pobytu turystycznego w Polsce, co przełożyło się na dłuższe pobyty w województwie podkarpackim. Zyskały na tym przede wszystkim powiaty charakteryzujące się największym ruchem turystycznym, zdecydowanie zaś straciły pozostałe destynacje.
- W pandemicznym 2020 r. pobyt turystyczny w województwie podkarpackim mógł pełnić funkcję głównego wyjazdu wypoczynkowego w roku dla większości badanych turystów.
- W 2021 r. pobyt w województwie podkarpackim pełnił funkcję jedynie wyjazdu uzupełniającego, jednego z wielu, krótszego i z mniejszym budżetem.
- Do województwa podkarpackiego w 2021 r. zawitał turysta nieco młodszy, bardziej wymagający i mniej skory do dłuższych i droższych pobytów.
- Powrót do stanu przedpandemicznego oznacza powrót województwa podkarpackiego do kategorii drugiego czy trzeciego wyboru w rankingu atrakcyjności turystycznej.
- Rok 2021 pokazał, że zwiększony ruch w województwie podkarpackim był wyłącznie chwilową konsekwencją zmiany zewnętrznych warunków. W sytuacji braku ograniczeń w ruchu międzynarodowym polscy turyści nadal najchętniej realizują główny wypoczynek poza granicami kraju albo w województwach nadmorskich i w województwie małopolskim.
- Lockdown tylko na chwilę zmienił konsumpcję usług turystycznych (głównie w związku z zakazem wyjazdów zagranicznych).
- Zmianie uległ charakter podróży. W 2021 r. wśród podróżnych zauważono większą skłonność i odwagę w eksploracji regionu, co znalazło potwierdzenie w wyborze modelu ruchu turystycznego.

Literatura

References

- Abukhalifeh, A., Faller, E., Ahmad, A., Tadros, S. (2018). Current Issue in Tourism: Diseases Transformation as a Potential Risks for Travellers. *Global and Stochastic Analysis*, 5, 7, 341–350.
- Ayittei, F., Ayittei, M., Chiwero, N., Kamasah, J., Dzuovor, C. (2020). Economic impacts of Wuhan 2019-nCoV ON China and the world. *Journal of Medical Virology*, 92, 473–475.

- Bank Danych Lokalnych / Turystyczne obiekty noclegowe i ich wykorzystanie / Turystyczne obiekty noclegowe – wskaźniki.
- Bernaś, B., Pujer, K. (2014). Bezpieczeństwo i zagrożenia w turystyce. *Zeszyty Naukowe WSB we Wrocławiu*, 15, 2, 223–243.
- Burkle, F.M. (2006). Globalization and disasters: Issues of public health State capacity and political action. *Journal of International Affairs*, 59, 231–265.
- Cichocka, I., Krupa, J. (2019). Turystyka biznesowa w usługach hotelarskich Rzeszowa. W: J. Krupa, K. Szpara (red.), *Problemy ochrony środowiska przyrodniczego i kulturowego Pogórza Dynowskiego w aspekcie zrównoważonego rozwoju turystyki*. Dynów: Związek Gmin Turystycznych Pogórza Dynowskiego, 137–153.
- Ćwik, A., Szpara, K., Kraż, P., Łanczont, M., Ziąja, W., Chabudziński, Ł. (2021). Pogórze Środkowobeskidzkie (513.6). W: A. Richling, J. Solon, A. Macias, J. Balon, J. Borzyszkowski, M. Kistowski (red.), *Regionalna geografia fizyczna Polski*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, 497–508.
- Durydiwka, M. (2011). Dziedzictwo kulturowe jako czynnik rozwoju funkcji turystycznej – na przykładzie gmin bieszczadzkich. *Prace Geograficzne*, 125, 37–61.
- Folinas, S., Metaxas, T. (2020). Tourism: The Great Patient of Coronavirus COVID-2019, *Munich Personal RePEc Archive Paper*, 99666, 1–14.
- Gierczak-Korzeniowska, B., Szpara, K., Stopa, M. (2021). Regional tourism during the COVID-19 pandemic: Losses, missed opportunities and new developments for the tourism industry. *Turyzm [Tourism]*, 31(2), 65–86. Doi: <https://doi.org/10.18778/0867-5856.31.2.04>.
- Główny Urząd Statystyczny. (2020). Baza danych kultura-turystyka. Pobrano z: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/kultura-turystyka-sport/turystyka/> (dostęp: 10.04.2022).
- Jędrzejowska, K., Wróbel, A. (2020). Wielki lockdown i deglobalizacja: wpływ pandemii COVID-19 na gospodarkę światową. *Rocznik Strategiczny*, 21, 1–26.
- Kondracki, J. (2001). *Geografia regionalna Polski*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Miasto Rzeszów. (2020). *Statystyczne Vademecum Samorządowca*. Urząd Statystyczny w Rzeszowie.
- Mirchandani, R. (2020). Five Global Issues to Watch in 2021, United Nations Foundation. Pobrano z: <https://unfoundation.org/blog/post/five-global-issues-to-watch-in-2021/> (dostęp: 17.10.2021).
- Ozili, P.K., Arun, T. (2020). Spillover of COVID-19: Impact on the Global Economy. *SSRN Electronic Journal*, 10.
- Powiat bieszczadzki. (2020). *Statystyczne Vademecum Samorządowca*. Urząd Statystyczny w Rzeszowie.
- Powiat leski. (2020). *Statystyczne Vademecum Samorządowca*. Urząd Statystyczny w Rzeszowie.
- Radomska E. (2011). Ocena funkcjonowania klastra Dolina Lotnicza. *Zarządzania Zmianami*, 1, 1–23.
- Richling, A., Solon, J., Macias, A., Balon, J., Borzyszkowski, J., Kistowski, M. (red.). (2021). *Regionalna geografia fizyczna Polski*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Rocznik Statystyczny Województwa Podkarpackiego. (2020). *Urząd Statystyczny w Rzeszowie*. Pozyskano z: <https://rzeszow.stat.gov.pl/publikacje-i-foldery/roczniki-statystyczne/rocznik-statystyczny-województwa-podkarpackiego-2020,5,17.html>
- Rossello, J., Santana-Gallego, M., Awan, W. (2017). Infectious disease risk and international tourism demand. *Health Policy and Planning*, 32.
- Rut, J. (2002). *Turystyka aktywna w Euroregionie Karpackim*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Scott, D., Gössling, S. (2015). What could the next 40 years hold for global tourism?. *Tourism Recreation Research*, 40, 269–285.
- Sigala, M. (2020). Tourism and COVID-19: Impacts and implications for advancing and resetting industry and research. *Journal of Business Research*, 117, 312–321.
- Sobala-Gwosdz, A. (2005). *Ośrodki wzrostu i obszary stagnacji w województwie podkarpackim*. Kraków: Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Szpara, K. (2010). *Funkcjonowanie i perspektywy rozwoju Portu Lotniczego Rzeszów-Jasionka*. W: A. Panasiuk (red.), *Potencjał turystyczny – zagadnienia przestrzenne*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 569–579.
- Szpara, K. (2011). *Agroturystyka w Karpatach Polskich*. W: M. Mika (red.), *Prace Geograficzne*, zeszyt 125. Kraków: Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, 161–178.

- Szpata, K. (2016). *Rozwój ruchu turystycznego*. W: J. Wolski (red.), *Bojkowszczyzna Zachodnia – wczoraj, dziś i jutro*, t. 2. Warszawa: Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyńskiego, Polska Akademia Nauk, 445–472.
- Szpata, K., Łanczont, M., Chabudziński, Ł. (2021). Beskidy Lesiste (522.1). W: A. Richling, J. Solon, A. Macias, J. Balon, J. Borzyszkowski, M. Kistowski (red.), *Regionalna geografia fizyczna Polski*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, 533–538.
- Szpata, K., Gierczak-Korzeniowska, B., Stopa, M. (2020). *Raport z badań ruchu turystycznego w województwie podkarpackim*. Rzeszów: Podkarpacka Regionalna Organizacja Turystyczna.
- Szpata, K., Gierczak-Korzeniowska, B., Stopa, M. (2021). *Raport z badań ruchu turystycznego w województwie podkarpackim*. Rzeszów: Podkarpacka Regionalna Organizacja Turystyczna.
- Szpata, K., Gierczak-Korzeniowska, B., Stopa, M. (2020). *Metodologia cyklicznych badań ruchu turystycznego w województwie podkarpackim*, Podkarpacka Regionalna Organizacja Turystyczna. Pozyskano z: <https://podkarpackie.travel/assets/media/metodologia-cyklicznych-badan-ruchu-turystycznego-w-woj-podkarpackim-15-05-2020.pdf> (dostęp: 10.04.2022).
- Tornos, N. (2020). *Cyprus tourism hopes warmer weather would end the coronavirus crisis*. Pozyskano z: <https://www.tornosnews.gr/en/tourism-businesses/markets/39309-cyprus-tourism> (dostęp: 7.03.2021).
- Turystyka na Podkarpaciu w 2020 r. (2021). Pozyskano z: <https://rzeszow.stat.gov.pl/dla-mediow/informacje-prasowe/turystyka-na-podkarpaciu-w-2020-roku,268,1.html> (dostęp: 10.03.2021).
- Turystyka na Podkarpaciu w 2020 r. (2021). Informacja prasowa, Urząd Statystyczny w Rzeszowie.
- Turystyka w 2019 r. (2020). Główny Urząd Statystyczny. Pozyskano z: <https://rzeszow.stat.gov.pl/publikacje-i-foldery/sport-turystyka/turystyka-w-2019-roku,6,1.html> (dostęp: 10.04.2022).
- Wells, C.R., Sah, P., Moghadas, S.M., Pandey, A., Shoukat, A., Wang, Y., Wang, Z., Meyers, L.A., Singer, B.H., Galvani, A.P. (2020). Impact of international travel and border control measures on the global spread of the novel 2019 coronavirus outbreak. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 117(13), 7504–7509.
- Widak, L. (2020). Zrównoważone trasy rowerowe typu „singletrack”. *Karpacki Przegląd Społeczno-Kulturalny*, 4(43), 22–23.
- Winnicki, T., Zemanek, B. (2009). *Przyroda Bieszczadzkiego Parku Narodowego*. Ustrzyki Dolne: Wydawnictwo Bieszczadzkiego Parku Narodowego.
- Województwo podkarpackie. (2020). *Statystyczne Vademecum Samorządowca*. Urząd Statystyczny w Rzeszowie.

Beata Gierczak-Korzeniowska, dr, pracownik naukowo-dydaktyczny Katedry Ekonomiki i Zarządzania, Instytut Ekonomii i Finansów na Uniwersytecie Rzeszowskim. Specjalizuje się w badaniach gospodarki turystycznej, ze szczególnym uwzględnieniem transportu lotniczego. Jej zainteresowania dotyczą także zagadnień kulturowych aspektów przedsiębiorczości, zwłaszcza *benchmarking* i *benchlearning* w kontekście zarządzania przedsiębiorstwem. Współautorka koncepcji metodologii cyklicznych badań ruchu turystycznego w województwie podkarpackim na zlecenie Podkarpackiej Regionalnej Organizacji Turystycznej.

Beata Gierczak-Korzeniowska, PhD, researcher and lecturer in the Department of Economics and Management, Institute of Economics and Finance, University of Rzeszów. She specialises in tourism economy research, with particular emphasis on air transport. She is also interested in the issues of cultural aspects of entrepreneurship, especially benchmarking and benchlearning in the context of enterprise management. Co-author of the concept of the methodology of cyclical research on tourist traffic in the Podkarpackie Voivodeship, commissioned by the Podkarpackie Regional Tourism Board.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2460-2543>

Adres/Address:

Uniwersytet Rzeszowski
Instytut Ekonomii i Finansów
Katedra Ekonomiki i Zarządzania
ul. M. Źwiklińskiej 2

35–601 Rzeszów, Polska

e-mail: beatagierczak@ur.edu.pl

Krzysztof Szpara, dr, geograf, wieloletni pracownik naukowo-dydaktyczny, szczególnie zainteresowany turystyką na obszarach górskich, kierownik zespołów badawczych. Obecnie związany z Polskim Towarzystwem Geograficznym, Oddział w Rzeszowie. Przewodnik górski beskidzki i pilot wycieczek. Współautor koncepcji metodologii cyklicznych badań ruchu turystycznego w województwie podkarpackim na zlecenie Podkarpackiej Regionalnej Organizacji Turystycznej.

Krzysztof Szpara, PhD, geographer, long-term researcher and lecturer, especially interested in tourism in mountain areas; head of research teams. Currently associated with Polish Geographical Society, Rzeszów Branch. Beskidy mountain guide and tour leader. Co-author of the concept of the methodology of cyclical research on tourist traffic in the Podkarpackie Voivodeship, commissioned by the Podkarpackie Regional Tourism Board.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8384-9867>

Adres/Address:

Polskie Towarzystwo Geograficzne, Oddział w Rzeszowie

ul. 3 Maja 15

35–030 Rzeszów, Polska

e-mail: kszpara@o2.pl

Mateusz Stopa, dr, badacz, analityk i metodolog, pracuje w Instytucie Mediów i Nauk Społecznych Uniwersytetu w Stavanger w Norwegii. Kierownik i członek licznych zespołów badawczych, szczególnie zainteresowany społecznymi wymiarami rozwoju województwa podkarpackiego. Prywatny przedsiębiorca świadczący usługi badawczo-analityczne, głównie w zakresie procesów decyzyjnych i wdrażania innowacji. Współautor koncepcji metodologii cyklicznych badań ruchu turystycznego w województwie podkarpackim na zlecenie Podkarpackiej Regionalnej Organizacji Turystycznej.

Mateusz Stopa, PhD, researcher, analyst and methodologist, currently working at the Institute of Media and Social Sciences of the University of Stavanger, Norway. Manager and member of numerous research teams, particularly interested in the social dimensions of the development of the Podkarpackie Voivodeship. A private entrepreneur providing research and analytical services, mainly in the field of decision-making processes and innovation implementation. Co-author of the concept of the methodology of cyclical research on tourist traffic in the Podkarpackie Voivodeship, commissioned by the Podkarpackie Regional Tourism Board.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9286-5073>

Adres/Address:

University of Stavanger

Department of Media and Social Sciences

4036 Stavanger, P.O. box 8600, Norway

e-mail: mateusz.b.stopa@uis.no

AGNIESZKA NIEZGODA

Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Polska
Poznań University of Economics and Business, Poland

EWA MARKIEWICZ

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polska
Adam Mickiewicz University in Poznań, Poland

Produkt turystyczny w parkach narodowych – skutki pandemii COVID-19

Tourism product in national parks – effects of COVID-19 pandemic

Streszczenie: Rynek turystyczny wyjątkowo silnie zareagował na ograniczenia podróży i działalności gospodarczej, które zostały wprowadzone w celu zahamowania zachorowań w czasie pandemii COVID-19. Konsumenci, w tym turyści, z obawy o swoje zdrowie zmienili decyzje dotyczące wyjazdów wakacyjnych. Bardzo ważną okazała się wówczas oferta parków narodowych. Celem artykułu jest próba oceny zmian produktu turystycznego w polskich parkach narodowych, będących wynikiem pandemii COVID-19. Dla zobrazowania sytuacji w poszczególnych etapach restrykcji i ograniczeń uprawiania turystyki wykorzystano studium wielu przypadków działań wprowadzonych w polskich parkach narodowych. Posłużono się metodą analizy porównawczej, której efektem jest katalog przykładów działań w zakresie produktu turystycznego. Należą do nich działania, które po stronie popytu pozwoliły na rekreację i wypoczynek turystom potrzebującym w wyniku pandemii kontaktu z naturą, a po stronie podaży ujawniły kreatywność i innowacyjność w tworzeniu nowych form produktu turystycznego. We wnioskach wskazano również na fakt, że nowe, wirtualne formy produktu turystycznego mogą wspierać ochronę przyrody w parkach narodowych poprzez zwiększanie świadomości ekologicznej oraz substytucję tradycyjnego zwiedzania parków na rzecz wirtualnych form produktu turystycznego.

Abstract: The tourism market reacted extremely strongly to the travel and business restrictions that were put in place to curb illnesses during the COVID-19 pandemic. Consumers, including tourists, changed their decisions about holiday trips out of concern for their health. The offer of national parks turned out to be very important. The aim of the article is to evaluate changes in the tourist product in Polish national parks as a result of the COVID-19 pandemic. In order to illustrate the situation in the various stages of restrictions and limitations on tourism, a case study of many undertakings in Polish national parks was used. A comparative analysis method was used, resulting in a catalogue of examples of tourism product activities. These include activities that on the demand side allowed recreation and leisure for tourists who needed contact with nature as a result of the pandemic, and on the supply side revealed creativity and innovation in creating new forms of tourism product. The conclusions also indicated that new virtual forms of tourism product could support nature conservation in national parks by supporting environmental awareness and substituting traditional park tours for virtual forms of tourism product.

Słowa kluczowe: COVID-19; parki narodowe; produkt turystyczny; świadomość ekologiczna

Keywords: COVID-19; national parks; tourism product; environmental awareness

Otrzymano: 13 grudnia 2021

Received: 13 December 2021

Zaakceptowano: 23 marca 2022

Accepted: 23 March 2022

Sugerowana cytacja / Suggested citation:

Niezgoda, A, Markiewicz, E. (2022). Produkt turystyczny w parkach narodowych – skutki pandemii COVID-19. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 36(2), 177–189. doi: <https://doi.org/10.24917/20801653.362.11>

WSTĘP

Produkt turystyczny ma charakter heterogeniczny, co wynika z faktu, że po stronie popytu turystycznej występuje wiele usług odpowiadających potrzebom odwiedzających. Z kolei popyt turystyczny jest uwarunkowany licznymi czynnikami wpływającymi na wybór produktu, do których należą czynniki ekonomiczne, społeczne, demograficzne, geograficzne, a także czynniki wyjątkowe i trudne do przewidzenia (Niezgoda, 2012). Do tych ostatnich zaliczyć można z pewnością pandemię COVID-19, której skutki dotknęły światową gospodarkę, a w szczególności rynek turystyczny.

Pandemia COVID-19 w sferze wyboru produktu turystycznego spowodowała:

- substytucję zewnętrzną – dochodziło do niej w sytuacji, gdy potencjalni turyści chcieli zrezygnować z zakupu dóbr i usług turystycznych na rzecz innych form wypoczynku,
- substytucję wewnętrzną – zachodziła wówczas, gdy mimo pandemii turyści zmieniali swoje decyzje w kwestii wybranego produktu turystycznego na rzecz innej oferty turystycznej (Niezgoda, Markiewicz, Kowalska, 2021).

Jak wskazują Dziedzic i Skalska (2012) substytucja wewnętrzna występuje wtedy, gdy wybrany region turystyczny będzie dla konsumenta wystarczająco atrakcyjny.

Atrakcyjność turystyczna wielu obszarów w Polsce opiera się na wyjątkowych walorach przyrodniczych. Ustawa o Ochronie Przyrody z dnia 16 kwietnia 2004 r. wymienia formy ochrony przyrody, z których najwyższą stanowią parki narodowe (rozdział 2. art. 6, poz. 1). Według ustawy udostępnianie parków narodowych ma umożliwić korzystanie z nich „w celach naukowych, edukacyjnych, turystycznych, rekreacyjnych, sportowych, filmowania, fotografowania, a także w celach zarobkowych” (rozdział 2. art. 5, poz. 22). Możliwości te okazały się istotne w czasie pandemii COVID-19, kiedy zmieniły się warunki uprawiania turystyki. Wielu turystów zrezygnowało z wcześniej planowanych wyjazdów zagranicznych na rzecz pobytu w Polsce – wpłynęło to na zwiększenie liczby odwiedzających poszczególne parki narodowe (Niezgoda i in., 2020). Jednocześnie w odpowiedzi na kolejne restrykcje rządowe związane z zapobieganiem rozprzestrzenianiu się koronawirusa parki narodowe wprowadziły nowe rozwiązania w zakresie produktu turystycznego.

Celem artykułu jest próba oceny zmian produktu turystycznego w polskich parkach narodowych, które wynikały z wybuchu pandemii COVID-19.

WPŁYW COVID-19 NA PRODUKT TURYSTYCZNY W PARKACH NARODOWYCH

Produkt turystyczny parku narodowego to szczególny, zdeterminowany geograficznie, złożony produkt turystyczny w postaci „produktu – miejsca”. Według Kaczmarka (1995) taki produkt to wewnętrznie złożony zbiór elementów wyróżnionych ze względu na swoją konkretną lokalizację w przestrzeni, charakteryzującą się walorami turystycznymi. W ramach produktu wyróżnia się zarówno walory przyrodnicze oraz antropogeniczne danego

miejsca, jak i usługi świadczone przez różne podmioty gospodarcze obecne na terenie parku (edukacyjne, kulturowe, przewodnickie, rekreacyjne, noclegowe, gastronomiczne itp.). Do produktu turystycznego miejsca (Kaczmarek, Stasiak, Włodarczyk, 2002) zaliczyć należy również: gościnność i przychylność mieszkańców, wizerunek obszaru (powszechne stereotypy o nim) oraz ogół zdarzeń, które zajdą podczas pobytu turysty.

Parki narodowe charakteryzują się największą frekwencją wśród atrakcji przyrodniczych, tak w Polsce, jak na świecie (Liszewski, 2009; Kruczek, 2017). Jednak decyzja o objęciu ochroną danego obszaru niesie ze sobą zagrożenia ze strony turystyki (Eagles, McCool, Haynes, 2002; Butler, 2018; Niezgoda, Markiewicz, 2021). Turystyczne użytkowanie parków narodowych systematycznie wzrasta, co jest podyktowane nie tylko chęcią kontaktu z przyrodą czy poszukiwaniem wrażeń estetycznych, lecz także potrzebą wypoczynku oraz uprawiania sportów plenerowych (Holder, 1997). Jak wykazali Niezgoda i Nowacki (2020) turyści odwiedzający park narodowy nie zawsze poszukują doświadczeń związanych z naturą.

W wyniku pandemii COVID-19 i związanych z nią restrykcji rządowych wiele obiektów noclegowych, gastronomicznych i turystycznych musiało zostać zamkniętych. Ze względu na fakt, iż wiele osób – mimo zagrożenia epidemią – gromadziło się na terenach leśnych (w tym parkach narodowych), na części z tych obszarów wprowadzono zakazy wstępu. Inne parki ograniczyły swoją działalność: zamknięto punkty informacji turystycznej, obiekty muzealne, odwołano zajęcia i wydarzenia edukacyjne (Niezgoda, Markiewicz, 2021).

Na poszczególnych etapach ograniczeń społeczeństwo, spragnione kontaktu z przyrodą, masowo zaczęło odwiedzać tereny zielone, lasy i parki narodowe (Baranowska, Koprowicz, Korzeniewicz, 2021). Jednak nagły napływ turystów nie zawsze miał pozytywne skutki. W polskich parkach narodowych pojawiły się grupy odwiedzających, którzy pobyt na obszarach cennych przyrodniczo traktowali jako substytut innego wyjazdu (zagranicę, do dużych kurortów itp.) czy wręcz innej aktywności (imprezy towarzyskie, zakupy w galerii handlowej, ćwiczenia na siłowni).

Zmiany zachowań turystów dotyczyły też wyboru środków transportu i obiektów noclegowych. I tak prawie 60% Polaków wskazało chęć unikania transportu publicznego na rzecz własnego samochodu (ING, 2020). Z kolei hotele nadal były wybierane jako główne miejsce zakwaterowania, jednak ponad 50% turystów zadeklarowało chęć omijania dużych ośrodków (ING, 2020).

METODYKA BADANIA

Aby określić charakter zmian, jakie pandemia wywołała w zakresie kształtowania produktu turystycznego w parkach narodowych, autorki przeprowadziły badanie z wykorzystaniem metody studium przypadku. R. Yin (2009) rekomenduje użycie tej metody w celu znalezienia odpowiedzi na pytania mające charakter odkrywczy i skupienia się w większym stopniu na dogłębnym zrozumieniu zjawiska niż na analizie zmiennych. Metoda wielu studiów przypadku pozwala na zbadanie większego spektrum szczegółów jakościowych w różnych sytuacjach. Autorki zdecydowały się na wykorzystanie tej metody na przykładzie czterech parków narodowych: Tatrzańskiego Parku Narodowego (TPN), Karkonoskiego Parku Narodowego (KPN), Bieszczadzkiego Parku Narodowego (BPN) i Magurskiego Parku Narodowego (MPN). Podstawowe informacje o wybranych parkach narodowych podano w tabeli 1.

Tabela 1. Podstawowe informacje o wybranych parkach narodowych

Park narodowy	Rok powstania	Wielkość [ha]	Liczba turystów [tys.]
Tatrzański Park Narodowy	1947	21 197	3470
Karkonoski Park Narodowy	1959	5 951	2036
Bieszczadzki Park Narodowy	1973	29 201	691
Magurski Park Narodowy	1995	19 438	65

Źródło: dane GUS z 2020 r.

W odniesieniu do przywołanych danych posłużono się metodą analizy porównawczej. Podstawowym źródłem informacji były portale społecznościowe wybranych podmiotów (przede wszystkim Facebook). Ponadto korzystano z dokumentów parków, ich stron internetowych i poświęconych im artykułów prasowych. Na podstawie wybranych źródeł dokonano analizy jakościowej. Zakres czasowy badania obejmował okres od marca 2020 r. do października 2021 r.

WYNIKI BADAŃ

Skutkiem wprowadzonych ograniczeń w zakresie poruszania się poza miejscem zamieszkania (od 25 marca do 11 kwietnia 2020 r.; Dz.U. 2020 poz. 522) był nadmierny ruch w lasach i parkach narodowych. W mediach społecznościowych Ministerstwa Środowiska pojawił się komunikat: „Ostatnie dni pokazały, że dla zbyt wielu pokusa wiosennego spaceru była silniejsza niż nakaz #zostanwdomu. Tłumy na leśnych szlakach i parkingach to zbyt wysokie ryzyko” (Ministerstwo Środowiska, 2020). W związku z tym zdecydowano o czasowym ograniczeniu dostępu do tych obszarów (3–11 kwietnia 2020 r.; Ministerstwo Środowiska, 2020). Zgodnie z rekomendacjami Polskiej Organizacji Turystycznej w parkach narodowych podjęto działania mające na celu utrzymanie stałego kontaktu z turystą za pośrednictwem technologii teleinformatycznych (w tym internetu; POT, 2020). Jak wynika z badań BBC i Uniwersytetu Kalifornijskiego w Berkeley kontakt z naturą również w formie wirtualnej (za pomocą komputera, telewizora czy smartfona) wywołuje pozytywne emocje i ma ogromny wpływ na nasze samopoczucie: poprawia skupienie, zdolności poznawcze i umiejętności pracy zespołowej, zwiększa też poczucie szczęścia oraz zmniejsza stres i niepokój. Dzięki emocjom wywoływanym przez filmy przyrodnicze człowiek jest bardziej prospołeczny i lepiej radzi sobie ze stresem współczesnego życia (BBC, 2017). Parki narodowe włączyły się do ogólnokrajowej akcji #zostanwdomu bądź zorganizowały własne akcje internetowe promujące wirtualny kontakt (#KPNNaZostańWDomu, Głowa do Góry, #tatrypoczekają, #maguraprzyjdzieciebie). W ramach prowadzonych akcji parki narodowe podjęły działania w zakresie kształtowania produktu, do którego dostęp został ograniczony. Produkt turystyczny przeniesiono do przestrzeni wirtualnej, a internet stał się platformą komunikacji na linii konsument (turysta) – przedsiębiorstwo (park narodowy).

Szczególnie ważne były działania parków narodowych w zakresie tworzenia nowych produktów: filmów promujących bogactwo pięknej przyrody i naturalnych atrakcji turystycznych na terenie parków, warsztatów, konkursów i quizów, programów wirtualnych czy przewodników. W ten sposób osoby, które były przyzwyczajone do odwiedzania terenów cennych przyrodniczo, mogły poszerzać swoją wiedzę, a osoby, które tych terenów nie odwiedzały, mogły je poznawać. W tej drugiej grupie osób efektem pandemii mogło

być rozbudzenie zainteresowania przyrodą, jej różnorodnością i potrzebą jej ochrony oraz zachęcenie do poznania parków narodowych i odwiedzenia ich w przyszłości. Przeniesienie produktu do przestrzeni wirtualnej stało się dużym wyzwaniem dla parków i wymusiło reorganizację pracy większości zespołów pracowników. Kluczowe okazało się wzmocnienie działalności online, której skala wykorzystania, jak zaobserwowano na portalach społecznościowych badanych parków, we wszystkich podmiotach istotnie wzrosła. Największe zmiany odnotowano wśród tych parków, które odwiedza corocznie mniejsza liczba turystów. W Magurskim Parku Narodowym od marca 2020 r. do stycznia 2021 r. na portalu społecznościowym Facebook opublikowano blisko 90 filmów, podczas gdy w latach 2012–2019 było ich zaledwie 10 (<https://pl-pl.facebook.com/MagurskiPN/>, 2021). Podobnie w przypadku Bieszczadzkiego Parku Narodowego: w latach 2015–2019 na Facebooku pojawiło się nieco ponad 20 filmów, podczas gdy w samym 2020 r. było ich blisko 60 (<https://www.facebook.com/Bieszczadzki.P.N./>, 2021). Przeniesienie produktu do przestrzeni wirtualnej wiązało się z poniesieniem nowych, nieplanowanych kosztów związanych ze szkoleniami pracowników, zakupem nowych sprzętów, aplikacji i urządzeń umożliwiających pracę online (np. komputerów, laptopów, kamer, dronów; Karkonoski Park Narodowy w dobie pandemii Covid-19, 2021).

W pierwszym etapie korzystano głównie z portali społecznościowych jako najważniejszych narzędzi umożliwiających komunikację z turystami w przestrzeni wirtualnej (Markiewicz, 2013), w kolejnych etapach pojawiła się również potrzeba wypracowania nowych modeli współpracy (np. ze szkołami w ramach usługi edukacyjnej czy z partnerami samorządowymi i biznesowymi w zakresie możliwości organizacji zaplanowanych wcześniej wydarzeń, wystaw czy warsztatów; Karkonoski Park Narodowy w dobie pandemii Covid-19, 2021; Internetowy Biuletyn BdPN, 2020, 2021).

W trakcie pandemii ponownie udostępniono parki narodowe (stopniowo, począwszy od 20 kwietnia 2020 r.), choć ograniczono zakres wybranych produktów. Wynikało to z czasowych obostrzeń regulujących działalność parków narodowych (dotyczących zawieszenia działalności hoteli, muzeów i galerii sztuki oraz zakazu grupowania się powyżej pięciu osób), które objęły: obiekty noclegowe i gastronomiczne, punkty informacji turystycznej, jaskinie, zamki, muzea, latarnie morskie, wieże widokowe, ekspozycje i wybrane ścieżki przyrodnicze, place edukacyjno-sprawnościowe, ośrodki edukacyjne, place zabaw, urządzenia sportowe, wiaty dla turystów i pola biwakowe znajdujące się na terenie parków narodowych. Dodatkowo dyrektorzy parków mieli dowolność w zakresie ewentualnego zamknięcia najbardziej obleganych przez turystów szlaków. Pomimo częściowej dostępności parki narodowe kontynuowały działania w przestrzeni wirtualnej: powstawały kolejne filmy promujące walory parków, organizowano wystawy, warsztaty, szkolenia i webinary. Dodatkowo promowano rozpowszechnienie transakcji bezgotówkowych i rezerwacji online, co wpłynęło na znaczący wzrost ich popularności (np. w KPN pobieranie opłat online za wstęp do parku w badanym okresie znacząco wzrosło: w 2019 r. – 19 407, a w 2020 r. – 72 758; Karkonoski Park Narodowy w dobie pandemii Covid-19, 2021). W zakresie częściowego udostępnienia parku podmioty musiały się również zmierzyć z poniesieniem nowych kosztów w związku z wprowadzonym reżimem sanitarnym.

Kolejne etapy pandemii (od listopada 2020 r.) to okres czasowego zawieszania działalności poszczególnych obiektów na terenie parków i kontynuacji działań w zakresie kształtowania produktu w przestrzeni wirtualnej. Powstające produkty często miały charakter edukacyjny i nawiązywały do problemu nadmiernej eksploatacji parków, która

Tabela 2. Przykłady działań podjętych w parkach narodowych w przestrzeni wirtualnej

Produkt	Parki narodowe			
	Bieszczadzki PN	Karkonoski PN	Tatrzański PN	Magurski PN
Akcje internetowe	#zostanwdomu #dzikadruzynappn #rozwiązaniawprzypadzie	#KPNNaZostańWDomu #weekendBezSnieży „(nie) przetarte szlaki” #dzikadruzynappn #rozwiązaniawprzypadzie	Głowa do Góry #tatrypoczekają #dzikadruzynappn #rozwiązaniawprzypadzie	#zostanwdomu #maguraprzyjdziedociębie #dzikadruzynappn #rozwiązaniawprzypadzie
Panoramy, filmy, podcasty, wirtualne przewodniki	#zostanwdomu #bieszczadypoczekają „Wirtualny przewodnik po bieszczadzskich ekosystemach”; „Olszynka karpacza”, „Buczyna karpacza”, „Połoniny”	#KPNNaZostańWDomu #weekendbezśnieżyki Wirtualne spacer po ośrodkach edukacyjnych parku	Głowa do GÓRY #tatrypoczekają „Panoramy” #tatryodreki „Dzikim Okiem”, seria podcastów „Z miłości do gór” e-Tatry (wydawnictwo)	#maguraprzyjdziedociębie #pocztowkaszpn #jakieżatozabrać „Wirtualny bilet”
Webinary	-	Cykl webinarów	Cykl webinarów	Cykl webinarów: „U źródła”, „No chodź! Miniwebinar dla rodziców”
Wydarzenia, wystawy, warsztaty, szkolenia online	#GEST DLA Ziemi; szkolenia dla przewodników	#biegaczedlaprzyrody (Karkonoski Festiwal Biegów Chojnik), Wystawy: Drzewa Bukowca, Karkonoska kolonia artystyczna; warsztaty rękodzielnicze: Haft Zachełmiański; konkurs filmowy „(nie) przetarte szlaki”; szkolenia dla przewodników	Krakowski Festiwal Górski; VI Ogólnopolska konferencja naukowa „Przyroda Tatrzańskiego Parku Narodowego a Człowiek”; Festiwal Moc Gór 2020; 40. Turniej Wiedzy o Tatrach; konkurs internetowy „Rodzinne zagadki”	Warsztaty: ornitologiczny, zielański
Transakcje bezgotówkowe	ebilet (bdpn.eparki.pl)	ebilet (kpn.eparki.pl)	ebilet (tpn.eparki.pl) e-parkingi	ebilet (magurskipn.eparki.pl)
Produkty edukacyjne dla dzieci	Zdalne zajęcia online „Kolorowe rozmowy z mieszkańcami Bieszczadzkiego Parku Narodowego” (grupa przy facebookowym profilu) Program edukacyjny „Zostań medialnym ambasadorem Bieszczadzkiego Parku Narodowego – dzikiego królestwa rysia Pędzelka” Projekt „List do dzieci od rysia Pędzelka” Bieszczadzkie podcasty Wersja online książki „Przygoda wielka rysia Pędzelka”	Zdalne zajęcia online; zagadki; krzyżówki; konkursy; kolorowanki; „Małe Karkonosze, wierszowane opowieści”; projekt: „Piotruś i Karkonosz promują bezpieczeństwo w górach”	Zdalne zajęcia online; kolorowanki; filmy animowane; Tatrzańskie (s)myki	Zdalne zajęcia online Cykl leśnych bajek #poobiedniarebus

Źródło: opracowanie własne na podstawie mediów społecznościowych i stron internetowych wybranych parków narodowych

była wynikiem ograniczeń w zakresie wyjazdów zagranicznych i zwiększonego ruchu w ramach turystyki krajowej w czasie trwającej pandemii. To również okres, w którym stosowano hybrydowe podejście w kształtowaniu produktu turystycznego (wykorzystywano w tym zakresie przestrzeń zarówno rzeczywistą, jak i wirtualną). W tabeli 2 zaprezentowano przykłady konkretnych działań podejmowanych przez badane parki narodowe w przestrzeni wirtualnej.

Wymienione w tabeli 2 działania parków narodowych miały charakter zarówno jedno-, jak i dwukierunkowy (materiały do samodzielnego wykorzystania / konieczność interakcji przedstawicieli parków z odbiorcami). Odnosiły się przede wszystkim do:

1. Publikacji panoram, filmów, podcastów przyrodniczych i wirtualnych przewodników z aktualnościami ze świata przyrody, opowieściami o historii i kulturze regionu, ciekawostkami na temat flory i fauny parków. Przykładem jest projekt „Panoramy”, seria podcastów „Z miłości do gór” czy projekt „Dzikim okiem” w TPN, #pocztow-kazmpn w MPN i „Wirtualny przewodnik po bieszczadzskich ekosystemach”, zrealizowany w ramach projektu „O przyrodzie Bieszczadzkiego Parku Narodowego w zasięgu Internetu” w BPN.
2. Organizacji wirtualnych konkursów i quizów z nagrodami. Parki narodowe urządziły zabawy w rozpoznawanie drzew, krzewów, zwierząt, miejsc znajdujących się na terenie parków na podstawie umieszczonych w mediach społecznościowych fotografii, a także konkursy mające na celu aktywizację turystów, np. wykonanie w swojej okolicy własnej fotografii roślin, zwierząt, kamieni, umieszczenia ich na profilu i wspólne ich rozpoznawanie. Ciekawym przykładem jest konkurs filmowy „(nie)przetarte szlaki” zorganizowany przez KPN we współpracy z Parkiem Narodowym Gór Stołowych, polegający na stworzeniu filmu przedstawiającego mniej oczywiste miejsca w parkach. Celem konkursu, oprócz przedstawienia walorów przyrodniczych, była popularyzacja mniej znanych szlaków w parkach narodowych, co ma szczególne znaczenie w kontekście turystyki zrównoważonej.
3. Organizacji wydarzeń, konferencji, warsztatów, szkoleń w formie online. Ciekawym przykładem jest akcja #GESTDLAZIEMI zorganizowana przez BPN z okazji Światowego Dnia Ziemi, polegająca na zachęceniu wszystkich do zrobienia czegoś dobrego dla planety (pozбиierania śmieci na spacerze, zakręcenia wody w kranie, zgaszenia światła, które niepotrzebnie się świeci, użycia wielorazowej torby na zakupy) i umieszczenia zdjęć dobrych gestów pod wskazanym postem w mediach społecznościowych.
4. Organizacji webinarów. Przykładem może być cykl 26 webinarów w TPN czy cykle webinarów w MPN: „U źródła” (poświęconych ochronie dzikiej przyrody, prowadzonych przez wyjątkowych gości) i „No chodź!” (skierowany do osób, które szukają inspiracji do tego, jak ciekawie doświadczać przyrody z dziećmi).
5. Intensyfikacji działań z zakresu rozpowszechnienia transakcji bezgotówkowych i rezerwacji online. Na przykład BPN i MPN wprowadziły możliwość zakupu biletów online, korzystając z platformy eparki.pl, a TPN rozszerzył tę opcję zakupu na kolejne produkty, w innych przypadkach ograniczył możliwości zakupu biletów tylko do tej formy (np. parking przy Morskim Oku).
6. Modyfikacji oferty edukacyjnej dla dzieci i młodzieży. Działania w tym zakresie polegały, po pierwsze, na przygotowaniu przez przedstawicieli parków gotowych do realizacji w szkołach materiałów dla nauczycieli (wraz ze szczegółowymi instrukcjami), a po drugie – na stworzeniu przestrzeni do edukacji zdalnej. Parki

wykorzystywały dotychczasowe przestrzenie (np. media społecznościowe) oraz tworzyły specjalne przestrzenie dedykowane dzieciom i młodzieży (np. powstanie wirtualnej przestrzeni – grupy na facebookowym profilu w BPN). Ciekawe produkty, które pojawiły się w parkach w ramach edukacji zdalnej, to np. „Bieszczadzkie podcasty” w BPN, projekt #poobiednierebus w MPN, „Tatrzańskie (s)myki” w TPN czy bajka „Małe Karkonosze, wierszowane opowieści” (czytane przez dyrektora KPN). Oferta edukacyjna obejmowała również organizację wirtualnych spacerów po ośrodkach edukacyjnych znajdujących się na terenie parków (np. projekt „Wirtualny bilet w MPN”).

W czasie pandemii w parkach narodowych odnotowano wzmożony ruch turystyczny (Niezgoda i in., 2020). Na przykład Bieszczadzki Park Narodowy w roku 2020 odwiedziło w sezonie turystycznym prawie 691 tys. osób, a w jego granice wjechało 442,9 tys. pojazdów samochodowych – najwięcej w historii turystycznego udostępniania parku (Internetowy Biuletyn BdPN, 2020, 2021). Na szlaki Tatrzańskiego Parku Narodowego weszła w 2021 r. rekordowa liczba 4,6 mln osób (płacących za bilet wstępu na teren parku; <https://tpn.pl/>, 2021). W przypadku Karkonoskiego Parku Narodowego tylko w sierpniu 2020 r. odnotowano rekordową frekwencję na górskich szlakach – 340 tys. osób (Kozioł, 2020). Nadmierny ruch turystyczny w parkach narodowych, który był skutkiem m.in. ograniczeń w zakresie wyjazdów zagranicznych, wiązał się z problemem łamania zasad. Badane podmioty w swoich mediach społecznościowych wskazywały na następujące kwestie:

- nocna turystyka piesza i „skiturowa” (problem zanieczyszczania światłem i płoszenia zwierząt),
- nielegalne wjazdy rowerami na grzbiety gór, poruszanie się poza wyznaczonymi szlakami (problem zadeptywania muraw),
- nielegalne puszczanie dronów,
- różne akty wandalizmu, np. niszczenie obiektów na terenie parków,
- osoby nietrzeźwe na szlakach.

Na portalach społecznościowych wszystkich badanych podmiotów pojawiły się również informacje i zdjęcia wskazujące na problem zaśmiecania parków (także w kontekście pojawienia się nowego rodzaju zanieczyszczeń, np. maseczek). Aby zminimalizować wskazane problemy, KPN zorganizował akcję edukacyjną „Jej Wysokość Murawa”, której celem była edukacja w zakresie ochrony muraw, oraz akcję #weekendBezSniezki, która miała zachęcić do odwiedzania miejsc z dala od zatłoczonych szlaków. Ciekawym produktem KPN jest również projekt „Zatrzymaj inwazję!” i nagrany w ramach tej akcji film „Czyste Karkonosze”, promowany w mediach społecznościowych pod hasłem: „Co w góry przynosisz ze sobą wynosisz!”. TPN w ramach projektu „Śmieci?! Kto to widział?!” stworzył m.in. cykl podcastów „Z miłości do gór” oraz cykl filmów „Dzikim Okiem”. BPN zorganizował z kolei wspomnianą akcję #GEST DLA ZIEMI. Celem wymienionych projektów było podnoszenie poziomu świadomości ekologicznej i kształtowanie postaw ekologicznych społeczeństwa poprzez promowanie zasad zrównoważonego rozwoju.

Pandemia wymusiła intensyfikację działań w zakresie kształtowania produktu w przestrzeniach wirtualnych, które charakteryzuje otwartość, możliwość nieskończonej rozbudowy oraz zapewnienie nieograniczonej i nieprzerwanej komunikacji. Wpłynęła również na kreatywność i innowacyjność w zakresie kształtowania produktu w nowych warunkach. Analiza zawartości przekazu wykazała, iż wszystkie z badanych podmiotów

zintensyfikowały swoje działania w przestrzeniach wirtualnych (z wyjątkiem BPN, który nie organizował webinarów). Na szeroką skalę badane podmioty podjęły również działania w zakresie edukacji online. Na przykład KPN w czasie pandemii opublikował w mediach społecznościowych ponad 1800 postów edukacyjnych (fotografii i filmów) i przeprowadził ponad 200 zajęć edukacyjnych online (Karkonoski Park Narodowy w dobie pandemii Covid-19, 2021). Należy jednak zauważyć, iż część podjętych przez parki działań w tym zakresie nie jest kontynuowana (np. #poobiednirebus czy cykl leśnych bajek w MPN). Pandemia stała się szansą w zakresie większej inkluzywności (szersza grupa odbiorców, szersze zasięgi wydarzeń), m.in. w przypadku bajki „Małe Karkonosze” nakład wydanej wcześniej publikacji to ok. 1500 egzemplarzy, a jeden odcinek bajki to 2600 wyświetleń (Karkonoski Park Narodowy w dobie pandemii Covid-19, 2021). Zarządzający parkami narodowymi zyskali nowe umiejętności i narzędzia w zakresie kształtowania produktu. Nowe doświadczenia dają nadzieję na kontynuację działalności online w przyszłości i utrzymanie podejścia hybrydowego w kształtowaniu produktu turystycznego, co ma niezwykle istotne znaczenie z punktu widzenia jego złożoności oraz problematyki zrównoważonej turystyki w parkach narodowych.

WNIOSKI I DISKUSJA

Prognozowanie zmian wywołanych pandemią COVID-19 może opierać się jedynie na szacunkach, ponieważ na obecnym etapie specjaliści nie potrafią przewidzieć zakończenia zagrożenia epidemicznego. Okres wychodzenia z kryzysu będzie się zdecydowanie różnił w poszczególnych krajach, a efekty pandemii będą widoczne po stronie zarówno popytu, jak i podaży. Trudno określić, jak duże będą skutki epidemii, głównie ze względu na ogromny zasięg oraz fakt, iż próba historycznych przypadków jest niewielka (Sieroń, 2020). Złożoność, niepewność sytuacji kryzysowej oraz jej charakter dualny powodują, iż możliwe drogi wyjścia z kryzysu dopiero się wyłaniają, mają charakter dyskusyjny i częściowo sprzeczny (Banaszyk, Gorynia, 2020).

W artykule wykazano, że pandemia COVID-19 wpłynęła na kreowanie produktu turystycznego w parkach narodowych. Należy jednak pamiętać o różnych uwarunkowaniach charakteryzujących poszczególne polskie parki narodowe. Czynniki wpływającymi na zróżnicowany ruch turystyczny są przede wszystkim: położenie geograficzne (charakter obszaru i jego walory), dostępność komunikacyjna i infrastruktura turystyczna (umożliwiające uprawianie różnych form turystyki; Miazek, 2020), a w dobie pandemii – oferta nowego produktu turystycznego.

Jak wskazują Dziedzic i Skalska (2012) substytucja wewnętrzna na rynku turystycznym może spowodować zmiany zarówno pozytywne, jak i negatywne. Biorąc pod uwagę negatywne efekty o charakterze ekonomicznym spowodowane pandemią COVID-19, pozytywną zmianą był wzrost ruchu turystycznego w turystyce krajowej, który pozwolił na częściowe niwelowanie strat spowodowanych wcześniejszym zamknięciem.

Pojawia się jednak pytanie: czy po zakończeniu obostrzeń dotyczących ruchu turystycznego te osoby będą nadal odwiedzać tereny przyrodnicze czy wrócą do swoich dawnych nawyków? Wstępne badania pokazują, że pandemia zmieniła stosunek Polaków do ochrony środowiska. Z badań przeprowadzonych przez Publicis Media na zlecenie Funduszu Żubra w 2021 r. wynika, iż 65% badanych uważa, że ochrona przyrody zyskuje na znaczeniu, 50% respondentów twierdzi, że ich świadomość znaczenia przyrody w życiu i utrzymywaniu równowagi w naturze pojawiła się wraz z pandemią, a 75% uważa, że

skuteczniejsze metody ochrony środowiska są koniecznością, parki narodowe chronią zaś zagrożone gatunki i ich liczba powinna zostać zwiększona (NowyMarketing, 2021). Pandemia doprowadzi zapewne do znacznie powszechniejszej akceptacji technologii cyfrowych w naszym życiu, trwale zmieniając sposób, w jaki pracujemy, uczymy się, robimy zakupy czy korzystamy z rozrywki i turystyki. Mimo że po ustaniu pandemii zapewne wrócimy do wielu wcześniejszych zachowań, to po zetknięciu się z tak globalnym i egzystencjalnym zagrożeniem nasze działania mogą się stać bardziej rozważne, także w zakresie ochrony przyrody.

Ważnym skutkiem pandemii w kontekście produktu turystycznego w parkach narodowych mogą być zmiany w świadomości ekologicznej turystów. Parki narodowe są dla Polaków ważne – znajdują się na liście miejsc w Polsce, które powinien zobaczyć obcokrajowiec, aby uznać Polskę za kraj interesujący (CBOS, 2010).

Poczucie indywidualnego i społecznego bezpieczeństwa, przekładające się na podniesienie jakości zdrowia fizycznego i psychicznego, może doprowadzić do trwałego wzrostu popularności parków narodowych również w przypadku tych turystów, którzy ich przed pandemią nie odwiedzali. W dobie pandemii parki stały się bowiem ważnym źródłem przetrwania globalnego kryzysu zdrowotnego. Jak wskazują wyniki badań, istnieje bezpośredni związek między wizytami na obszarach chronionych a indywidualnym zdrowiem psychicznym i dobrostanem ludzi, co przekłada się na istotną, wcześniej nierozpoznaną wartość ekonomiczną obszarów chronionych (Kim i in., 2015). Według analiz naukowców z Australii przebywanie na obszarach zielonych podnosi poziom ogólnego zadowolenia z życia. W przypadku parków narodowych wynik ten jest nawet kilkukrotnie wyższy, co oznacza, iż pozytywny efekt nie tylko nie słabnie z kolejnymi wizytami, lecz wręcz się kumuluje (Buckley i in., 2019). Dlatego tak ważnym zadaniem staje się edukacja ekologiczna – chodzi o to, by nowi turyści nie szkodzili zadaniom ochronnym na obszarach przyrodniczo cennych.

Zakres, w jakim zmiany w nawykach turystów odwiedzających parki narodowe utrwalą się po ustąpieniu pandemii, będzie zależeć od działań podjętych w trakcie jej trwania i kontynuowanych tuż po jej zakończeniu. Nowo powstałe produkty turystyczne i działania w ramach nowych zasad promocji i obsługi ruchu turystycznego zmienią zachowania turystów (odkrycie przez te podmioty możliwości technologicznych). Produkt oferowany przez parki narodowe również się zmieni, a pewne jego elementy zostaną zmodyfikowane. Wirtualne spacerunki po parkach narodowych, wykorzystywane w czasie pandemii, będą nadal możliwe po jej ustaniu – w ten sposób mogą stanowić pierwszy punkt styczności turysty z parkiem, służyć edukowaniu turysty, który chce być przygotowany do spotkania z danym regionem. Modyfikacja może dotyczyć również oferty edukacyjnej, która w formie zdalnej będzie kontynuowana ze względu na powszechniejszą akceptację technologii cyfrowych w czasie pandemii. Podmioty podaży mogą stwierdzić, iż ze względów ekonomicznych bardziej opłaca się oferowanie części usług w postaci zdalnej.

Modyfikacja produktu parków narodowych dotyczyć też będzie podmiotów noclegowych, gastronomicznych i informacyjnych obecnych na ich terenie. Zwiększy się poziom automatyzacji oraz wykorzystania środków gwarantujących indywidualne i społeczne bezpieczeństwo, np. zmniejszenie pojemności obiektów noclegowych i gastronomicznych, rozpowszechnienie programów wirtualnych przewodników, transakcji bezgotówkowych, rezerwacji online oraz mobilnych centrów dla zwiedzających.

Literatura References

- Banaszyk, P., Gorynia, M. (2020). Pandemia COVID-19 a konkurencyjność przedsiębiorstwa. *ICAN Management Review*, 4(4), 68–73.
- Baranowska, M., Koprowicz, A., Korzeniewicz, R. (2021). Społeczne znaczenie lasu – raport z badań pilotażowych prowadzonych w okresie pandemii. *Sylwan*, 165(2). doi: <https://doi.org/10.26202/sylwan.2021005>
- BBC. (2020, 5 grudnia). Watching nature programmes makes you happier new research reveals. Pozyskano z: <https://www.bbc.co.uk/mediacentre/worldwide/2017/rhp>
- Buckley, R., Brough, P., Hague L., Chauvenet A., Fleming Ch., Roche E., Sofija E., Harris N. (2019). Economic value of protected areas via visitor mental health, *Nat Commun*, 10, 5005. doi: <https://doi.org/10.1038/s41467-019-12631-6>
- Butler, R. (2018). Sustainable Tourism in Sensitive Environments: A Wolf in Sheep's Clothing? *Sustainability*, 10(6), 1–11. doi: <https://doi.org/10.3390/su10061789>
- CBOS. (2010). Powody do dumy i wstydu dla Polaków. (oprac. M. Herrmann). Pozyskano z: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2010/K_030_10.PDF (dostęp 5.12.2020)
- Dziedzic, E., Skalska, T. (2012). *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju usług turystycznych*. Warszawa: Stowarzyszenie na Rzecz Badania, Rozwoju i Promocji Turystyki.
- Eagles, P.F.J., McCooland, S.F., Haynes, C.D. (2002). Sustainable Tourism in Protected. W: A. Philips (ed.), *Areas Guidelines for Planning and Management*. Gland: Cambridge.
- GUS. (2020). Ochrona środowiska 2020. Pozyskano z: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/srodowisko-energia/srodowisko/ochrona-srodowiska-2020,1,21.html> (dostęp 22.12.2020)
- Holder, J.S., (1997), Pattern and impact of tourism on the environment of the Caribbean. W: S. Medlik (ed.), *Managing Tourism*. Oxford: Butterworth Heinemann, 278–285.
- <https://www.bdpn.pl/> (2021, 30 października)
- <https://kpnmab.pl/> (2021, 30 października)
- <https://www.magurskipn.pl/> (2021, 30 października)
- <https://tpn.pl/> (2021, 30 października)
- <https://www.facebook.com/Bieszczadzki.P.N/> (2021, 30 października)
- <https://pl-pl.facebook.com/KarkonoskiParkNarodowy/> (2021, 30 października)
- <https://pl-pl.facebook.com/MagurskiPN/> (2021, 30 października)
- <https://pl-pl.facebook.com/TatrzańskiParkNarodowy/> (2021, 30 października)
- <https://www.instagram.com/bieszczadzkiparknarodowy/> (2021, 30 października)
- <https://www.instagram.com/tatrzańskiparknarodowy/> (2021, 30 października)
- https://www.instagram.com/karkonoski_pn/ (2021, 30 października)
- Ministerstwo Środowiska. (2020, 3 kwietnia). Pozyskano z: https://twitter.com/MinSrodowiska/status/1246078185189650434?ref_src=twsrc%5Etfw%7Ctwcamp%5Etweetembed%7Ctwterm%5E1246078185189650434%7Ctwgr%5E%7Ctwcon%5Es1_&ref_url=https%3A%2F%2Fwww.rp.pl%2Fswiat%2Fart8989331-w-polsce-zakaz-wstepu-do-lasow-i-parkow-narodowych
- ING. (2020, 22 grudnia). Raport: Wakacje 2020 – jak spędzą je Polacy? Pozyskano z: <https://media.ing.pl/informacje-prasowe/926/pr/547652/jak-polacy-spedza-lato-2020-wyniki-raportu-think-forward-initiative>
- Internetowy Biuletyn BdpN 2020. (2021, 30 października). Pozyskano z: <https://www.bdpn.pl/download.php?f=biuletyn/biuletyn2020.pdf>
- Kaczmarek, J. (1995). Propozycje działalności marketingowej w zakresie turystyki w regionie Polski środkowej. W: *Studium wiedzy o regionie łódzkim. Rozwój turystyki w regionie łódzkim*. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Kaczmarek, J., Stasiak, A., Włodarczyk, B. (2002). Produkt turystyczny. *Turystyka i Hotelarstwo – 1*. Łódź: Wyższa Szkoła Turystyki i Hotelarstwa w Łodzi, 33–54.
- Karkonoski Park Narodowy w dobie pandemii Covid-19, webinar, (2021, 24 maj).
- Kim, H., Lee, S., Uysal, M., Kim, J., Ahn, (2015). K. Nature-Based Tourism: Motivation and Subjective Well-Being. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 22, 76–96. doi: <https://doi.org/10.1080/10548408.2014.997958>

- Kozioł, M. (2020, 14 września). Rekordowa frekwencja w Karkonoszach. W sierpniu na szlaki wyszło 340 tys. turystów, na Śnieżce nawet 10 tys. osób dziennie. Pozyskano z: <https://wroclaw.wyborcza.pl/wroclaw/7,35771,26290750,rekorodwa-frekwencja-w-karkonoszach.html>
- Kruczek, Z. (2017). *Frekwencja w polskich atrakcjach turystycznych 2011–2015. Dynamika, trendy, studia przypadku*. Kraków: Proksenia.
- Liszewski, S. (2009). Przestrzeń turystyczna parków narodowych w Polsce. W: B. Domański, Kurek W. (red.), *Gospodarka i przestrzeń*. Kraków: Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, 187–201.
- Markiewicz, E. (2013). Rola społeczności wirtualnej w kształtowaniu produktu na rynku turystycznym. *Folia Turistica*, 29, 37–45.
- Miażek, P. (2020). Przyczyny zróżnicowania ruchu turystycznego w polskich parkach narodowych. *Turyzm*, 30/1, 73–86.
- Niezgoda, A. (2012). Popyt turystyczny – uwarunkowania i perspektywy rozwoju. W: B. Meyer (red.), *Popyt turystyczny: zagadnienia podstawowe. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego*. Szczecin: Wydział Zarządzania i Ekonomiki Usług Uniwersytetu Szczecińskiego, 11–25.
- Niezgoda, A., Janczak, K., Patelak, K. (2020). *Ekspertyza na temat wytycznych w zakresie zrównoważonej turystyki. Ministerstwo Rozwoju Pracy i Technologii*. Łódź: Activ Group.
- Niezgoda, A., Markiewicz, E. (2021). The effects of the COVID-19 pandemic in National Parks – diagnosis and forecast of sustainable tourism. *Studia Periegetica*, 1, 9–24. doi: <https://doi.org/10.5604/013001.0014.8727>
- Niezgoda, A., Markiewicz, E., Kowalska, K. (2021). Internal substitution in the tourism market: Effects of the Covid-19 pandemic. W: E. Mińska-Struzik, B. Jankowska (red.), *Toward the „new normal” after COVID-19 – a post-transition economy perspective*. Poznań: Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, 127–136. doi: <https://doi.org/10.18559/978-83-8211-061-6>
- Niezgoda, A., Nowacki, M. (2020). Experiencing nature: physical activity, beauty and tension in Tatras National Park. Analysis of TripAdvisor reviews. *Sustainability*, 12(2), 1–15. doi:10.3390/su12020601
- NowyMarketing. (2021, 22 listopad). Pozyskano z: <https://nowymarketing.pl/a/33462,pandemia-uwrazliwila-polakow-na-przyrode-wyniki-badan-przeprowadzonych-na-zlecenie-funduszu-zubra>
- POT. (2020, 18 listopad). Ogólne rekomendacje dla branży turystycznej i okolo-turystycznej zajmującej się turystyką krajową i przyjazdów. Pozyskano z: <https://www.pot.gov.pl/pl/covid-19/ogolne-rekomendacje-dla-branzy-turystycznej-i-okolo-turystycznej-zajmujacej-sie-turystyka-krajowa-i-pryjazdowa#r>
- Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 24 marca 2020 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu epidemii, Dz.U. 2020, poz. 522.
- Sieroń, A. (2020, 5 grudnia). Czy pandemia COVID-19 spowoduje zapaść globalnej gospodarki? Pozyskano z: <https://uni.wroc.pl/czy-pandemia-covid-19-spowoduje-zapasc-globalnej-gospodarki/>
- Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody, Dz.U. z 2020 r. poz. 55, 471, 1378.
- Yin, R. (2009). *Case study research: design and methods*. Thousand Oaks: Sage.

Agnieszka Niezgoda, dr hab., profesor UEP, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Instytut Gospodarki Międzynarodowej, Katedra Międzynarodowych Stosunków Gospodarczych. Prace doktorską i habilitacyjną obroniła w Katedrze Turystyki Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu (dziedzina: ekonomia, specjalność: ekonomika turystyki). Członek Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk oraz Rady Naukowej Wielkopolskiego Parku Narodowego, członek zarządu Polskiego Stowarzyszenia Turystyki i zarządu Stowarzyszenia Polonia – Italia w Poznaniu. Zainteresowania badawcze autorki koncentrują się wokół zachowania konsumentów na rynku turystycznym, turystyki zrównoważonej, socjologii i ekonomiki czasu wolnego.

Agnieszka Niezgoda, assistant professor at the Institute of International Business, PhD and Habilitation gained in the Department of Tourism, Poznań University of Economics and Business (field: economics, specialisation: economics of tourism). Member of the Poznań Society of the Friends of Science and the Scientific Council of the Wielkopolski National Park, member of the board of the Polish Tourism Association and the board of the Polonia-Italy Association in Poznań. Author's research interests: consumer behaviour on the tourism market, sustainable tourism, sociology and economics of leisure time.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2456-1633>

Adres/Address:

Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu
Instytut Gospodarki Międzynarodowej
Katedra Międzynarodowych Stosunków Gospodarczych
al. Niepodległości 10
61-875 Poznań, Polska
e-mail: agnieszka.niezgoda@ue.poznan.pl

Ewa Markiewicz, dr, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Nauk Geograficznych i Geologicznych, Katedra Turystyki i Rekreacji. Absolwentka Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu (specjalność: polityka i ekonomika turystyki), doktor nauk ekonomicznych. Adiunkt w Katedrze Turystyki i Rekreacji Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Zainteresowania badawcze autorki dotyczą zachowań konsumentów na rynku turystycznym w dobie globalizacji, zrównoważonej turystyki, *sharing economy*, psychologii miejsca.

Ewa Markiewicz, graduate of the Poznań University of Economics and Business (specialisation: tourism policy and economics), PhD in economic sciences. Assistant professor in the Department of Tourism and Recreation, Adam Mickiewicz University in Poznań. Author's scientific interests: consumer behaviour on the tourism market in the era of globalisation, sustainable tourism, sharing economy, psychology of place.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7600-054X>

Adres/Address:

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Nauk Geograficznych i Geologicznych
Katedra Turystyki i Rekreacji
ul. Bogumiła Krygowskiego 10
61-680 Poznań, Polska
e-mail: ewa.markiewicz@amu.edu.pl

MARCIN OLSZEWSKI

Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Polska
Poznań University of Economics and Business, Poland

Odporność start-upów na kryzys wywołany przez pandemię COVID-19. Przykład branży turystycznej

Start-ups' resilience to the crisis caused by the COVID-19 pandemic. The case of tourism industry

Streszczenie: Branża turystyczna należy do sektorów najbardziej dotkniętych skutkami pandemii COVID-19. W wyniku pandemii część podmiotów została zmuszona do zakończenia swojej działalności, jednak dla niektórych z nich sytuacja ta okazała się szansą na wzrost i rozwój. Niniejszy artykuł ma dwa główne cele. Pierwszy z nich to synteza wniosków płynących z badań dotyczących funkcjonowania start-upów oraz ich odporności na kryzysy. Drugim jest wskazanie kierunków badań nad skutkami kryzysu wywołanego pandemią COVID-19 dla start-upów działających w branży turystycznej. W artykule zaprezentowano autorską typologię start-upów w turystyce oraz przedstawiono wyniki dotychczasowych prac poświęconych tym podmiotom. Wnioski z przeprowadzonej analizy omówiono w dwóch wątkach: start-upy jako odpowiedź na pandemię oraz warunki odporności start-upów na zjawiska kryzysowe. Badane przypadki wskazują, że okres pandemii dla turystycznych start-upów ma charakter „twórczej destrukcji”, w której dostęp do kluczowych zasobów (finansowych, relacyjnych i organizacyjnych) może umożliwić nie tylko przetrwanie, lecz także poprawę ich sytuacji. Przeprowadzona analiza pozwoliła na sformułowanie kluczowych pytań badawczych, na które odpowiedzieć powinny dalsze badania poświęcone turystycznym start-upom.

Abstract: Tourism industry has been one of the most affected by the COVID-19 pandemic. Some actors have been forced out of business, but for some the pandemic has proven to be an opportunity for growth and development. The article has two main aims. The first is to synthesize the conclusions of research regarding the operation of start-ups and their resilience to crises. The second is to identify research directions on the effects of the crisis caused by the COVID-19 pandemic on start-ups operating in tourism industry. The article presents the results of previous work on tourism start-ups and the findings of a secondary data review, which are organised into two themes: start-ups as a response to a pandemic and the effects of a pandemic on existing start-ups, coping strategies, and conditions for start-up resilience to crisis phenomena. The studied cases indicate that the pandemic period for tourism start-ups has the character of “creative destruction”, in which access to critical resources (financial, relational, and organisational) will not only enable their survival but will bring about an improvement in their situation. The analysis allowed for the development of key research questions by further studies on tourism start-ups.

Słowa kluczowe: COVID-19; odporność na kryzys; start-up; turystyka

Keywords: COVID-19; resilience to crisis; start-up; tourism

Otrzymano: 29 grudzień 2021

Recived: 29 December 2021

Zaakceptowano: 10 luty 2022

Accepted: 10 February 2022

Sugerowana cytacja/Suggested citation:

Olszewski, M. (2022). Odporność start-upów na kryzys wywołany przez pandemię COVID-19. Przykład branży turystycznej. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 36(2), 190–202. doi: <https://doi.org/10.24917/20801653.362.12>

WSTĘP

Turystyka należy do działalności gospodarczych, które zostały szczególnie dotknięte skutkami pandemii wywołanej wirusem COVID-19 (Baum, Hai, 2020; Sigala, 2020). Według danych UNCTAD (2021) załamanie się międzynarodowej turystyki w wyniku pandemii spowoduje straty w wysokości ponad 4 bilionów dolarów w światowym PKB w latach 2020 i 2021. Wyjątkowa wrażliwość turystyki na kryzysowe wydarzenia wynika z globalnej współzależności pomiędzy jej podmiotami (przedsiębiorstwami i krajami) oraz ogromnej roli, jaką odgrywa bezpieczeństwo podróży (Ritchie, 2004; Jiang, Ritchie, Verreynne, 2019).

Skala zmian i skutki wynikające z pandemii pozwalają zaklasyfikować to wydarzenie jako metaforycznego czarnego łabędzia. Jest to określenie przypisywane zdarzeniom o wielkim znaczeniu i poważnych konsekwencjach, które dramatycznie zmieniają środowisko polityczne i gospodarcze (Winston, 2020). Czarne łabędzie to także zdarzenia, które mogą stanowić szansę dla podmiotów właściwie odczytujących sygnały rynkowe i dostosowujących się do nowych warunków prowadzenia biznesu. Jest to wreszcie i takie zdarzenie, które wywołało potrzebę gruntownej zmiany sposobów uprawiania nauk ekonomicznych – w aspekcie zarówno ontologicznym, jak i epistemologicznym oraz metodologicznym (Banaszyk i in., 2021).

Zamknięcie gospodarki i znacznej części aktywności społecznej było egzogenicznym wstrząsem dla wielu podmiotów, w tym dla innowacyjnych start-upów (Kuckertz i in., 2020). Start-upy należą do przedsiębiorstw, które mają potencjalnie największe szanse na wykorzystanie szybko zachodzących zmian. Wynika to z ich cech, czyli dużej innowacyjności, ciągłej gotowości na zmiany produktu, modelu biznesowego oraz nowoczesnych technologii, będących rdzeniem ich działalności. Jak przekonuje Dalton (2020), 50 jednorożców, tj. start-up-ów wycenianych na więcej niż miliard dolarów, zostało założonych w czasie recesji po kryzysie finansowym z roku 2008. Jednocześnie są to przedsięwzięcia szczególnie narażone na wstrząsy wywołane zmianami warunków rynkowych. Dysponują one relatywnie niewielkimi zasobami i w efekcie są bardziej podatne na załamania gospodarcze niż inne podmioty. Start-upy w porównaniu z małymi i średnimi przedsiębiorstwami angażują się w działalność obciążoną wysokim ryzykiem i napotykać na ograniczenia w dostępie do tradycyjnych źródeł finansowania (OECD, 2020). Jednocześnie są to podmioty, które w niewielkim stopniu korzystają ze wsparcia oferowanego w celu przeciwdziałania negatywnym skutkom pandemii.

Dotychczasowe badania, prowadzone m.in. w Niemczech (Kuckertz i in., 2020), wskazują, że start-upy stoją w obliczu natychmiastowych i namacalnych konsekwencji wybuchu epidemii COVID-19, zwłaszcza w postaci zmniejszonej sprzedaży przy utrzymujących się kosztach stałych. W globalnym badaniu 91% start-upów wskazało, że ich biznes

został dotknięty przez pandemię (STATION F, 2020). W raporcie Polskie Startupy 2020 (Startup Poland, 2020) zauważyć można silną polaryzację w ocenie wpływu pandemii na funkcjonowanie start-upów. Aż 29% start-upów ocenia, że wpłynęła ona negatywnie na ich działalność, a jednocześnie 24% sądzi, że miała ona pozytywne oddziaływanie (Startup Poland, 2020). Do najczęściej wskazywanych negatywnych konsekwencji należą: niemożność pozyskania nowych odbiorców produktów i usług, spadek sprzedaży, mniejsza lojalność klientów, a także utrata wartościowych pracowników. Jednocześnie najczęściej wskazywane pozytywne skutki pandemii to pozyskanie nowych odbiorców oraz zauważalny wzrost sprzedaży. Ocena wpływu pandemii uzależniona jest od rodzaju rynku, na którym funkcjonują start-upy (Startup Poland, 2020). Najlepiej radzą sobie branże greentech oraz cleantech, a co za tym idzie – start-upy tworzące produkty i rozwiązania odpowiadające na ich potrzeby. W dobrej sytuacji są też podmioty zajmujące się cyberbezpieczeństwem, e-sportem, gaminigiem i branżą medyczną. Wśród segmentów rynku radzących sobie gorzej w pandemii można wskazać na start-upy oferujące usługi z zakresu HRtech i blockchain. Trudności przeżywają obecnie również takie sektory jak: foodtech, transport oraz turystyka (Startup Poland, 2020).

Celem artykułu jest jest synteza wniosków płynących z badań dotyczących funkcjonowania start-upów i ich odporności na kryzysy, a także rozpoznanie kierunków badań nad odpornością start-upów na kryzys wywołany przez pandemię COVID-19. W artykule zaprezentowano autorską typologię start-upów w turystyce oraz przedstawiono wyniki dotychczasowych prac poświęconych turystycznym start-upom. Wnioski z analizy uporządkowano następująco: start-upy jako odpowiedź na pandemię oraz warunki odporności start-upów na zjawiska kryzysowe. Przeprowadzona analiza pozwoliła na sformułowanie kluczowych pytań badawczych, na które odpowiedzieć powinny dalsze badania poświęcone temu zagadnieniu.

STARTUPY W TURYSTYCE – PRZEGLĄD BADAŃ

Zdaniem Blanka i Dorfa (2013, 19) start-up to „tymczasowa organizacja zajmująca się poszukiwaniem skalowalnego, powtarzalnego i rentownego modelu biznesowego”. Do kluczowych cech start-upów należą m.in.: niskie koszty rozpoczęcia działalności, zwiększone ryzyko w porównaniu ze standardowymi przedsięwzięciami oraz zwrot inwestycji (Łopusiewicz, 2013). W ostatniej dekadzie przedsiębiorstwa typu start-up stały się najważniejszą siłą napędową wzrostu gospodarczego (Kalogiannidis, Chatzitheodoridis, 2021), co jest efektem ich innowacyjności i zdolności wykraczania poza zwykły sposób prowadzenia działalności gospodarczej. Po uzyskaniu dojrzałości start-upy przekształcają się w „tradycyjne” przedsiębiorstwa. Do najbardziej znanych start-upów, które z sukcesem weszły w tę fazę, zaliczamy takie firmy jak: Google, Facebook, Airbnb czy Uber.

Branża turystyczna ze względu na istotną rolę nowych technologii, heterogeniczny produkt, ciągłą mobilność turystów oraz potrzebę dostarczania informacji w czasie rzeczywistym oferuje bardzo atrakcyjne warunki dla innowacyjnych przedsiębiorstw typu start-up. Trzmielek i in. (2021) opracowali typologię turystycznych start-upów, klasyfikując je do następujących grup:

- aplikacje zwiększające bezpieczeństwo podróży,
- strony internetowe i aplikacje poświęcone transportowi, które pomagają wskazywać atrakcje i wygodne środki transportu,

- aplikacje pozwalające na znalezienie towarzyszy podróży – aplikacje te mogą znajdować osoby podróżujące w to samo miejsce i korzystające z tych samych środków transportu,
- usługi concierge – aplikacje, które pomagają hotelom świadczyć dodatkowe usługi, lub aplikacje łączące społeczności świadczące usługi concierge z podróżnymi,
- aplikacje i strony internetowe do planowania podróży – takie aplikacje oferują np. planowanie podróży zgodnie z ustalonym budżetem,
- aplikacje ułatwiające łączenie podróżników z miejscami i firmami – ich zadaniem jest pomoc podróżnikom w poznaniu lokalnego życia w danym kraju / miejscu docelowym,
- aplikacje i strony dla osób niepełnosprawnych, które ułatwiają podróżowanie.

Biorąc pod uwagę turystyczny łańcuch wartości, tj. chronologiczne zestawienie etapów organizacji podróży, opracowano autorską typologię start-upów (zob. tabela 1).

Tabela 1. Typologia start-upów turystycznych na podstawie miejsca w turystycznym łańcuchu wartości

Faza	Rola start-upów (problem, który rozwiązują)	Przykład start-upów
Przed podróżą	– prezentacja atrakcyjnych miejsc – źródło inspiracji – organizacja podróży – kompletowanie pakietów usług – pomoc w przygotowaniu się do wyjazdu, np. lista rzeczy do zabrania	Getaway Pack point TripCase Visited
Podróż do i z miejsca docelowego	– poszukiwanie dogodnych połączeń – porównywanie środków transportu – zakup biletów na przejazd	Blablacar Skyscanner Fly4free E-podroznik
Zakwaterowanie	– wyszukiwanie i rezerwacja miejsc noclegowych – komunikacja z gościem – automatyzacja obsługi, prezentacja i sprzedaż usług dodatkowych	Airbnb HomeToGo WakacyjniPiraci HotelTonight Bidroom
Wyżywienie	– wyszukiwanie i rezerwacja miejsc w placówkach gastronomicznych – porównywanie lokali, dzielenie się opiniami – zamawianie jedzenia na wynos	Pyszne.pl Glovo
Transport na miejscu	– wyszukiwanie połączeń w komunikacji lokalnej (zbiorowej i indywidualnej) – zakup biletów – wynajem środków transportu	Jakdojade Bolt Lime Blinkee.city
Zarządzanie finansami	– płatność – wymiana walut	Revolut Curve
Zwiedzanie i atrakcje	– audioprzewodniki – przewodniki oparte na rozszerzonej rzeczywistości – indywidualne trasy turystyczne – prezentacja informacji o zwiedzanych obiektach – rezerwacje i zakup biletów	Foursquare Freetour GetYourGuide

Źródło: opracowanie własne

Znaczącą grupę turystycznych start-upów stanowią te, które kierują ofertę do klientów instytucjonalnych (B2B). Należą do nich dostawcy rozwiązań automatyzujących procesy związane z:

- prezentacją oferty na stronie i procesem rezerwacyjnym (np. Profitroom),
- ustalaniem cen i zarządzaniem przychodem (np. RoomPriceGenie),
- automatyzacją obsługi klienta (np. Roomio),
- badaniem klientów i budowaniem pozytywnego wizerunku (Social WiFi).

Dotychczasowe badania nad startup-ami w turystyce są nieliczne i dotyczą takich aspektów jak zastosowanie grywalizacji, identyfikacja czynników sukcesu czy możliwości pozyskania finansowania. Na przykład Mileva i in. (2021) zbadali wykorzystanie aplikacji opartych na rywalizacji i lokalizacji w miejscowościach turystycznych na przykładzie Sofii. Filieri i in. (2021) przeanalizowali turystyczne start-upy wykorzystujące sztuczną inteligencję. Z kolei Liu i in. (2021) skoncentrowali się w swoich badaniach na funduszach *venture capital* i sposobie formowania sieci powiązań z turystycznymi start-upami.

Istotnym wątkiem w badaniach nad start-upami w turystyce jest badanie źródeł ich sukcesów. Hashemi i Azari (2021) podkreślają, że czynniki sukcesów start-upów w tym obszarze mogą być istotnie odmienne od start-upów funkcjonujących w tradycyjnych przedsiębiorstwach. Zdaniem badaczy do podstawowych determinant sukcesu należą cechy założycieli i ich osobowość, cechy środowiska (tzw. ekosystemu), w którym powstaje start-up, umiejętności techniczne i menedżerskie założycieli, rozpoznanie rynku pod kątem nowego rodzaju usług i produktów, dostępność dla konsumentów i użytkowników, zasoby oraz infrastruktura techniczna (Presenza i in., 2019; Hashemi, Azari, 2021). Z badania, które prowadzili Presenza i in. (2019), wynika, że o sukcesach turystycznych start-upów decydują następujące cechy przedsiębiorców: ekstrawersja, ugodowość, pewność siebie, sumienność i otwartość na doświadczenia.

W kolejnej części zostaną zaprezentowane skutki, jakie spowodowała pandemia COVID-19 dla branży turystycznej, a także determinanty odporności przedsiębiorstw na zdarzenia kryzysowe.

ODPORNOŚĆ PRZEDSIĘBIORSTW TURYSTYCZNYCH NA ZDARZENIA KRYZYSOWE

Pandemia wywołana wirusem COVID-19 jest jednym z wielu zdarzeń kryzysowych, które dotknęło branżę turystyczną w ostatnich dekadach. Turystyka silnie ucierpiała w wyniku zamachów 11 września 2001 r. w Nowym Jorku, zamachów terrorystycznych w Europie w latach 2004 i 2005, tsunami w Azji w 2004 r. czy SARS w roku 2003. Zdarzenia te wywołały znaczące i krótkotrwałe ograniczenia w ruchu turystycznym, a badaczom pozwoliły prześledzić zjawisko zarządzania kryzysem i powrotu do normalności (Jiang, Ritchie, 2017; Ritchie, 2004).

Jednak to właśnie pandemia COVID-19 spowodowała niespotykany dotąd spadek ruchu turystycznego oraz olbrzymie straty dla podmiotów tworzących gospodarkę turystyczną (Gretzel i in., 2020). Konsekwencje pandemii dla branży turystycznej można rozpatrywać w kategoriach pierwotnych zmian ilościowych i wtórnych zmian jakościowych. Bezpośrednią konsekwencją rozprzestrzeniania się koronawirusa było ograniczenie aktywności turystycznej, wynikające z konieczności zachowania dystansu społecznego i izolacji. W efekcie ograniczeń wprowadzonych przez rządy większości państw ruch turystyczny w 2019 r. praktycznie zamarł, a w kolejnych miesiącach fluktuował w reakcji

na następujące po sobie okresy względnej normalności oraz kolejne fale intensyfikacji pandemii i związanych z tym obostrzeń.

Zmniejszenie ruchu turystycznego miało bezpośredni wpływ na branżę turystyczną na świecie i w Polsce. W pierwszym kwartale 2021 r. pierwszy raz od niemal dekady liczba podmiotów z branży turystycznej wykreślonych z rejestru KRS przekroczyła liczbę nowych firm. W tym samym okresie zawieszono działalność niemal 500 hoteli i obiektów noclegowych, o 50% więcej niż w analogicznym okresie poprzedniego roku (Mam Startup, 2021a).

Skutkiem ograniczenia ruchu turystycznego były wtórne zmiany jakościowe związane z dostosowaniem się podmiotów gospodarki turystycznej do zmieniających się oczekiwań nabywców i narzuconych ograniczeń formalnych. Obawy przed dalekimi podróżami przyniosły renesans turystyce krajowej i tzw. minipodróżom. Konieczność zachowania dystansu społecznego spowodowała zmianę oczekiwań w stosunku do miejsc noclegowych i wzrost zainteresowania obiektami typu domki kempingowe, apartamenty czy kampery. Wzrosła także popularność indywidualnych środków transportu, które umożliwiają ograniczenie kontaktów społecznych. Istotną zmianą jakościową spowodowaną przez pandemię było przyspieszenie procesów substytucji pracy za sprawą technologii. W gastronomii procesy zamawiania, płatności i dostawy były realizowane z wykorzystaniem aplikacji i stron internetowych, wzrosło także znaczenie płatności bezgotówkowych.

W kontekście wskazanych zmian istotnego znaczenia nabiera problem odporności przedsiębiorstw turystycznych (*resilience*), rozumianej jako zdolność organizacji do utrzymania i dostosowania swojej podstawowej struktury i funkcji w obliczu zakłóceń (Holling, 1973 za: Jiang, Ritchie, Verreynne, 2019). Koncepcja odporności pozwala zrozumieć, w jaki sposób organizacje turystyczne mogą skutecznie reagować i pozytywnie adaptować się do zmieniającego się otoczenia. Pforr i Hosie (2008) uważają, że zarządzanie kryzysowe powinno w szerokim zakresie dążyć do przewidzenia możliwych zdarzeń kryzysowych, które mogą wystąpić (etap przedkryzysowy), w celu zmniejszenia lub złagodzenia skutków kryzysu (faza kryzysowa) oraz szybkiego, skutecznego określenia i naprawienia szkód wyrządzonych kryzysem (faza pokryzysowa). W obecnych warunkach głębokiej niepewności istnieje potrzeba, aby przedsiębiorcy rozpoznawali zarówno istniejące ryzyko, jak i pojawiające się szanse, co pozwoli im zrozumieć zmiany społecznych i rynkowych potrzeb społeczeństwa (Ratten, 2020).

Jiang, Ritchie i Verreynne (2019) uważają, że jedną z kluczowych determinant odporności przedsiębiorstw turystycznych na zdarzenia kryzysowe są ich zdolności dynamiczne. Pozwalają one tworzyć nowe lub modyfikować już istniejące zasoby i rutyny organizacyjne, dostrzegać i wykorzystywać szanse tkwiące w otoczeniu oraz utrzymywać lub poprawiać zdolność rywalizacji w dynamicznym otoczeniu. Zdolności dynamiczne można określić jako „umiejętność integrowania, budowania i rekonfiguracji wewnętrznych i zewnętrznych kompetencji w celu sprostania szybko zmieniającemu się otoczeniu” (Teece, Pisano, Shuen 1997, 517) lub „specyficzne procesy strategiczne i organizacyjne, takie jak rozwój produktu, aliance i podejmowanie decyzji strategicznych, które tworzą wartość dla firm na dynamicznych rynkach” (Eisenhardt, Martin 2000, 1106). Dynamiczne zdolności pomagają organizacjom dostosować się do zmieniającego się otoczenia poprzez wykorzystanie rezerwowych zasobów (*slack resources*) i przekształcenie rutyn operacyjnych w celu osiągnięcia odporności na zjawiska kryzysowe (Teece, 2007). Jiang, Ritchie i Verreynne (2019) uważają, że do kluczowych kompetencji przedsiębiorstw najczęściej

zalicza się zdolności ciągłego modyfikowania rutyn operacyjnych, proaktywne zdolności uczenia się, style przywództwa organizacyjnego, tworzenie sieci oraz współpracę. Z badań prowadzonych w Niemczech wynika, że jednym z kluczowych zasobów wykorzystywanych przez start-upy w celu radzenia sobie w warunkach kryzysu wywołanego przez COVID-19 są zasoby relacyjne, które obejmowałyby przychyłność partnerów, wzajemne wsparcie w społeczności startup-owej oraz dostęp do kapitału społecznego (Kuckertz i in., 2020). Do innych kluczowych zasobów wskazywanych przez założycieli startup-ów należą zasoby finansowe, które pochodzą ze środków wewnętrznych lub są efektem ubiegania się o wsparcie rządowe lub fundusze typu *venture capital* (Liu i in., 2021).

START-UPY TURYSTYCZNE WOBEC PANDEMII ORAZ DETERMINANTY ODPORNOŚCI NA KRYZYS

Aby osiągnąć cel artykułu, należało przeprowadzić analizę z wykorzystaniem zróżnicowanych źródeł wtórnych. W kolejnej części niniejszego tekstu przedstawione zostały jej wyniki, które podzielono na dwa wątki:

- start-upy jako odpowiedź na pandemię oraz skutki pandemii dla już istniejących start-upów,
- determinanty odporności start-upów na kryzys.

START-UPY JAKO ODPOWIEDŹ NA PANDEMIE

Pandemia jest bezpośrednim impulsem do tworzenia nowych start-upów, które odpowiadały na przejawy i przyczyny kryzysu. Ze względu na fakt, że fizyczna aktywność turystyczna została ograniczona, zaspokajanie potrzeb turystycznych zostało przeniesione do rzeczywistości wirtualnej. Galerie i muzea zaoferowały możliwość wirtualnego zwiedzania (np. multimedialnemuzeum.pl, cinematicvr.pl), portale społecznościowe i nowe aplikacje zachęcały do wspominania ostatnich podróży i planowania nowych wyjazdów (np. SygicTravel, PlacesBeen). W oczekiwaniu na powrót turystów atrakcje, regiony i przedsiębiorstwa przeniosły swą aktywność do świata online, mając nadzieję na utrzymanie lub wzmocnienie relacji z potencjalnymi klientami (Gretzel i in., 2020).

Start-upy umożliwiły także rozwiązanie problemów wynikających z nowych wyzwań, które pojawiły się w obszarze turystyki, gdy podróżowanie stało się znowu możliwe. Do głównych wyzwań należą: konieczność ograniczenia bliskich interakcji międzyludzkich poprzez digitalizację (substytucję pracy za sprawą technologii), np. dzięki bezdotykowemu obsłudze płatności, konieczność monitorowania zdrowia turystów, potrzeba kontroli nowych dokumentów podróży, np. certyfikatów szczepień. W efekcie powstawały zupełnie nowe aplikacje lub aplikacje już istniejące oferowały rozwiązania, które odpowiadały na nowe problemy.

Światowa Organizacja Turystyki (UNWTO) we współpracy ze Światową Organizacją Zdrowia (WHO) ogłosiła w 2020 r. konkurs, którego celem było wyłonienie najbardziej innowacyjnych start-upów, mogących pomóc zmniejszyć negatywny wpływ pandemii koronawirusa na sektor turystyki, a także zapewniających wsparcie dla podróżnych, przedsiębiorców oraz władz (UNWTO, 2020). W efekcie otrzymano ponad 1000 zgłoszeń z ponad 100 krajów. Jednym z finalistów konkursu jest aplikacja MyStay (<https://www.gomystay.com>), stworzona z myślą o obiektach noclegowych. Aplikacja oferuje możliwości bezkontaktowego zameldowania, przekazywania ważnych informacji, wymeldowania

się i opłacenia pobytu. Dzięki zintegrowaniu z komunikatorami internetowymi umożliwia także łatwą komunikację z gośćmi. Kolejnym finalistą był start-up WeBee (<https://www.getwebee.com>). Zgodnie z założeniami twórców tej aplikacji goście hotelowi mogą zgłaszać dowolne żądania za pośrednictwem smartfonów (iOS, Android) bez potrzeby komunikacji bezpośredniej. Rozwiązanie to zapewnia odwiedzającym bezdotykowy check-in, wejście do pokoju bez klucza oraz digitalizację wszystkich treści, takich jak menu czy płatności mobilne.

Koronawirus miał też istotny wpływ na już istniejące start-upy. Część z nich nie poradziła sobie ze znacznym spadkiem popytu i musiała zakończyć działalność (Kalogiannidis, Chatzitheodoridis, 2021). Część jednak dostosowała się do nowych warunków i w efekcie nie tylko przetrwała ten czas, lecz także wykorzystała go na poprawę swojej sytuacji.

Pandemia zwiększyła poziom akceptacji technologii zarówno wśród finalnych nabywców (turystów), jak i wśród podmiotów świadczących usługi (np. hoteli). Przełamanie obaw w stosunku do technologii może mieć konsekwencje także w obszarach, które nie dotyczą bezpośrednio obsługi gości i nie wynikają z obostrzeń pandemicznych. Ogólna zmiana nastawienia w stosunku do technologii sprawi, że przedsiębiorcy będą bardziej skłonni do implementacji nowych rozwiązań w różnych obszarach funkcjonowania swojego biznesu. Tym, co wyróżnia start-upy wśród innych rodzajów działalności, jest duża gotowość do zmian. Dla start-upów zmiana, czyli zwrot (*pivot*), jest zjawiskiem naturalnym i częstym. Oznacza to, że start-upy były potencjalnie gotowe do dokonania czasami radykalnych przekształceń, polegających na modyfikacji produktu, rynku czy modelu biznesowego. Do największych beneficjentów zmian wynikających w pandemii należą start-upy związane z:

- dostawą jedzenia z restauracji (UberEats, Glovo, Bolt, Pyszne.pl),
- transportem lokalnym (Uber, Bolt),
- automatyzacją procesów obsługi gości, np. self check-in, komunikacja (iLumio, ExtraInHotel, iBeeQ),
- spotkaniami wirtualnymi, konferencjami online (Zoom, Gridaly, GoToMeeting).

DETERMINANTY ODPORNOŚCI START-UPÓW NA KRYZYS

Na potrzeby tego artykułu przeprowadzona została analiza odpowiednich publikacji, a także wywiadów z właścicielami i założycielami turystycznych start-upów, która pozwoliła na identyfikację działań oraz kluczowych zdolności i zasobów niezbędnych do przetrwania kryzysu. Uzyskane wyniki zostały przedstawione w tabeli 2.

Jak wynika z globalnego badania start-upów aż 18% podmiotów w okresie pandemii dokonało istotnej zmiany w swoim biznesie (*pivot*), a kolejne 13% rozważa taką zmianę w najbliższych sześciu miesiącach (STATION F, 2020). Badania w polskich start-upach wskazują, że ponad 1/4 firm zmieniła swój model biznesowy, dostrzegając nowe szanse wynikające z pandemii (Startup Polska, 2020).

Przykładem start-upu, który zareagował na zmiany wynikające z pandemii, jest m.in. SmartGuide (<https://www.smart-guide.org>). Aplikacja oferuje dowolnie konfigurowalne trasy, w których oprowadzanie ma charakter spersonalizowanego audio przewodnika. Pierwszym krokiem, który został podjęty przez zarządzających w momencie, gdy rozpoczął się kryzys wynikający z pandemii, była redukcja kosztów działalności o 70% (DepoVentures, 2021). Pozwoliło to na przetrwanie najtrudniejszego etapu, gdy aktywność turystyczna została zamrożona. Następnie firma odpowiedziała na nowe

Tabela 2. Działania podejmowane przez start-upy w obliczu kryzysu

Faza	Cel	Możliwe działania	Kluczowe zasoby i zdolności
Przedkryzysowa	– przeciwdziałanie potencjalnym kryzysom – gotowość na wypadek kryzysu	– pozyskanie dodatkowych zasobów – zróżnicowanie bazy klientów	– dostęp do zasobów (finansowych, technologicznych, ludzkich)
Kryzysowa	– reagowanie na kryzys – utrzymanie aktualnej pozycji – minimalizowanie strat – przetrwanie	– redukcja zatrudnienia – pozyskiwanie pomocy publicznej – pozyskiwanie nowych źródeł finansowania	– elastyczne formy zatrudnienia – dostęp do zasobów finansowych – długotrwałe kontrakty i zamówienia
Pokryzysowa	– rozwój – powrót do sytuacji sprzed kryzysu – wykorzystanie szans wynikających z kryzysu	– wprowadzenie nowych produktów – wejście na nowe rynki – zmiana profilu działalności	– zdolność odczytywania zmieniających się oczekiwań – zdolność do realizacji zmian (<i>pivotów</i>) – kompetencje technologiczne

Źródło: opracowanie własne na podstawie: DepoVentures (2021); STATION F (2020); Luden (2021); Mam Startup (2021b)

oczekiwania turystów związane z koniecznością zachowania dystansu i brakiem możliwości korzystania z dostępnych przewodników dostępnych. Rozwiązania oferowane przez SmartGuide uwzględniały więc cechy nowej, popandemicznej turystyki, takie jak: indywidualizm, higiena (własne zestawy słuchawkowe) i dystans społeczny (brak konieczności zwiedzania w dużych grupach).

Kolejnym przykładem start-upu, który w okresie pandemii nie tylko utrzymał swoją pozycję, lecz także się rozwinął, jest GetYourGuide. To globalna platforma rezerwacyjna, która jest swego rodzaju pośrednikiem między klientami a atrakcjami turystycznymi. Od momentu powstania firmy w 2009 r. podróżni z ponad 170 krajów zarezerwowali ponad 45 milionów wycieczek, atrakcji i biletów za pośrednictwem GetYourGuide. Dzięki podjętym działaniom kryzys wywołany przez pandemię stał się dla tej firmy szansą na dalszy rozwój. Reorganizacja (m.in. przejście na hybrydowy styl pracy) pozwoliła zwiększyć efektywność działania w tym trudnym okresie. Nils Chrestin, dyrektor finansowy, podkreśla, że GetYourGuide „wymyślił na nowo wewnętrzne procesy”. Kluczowym zasobem, który pozwala przetrwać ten trudny czas, jest zabezpieczenie środków finansowych. Firma w dwóch rundach (w roku 2020 i 2021) pozyskała ponad 200 milionów euro od inwestorów. Jak podkreśla Chrestin: „firma jest bardzo dobrze skapitalizowana. Nawet gdyby obecny wolumen podróży utrzymał się przez trzy lata, nie zabrakłoby nam kapitału” (Luden, 2021).

Innym przykładem przekucia trudnej sytuacji w sukces jest firma Meetbit (<http://www.meetbit.it>), czyli polski start-up, który znajduje się we wczesnej fazie tworzenia aplikacji dla turystyki biznesowej. Kryzys wywołany pandemią spowodował, że zespół tworzący aplikację przeszedł na zdalny tryb pracy, a faza testów uległa przemodelowaniu. Jak podkreśla założyciel firmy (Mam Startup 2021b): „istotne jest obserwowanie tego, co dzieje się z rynkiem spotkań, jak na obecną sytuację reagują jego uczestnicy, ale także to, jak rozwijają się technologie. Dzięki temu rozszerzyliśmy nasz projekt o kilka

ważnych scenariuszy awaryjnych, w których nasza aplikacja będzie cenną pomocą dla użytkowników”. Założyciel uważa także, że źródłem sukcesu w okresie pandemii jest „umiarkowanie w wydatkach i skupienie na rozwoju kluczowej wartości (przewadze konkurencyjnej)”. Niezbędne jest także realistyczne spojrzenie na perspektywy rozwoju – oznacza to konieczność rewizji wielu prognoz i możliwości.

Jak wynika z analizy powyższych przykładów, jednym z kluczowych czynników mających wpływ na przetrwanie start-upów w okresie restrykcji pandemicznych jest dostęp do zasobów finansowych, wynikający z długotrwałych kontraktów z inwestorami. Specyfiką start-upów jest to, że dzięki pozyskaniu zewnętrznego finansowania mogą przez pewien czas prowadzić działalność bez względu na wyniki uzyskiwanie z działalności operacyjnej. Dla wielu start-upów działalność bez zysku jest stanem normalnym, a oczekiwania inwestorów dotyczą zdolności rozwoju i skalowania działalności w dłuższej perspektywie czasu. Innym sposobem radzenia sobie z problemami wynikającymi z pandemii są elastyczność i gotowość do zmiany modelu biznesowego. Pandemia przyczyniła się do sukcesu tych start-upów, które potrafiły wyjść na przeciw zmieniającym się oczekiwaniom klientów indywidualnych i instytucjonalnych.

WNIOSKI

Pandemia COVID-19 to dla turystycznych start-upów okres, który można uznać za czas „twórczej destrukcji”. Z jednej strony gwałtowny spadek popytu był źródłem kryzysu dla wielu podmiotów i wymusił wprowadzenie znaczących oszczędności, a także redukcji zatrudnienia. Jednak z drugiej strony pandemia stała się szansą dla zupełnie nowych podmiotów oraz okazją do udanych zwrotów dla już istniejących firm.

Do kluczowych zasobów i zdolności dynamicznych w kontekście radzenia sobie start-upów turystycznych ze skutkami kryzysu wywołanego przez pandemię koronawirusa należą: zdolność odczytywania zmieniających się oczekiwań, zdolność wprowadzania zmian (*pivotów*), dostęp do zasobów (finansowych, technologicznych, ludzkich), elastyczne formy zatrudniania. Ponadto pandemia wpłynęła na przyspieszenie procesów dygitalizacji, substytucję pracy przez technologię i rozwój nowych rodzajów działalności gospodarczej, które wypełniły lukę w zakresie świadczenia usług w okresie restrykcji.

Wreszcie pandemia wywołała trwałe zmiany w zachowaniach i oczekiwaniach nabywców – ich długookresowe konsekwencje nie są jeszcze znane. Biorąc pod uwagę przeprowadzoną w tym artykule wstępną analizę, dalsze badania poświęcone start-upom w turystyce powinny odpowiedzieć na następujące pytania:

- Jaki jest faktyczny wpływ kryzysu wywołanego pandemią na wyniki turystycznych start-upów mierzone przez przychody, zyski oraz udział w rynku?
- Jakie działania podejmowały start-upy w zakresie zmiany instrumentów konkurowania (produktu, ceny, kanałów dystrybucji, działań promocyjnych)?
- Jakie zmiany zostały podjęte w celu sprostania wyzwaniom wynikającym z pandemii w zakresie struktury zatrudnienia, zasobów technologicznych, zasobów finansowych?
- Jak przebiegał proces dostosowania się i reagowania na kryzys?
- Które zasoby oraz które działania podejmowane przez start-upy miały największy wpływ na zdolność przetrwania kryzysu?

W dalszych badaniach nad procesami dostosowywania się start-upów i ich odporności na kryzys wykorzystany może zostać dorobek naukowy z różnych dyscyplin. Teorie i koncepcje, które mogą wyjaśniać opisywane zjawiska, to m.in:

- teorie ewolucyjne (np. Nelson, 2020) – w zakresie kierunków procesów dostosowawczych,
- teoria zasobowa – w zakresie zasobowych uwarunkowań zdolności dostosowania się (Teece, 2007),
- teorie przedsiębiorczości – w zakresie wpływu indywidualnych cech przedsiębiorcy na zdolność sprostania kryzysom (Filieri i in., 2021),
- teorie zarządzania kryzysem – w zakresie wyjaśniania mechanizmów reagowania start-upów na skutki pandemii (Ritchie, 2004).

Zdaniem OECD (2020) podczas kryzysu związanego z koronawirusem start-upy mają i będą miały istotny wpływ na całą gospodarkę. Młode innowacyjne firmy szybko i elastycznie zareagowały na pandemię, przez co odegrały kluczową rolę we wspieraniu wielu krajów w przejściu na w pełni cyfrowe pracę, edukację i usługi zdrowotne, a także zapewniły innowacje w zakresie towarów oraz usług medycznych.

Długofalowe zmiany strukturalne, wywołane w gospodarce turystycznej kryzysem spowodowanym przez COVID-19, mogą być pozytywne. Z jednej strony naturalna skłonność popytu turystycznego do restytucji spowoduje, że przedsiębiorstwa odzyskają utraconych klientów. Z drugiej strony ruch turystyczny nie będzie już taki sam. Zmiany w zachowaniach nabywców mogą wpłynąć na ograniczenie negatywnych zjawisk, które charakteryzowały turystykę przed pandemią, np. nadmierną koncentrację aktywności turystycznej w wybranych miejscach (*overtourism*) i mało zrównoważony rozwój, nieuwzględniający szacunku dla środowiska naturalnego i lokalnych potrzeb społecznych. Pełna ocena skutków kryzysu, szczególnie w odniesieniu do zachowań start-upów, wymaga więc dalszych pogłębionych badań.

Literatura

References

- Banaszyk, P., Deszczyński, P., Gorynia, M., Malaga, K. (2021). The Covid-19 pandemic as a potential change agent for selected economic concepts. *Entrepreneurial Business and Economics Review*, 9(4), 35–50. doi: <https://doi.org/10.15678/eber.2021.090403>
- Baum, T., Hai, N.T.T. (2020). Hospitality, tourism, human rights and the impact of COVID-19. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 32(7), 2397–2407. <https://doi.org/10.1108/IJCHM-03-2020-0242>
- Blank, S., Dorf, B. (2013). *Podręcznik startupu. Budowa wielkiej firmy krok po kroku*. Warszawa: Onepress.
- Dalton, D. (2020). COVID-19 & Startups: Opportunities in Times of Crisis. *Www.Euractiv. Com*. <https://www.euractiv.com/section/economy-jobs/opinion/covid-19-startups-opportunities-in-times-of-crisis/>
- Eisenhardt, K.M., Martin, J.A. (2000). Dynamic capabilities: what are they? *Strategic Management Journal*, 21(10–11), 1105–1121. [https://doi.org/10.1002/1097-0266\(200010/11\)21:10/11](https://doi.org/10.1002/1097-0266(200010/11)21:10/11)
- Filieri, R., D'Amico, E., Destefanis, A., Paolucci, E., Raguseo, E. (2021). Artificial intelligence (AI) for tourism: an European-based study on successful AI tourism start-ups. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 33(11), 4099–4125. doi: <https://doi.org/10.1108/ijchm-02-2021-0220>
- Gretzel, U., Fuchs, M., Baggio, R., Hoepken, W., Law, R., Neidhardt, J., Pesonen, J., Zanker, M., Xiang, Z. (2020). e-Tourism beyond COVID-19: a call for transformative research. *Information Technology & Tourism*, 22(2), 187–203. doi: <https://doi.org/10.1007/s40558-020-00181-3>

- Hashemi, S.S., Azari, M. (2021). A hybrid best-worst method and multi-criteria decision-making methods for location selection in the international entrepreneurial ecosystem. Case study: medical tourism start-up. *Contributions to Management Science*, 361–394, doi: https://doi.org/10.1007/978-3-030-68972-8_18
- Jiang, Y., Ritchie, B.W. (2017). Disaster collaboration in tourism: Motives, impediments and success factors. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 31, 70–82. doi: <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2016.09.004>
- Jiang, Y., Ritchie, B.W., Verreynne, M.L. (2019). Building tourism organizational resilience to crises and disasters: A dynamic capabilities view. *International Journal of Tourism Research*, 21(6), 882–900. doi: <https://doi.org/10.1002/jtr.2312>
- Kalogiannidis, S., Chatzitheodoridis, F. (2021). Impact of Covid-19 in the European Start-ups Business and the Idea to Re-energise the Economy. *International Journal of Financial Research*, 12(2), 55–61. doi: <https://doi.org/10.5430/ijfr.v12n2p55>
- Kuckertz, A., Brändle, L., Gaudig, A., Hinderer, S., Morales Reyes, C.A., Prochotta, A., Steinbrink, K.M., Berger, E.S. (2020). Startups in times of crisis – A rapid response to the COVID-19 pandemic. *Journal of Business Venturing Insights*, 13. doi: <https://doi.org/10.1016/j.jbvi.2020.e00169>
- Liu, B., Luo, C., Meng, F., Jiang, H. (2021). Modeling venture capital networks in hospitality and tourism entrepreneurial equity financing: An exponential random graph models approach. *International Journal of Hospitality Management*, 95. doi: <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2021.102936>
- Luden, I. (2021). Travel startup GetYourGuide secures \$97M revolving credit facility, <https://techcrunch.com/2021/02/15/travel-startup-getyourguide-secures-97m-revolving-credit-facility/>
- Łopusiewicz, A. (2013). *Start-up od pomysłu do sukcesu*. Warszawa: Wydawnictwo Edgard-Samo Sedno.
- Mam Startup (2021a). Branża turystyczna walczy o klientów, <https://mamstartup.pl/branza-turystyczna-walczy-o-klientow-pomoc-moze-marketing-internetowy/>
- Mam Startup (2021b), <https://mamstartup.pl/znajdz-przewage-konkurencyjna-a-przetrawsz-kryzys-rafal-orlicki-meetbit/>
- Mileva, S., Assenova, M., Petrov, E., Gyaurova, V. (2021). Możliwości wykorzystania aplikacji opartych na grywalizacji i lokalizacji do promowania Sofii jako destynacji turystycznej. *Turyzm/ Tourism*, 31(1), 21–28. <https://doi.org/10.18778/0867-5856.31.1.03>
- Nelson, R.R. (2020). A perspective on the evolution of evolutionary economics. *Industrial and Corporate Change*, 29(5), 1101–1118. doi: <https://doi.org/10.1093/icc/dtaa045>
- OECD. (2020). Start-ups in the time of COVID-19: Facing the challenges, seizing the opportunities. https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=132_132859-igoa9a01mc&title=Start-ups-in-the-time-of-COVID-19-Facing-the-challenges-seizing-the-opportunities&ga=2.66304942.187669468.1638274272-969587600.1635943431
- Pforr, C., Hosie, P.J. (2008). Crisis Management in Tourism. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 23(2–4), 249–264. doi: https://doi.org/10.1300/j073v23n02_19
- Presenza, A., Abbate, T., Meleddu, M., Sheehan, L. (2019). Start-up entrepreneurs' personality traits. An exploratory analysis of the Italian tourism industry. *Current Issues in Tourism*, 23(17), 2146–2164. <https://doi.org/10.1080/13683500.2019.1677572>
- Ratten, V. (2020). Coronavirus (covid-19) and entrepreneurship: changing life and work landscape. *Journal of Small Business & Entrepreneurship*, 32(5), 503–516. doi: <https://doi.org/10.1080/08276331.2020.1790167>
- Ritchie, B.W. (2004). Chaos, crises and disasters: A strategic approach to crisis management in the tourism industry. *Tourism Management*, 25(6), 669–683. doi: <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2003.09.004>
- Sigala, M. (2020). Tourism and COVID-19: Impacts and implications for advancing and resetting industry and research. *Journal of Business Research*, 117, 312–321. doi: <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.06.015>
- DepoVentures (2021). Investing in tourist start-ups in the covid era: a dangerous lottery or a genius move? <https://depoventures.com/latest/investing-in-tourist-start-ups-in-the-covid-era-a-dangerous-lottery-or-a-genius-move>

- Startup Poland (2020). Polskie Startupy 2020. COVID Edition, Fundacja Startup Poland, Warszawa.
- STATION F. (2020). Impact and opportunities of covid-19 for startups. <https://data.stationf.co/2020/>
- Teece, D.J. (2007). Explicating dynamic capabilities: the nature and microfoundations of (sustainable) enterprise performance. *Strategic Management Journal*, 28(13), 1319–1350. <https://doi.org/10.1002/smj.640>
- Teece, D.J., Pisano, G., Shuen, A. (1997). Dynamic capabilities and strategic management. *Strategic Management Journal*, 18(7), 509–533. doi: [https://doi.org/10.1002/\(sici\)1097-0266\(199708\)18:7](https://doi.org/10.1002/(sici)1097-0266(199708)18:7)
- Trzmielak, D.M., Shonia, D., Skoneczna, M. (2021). Marketing, Start-Ups and Innovation: A Framework for Understanding the Possibilities for Harnessing Technological Innovations in Tourism (Based on the Example of the Georgian Tourism Sector and Russian Start-Ups). *Marketing of Scientific and Research Organizations*, 40(2), 93–113. <https://doi.org/10.2478/minib-2021-0011>
- UNCTAD. (2021), COVID-19 AND TOURISM AN UPDATE, https://unctad.org/system/files/official-document/ditcinf2021d3_en_0.pdf
- UNWTO. (2020). Healing solutions for tourism challenge, doi: <https://www.unwto.org/healing-solutions-tourism-challenge>
- Winston, A., 2020. Is the COVID-19 Outbreak a Black Swan or the New Normal? *MIT Sloan Management Review*. March. <https://sloanreview.mit.edu/article/is-the-covid-19-outbreak-a-black-swan-or-the-new-normal/>

Marcin Olszewski, dr, adiunkt w Katedrze Międzynarodowych Stosunków Gospodarczych Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu. W 2011 r. obronił rozprawę doktorską poświęconą zarządzaniu wiedzą w procesie konkutowania przez jakość na rynku hotelarskim. Jego zainteresowania badawcze obejmują problematykę współpracy uczelni wyższych z przedsiębiorstwami, zarządzania wiedzą, transferu wiedzy, konkurencyjności gospodarki turystycznej. Brał udział w kilku krajowych i międzynarodowych projektach badawczych dotyczących gospodarki turystycznej (w tym finansowanych przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego i Narodowe Centrum Nauki).

Marcin Olszewski, PhD, is an assistant professor in the Department of International Economics at the Poznań University of Economics and Business, Poland. He finished his PhD in 2011 with a doctoral thesis on knowledge management in hospitality industry. Areas of his research include university-industry collaboration, knowledge management, tourism industry competitiveness, economics of tourism enterprise. He participated in several research projects on tourism and hospitality industry (including those financed by the Ministry of Science and Higher Education and the National Science Center).

ORCID: <https://0000-0001-9041-9953>

Adres/Address:

Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu
Instytut Gospodarki Międzynarodowej
Katedra Międzynarodowych Stosunków Gospodarczych
al. Niepodległości 10
61-875 Poznań
e-mail: marcin.olszewski@ue.poznan.pl

WOJCIECH SADKOWSKI

Uniwersytet Jagielloński, Kraków, Polska
Jagiellonian University in Krakow, Poland

KRZYSZTOF SALA

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, Polska
Pedagogical University of Krakow, Poland

Wpływ pandemii COVID-19 na zarządzanie jakością w historycznych obiektach hotelarskich w Polsce

The impact of the COVID-19 pandemic on the quality management in historic hotel facilities in Poland

Abstrakt: Problematyka jakości jest kluczowym elementem gospodarki rynkowej. Zapewnienie odpowiedniego poziomu jakości dóbr i usług, jak również jego trwałego utrzymania stanowi obszar zainteresowania nauk związanych z zarządzaniem jakością. Pandemia COVID-19 wywołała powszechny kryzys gospodarczy, który wyjątkowo silnie wpłynął na sektor usług, zwłaszcza na obiekty hotelarskie, a także na zarządzanie jakością w tym sektorze. Celem niniejszej publikacji jest przedstawienie wpływu pandemii COVID-19 na jakość zarządzania historycznymi obiektami hotelarskimi w Polsce. W części teoretycznej autorzy wskazali na specyfikę hotelarstwa historycznego w Polsce oraz omówili podstawowe pojęcia związane z zarządzaniem jakością. Autorzy przeprowadzili badania w formie wywiadu osobistego z losowo wybraną grupą właścicieli i managerów obiektów hotelarskich na terenie całej Polski. W części empirycznej przedstawiono wyniki przeprowadzonych badań. Hipoteza badawcza opiera się na założeniu, że pandemia wpłynęła na wdrożenie nowych procedur i standardów w obsłudze hotelarskiej, wzrost kosztów funkcjonowania obiektów oraz wzrost cen. Publikacja została napisana z wykorzystaniem materiałów zwartych, publikacji naukowych, danych statystycznych i netograficznych oraz danych pozyskanych za pośrednictwem wywiadu osobistego.

Abstract: The issue of quality is a key element related to the market economy. Ensuring an appropriate level of quality of goods and services, as well as its sustainable maintenance, is the area of interest of the sciences related to quality management. The global COVID-19 pandemic sparked a widespread economic crisis that hit the services sector particularly hard, especially in hospitality. Said pandemic was also not indifferent to the quality management in this sector. The aim of this publication is to present the impact of the global COVID-19 pandemic on the quality of management of historic hotel facilities in Poland. In the theoretical part, the authors showed the specificity of the historical hotel industry in Poland and discussed the concepts of quality management. In order to achieve the assumed goals of the work, the authors conducted research in the form of a personal interview on a randomly selected group of owners and managers of hotel facilities throughout Poland. The research sample consisted of 61 hotels. The empirical part of the publication presents the results of the research. The research hypothesis is based on the assumption that the pandemic resulted in the implementation of new procedures and standards in hotel service, an increase in the operating costs of facilities and an increase in prices. The publication was written using compact materials, scientific publications, as well as statistical and netographic data and data obtained through a personal interview.

Słowa kluczowe: ceny; koszty; ograniczenia; współpraca; zarządzanie jakością

Keywords: cooperation; costs; limitations; prices; quality management

Otrzymano: 12 grudnia 2021

Received: 12 December 2021

Zaakceptowano: 19 marca 2022

Accepted: 19 March 2022

Sugerowana cytacja / Suggested citation:

Sadkowski, W., Sala, K. (2022). Wpływ pandemii COVID-19 na zarządzanie jakością w historycznych obiektach hotelarskich w Polsce. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 36(2), 203–214. doi: <https://doi.org/10.24917/20801653.362.13>

WSTĘP

Sektor usług jest istotną częścią globalnej gospodarki. W najbardziej rozwiniętych ekonomicznie krajach świata ma on kluczowe znaczenie w tworzeniu PKB. Oferowanie usług polega na zaspokajaniu potrzeb klientów i dostarczaniu im specyficznych korzyści (Rudawska, 2009). Usługobiorca wymaga od dostawcy zapewnienia odpowiedniego poziomu jakości realizowanej usługi. Jakość jest z kolei ważnym wyznacznikiem satysfakcji w zaspokajaniu potrzeb klientów (Panasiuk, 2021). Funkcjonowanie sektora turystycznego, którego częścią są obiekty hotelarskie, jest w szczególności powiązane z jakością. Wraz ze wzrostem kategoryzacji danego obiektu rosną zarówno oczekiwania w zakresie oferowanej jakości, jak i wyzwania w zakresie właściwego zarządzania jakością. Pandemia COVID-19 i związane z nią obostrzenia wstrząsnęły branżą hotelarską i jednocześnie wymusiły pewne zmiany w zakresie strategii zarządzania (Drogoń i Granecka-Wrzosek, 2018).

Celem niniejszej publikacji jest przedstawienie wpływu pandemii COVID-19 na jakość zarządzania historycznymi obiektami hotelarskimi w Polsce. Dla precyzyjnego zrealizowania celów pracy posłużono się przykładami zróżnicowanych obiektów związanych z organizacją Gościnne Zabytki. Hipoteza badawcza opiera się założeniu, że pandemia wpłynęła na: wdrożenie nowych procedur i standardów w obsłudze hotelarskiej, wzrost kosztów funkcjonowania obiektów oraz wzrost cen. W swoim badaniu autorzy wykorzystali wywiad osobisty. Respondentami byli głównie właściciele i zarządcy obiektów związanych z organizacją Gościnne Zabytki. Nie wszyscy z ankietowanych chcieli wziąć udział w wywiadzie. Zebrane wyniki i ich analiza pozwoliły jednak na wyciągnięcie wielu interesujących wniosków i spostrzeżeń na temat funkcjonowania i podejścia do jakości w czasach COVID-19 w historycznych obiektach hotelarskich.

Motyacją do podjęcia opisanych badań były zainteresowania naukowe obu autorów oraz istotna luka poznawcza w literaturze dotyczącej historycznych obiektów hotelarskich, a zwłaszcza ich działalności w zmienionych warunkach w czasie pandemii COVID-19.

HOTELARSTWO HISTORYCZNE W POLSCE

Współczesne obiekty hotelarskie na świecie nie stanowią monolitu. Hotelarstwo poddane jest znaczącej dywersyfikacji w zakresie zarówno samego charakteru danego obiektu, jak i specyfiki świadczonych usług. Pośród wielu rodzajów hoteli funkcjonujących na rynku na uwagę zasługują hotele historyczne (Kaniewska, 2009). Ich popularność jest ściśle powiązana ze zmianami zachodzącymi na rynku turystycznym, jak również zmiennością

gustów i preferencji klientów. Hotelarstwo historyczne stanowi bowiem przeciwwagę dla popularnych przez lata modernistycznych sieciowych obiektów o homogenicznym charakterze świadczonych usług (Kaniewska, 2007).

Hotele historyczne są unikatowymi obiektami (m.in. zamkami, pałacami, dworami, spichlerzami, klasztorami), które nie mają nic wspólnego z jednorodnym produktem współczesnych sieci hotelarskich. Ponadto wyróżnia je (Rouba, 2001):

- wpis do rejestru zabytków,
- położenie zarówno w centrach miast, jak i na peryferiach,
- poddawanie się standardom kategoryzacyjnym.

Hotelarstwo historyczne są też wyjątkowe ze względu na wyznawanie wartości historycznych, artystycznych i użytkowych (<https://www.magazynvip.pl/urok-zabytkowych-rezydencji/>). Rozwój polskiego hotelarstwa historycznego jest ściśle powiązany z rozwojem tego segmentu rynkowego w Europie i na świecie. Pierwszy hotel historyczny, który funkcjonuje do dziś, powstał w 705 r. w Japonii (Morris, 2016). Kolejne tego typu obiekty powstawały w XII–XV w. na kontynencie europejskim. Najstarsze hotele historyczne w Polsce powstały w XIX w. Były to obiekty zlokalizowane w dużych miastach, takich jak Warszawa, Kraków, Poznań, Wrocław, Bydgoszcz czy Katowice. Wyrazem dążeń do rozwoju i konsolidacji działań omawianego sektora hotelarskiego było powoływanie wielu organizacji branżowych. Organizacje hotelarstwa historycznego można podzielić na międzynarodowe, narodowe i parahotelarskie (Ciesielska, Rouba, Stasiak 2006). Pierwszą organizacją hotelarstwa historycznego była British Heritage Weddings, która powstała w 1882 r. (<https://www.english-heritage.org.uk/visit/venue-hire/weddings/>). Najbardziej intensywny rozwój organizacji branżowych przypadł na II połowę XX w.

Do głównych celów organizacji hotelarstwa historycznego należy zaliczyć:

- możliwość wymiany doświadczeń na kongresach i spotkaniach,
- wspólne działania marketingowe,
- wspólny system rezerwacyjny, sprzyjający utrzymywaniu relacji z klientami,
- możliwość wspólnego występowania wobec podmiotów zewnętrznych,
- wzajemną pomoc i doradztwo,
- współtworzenie atrakcyjnych produktów turystycznych,
- wzrost prestiżu obiektów członkowskich.

Pośród polskich organizacji hotelarstwa historycznego na uwagę zasługują obiekty związane z organizacją Gościnne Zabytki. Jest to sieć stworzona w 2011 r. przez dziennikarza i pasjonata hotelarstwa historycznego Krzysztofa Kaniewskiego (<http://www.goscinnezabytki.pl/page/show/2>). W momencie powstania liczyła ona ok. 450 obiektów, obecnie obejmuje zaś swoim zasięgiem zabytkowe hotele, miejsca noclegowe (np. zajazdy, pensjonaty, domy pracy twórczej, gospodarstwa agroturystyczne), restauracje i sale konferencyjne. Organizacja nie pobiera opłat członkowskich. Ze względu na zróżnicowany charakter obiektów i ich nietypową formę działania można ją uznać za organizację dość specyficzną.

ZARZĄDZANIE JAKOŚCIĄ

Kwestie jakości i konieczności jej zapewnienia pojawiały się już w czasach starożytnych. Grecki filozof Platon pojmował jakość jako pewien stopień doskonałości, oznaczający dobroć i przydatność produktu do użytkowania. Z upływem wieków w nauce zrodziło się pojęcie zarządzania jakością (Wawak, 2006). Należy przez nie rozumieć ciągłe dążenie

do doskonalenia efektywności i elastyczności organizacji w celu spełnienia wymagań, potrzeb i oczekiwań klienta. W czasach współczesnych pojawiło się wiele koncepcji i definicji dotyczących zarządzania jakością. W. Sherwart identyfikował zarządzanie jakością z zespołem działań, polegających na wykrywaniu i usuwaniu poszczególnych czynników zakłócających przebieg procesu technologicznego. Szczególną uwagę przywiązywał do procesu sterowania jakością za pomocą karty kontrolnej (Bayart, 2005). Z kolei J. Juran podkreślał istotną rolę planowania oraz określania celów jakości. Akcentował znaczenie działań o charakterze kierowniczym, ekonomicznym i technicznym w zakresie poprawy jakości. Stworzył koncepcję trylogii Jurana, w której skład wchodzi trzy wzajemnie ze sobą powiązane procesy: planowania jakości, kontroli jakości, ciągłego udoskonalania jakości (Juran 1999). Amerykański statystyk W. Deming uważał, że zdecydowana większość problemów jakościowych firm powstaje z winy kierownictwa, które powinno angażować się w zarządzanie i zapewnianie jakości. Kierownictwo musi jednak brać pod uwagę postulaty pracowników. Deming był zwolennikiem filozofii TQM – postulował sterowanie jakością procesów i produktów, które powinny przebiegać w cyklu działań zwanym kołem Deminga (Deming, 2021). Filozofia TQM według Deminga polega na kompleksowym zarządzaniu przez jakość, gdzie każdy element działalności jest realizowany z uwzględnieniem aspektu projakościowego. Uczestniczą w nim wszyscy pracownicy poprzez swoją pracę zespołową, zaangażowanie, samokontrolę i stałe podnoszenie kwalifikacji.

Z kolei amerykański przedsiębiorca P. Crosby był autorem czterech podstaw zarządzania jakością, które określał mianem absolutów:

- jakość rozumiana jako zgodność ze specyfikacją, a nie jako dobry produkt,
- jakość osiągnięta przez profilaktykę, a nie przez oceny.

Crosby był entuzjastą metody określanej jako zero defektów, zakładającej, że można dążyć do całkowitego wyeliminowania braków dzięki właściwej organizacji procesów, kształceniu personelu i utrzymywaniu infrastruktury (Harwood, 1993).

Zarządzanie jakością zapewnia spójność organizacji, produktu lub usługi. Składa się z czterech głównych etapów: planowania jakości, zapewnienia jakości, kontroli jakości oraz poprawy jakości (Kenneth, 2005). Zarządzanie jakością koncentruje się nie tylko na jakości produktów i usług, lecz także na środkach służących do jej osiągnięcia. W związku z tym zarządzanie jakością wykorzystuje zapewnienie jakości i kontrolę procesów oraz produktów w celu osiągnięcia większej spójności. To, czego klient chce i za co jest gotów zapłacić, decyduje o jakości. Jest to pisane lub niepisane zobowiązanie wobec znanego lub nieznanego konsumenta na rynku. Tak więc jakość można zdefiniować jako przydatność do zamierzonego zastosowania lub – innymi słowy – to, jak dobrze produkt spełnia swoją zamierzoną funkcję.

Zarządzanie jakością to coś więcej niż tylko zapewnienie jakości. Każde działanie podejmowane w przedsiębiorstwie może mieć wpływ na jakość produktu, co przekłada się następnie na całą organizację. W zarządzaniu jakością każdy pracownik powinien dążyć do doskonalenia własnej pracy. Jest to szczególnie widoczne w koncepcji zarządzania przez jakość.

O kosztach jakości jako narzędziu skutecznego zarządzania wspominał R. Biadacz (2020). Z kolei A. Walaszczyk i M. Jędrzejczyk (2016) pisali o kosztach jakości w przedsiębiorstwach. A. Kwintowski (2013) wskazywał zaś na korzyści płynące z popularyzacji wiedzy o kosztach jakości. Na temat zarządzania jakością i jej znaczenia w obiektach hotelarskich pisali M. Kachniewska (2002) oraz I. Jędrzejczyk (2003).

METODYKA BADAŃ

Głównym celem prowadzonych badań było zweryfikowanie poziomu wiedzy i zaangażowania przedsiębiorstw świadczących usługi hotelarskie w zarządzanie jakością w czasie pandemii COVID-19. Autorzy próbowali też zidentyfikować wpływ pandemii COVID-19 na jakość usług hotelarskich. Do realizacji założonych celów wykorzystano metodę wywiadu bezpośredniego. Wywiad został podzielony na dwa bloki pytań uporządkowanych w następujący sposób:

- blok I: Wpływ pandemii COVID-19 na jakość usług i koszty,
- blok II: Zarządzanie jakością w usługach.

Tabela 1. Kwestionariusz wywiadu

Nr	Pytanie
Blok I: Wpływ pandemii COVID-19	
1	Czy pandemia COVID-19 wpłynęła na jakość świadczonych usług przez Pani/Pana przedsiębiorstwo ?
2	W jaki sposób pandemia COVID-19 wpłynęła na jakość świadczonych usług w wybranych wymiarach ?
3	Czy w związku z pandemią COVID-19 udało się wypracować nowe procedury i standardy w świadczeniu usług?
4	Jakie to procedury i standardy?
5	Czy Pani/Pana przedsiębiorstwo planuje w najbliższym czasie podnieść ceny swoich usług ?
6	Jakie dodatkowe koszty poniosło Pani/Pana przedsiębiorstwo w związku z COVID-19 ?
7	Czy Pani/Pana zdaniem pandemia COVID-19 wpłynie na poziom kosztów (w tym także kosztów jakości) w Pani/Pana przedsiębiorstwie w najbliższych latach?
8	W ciągu jakiego okresu możliwe będzie odrobienie poniesionych strat finansowych spowodowanych pandemią COVID-19 przez Pani/Pana przedsiębiorstwo?
9	Czy Pani/Pana organizacja myślała nad zabezpieczeniem w przyszłości przed skutkami COVID-19?
10	Jakie to zabezpieczenie(a)?
Blok II: Zarządzanie jakością w usługach	
11	Jaki styl zarządzania funkcjonuje w Pani/Pana przedsiębiorstwie?
12	Jakie koncepcje doskonalenia jakości znajdują zastosowanie w Pani/Pana jednostce?
13	Jakie metody pomiaru jakości usług znajdują zastosowanie w Pani/Pana organizacji?
14	Jakie narzędzia zarządzania jakością wykorzystuje Pani/Pana przedsiębiorstwo?
15	Czy Pani/Pana organizacja stosuje zasadę ciągłego doskonalenia (Zaplanuj–Wykonaj–Sprawdź–Popraw)?
16	Czy sugestie pracowników wpływają na proces decyzyjny w Pani/Pana przedsiębiorstwie?
17	W jakim stopniu wpływają?

Źródło: opracowanie własne

Badania zostały przeprowadzone w okresie od maja do lipca 2021 r. Podmiotem badań były wyłącznie hotele – o różnej wielkości i kategoryzacji, zlokalizowane na terenie całej Polski – wchodzące w skład organizacji Gościnne Zabytki. W wywiadzie wzięło udział 61 hoteli, co stanowi ok. 20% wszystkich hoteli zrzeszonych w organizacji. Pozostałe podmioty nie wyraziły chęci uczestniczenia w badaniu. Należy podkreślić, że uzyskany feedback jest niewielkim wycinkiem analizowanej rzeczywistości, ale pozwala

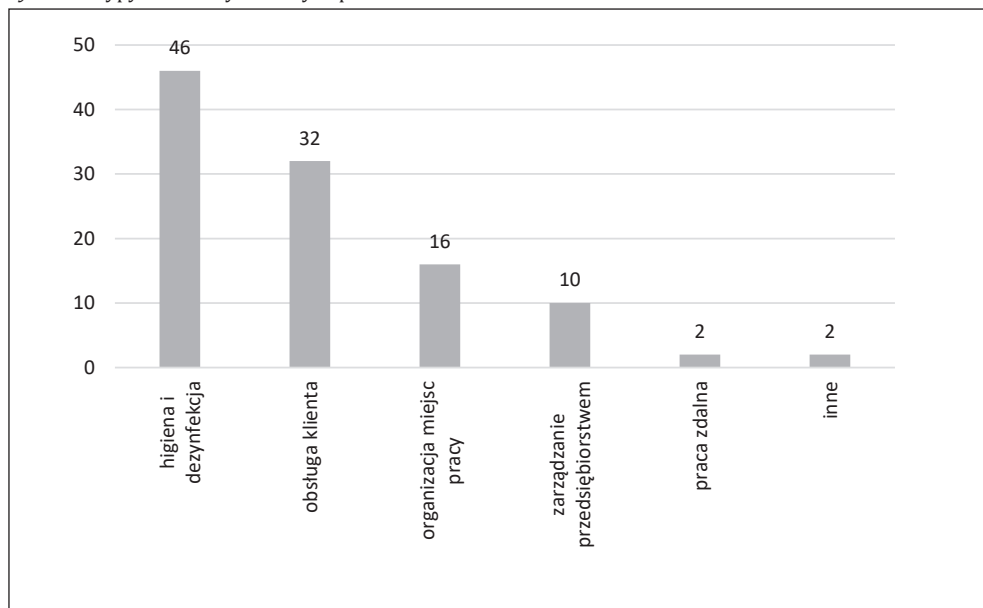
na skonstruowanie wniosków, które mogą być podstawą do dalszych badań w organizacjach świadczących usługi hotelarskie. Uogólnianie wniosków dla całej branży hotelarskiej byłoby nadużyciem, dlatego autorzy podchodzą do uzyskanych wyników ostrożnie.

WYNIKI BADAŃ

Wyniki z przeprowadzonych badań zostały zaprezentowane w poniższej części publikacji. Poddana analizie grupa składała się z 60 podmiotów prywatnych i jednego publicznego. Wśród badanych przedsiębiorstw dominowały jednostki małe (77%), 20% stanowiły podmioty średniej wielkości, a tylko 3% – duże organizacje. Osoby reprezentujące poszczególne podmioty zajmowały następujące stanowiska: właściciel (54,1%), manager (22,95%), dyrektor (16,39%), specjalista (6,56%).

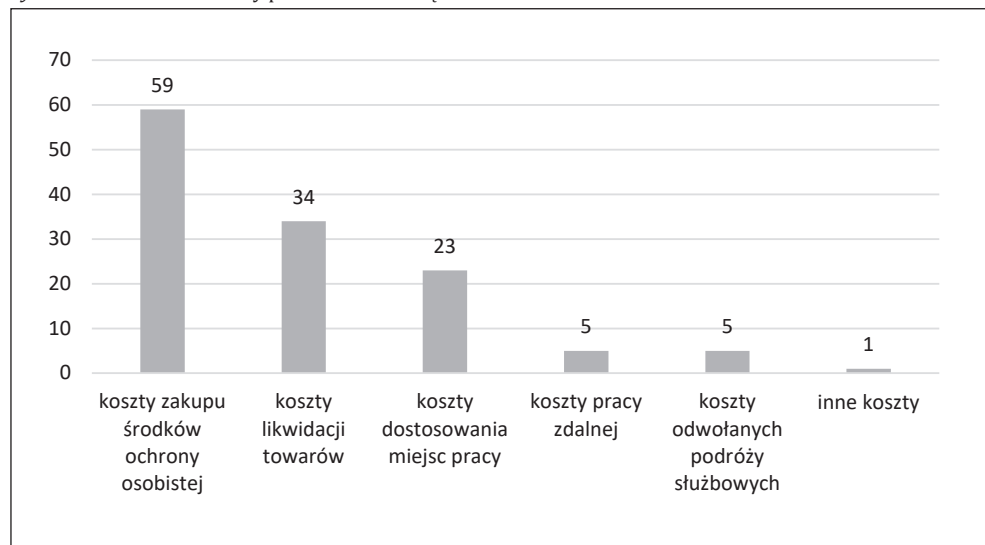
Blok I. Pierwsze dwa pytania (pytanie 1 i 2) dotyczyły wpływu pandemii COVID-19 na jakość świadczonych usług. Aż 2/3 ankietowanych uważa, że pandemia nie wpłynęła na jakość oferowanych przez nich usług hotelarskich, 28% dostrzega oddziaływanie pandemii, a 7% nie ma zdania na ten temat. W jednostkach, które zaobserwowały wpływ pandemii COVID-19, zmiany jakości usług zaszły w zakresie: bezpieczeństwa, dostępności, niezawodności, elastyczności, wiarygodności i reputacji, kwalifikacji, komunikacji i zdolności reakcji. Pytania 3 i 4 miały dać odpowiedź na pytanie, czy pandemia stanowiła bodziec do wypracowania nowych procedur i standardów w świadczeniu usług, a jeśli tak, to jakie procedury i standardy udało się wypracować. W zdecydowanej większości badanych przedsiębiorstw (77%) wdrożono nowe procedury i standardy w związku z COVID-19. Zaledwie 16% podmiotów nie wypracowało żadnych nowych rozwiązań, a 7% nie ma wiedzy na ten temat. Rycina 1 przedstawia zaimplementowane nowe procedury i standardy (odpowiedzi udzielone na pytanie 4 – wielokrotnego wyboru).

Rycina 1. Typy wdrożonych nowych procedur i standardów

Źródło: opracowanie własne

Rycina 2. Dodatkowe koszty poniesione w związku z COVID-19

Źródło: opracowanie własne

Odpowiedzi na pytanie 4 pozwalają na wskazanie obszarów, w których wypracowano nowe standardy i procedury. Są to przede wszystkim: higiena i dezynfekcja (w 46 organizacjach), obsługa klienta (32), organizacja miejsc pracy (16), a także zarządzanie przedsiębiorstwem w warunkach COVID-19 (10). Ponadto dwa hotele wdrożyły nowe rozwiązania w zakresie pracy zdalnej.

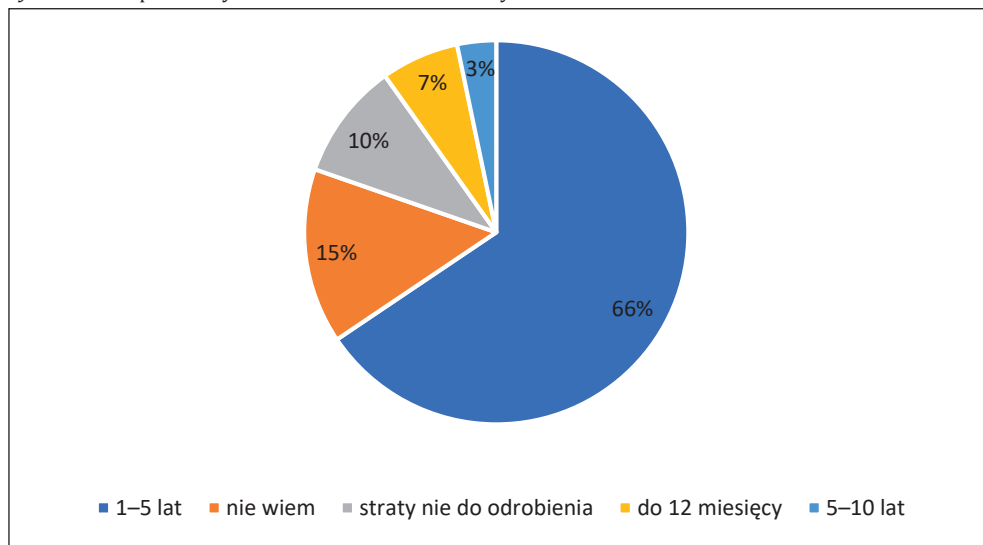
Pytanie 5 dotyczyło zmiany cen świadczonych usług w najbliższym czasie. Aż 64% ankietowanych odpowiedziało, że podniesie ceny swoich usług, 26% było odmiennego zdania i nie przewiduje podwyżki, a 10% nie miało wystarczającej wiedzy na ten temat. Pytanie 6 (wielokrotnego wyboru) dotyczyło dodatkowych kosztów poniesionych w związku z pandemią COVID-19. Odpowiedzi przedstawia rycina 2.

Aż 59 z 61 analizowanych organizacji poniosło dodatkowe koszty związane z zakupem środków ochrony osobistej (maseczki, rękawiczki, płyny do dezynfekcji, ozonatory). Ponad połowa obiektów (34) wskazała również na koszty likwidacji towarów handlowych z uwagi na utratę ich wartości, a 23 jednostki zaznaczyły, że były to też koszty związane z dostosowaniem miejsc pracy do nowych warunków (przegrody, obudowy pleksiglasowe).

Dwa kolejne pytania (7 i 8) dotyczyły prognoz na przyszłość i poznania opinii ankietowanych w sprawie wpływu pandemii na wysokość kosztów w najbliższych latach oraz okresu, jaki będzie potrzebny do odrobienia powstałych strat finansowych. Aż 77% podmiotów wskazało, że wysokość kosztów w najbliższych latach będzie uzależniony od rozwoju sytuacji pandemicznej. Bez zdania w tej kwestii jest 18% organizacji, a 5% uważa, że COVID-19 nie będzie oddziałował na wysokość ich kosztów. Odpowiedzi na pytanie 8 przedstawiono na rycinie 3.

Aż 2/3 badanych przedsiębiorstw przewiduje odrobienie strat finansowych w ciągu 1–5 lat. Zaledwie 7% z nich jest zdania, że uda się to już w ciągu 12 miesięcy, 3% wskazuje na okres 5–10 lat. Dla 10% firm poniesione straty są nie do odrobienia, a 15% nie ma w tej sprawie zdania.

Rycina 3. Czas potrzebny na odrobienie strat finansowych

Źródło: opracowanie własne

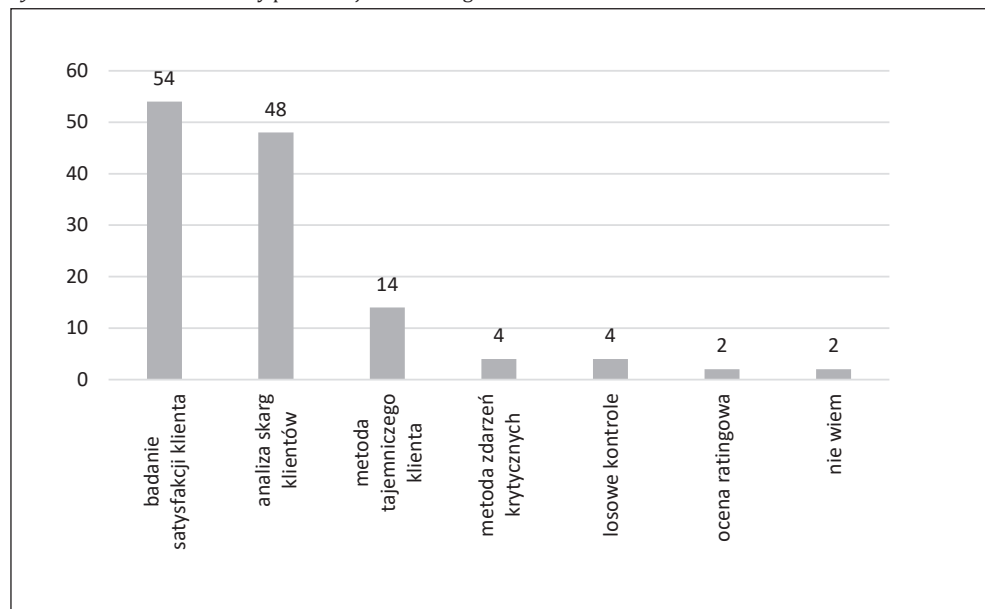
Dwa ostatnie pytania z bloku I (pytania 9 i 10) miały sprawdzić, czy organizacje hotelarskie rozważają zastosowanie w przyszłości mechanizmów zabezpieczających przed skutkami COVID-19, a także ustalić, jakie mogłyby to być zabezpieczenia. I tak 33% badanych podmiotów rozważa wdrożenie wspomnianych mechanizmów, 25% jest temu przeciwnie, a aż 43% nie ma w tej kwestii zdania. Wśród potencjalnych rozwiązań zabezpieczających dominuje dywersyfikacja działalności (16 odpowiedzi). Pozostałe to: opracowanie awaryjnego planu finansowego (7), ubezpieczenie (4), identyfikacja inicjatyw umożliwiających uwolnienie gotówki (1; np. skrócenie terminów płatności, renegocjacja terminów płatności) oraz inne (1).

Blok II. W pytaniu 11 autorzy próbowali zidentyfikować styl zarządzania funkcjonujący w badanych hotelach. Dominującą rolę w grupie Gościnne Zabytki odgrywa styl demokratyczny (59%). Autokratyczny model zarządzania obowiązuje w 23% organizacji, mieszany – w 8%, unikowy – w 2%, model zarządzania rodzinnego – w 2%. Tylko 7% respondentów nie wie, jaki styl zarządzania występuje w ich hotelu. Analizowane przedsiębiorstwa miały wskazać w kolejnych pytaniach (pytania 12 i 13), jakie koncepcje doskonalenia jakości i metody pomiaru jakości usług znajdują u nich zastosowanie. Najpopularniejszą koncepcją doskonalenia w usługach hotelarskich jest Total Quality Management, którą wskazało 89% ankietowanych. Załedwie 3% opowiedziało się za Lean Management, a pozostałe 8% nie potrafiło wskazać żadnej. Stosowane metody pomiaru jakości usług przedstawia rycina 4 (odpowiedzi na pytanie 13 – wielokrotnego wyboru).

Do pomiaru jakości usług hotele najczęściej wykorzystują badanie satysfakcji klienta (54 jednostki) oraz analizę skarg klientów (48). Nie słabnie również popularność metody tajemniczego klienta (14). Najmniejszym zainteresowaniem cieszyły się: metoda zdarzeń krytycznych (4), losowe kontrole (4), ocena ratingowa (2). Żaden z badanych podmiotów nie korzystał z metody SERVQUAL.

Pytanie 14 miało na celu identyfikację stosowanych narzędzi zarządzania jakością w usługach hotelarskich. Na podstawie uzyskanych odpowiedzi można stwierdzić, że

Rycina 4. Stosowane metody pomiaru jakości usług

Źródło: opracowanie własne

głównymi narzędziami są ankiety (33 hotele) i rozmowa z klientem (18). Tylko pojedyncze jednostki stosują takie narzędzia jak drzewo decyzyjne czy analiza 5 x Why?. Żadnej wiedzy w zakresie narzędzi zarządzania jakością nie ma co szósty hotel. W pytaniu 15 podjęto próbę weryfikacji stosowania zasady ciągłego doskonalenia (Zaplanuj–Wykonaj–Sprawdź–Popraw). Aż 93% ankietowanych stosuje w swojej organizacji tę zasadę, zaledwie 7% z niej nie korzysta. Ostatnie dwa pytania z bloku II (pytania 16 i 17) dotyczyły zagadnienia wpływu sugestii pracowników na proces decyzyjny. Taki wpływ potwierdziły odpowiedzi 95% badanych, tylko 5% z nich nie miało zdania. Pytanie 17 pozwoliło określić stopień tych sugestii. Dominuje przekonanie (72%), że sugestie pracowników w umiarkowanym stopniu wpływają na proces decyzyjny. Duży wpływ pracowników odnotowano w 21% jednostek, mały – w 5%, a 2% nie wie, jak duży on jest.

PODSUMOWANIE

Przedstawione wyniki badań pozwalają na sformułowanie następujących wniosków: większość analizowanych hoteli nie dostrzega wpływu pandemii COVID-19 na jakość świadczonych usług, jednak ponad 3/4 badanych wskazuje, że udało się wypracować nowe procedury i standardy dotyczące m.in. higieny i dezynfekcji, obsługi klienta, organizacji miejsc pracy. Stworzone procedury i standardy mają związek z jakością oferowanych usług, która powinna być na wyższym poziomie. Potwierdza to fakt, że pandemia była katalizatorem zmian w przedsiębiorstwach. Zastanawia jednak, dlaczego większość przedstawicieli branży hotelarskiej tego nie dostrzega.

Wprowadzane zmiany w podmiotach badanej grupy mają również związek z planowanym wzrostem cen usług, który pozwoli odrobić poniesione straty. Prognozowany przez respondentów czas potrzebny na poprawę obecnej sytuacji ekonomicznej wynosi 1–5 lat.

Globalna sytuacja epidemiczna wpłynęła również na strukturę kosztów w hotelarstwie. Zdecydowana większość organizacji odczuła wzrost wydatków związanych z jakością. Dodatkowe koszty dotyczyły przede wszystkim zakupu środków ochrony osobistej, likwidacji towarów handlowych z uwagi na utratę ich wartości, a także dostosowania miejsc pracy do nowych warunków sanitarnych. Dominuje przekonanie, że w najbliższych latach nadal będzie odczuwalny wpływ pandemii COVID-19 na wysokość kosztów.

Zarządzania jakością w usługach hotelarskich jest ważnym elementem, ponieważ tylko świadczenie usług gwarantujących satysfakcję i lojalność klientów pozwoli na utrzymanie silnej pozycji konkurencyjnej. W analizowanych organizacjach dominuje demokratyczny styl zarządzania. Prawie 90% podmiotów stosuje koncepcję Total Quality Management, a 93% – zasadę ciągłego doskonalenia Deminga. Najczęściej wykorzystywanymi metodami pomiaru jakości usług w hotelarstwie są: badanie satysfakcji klienta, analiza skarg klientów oraz metoda tajemniczego klienta. Z kolei najpopularniejsze narzędzia zarządzania jakością to ankiety i rozmowa z klientem. Prawie we wszystkich podmiotach sugestie pracowników mają wpływ na proces decyzyjny, choć w umiarkowanym stopniu. Uzyskane wyniki wskazują, że przedsiębiorstwa branży hotelarskiej dysponują wystarczającą wiedzą teoretyczną na temat zarządzania jakością, którą wykorzystują w praktyce gospodarczej.

Podsumowując, należy stwierdzić, że zagadnienie zarządzania jakością jest dla branży hotelarskiej tematem niezwykle ważnym – bez względu na sytuację epidemiczną. Rozsądne korzystanie z zasobów tej nauki ułatwi im z pewnością funkcjonowanie w kryzysowych czasach.

Literatura References

- Bayart, D. (2005). "Economic control of quality of manufactured product" in Grattan-Guinness, I., ed., *Landmark Writings in Western Mathematics 1640–1940*. Amsterdam: Elsevier.
- Biadacz, R. (2020). Quality cost management in the SMEs of Poland. *The TQM Journal*, 33, 7. doi: <https://doi.org/10.1108/TQM-09-2019-0223>
- Ciesielska O., Rouba R., Stasiak A. (2006). Hotelarstwo w zabytkach – grupy markowe. *Turystyka i Hotelarstwo*, 9.
- Deming, W.E. (2012). *The Essential Deming: Leadership Principles from the Father of Quality*. New York: McGraw Hill Professional.
- Drogoń, W., Granecka-Wrzosek, B. (2018). *Podstawy hotelarstwa i usługi dodatkowe. Podręcznik*. Warszawa: WSiP.
- Harwood, W.B. (1993). „Zero defektów wymyślono tutaj”. *Wzniesie niebo i ziemię: historia ludzi Martina Marietty i ich pionierskich osiągnięć*. Nowy Jork: Simon & Schuster.
- Jędrzejczyk, I. (2003). *Jakość jako czynnik budowy przewagi konkurencyjnej na rynku turystycznym*. W: G. Gołębski, *Kierunki badań naukowych w turystyce*. Warszawa: PWN.
- Juran, J.M. (1999). *How to manage for quality: The Juran Trilogy*. "Juran's Quality Handbook". New York: McGraw-Hill.
- Kachniewska, M. (2002). *Zarządzanie jakością usług turystycznych*. Warszawa: Difin.
- Kakkar, S. (2021). The outbreak of SARS-CoV-2 (COVID-19): impact on international tourism. *Journal of Globalization Studies*, 12(1), 145–158.
- Kaniewska, B. (2007). *Polska: Noclegi w zabytkach*, Warszawa: Wydawnictwo Muza.
- Kaniewska, B., (2009). *Bedecker hoteli historycznych*, Warszawa: Globalna Wioska.
- Kenneth, R.H. (2005). *Zarządzanie jakością projektu: dlaczego, co i jak*. Fort Lauderdale, Floryda: J. Ross Publishing.
- Kwintowski, A. (2013). Praktyczne odzwierciedlenie wiedzy o kosztach jakości. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach*, 97.

- Morris, C. (2016). *The World's Oldest Hotel Has Been a Family Business for 1,300 Years Archived*. 14 August 2016 at the Wayback Machine Fortune.
- Panasiuk, A. (2021). *Ekonomika turystyki i rekreacji*. Warszawa: PWN.
- Rouba, R. (2001). *Hotelarstwo w zabytkowych rezydencjach jako czynnik modyfikujący otoczenie*. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie.
- Rudawska, I. (red.). (2009). *Usługi w gospodarce rynkowej*. Warszawa: PWE.
- Savan, E.E., Bode, O.R., Gori, M. (2020). The travel and tourism industry prior and during covid-19 pandemic – from a main global economic engine to its decline. *Studia UBB Negotia*, LXV(3), 7–29.
- Stojczew, K. (2021). Ocena wpływu pandemii koronawirusa na branżę turystyczną w Polsce. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 65, 1.
- Walszczyk, A., Jędrzejczyk, M. (2016). Identyfikacja kosztów jakości w przedsiębiorstwach i problemy z tym związane. *Przedsiębiorstwo & Finanse*, 14.
- Wawak, S. (2006). *Zarządzanie jakością. Teoria i praktyka*, Gliwice: Helion.

Netografia

- (2020, 13 maja). Pozyskano z: <http://www.jura-pilica.com/?linia-kolejowa,337>
- (2021, 7 lipca). Pozyskano z: <https://www.magazynvip.pl/urok-zabytkowych-rezydencji/>
- (2021, 12 października). Pozyskano z: <https://www.english-heritage.org.uk/visit/venue-hire/weddings/>

Krzysztof Sala, dr, adiunkt, Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej, Wydział Politologii, Instytut Prawa i Ekonomii, Katedra Przedsiębiorczości i Innowacji Społecznych. Absolwent Międzynarodowych Stosunków Gospodarczych (specjalność: Studia Europejskie) na Uniwersytecie Ekonomicznym w Krakowie (studia magisterskie) zakończonych dyplomem, podyplomowych studiów w zakresie zarządzania jakością i ochroną środowiska w Wyższej Szkole Zarządzania i Bankowości w Krakowie oraz Kolegium Zarządzania i Finansów Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie, zakończonych uzyskaniem tytułu doktora nauk ekonomicznych. Wieloletnie doświadczenie w praktyce gospodarczej na różnych stanowiskach zawodowych, w tym stanowiskach menedżerskich. Doświadczenie w pracy naukowo-dydaktycznej zdobyte na uczelniach publicznych i prywatnych. Tener na szkoleniach finansowanych z budżetu UE w ramach programu „Kapitał Ludzki”. Do głównych obszarów zainteresowań autora należą: polityka gospodarcza i turystyczna Polski i Unii Europejskiej, przedsiębiorczość w sektorze małych i średnich firm oraz zarządzanie strategiczne.

Krzysztof Sala, PhD, research assistant, Pedagogical University of Krakow, Institute of Law and Economy, Department of Entrepreneurship and Social Innovation. A graduate of International Economic Relations (specialisation in European Studies) at the Cracow University of Economics (MA degree), post-graduate studies in the field of quality management and environmental protection at the School of Management and Banking in Krakow and the College of Management and Finance School of Economics in Warsaw, leading to a doctoral degree in economic sciences. He has experience in business practice, including on managerial positions, as well as in scientific and teaching work gained at public and private institutions. He participated as a coach in training funded by the EU under the Human Capital Programme. The main areas of interest include economic policy and tourism in Poland and the European Union, entrepreneurship in small and medium-sized businesses, and strategic management.

ORCID: <https://orcid.org/000-0002-7614-9309>

Adres/Address:

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie
Wydział Politologii
Instytut Prawa i Ekonomii
ul. Podchorążych 2
30-084 Kraków
e-mail: krzysztof.sala@up.krakow.pl

Wojciech Sadkowski, dr, badacz i wykładowca w Zakładzie Finansów i Ekonomii Międzynarodowej Uniwersytetu Jagiellońskiego. Zainteresowania badawcze autora skupiają się na rachunku kosztów jakości, rachunkowości zarządczej i zarządzaniu jakością.

Wojciech Sadkowski, PhD, a researcher and lecturer in the Department of Finance and International Economics at the Jagiellonian University. His interests, research and publications focus on issues related to quality costing, managerial accounting, and quality management.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2757-6643>

Adres/Address:

Uniwersytet Jagielloński
Wydział Zarządzania i Komunikacji Społecznej
Instytut Ekonomii, Finansów i Zarządzania
ul. Łojasiewicza 4
30-348 Kraków
e-mail: wojciech.sadkowski@uj.edu.pl

MONIKA KORDOWSKA
Uniwersytet Warszawski, Polska
University of Warsaw, Poland

ANNA POREDA
Uniwersytet Łódzki, Polska
University of Łódź, Poland

Wpływ pandemii COVID-19 na działalność obiektów gastronomicznych na przykładzie bulwarów wiślanych w Warszawie

COVID-19 pandemic and its influence on urban gastronomy. The example of Vistula Boulevards in Warsaw (Poland)

Streszczenie: Obostrzenia wywołane pandemią COVID-19 wpłynęły na całą gospodarkę krajową, w tym również na branżę gastronomiczną. Spowodowały m.in. zmiany w zakresie działalności lokali gastronomicznych, ich funkcjonowania, a nawet organizacji ich wnętrza (np. rozmieszczenie stolików, dodatkowe przesłony montowane wewnątrz lokalu oraz dodatkowe ogródki zewnętrzne). Czasem długotrwałe zamknięcie lokalu, będące wynikiem obowiązujących restrykcji, prowadziło do jego likwidacji. Niniejsze opracowanie ma na celu przedstawienie zmian, jakie zaszły w liczbie obiektów gastronomicznych znajdujących się na obszarze nadwiślańskich bulwarów w Warszawie w czasie pandemii COVID-19 (w roku 2020 i 2021) względem lat poprzedzających (2018–2019). Wyniki przeprowadzonych badań terenowych wskazują, że liczba obiektów gastronomicznych na bulwarach wiślanych w Warszawie nieznacznie zmieniła się w latach 2020–2021 w stosunku do lat poprzednich. Korzystny wpływ na działalność obiektów w czasie pandemii miała ich sezonowość, zróżnicowanie pod względem rodzaju (np. bar, restauracja), umiejscowienie lokalu (np. budynek, barka), a także pełniona funkcja dodatkowa (np. rozrywkowa, rekreacyjna).

Abstract: Restrictions caused by the COVID-19 pandemic impacted the whole domestic economy, including the gastronomy sector. As a result restaurants had to change their operating models even to the extent of adjusting their interior designs. Changes were observed in the distance between dining tables, additional screens inside restaurants, as well as additional outside spaces. In some cases, the long-term closure resulted in liquidation. The Vistula Boulevards in Warsaw (Poland) are a well-known place for socialising and recreation, complemented by a varied food offer. The below study aims to present the changes which affected restaurants located on the Vistula river banks during the COVID-19 pandemic (in 2020 and 2021) compared with the previous period of 2018–2019. The results of the studies indicate that the number of restaurants, bars or gastronomic points (fast food) located on the Vistula Boulevards has changed only slightly. This can be attributed to seasonality, type of establishment (e.g. bar, restaurant, or gastronomic point), type of venue (for instance building or barge), as well as added value such as additional entertainment or recreation.

Słowa kluczowe: bulwary wiślane; obiekty gastronomiczne; obostrzenia; pandemia COVID-19; Polska; usługi gastronomiczne; Warszawa

Keywords: COVID-19 pandemic; gastronomic facilities; gastronomy services; restrictions; Poland; Vistula River Boulevards; Warsaw

Otrzymano: 30 stycznia 2022

Received: 30 January 2022

Zaakceptowano: 24 marca 2022

Accepted: 24 March 2022

Sugerowana cytacja / Suggested citation:

Kordowska, M., Poreda A. (2022). Wpływ pandemii COVID-19 na działalność obiektów gastronomicznych na przykładzie bulwarów wiślanych w Warszawie. *Prace Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 36(2), 215–230. doi: <https://doi.org/10.24917/20801653.362.14>

WSTĘP

Wirus SARS-CoV-2 po raz pierwszy pojawił się w grudniu 2019 r. w Chinach. 30 stycznia 2020 r. Komitet Nadzwyczajny Światowej Organizacji Zdrowia (WHO) ogłosił stan globalnego zagrożenia z powodu COVID-19. W Polsce pierwszy przypadek zachorowania został stwierdzony 4 marca 2020 r. W związku z tym od 12 do 20 marca 2020 r. obowiązywał stan zagrożenia epidemiologicznego, następnie wprowadzono stan epidemii (Rozporządzenie w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu epidemii, 2020). Od tego czasu w Polsce wdrożono różne zalecenia, a następnie obostrzenia i reżimy sanitarne w wielu dziedzinach życia społecznego i gospodarczego, mające spowolnić rozwój choroby wywołanej przez SARS-CoV-2 (Czech i in., 2020; Kondrzycka-Dąda i in., 2021).

Biorąc pod uwagę charakter wirusa, wysoką umieralność i szybkość jego rozprzestrzeniania się w wielu krajach, w tym w Polsce, przyjęto dystans społeczny jako podstawowy środek walki z wirusem (VoPham i in., 2020). Dystans rozumiany jako m.in. pozostawanie w miejscu swojego zamieszkania, zalecenie pracy zdalnej, niespotykanie się z innymi osobami czy ograniczenie handlu. W ponad 90% krajów na świecie stało się to jednym z podstawowych środków zapobiegawczych przed rozprzestrzenianiem się wirusa, co w znacznym stopniu zmieniło całą światową gospodarkę (Abdulkadir, 2020). Również ograniczenia narzucone przez polski rząd, w tym te dotyczące wychodzenia z domu, związane z pracą, a także organizacją wszelkiego rodzaju aktywności sportowych i rekreacyjnych, ograniczyły możliwość kontaktów bezpośrednich zarówno z rodziną, jak i przyjaciółmi (Krukowska, Piotrowski, 2021). Cała ta sytuacja wpłynęła także na sposób odżywiania się, sprzedaż produktów spożywczych, a także na branżę gastronomiczną (Podstawka, 2021).

Wpływ obecnej sytuacji epidemicznej na całym świecie jest bezsporny, w związku z czym prowadzone są liczne badania w tym obszarze. W zakresie gastronomii dotyczą one m.in. wpływu pandemii na biznes restauracyjny i podejmowanych strategii biznesowych przez restauratorów (Madeira i in., 2021; Gramza-Michałowska, Kulczyński, 2021), w tym możliwości i działań podejmowanych przez właścicieli luksusowych restauracji (Batat, 2021). Prowadzone są również badania w kierunku korzystnego wpływu pandemii m.in. na rynek lokalny, gdzie w większym stopniu wykorzystuje się produkty od mniejszych regionalnych dostawców, wpływając tym samym na zrównoważony rozwój (Alsetoohy i in., 2021).

Szczegółowe badania w tym obszarze są prowadzone również w Polsce. Warto zwrócić uwagę na publikację dotyczącą sytuacji branży gastronomicznej w Krakowie. Autor wskazuje na to, że podczas pandemii ucierpiały w dużej mierze lokale gastronomiczne

w centrach miast oparte na turystach. W lepszej sytuacji były lokale mające stałych klientów – mieszkańców miasta, a także wyposażone w ogródki letnie (Grochowicz, 2020). Również w większej mierze przewagę na rynku miały firmy mające w swojej ofercie menu i możliwość zamawiania na wynos (m.in. pizzerie, bary oferujące sushi oraz fast food; Cacek, 2021). Ważnym wnioskiem płynącym z badań zarówno międzynarodowych, jak i krajowych jest poczucie bezpieczeństwa, którego klienci oczekiwali od właścicieli restauracji, barów i innych obiektów gastronomicznych zostali zobowiązani do zapewnienia go swoim klientom (Piton i in., 2021).

W nuncie dotychczas prowadzonych obserwacji i przedstawionych wyników prac badawczych niniejsze badania koncentrują się na wpływie pandemii COVID-19 na działalność branży gastronomicznej zlokalizowanej na bulwarach wiślanych w Warszawie. Od kilku lat obszary bulwarów wiślanych są w trakcie dynamicznych zmian, także w zakresie gastronomii. Zmiany te zawdzięczamy skutecznemu planowaniu przestrzeni miejskiej w obszarze nadwiślańskim (Derek i in., 2013). Projekt rewitalizacji i zagospodarowania bulwarów zakłada, aby były one odpowiednie dla każdej grupy odbiorców, ale przede wszystkim w rozumieniu dostępności zarówno dla turystów, jak i dla mieszkańców. Ideą przemian ma być „zbliżenie miasta do rzeki”. W ramach rewitalizacji, oprócz powstania licznych ścieżek rowerowych i pieszych, a także przystosowania bulwarów dla osób z niepełnosprawnościami, planuje się powstanie różnego rodzaju miejsc wypoczynku, w pobliżu, których będą znajdować się pawilony usługowe z zapleczem gastronomicznym. Zakładane plany rewitalizacyjne są skutecznie realizowane od 2017 r., a trwające prace objęły również okres trwającej pandemii (rok 2020 i 2021; UM Warszawa, 2021; Bulwary jeszcze większe, 2022).

Nabrzeża rzeki Wisły, które niegdyś znane były przede wszystkim z aktywności sportowych, takich jak wioślarstwa (Andrusiewicz, 2007), dzisiaj są zarówno popularnym miejscem weekendowego wypoczynku okolicznych mieszkańców (Duda-Gromada, 2018), jak i jedną z atrakcji turystycznych Warszawy (Grzyb, 2020). Dzięki dotychczas przeprowadzonym pracom rewitalizacyjnym nadwiślańskie bulwary obfitują w różnego rodzaju elementy zagospodarowania rekreacyjnego (plaże, wypożyczalnie leżaków, kosze wiklinowe, fontanny, place zabaw, miejsca wypoczynku), w tym także sportowego (ścieżki rowerowe, niewielkie obiekty sportowe, np. siłownie plenerowe; Kulczyk i in., 2020). Ich uzupełnieniem jest różnorodna oferta gastronomiczna. Znajdują się tutaj m.in.: bary, kawiarnie i restauracje oferujące kuchnie włoską, amerykańską, izraelską, europejską, a także lokale z bogatą ofertą śniadaniową oraz ofertą gorących i zimnych napojów, zaspakajając tym samym różne potrzeby, zarówno mieszkańców, jak i turystów.

W związku z powyższym celem przeprowadzonych badań jest przedstawienie, w jaki sposób pandemia COVID-19 wpłynęła na działalności obiektów gastronomicznych na obszarze bulwarów wiślanych w Warszawie, ze szczególnym uwzględnieniem wymogów sanitarno-epidemiologicznych, które zostały nałożone na branżę gastronomiczną. W tym celu postawiono również trzy pytania badawcze:

- W jakich obszarach funkcjonowania obiektów gastronomicznych ograniczenia epidemiczne najbardziej wpłynęły na polską branżę gastronomiczną?
- W jaki sposób pandemia wpłynęła na działalność obiektów gastronomicznych znajdujących się na obszarze nadwiślańskich bulwarów w Warszawie (w roku 2020 i 2021) w stosunku do lat poprzedzających (2018–2019)?

- Jakie cechy obiektów gastronomicznych (z uwzględnieniem rodzaju, oferty i umiejscowienia) okazały się szczególnie korzystne dla funkcjonowania gastronomii zgodnie z obostrzeniami i wytycznymi w trakcie pandemii COVID-19?

Główne prace badawcze opierały się na badaniach terenowych oraz przeglądzie materiałów źródłowych. Badania terenowe wykonano sześciokrotnie w latach 2018–2021, w miesiącach letnich (czerwiec, lipiec, sierpień), które stanowią najpopularniejszy okres odwiedzin nadwiślańskich bulwarów, zarówno przez mieszkańców Warszawy, jak i przyjezdnym turystów (tabela 1). Polegały one na dokładnym inwentaryzowaniu obiektów gastronomicznych rozmieszczonych wzdłuż bulwarów wiślanych. Były prowadzone co roku w tych samych warunkach pogodowych (brak opadów, ciepło), w czasie, kiedy na bulwarach nie odbywały się żadne imprezy plenerowe ani inne większe wydarzenia kulturalne. Niekiedy opisane warunki zmieniały się w trakcie całodniowej inwentaryzacji, co decydowało o przyznaniu terminu dodatkowego.

Tabela 1. Zakres czasowy prowadzonych badań

Rok	Data inwentaryzacji (termin główny)	Data inwentaryzacji (termin dodatkowy)
2018	26 sierpnia	–
2019	28 lipca	30 sierpnia
2020	26 czerwca	21 sierpnia
2021	27 sierpnia	–

Źródło: opracowanie własne

Badania w terenie realizowano na podstawie formularza inwentaryzacyjnego, który zawierał kryteria charakteryzujące obiekty gastronomiczne. Dotyczyły one charakteru obiektu (całoroczny, sezonowy), rodzaju (bar, restauracja, punkt gastronomiczny), dodatkowych udogodnień (np. bar zewnętrzny lub leżaki na zewnątrz lokalu) oraz pełnionych przez obiekt dodatkowych funkcji (np. rozrywkowych lub rekreacyjnych). Uzupełnieniem badań w terenie były prowadzone badania kameralne, obejmujące przegląd materiałów źródłowych, w tym opracowań, analiz oraz raportów z zakresu turystyki i gastronomii w Polsce, w województwie mazowieckim, a także w Warszawie. Cenną wiedzę na temat działalności obiektów gastronomicznych dostarczyły również ich strony internetowe, a także ich aktywność w mediach społecznościowych (Facebook i Instagram).

WYNIKI PRZEPROWADZONYCH BADAŃ

Wpływ ograniczeń epidemicznych na polską branżę gastronomiczną

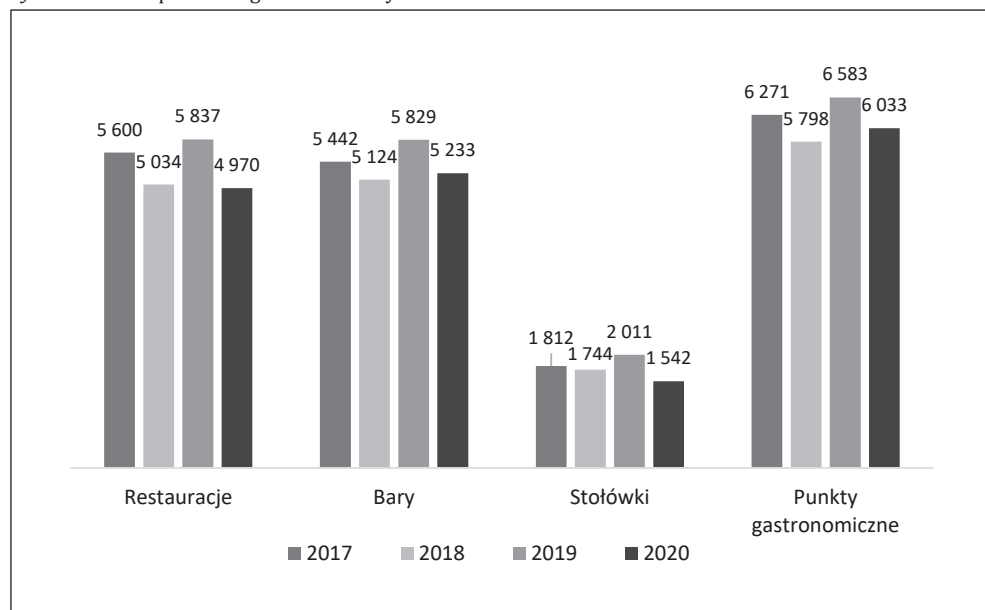
W Polsce po raz pierwszy lokale gastronomiczne zostały zamknięte 13 marca 2020 r. Skutkiem tego było także odwołanie organizowanych w nich uroczystości, w tym np. wesel i przyjęć komunijnych. Ponowne otwarcie branży gastronomicznej nastąpiło 66 dni później, tj. 18 maja 2020 r. Wtedy w nowej rzeczywistości zaczęły funkcjonować m.in. restauracje, kawiarnie i bary, z uwzględnieniem obostrzeń ustalonych przez Rząd RP (Laba, 2020). Jednak już 8 sierpnia zaostrzono ograniczenia, tym razem tylko w powiatach o największej liczbie zakażeń. W dniu wprowadzenia obostrzeń dotyczyły one 19 z 344 powiatów w Polsce, m.in. na obszarze województw śląskiego, łódzkiego i mazowieckiego (Kamińska, 2020). 24 października 2020 r. po raz drugi, na 204 dni, zamknięto całą

branżę gastronomiczną, jedynie pozostawiając możliwość zakupu posiłku na wynos, z dostawą lub odbiorem własnym. Jej ponowne otwarcie nastąpiło 15 maja 2021 r. i wstępnie dotyczyło tylko ogródków gastronomicznych. W pełni branżę gastronomiczną, tj. z możliwością zjedzenia posiłku także wewnątrz lokalu, otwarto dopiero 29 maja 2021 r. (Wrona, 2021).

W Polsce w czasie zamknięcia branży gastronomicznej część właścicieli lokali zdecydowała się na wprowadzenie oferty sprzedaży zamówień z dowozem, na wynos lub z odbiorem osobistym na miejscu, co było dozwolone w zaostrzonym reżimie sanitarnym. Nałożone obostrzenia wprowadziły także zmiany w branży gastronomicznej na wielu płaszczyznach. Zostały narzucone godziny działalności lokali, określono limity osób na sali konsumenckiej, wprowadzono zmiany w obrębie lokalu (np. ustawione przesłony), zapewniono odpowiednią odległość między stolikami, wprowadzono nakaz noszenia maseczek ochronnych przez pracowników i klientów, a także obowiązkową dezynfekcję rąk (MRPiT, 2021). Narzucone przepisy dotyczyły także ogródków gastronomicznych. Od czasu wprowadzenia pierwszych rozporządzeń w Polsce właściciele lokali gastronomicznych zostali zmuszeni do dostosowania się do nowej rzeczywistości, jednocześnie nie posiadając wiedzy, kiedy i na jak długo będą obowiązywać wprowadzone zmiany. Wszystko to utrudniało (i nadal utrudnia) działalność i zarządzanie w branży gastronomicznej.

Przedłużająca się sytuacja pandemiczna doprowadziła do zamknięcia na stałe niektórych placówek gastronomicznych. Według Głównego Urzędu Statystycznego w największym stopniu przyczyniła się do zamknięcia restauracji (rycina 1). W porównaniu z innymi placówkami gastronomicznymi restauracje charakteryzują się najbardziej rozbudowaną ofertą gastronomiczną, mają też pełną obsługę kelnerską oraz salę konsumencką, co mogło być przyczyną tak liczego zamykania tego typu obiektów w okresie pandemii. Prezentowane dane dotyczą jednak tylko obiektów, w których pracowało więcej niż 9 osób (Główny Urząd Statystyczny, 2021a).

Rycina 1. Liczba placówek gastronomicznych w Polsce w latach 2017–2020

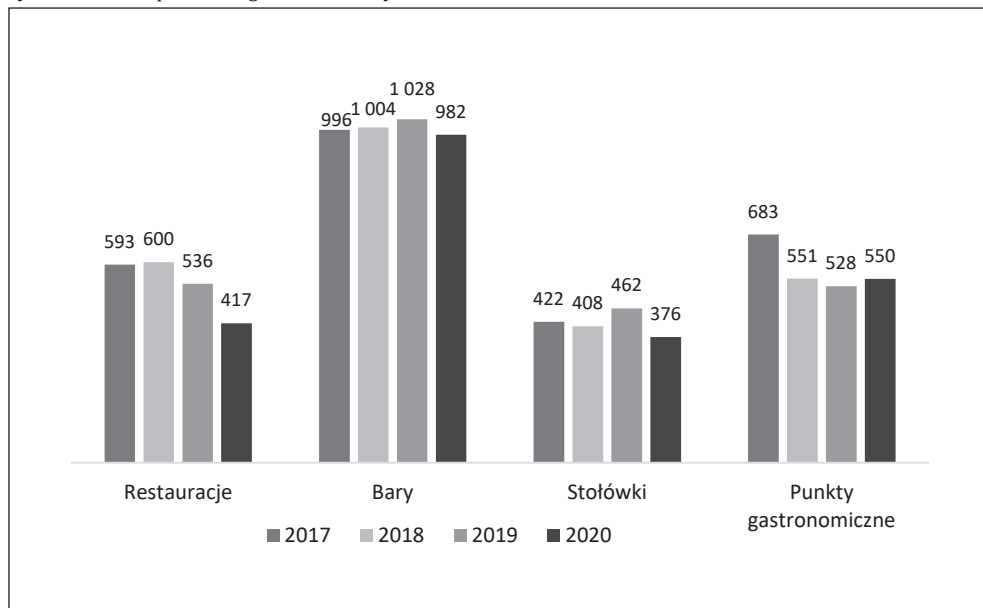

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Głównego Urzędu Statystycznego

W czasie pierwszego zamknięcia lokali w Polsce odnotowano spadek dochodów na poziomie ok. 60–80 % (w zależności od rodzaju działalności). W przypadku drugiego lockdownu było to na poziomie nieco niższym, ok. 50–55%. Porównanie to dotyczy analogicznych okresów w roku 2019 (Cacek, 2021). Przychody z działalności gastronomicznej w 2019 r. wynosiły 50 mln 904 tys., w 2020 r. zaś – 34 mln 867 tys. (Główny Urząd Statystyczny, 2021b). W okresie wakacyjnym w 2020 r. po otwarciu lokali gastronomicznych część branży odnotowała taką samą sprzedaż jak w 2019 r. lub niekiedy wyższą. Nagłe zamknięcia doprowadziły także do ogromnych strat finansowych, wynikających z konieczności pozbycia się lub przetworzenia posiadanego zaopatrzenia. By ograniczyć ryzyko strat finansowych, właściciele lokali decydowali się m.in. na tymczasowe zamknięcie lokalu, wprowadzenie nowych rozwiązań, np. oferty na wynos, lub nawet na redukcję zatrudnienia (Gramza-Michałowska, Kluczyński, 2021).

Zmniejszenie liczby placówek gastronomicznych, w tym straty finansowe w obszarze gastronomii, zaobserwowano także w województwie mazowieckim. W tym przypadku spadek ich liczebności odnotowano na poziomie 20%. W samej Warszawie liczba placówek gastronomicznych zmniejszyła się o ok. 10% (w 2019 r. było 2651 placówek, w 2020 r. zaś – 2381 placówek). Również i w tym przypadku najwięcej zamkniętych zostało restauracji, w dalszej kolejności barów i stołówek. W stolicy w 2020 i 2021 r. zostały zamknięte takie lokale jak: Dom Polski, Bistro de Paris, ale także dwie restauracje z gwiazdkami Michelin: Atelier Amaro i Senses Restaurant (Nowak, 2021). Liczba punktów gastronomicznych utrzymała się na niezmiennym poziomie (rycina 2). Prezentowane dane dotyczą jednak tylko obiektów, w których pracowało więcej niż 9 osób oraz których siedzibą zarządu jest m.st. Warszawa (Główny Urząd Statystyczny, 2019 i 2021c).

Rycina 2. Liczba placówek gastronomicznych w Warszawie w latach 2017–2020

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Głównego Urzędu Statystycznego

Należy jednak zwrócić uwagę, że oprócz negatywnych zmian w obszarze branży gastronomicznej w Warszawie w tym czasie powstały także nowe lokale, np.: Nobu Warszawa (restauracja w Nobu Hotel Warsaw), Zakąsek drink & food, a także The Botanist (KUKBUK – media kulturalno-kulinarne, 2020).

WPŁYW PANDEMII COVID-19 NA DZIAŁALNOŚĆ OBIEKTÓW GASTRONOMICZNYCH ZNAJDUJĄCYCH SIĘ NA OBSZARZE NADWIŚLAŃSKICH BULWARÓW W WARSZAWIE W LATACH 2018–2021

Liczba obiektów gastronomicznych na bulwarach wiślanych w Warszawie w poszczególnych latach w okresie 2018–2021 była zmienna. Łączna ich liczba funkcjonująca w tym okresie wyniosła 63 obiekty. Wśród nich są obiekty, które zostały trwale zamknięte, zmieniły swoją lokalizację lub właściciela, a także takie, które dopiero niedawno się otworzyły. Dwadzieścia pięć obiektów gastronomicznych funkcjonowało przez cały ten okres (2018–2021), są to m.in. bar MOSIR Poranki i Wieczory, Dwa Osiem i Wild Beef.

Najwięcej trwałych zmian w gastronomii nadwiślańskich bulwarów zaszło w latach 2018–2019. W głównej mierze wynikały one z trwającej rewitalizacji oraz zmianach, jakie wprowadził Urząd Miasta Stołecznego Warszawy w ich zagospodarowaniu (Wojtczuk, 2017; Januszewska, 2019). Czerwiec–wrzesień 2018 r. był ostatnim sezonem działalności takich obiektów jak: Hocki Klocki, Cud nad Wisłą oraz Pomost 511. Z kolei w 2019 r. zamknięto restaurację Missisipi.

W latach 2020–2021 nieznacznie wzrosła liczba obiektów gastronomicznych w stosunku do lat poprzedzających (2018–2019). Pomimo trwającej pandemii ich największa liczba przypadła właśnie na 2021 r. (tabela 2, rycina 4). W sezonach 2020 i 2021 otwarto kilka nowych barów i punktów gastronomicznych. Przede wszystkim w 2020 r. w czasach pandemii powrócił w nowej odsłonie Pomost 511 z równie ciekawą ofertą gastronomiczną, rozrywkową i kulturalną, jak przed dwoma laty. Z kolei w 2021 r. na bulwarze Grzymały Siedleckiego, tuż przy moście Poniatowskiego i barce Wir, otwarto pięć nowych drewnianych pawilonów, które działają pod wspólnym szyldem Schodki nad Wisłą. W ostatnim sezonie pojawiło się również kilka punktów gastronomicznych oferujących głównie lody i kawę. Jednak ze względu na czas pandemii w sezonie 2020 zawieszono m.in. działający już od kilku lat wielokulturowy targ kulinarny – Slow Market. Ponadto w 2020 r. wystąpiły czasowe zamknięcia i ograniczenie działalności takich obiektów jak: Bulwar francuski Tête-à-tête, Bulwar Śródziemnomorski i Studio Talentów.

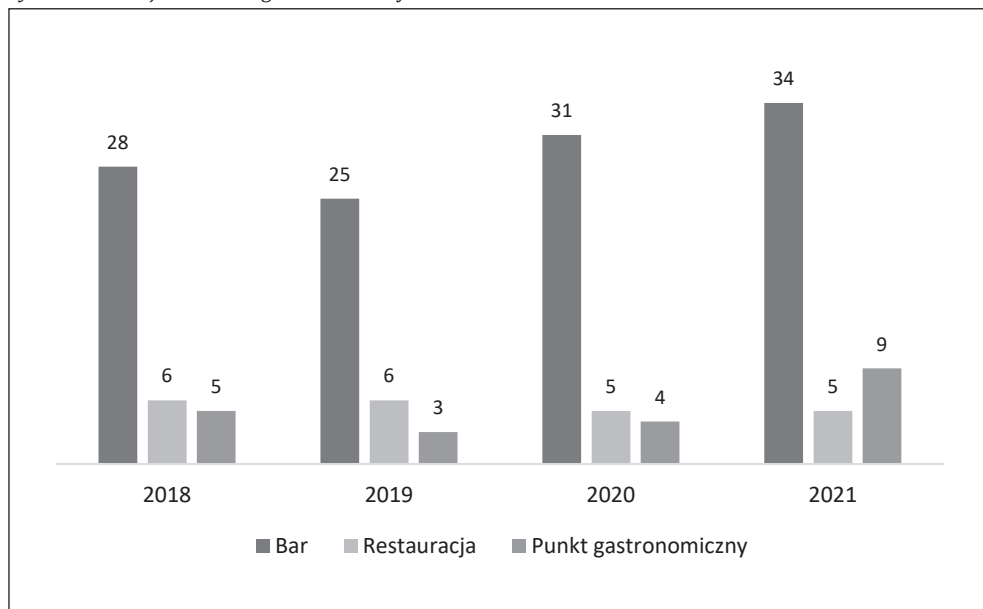
Tabela 2. Liczba funkcjonujących obiektów gastronomicznych w latach 2018–2021

	2018	2019	2020	2021
Liczba funkcjonujących obiektów gastronomicznych	39	34	40	48

Źródło: badania własne

Obiekty gastronomiczne zlokalizowane w obszarze nadwiślańskim są zróżnicowane pod względem rodzaju. Najwięcej jest barów, znacznie mniej restauracji i punktów gastronomicznych (rycina 3). W trakcie pandemii COVID-19 w latach 2020–2021 nadwiślańskie bary i punkty gastronomiczne miały pewną przewagę w funkcjonowaniu nad restauracjami. Wynikało to z większej łatwości przystosowania się do narzuconych na gastronomię

Rycina 3. Rodzaje obiektów gastronomicznych

Źródło: badania własne

Rycina 4. Rozmieszczenie obiektów gastronomicznych na bulwarach wiślanych w Warszawie w 2021 r.

Źródło: opracowanie własne z użyciem narzędzia Datawrapper

wytucznych. Ich oferta gastronomiczna bogata m.in. burgery, zapiekanki, frytki belgijskie i quiche jest w większym stopniu przygotowana do sprzedaży na wynos. Z kolei dla wielu restauracji oznaczało to zmianę menu, a także wprowadzanie dopiero tego typu możliwości. Taki rodzaj obiektów to także mniejsza liczba pracowników oraz mniejsze zatowarowanie, co pozwalało na większą elastyczność w stosunku do wprowadzanych

obostrzeń. Dużo większe trudności miały również lokale, zarówno restauracje, jak i bary, których działalności opiera się w znacznym stopniu na organizacji różnego rodzaju imprez rodzinnych i firmowych. Z kolei tego typu obiektów na bulwarach wiślanych nie ma. Tutaj organizacja imprez zamkniętych stanowi jedynie dodatek do głównej działalności.

Ich lokalizacja ma również znaczący wpływ na rodzaj obiektu, jego cechy charakterystyczne, a także pełnioną funkcję. Obiekty gastronomiczne są rozmieszczone nierównomiernie wzdłuż brzegów Wisły (rycina 4). Najwięcej z nich jest zlokalizowanych na lewym nabrzeżu wiślany w granicach dzielnic Śródmieście i Żoliborz, które obfitują w liczne zabytki oraz atrakcje kulturowe i rozrywkowe. W 2021 r. funkcjonowało tutaj aż 41 obiektów gastronomicznych. Znacznie mniej, jedynie 7, lokali gastronomicznych było otwartych po prawej stronie Wisły, w granicach dzielnic Praga Północ i Praga Południe. Ta strona rzeki w granicach miasta jest znacznie bogatsza pod względem walorów przyrodniczych. Działalność człowieka przejawia się tutaj w głównej mierze obecnością plaż nadrzecznych oraz ich infrastruktury, m.in. w postaci lokali gastronomicznych.

CECHY OBIEKTÓW GASTRONOMICZNYCH, KTÓRE SĄ SZCZEGÓLNIIE KORZYSTNE DLA ICH FUNKCJONOWANIA W CZASIE PANDEMII COVID-19

Sezonowy charakter działalności. Istotną cechą części obiektów gastronomicznych jest ich sezonowy charakter działalności (tabela 3). W każdym z badanych lat ponad połowa to właśnie obiekty sezonowe. Łączny czas ich działalności to okres ok. pięciu miesięcy. Otwierają się one najczęściej w okolicach 1–3 maja (tzw. majówki) i działają do ok. końca września. Na termin zamknięcia lokali gastronomicznych wpływają także warunki pogodowe. W zależności od pogody właściciele decydują o zakończeniu sezonu. Ze względu na typ obiektów czy np. brak możliwości ich ogrzewania to słoneczna pogoda, dodatnie temperatury, brak deszczu wpływają na czas ich działania. Część lokali po sezonie zmienia formę lub godziny działalności. W sezonie jesienno-zimowym w weekendy otwarta jest np. Przystań Nowa Fala. Z kolei restauracja Cafe River jest po sezonie zamknięta, jednak przez cały rok lokal można ją wynająć na różnego rodzaju imprezy okolicznościowe dzięki wcześniejszej rezerwacji.

Tabela 3. Sezonowość obiektów gastronomicznych w latach 2018–2021

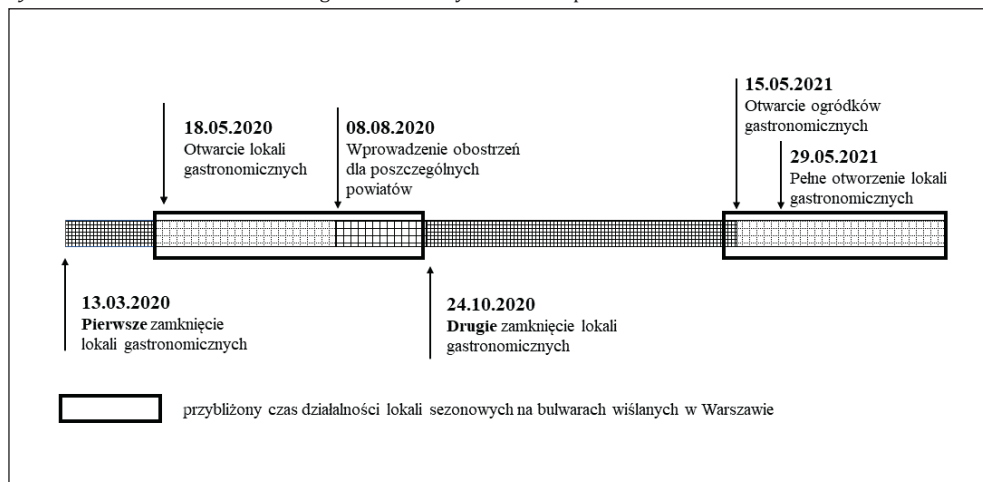
Okres działalności	2018	2019	2020	2021
Sezonowe	23	18	22	30
Całoroczne	16	16	18	18

Źródło: badania własne

Sezonowe obiekty gastronomiczne nad Wisłą najprężniej działały w czasie, kiedy obostrzenia dla gastronomii były mniej restrykcyjne (rycina 5). Otwarcie sezonu 2020 rozpoczęło się wraz z otwarciem gastronomii po pierwszym lockdownie (18.05.2020 r.).

Zakończenie sezonu nastąpiło przed drugim zamknięciem branży gastronomicznej, które miało miejsce 24.10.2020 r. Z kolei w drugim roku pandemii otwarcie sezonu 2021 niemal zbiegło się ze zdejmowaniem obostrzeń z branży gastronomicznej, aż do jej pełnego otwarcia 29.05.2021 r. (rycina 5). Z tego powodu większość lokali uniknęła niekorzystnego przestoju w działalności, jak miało to miejsce w przypadku lokali funkcjonujących przez cały rok.

Rycina 5. Okres działalności lokali gastronomicznych w czasie pandemii COVID-19 w 2020 i 2021 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 20 marca 2020 r. w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu epidemii (Dz.U. z 2020 r. poz. 491)

LOKALE GASTRONOMICZNE W RÓŻNYCH TYPACH BUDYNKÓW, OBIEKTACH BUDOWLANYCH LUB JEDNOSTKACH PŁYWAJĄCYCH ORAZ ZWIĄZANE Z TYM KORZYŚCI

Obiekty gastronomiczne na obszarze bulwarów wiślanych

Oprócz tego, że w większości są to obiekty sezonowe kolejną charakterystyczną cechą obiektów gastronomicznych na obszarze bulwarów wiślanych jest to, że w większości są umiejscowione w tymczasowych obiektach budowlanych (tabela 4). Na bulwarach przyjmują one formę blaszanych lub drewnianych pawilonów (fotografia 1), obiektów kontenerowych (fotografia 1), a także przyczep kempingowych. Mniej lokali znajduje się w całorocznych typowych budynkach lub obiektach budowlanych. Ponadto wzdłuż bulwarów przycumowane są barki, statki, a także pływające pawilony (fotografia 2), które stanowią unikatowe obiekty gastronomiczne (tabela 4).

Tabela 4. Obiekty gastronomiczne według rodzaju budynku, obiektu budowlanego lub jednostki pływającej

Rodzaj budynku, obiektu budowlanego lub jednostki pływającej	2018	2019	2020	2021
Całoroczny budynek lub obiekt budowlany	15	16	16	16
Tymczasowy obiekt budowlany (blaszany lub drewniany)	10	6	9	16
Pływający pawilon na wodzie	4	3	4	4
Tymczasowy obiekt budowlany (kontener)	4	2	3	5
Barka	1	3	4	4
Statek	2	2	2	2
Tymczasowy obiekt budowlany (inny, np. przyczepa)	3	2	2	1

Źródło: opracowanie własne. Kategoryzacja obiektów według Ustawy prawa budowlanego oraz Ustawy o żegludze śródlądowej

Fotografia 1. Obiekty gastronomiczne zlokalizowane w tymczasowych obiektach budowlanych (od lewej) – pawilony drewniane Schodki nad Wisłą i Wild Wine w kontenerze

Źródło: fotografia własna

Fotografia 2. Obiekty gastronomiczne zlokalizowane w jednostkach pływających (od lewej) – pawilon pływający Kurier i bar Missisipi na statku

Źródło: fotografie własne

Z punktu widzenia działalności gastronomii w sezonach 2020 i 2021, które były objęte licznymi obostrzeniami i wytycznymi, związanymi z pandemią COVID-19, rodzaj budynku, obiektu budowlanego lub jednostki pływającej miał duże znaczenie. Zdecydowanie łatwiej było dostosować się do obowiązujących wymogów obiektom o bardziej otwartym charakterze, czyli przede wszystkim takim, które dysponowały dodatkową przestrzenią na zewnątrz lokalu, np. plażą lub przynależącym do obiektu fragmentem bulwaru. To właśnie w tych miejscach rozstawiane były stoliki zewnętrzne, a także leżaki (tabela 5). Stoliki mogą przybierać różne formy, od tradycyjnych stołów z krzesłami po małe stoliczki i siedziska, wykonane np. ze skrzynek lub palet. Niekiedy klienci, aby skosztować swój posiłek, zajmowali miejsca niedaleko lokalu, np. na schodach bulwaru, trawie lub pobliskiej ławce. Taki rozkład miejsc spełniał narzucony przez przepisy wymóg zachowania dystansu, a otwarta przestrzeń zwiększała poczucie bezpieczeństwa.

Tabela 5. Dodatkowe udogodnienia oferowane przez niektóre obiekty gastronomiczne

Dodatkowe udogodnienia	Liczba obiektów gastronomicznych posiadających dane udogodnienie			
	2018	2019	2020	2021
Stoliki, leżaki zewnętrzne zlokalizowane na trawie przed obiektem lub specjalnie przygotowanej plaży	20	17	21	24
Stoliki zewnętrzne ogródki gastronomiczne, zlokalizowane bezpośrednio na bulwarze	8	8	10	9

Źródło: opracowanie własne

Znacznie rzadziej spotykane były typowe ogródki gastronomiczne. Kilka z nich otworzyło się w sezonie letnim przy budynkach całorocznych na bulwarze Karskiego oraz gen. George’a Smitha Pattona, np. przy lokalu Tête-à-tête lub The River. Jednak zgodnie z przepisami w czasie pandemii w sezonie 2021 obowiązywał tutaj również narzucony reżim sanitarny – mogła to być przyczyna, dla której nie wszystkie ogródki gastronomiczne w tym okresie zostały otwarte.

Dodatkowym udogodnieniem, które pojawiło w nadwiślańskiej gastronomii, były bary zewnętrzne, czyli wyodrębnione poza głównym lokalem gastronomicznym dodatkowe przestrzenie przystosowane i przygotowane pod działalność gastronomiczną. Zazwyczaj o dużo bardziej uproszczonej ofercie. W skład barów zewnętrznych wchodziły m.in. dodatkowa, poza lokalem macierzystym, przestrzeń do przygotowania napojów oraz przekąsek, a także stoliki, leżaki, parasole, siedziska czy elementy dekoracyjne. W latach 2018–2019 tego typu miejsc było niewiele, zlokalizowane były jedynie przed budynkiem restauracji Zachodni Brzeg oraz La Playa Music Bar. W okresie ostatnich dwóch lat (2020–2021) zaczęły pojawiać się liczniej. W 2020 r. zinventaryzowano cztery bary zewnętrzne. Nowe obiekty pojawiły się dodatkowo przed Restauracją Portową oraz Monta Bistro&Bar. W 2021 r. było już ich aż siedem. Pojawiły się m.in. przed stosunkowo niedawno otwartymi pawilonami gastronomicznymi między mostem Świętokrzyskim a mostem Śląsko-Dąbrowskim, np. przed lokalem Bella Italia. Oprócz typowych barów, w których klienci mogli zaopatrzyć się w różnego rodzaju napoje i przekąski, w barach zewnętrznych pojawiły się również dania z grilla, np. w barze przed restauracją Zachodni Brzeg. Z punktu widzenia trwającej pandemii COVID-19 możliwość zakupu zarówno napojów, jak i dań bez konieczności wchodzenia do wnętrza lokalu była korzystna, np. w przypadku kolejki łatwiej było zachować bezpieczną odległość od innych klientów.

Organizowane na otwartej przestrzeni wydarzenia kulturalne, kulinarne, sportowo-rekreacyjne. Wydarzenia organizowane przez lokale gastronomiczne są istotnym uzupełnieniem ich oferty, a także wpływem megatrendów na branżę gastronomiczną (Kozłowska, 2015; Stasiak, 2015). W ofercie gastronomii na obszarze bulwarów wiślanych, oprócz bogatej i zróżnicowanej oferty gastronomicznej, są także liczne wydarzenia kulinarne i kulturalne, co sprzyja popularności tych miejsc (Stołeczne Biuro Turystyki, 2020; Wróblewski, 2021).

W zaistniałej sytuacji pandemicznej, w której przykładą się dużą wagę do dystansu społecznego oraz szeroko rozumianego bezpieczeństwa, zyskała na popularności możliwość uczestnictwa w różnego rodzaju imprezach organizowanych na otwartej przestrzeni. Na kontach społecznościowych (Facebook, Instagram) obiektów gastronomicznych zlokalizowanych nad Wisłą zaobserwowano wzmożoną aktywność na organizowanych przez nich wydarzeniach w sezonach 2020 i 2021.

Oferta wydarzeń dwóch ostatnich sezonów była szczególnie zróżnicowana. Ciekawym przykładem była letnia scena koncertowa przy lokalu Bella Italia, gdzie odbywały się np. transmisje koncertów (np. Męskie Granie 2021, Budka Suflera), koncerty muzyki na żywo (np. Italian & Popular Music), a także „Leśny Surwiwal”. Ponadto w ofercie dodatkowej kulturalno-rozrywkowej lokali gastronomicznych na obszarze bulwarów wiślanych były np.:

- imprezy tematyczne (np. „Kawa po bulwarach” w Green Caffè Nero, kino letnie w Dwa Osiem, noc spadających gwiazd w Wild Beef, a także „Święto Wisły”),
- animacje dla dzieci (np. w Bella Italia),
- koncerty (np. RIVERLIGHTS, Festiwal końca lata na Wiśle, Ozi Jarczewska i Czcibor Hejrowski w Barce Wynurzenie, Szanty nad Wisłą w Sen Nocy Letniej),
- zajęcia sportowe i warsztaty taneczne (np. joga w plenerze w Grunt i Woda, turniej piłki siatkowej w Beach Bar Aquatica),
- imprezy i warsztaty taneczne (np. DAME TIMBA, czyli Kubańska potańcówka w Grunt i Woda, Kizomba / Urban Kiz Party w Beach Bar Aquatica, Silent Disco w Babim Lacie).

Większość wydarzeń jest bezpłatna, jednak część imprez zależy od pogody. Głównym źródłem informacji o poszczególnych wydarzeniach są strony internetowe i media społecznościowe lokali gastronomicznych. Brakuje jednak wspólnej platformy, która informowałaby o organizowanych wydarzeniach w dany weekend.

PODSUMOWANIE

Obszar bulwarów wiślanych to częste miejsce wypoczynku i spotkań towarzyskich, które nabrało w czasie pandemii COVID-19 nowego znaczenia. Otwarte przestrzenie terenów nadwodnych w mieście pozwalają zaspokoić potrzebę przebywania z ludźmi, umożliwiając przy tym respektowanie narzuconych zaleceń, m.in. dotyczących dystansu społecznego. Ważnym elementem zagospodarowania nadwiślańskich bulwarów w Warszawie są liczne obiekty gastronomiczne. Ich liczba na bulwarach wiślanych nieznacznie wzrosła w latach 2020–2021 w stosunku do lat poprzedzających 2018–2019. W 2021 r. odnotowano ich największą liczbę. Okazało się, że gastronomia nad Wisłą była odporna na regulacje covidowe, wprowadzane w Polsce w celu zapobiegania rozprzestrzenienia się wirusa SARS-CoV-2.

Ograniczenia epidemiczne nie wpłynęły w znaczący sposób na ich funkcjonowanie, kluczowy okazał się ich styl działalności. Ponad połowa obiektów gastronomicznych to obiekty sezonowe, których działalność przypada na miesiące ciepłe (maj–wrzesień), kiedy to, zarówno w roku 2020, jak i w roku 2021, obostrzenia były luzowane. Lokale umiejscowione są w głównej mierze w obiektach budowlanych lub jednostkach pływających o charakterze otwartym, rzadziej w typowych budynkach całorocznych. Często dysponują dodatkową, dość dużą przestrzenią na zewnątrz, która umożliwia im ustawienie stolików i leżaków przed lokalem, zastępując tym samym typowe, mniejsze powierzchnie ogródki gastronomiczne. Dodatkowo uzupełnieniem bogatej oferty gastronomicznej nadwiślańskich barów i restauracji są organizowane na świeżym powietrzu różnego rodzaju imprezy i wydarzenia.

Cechy nadwiślańskich obiektów gastronomicznych widoczne są w trendach zidentyfikowanych w innych badaniach dotyczących wpływu pandemii COVID-19 na gastronomię. Większą popularnością i zarazem mniejszymi stratami, związanymi przede wszystkim z przerwami w funkcjonowaniu, odznaczały się te lokale, których klientami

są także mieszkańcy miasta, miały ofertę dań przygotowaną na wynos oraz miały ogródki gastronomiczne. Wspominana potrzeba bezpieczeństwa również znalazła odzwierciedlenie w gastronomii nadwiślańskiej. Udogodnienia oferowane przez obiekty gastronomiczne pozwalały zachować bezpieczną odległość od innych klientów. W kontekście wyników niniejszych badań interesujące byłyby dalsze analizy dotyczące skutków pandemii COVID-19 w innych obszarach Warszawy.

Literatura References

- Abdulkadir, A. (2020). Is the Lockdown Important to Prevent the COVID-19 Pandemic? Effects on Psychology, Environment and Economy-Perspective. *Annals of Medicine and Surgery*, 56, 38–42. doi: <https://doi.org/10.30858/zer/135654>
- Alsetoohy, O, Ayoun, B, Abou-Kamar, M. (2021). COVID-19 Pandemic Is a Wake-Up Call for Sustainable Local Food Supply Chains: Evidence from Green Restaurants in the USA. *Sustainability*, 1 (16), 9234. doi: <https://doi.org/10.3390/su13169234>
- Andruszkiewicz, A., (2007). Wisła – ściek czy skarb przyrody? Szanse dla rozwoju turystyki i rekreacji na warszawskim odcinku Wisły, *Turystyka i Rekreacja*, 3, 50–55.
- Batat, W. (2021). How Michelin-starred chefs are being transformed into social bricoleurs? An online qualitative study of luxury foodservice during the pandemic crisis, *Journal of Service Management*, 32(1), 87–99. doi: <https://doi.org/10.1108/JOSM-05-2020-0142>
- Bulwary jeszcze większe. (2022, 20 luty). *Sztuka Architektury*. Pozyskano z: <https://sztuka-architektury.pl/article/12276/bulwary-w-warszawie-jeszcze-wieksze>
- Cacek, S. (2021, 10 października). Kondycja polskiej gastronomii, czyli jak COVID-19 wpłynął na finanse branż. Raport POSBISTRO 2021, *POSBistroblog*. Pozyskano z: <https://posbistro.com/blog/pl/kondycja-polskiej-gastronomii-czyli-jak-covid-19-wplynal-na-finanse-branzy-raport>
- Czech, K., Karpio, A., Wielechowski, M., Woźniakowski, T., Żebrowska-Suchodolska, D. (2020). *Polska gospodarka w początkowym okresie pandemii COVID-19*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW, 40–44.
- Derek, M., Duda-Gromada, K., Kosowska, P., Kowalczyk, A., Madurowicz, M., (2013). Problemowe i problematyczne ABC turystyki w Warszawie, *Prace Geograficzne*, 134, 7–36.
- Duda-Gromada, K. (2018). Tereny nad Wisłą w Warszawie jako miejsce spotkań (w opinii mieszkańców wybranych osiedli). *Prace Geograficzne*, 152, 67–81.
- Główny Urząd Statystyczny. (2019). *Rocznik Statystyczny Warszawy 2019*. Warszawa: Zakład Wydawnictw Statystycznych. Pozyskano z: <https://warszawa.stat.gov.pl/publikacje-i-fol-dery/roczniki-statystyczne/rocznik-statystyczny-warszawy-2019,6,16.html>
- Główny Urząd Statystyczny. (2021a, 30 listopada). Pojęcia stosowane w statystyce publicznej. Główny Urząd Statystyczny. Pozyskano z: www.stat.gov.pl/metainformacje/slownik-pojec/pojecia-stosowane-w-statystyce-publicznej/lista.html
- Główny Urząd Statystyczny. (2021b). *Mały Rocznik Statystyczny Polski*. Warszawa: Zakład Wydawnictw Statystycznych. Pozyskano z: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/maly-rocznik-statystyczny-polski-2021,1,23.html#>
- Główny Urząd Statystyczny. (2021c). *Rocznik Statystyczny Warszawy 2021*. Warszawa: Zakład Wydawnictw Statystycznych. Pozyskano z: <https://warszawa.stat.gov.pl/publikacje-i-fol-dery/roczniki-statystyczne/rocznik-statystyczny-warszawy-2021,6,18.html>
- Gramza-Michałowska, A., Kulczyński, B. (2021). Kierunki zmian w gastronomii w pandemii. *Przemysł Spożywczy*, 75(9), 12–14. doi: doi.org/10.15199/65.2021.9.2
- Grochowicz, M. (2020). Sytuacja branży gastronomicznej w pierwszych miesiącach trwania pandemii COVID-19 na przykładzie Krakowa. *Urban Development Issues*, 67, 5–16.
- Grzyb, T., (2020). Rzeka w mieście – atrakcja przyrodnicza czy kulturowa?, *Turystyka Kulturowa*, 5(116), 140–171.
- Januszczyńska, P. (2019, 18 grudnia). Koniec szalonych imprez nad Wisłą? Jest światło w tunelu. *Newsweek*. Pozyskano z: <https://www.newsweek.pl/polska/koniec-szalonych-imprez-nad-wisla>

- wisla-jest-swiatelko-w-tunelu/hmzz2yy?utm_source=fb&utm_medium=social&utm_campaign=fb_nw&fbclid=IwAR0dJr9NYV7qGJSpzX3IBnZdnfUVmNLMvHiljuR-xTqBRhtsF3qcg-MeCDvww
- Kamińska, O. (2020, 6 sierpnia). Nowe obostrzenia od soboty 8 sierpnia. *Velonews.pl*. Pozyskano z: <https://velonews.pl/posts/6617-nowe-obostrzenia-od-soboty-8-sierpnia>
- Kondrzycka-Dąda, A., Sieradzan, M., Stanisławska, I. (2021). Bezpieczeństwo i higiena w czasie pandemii COVID-19 w miejscach użyteczności publicznej. *Kosmos. Problemy Nauk Biologicznych*, 70(3), 445–449.
- Kozłowska, A., (2015). Wybrane wydarzenia gastronomiczne jako efekt trendów europejskich. W: B. Krakowiak, A. Stasiak (red.), *Kultura i turystyka – wokół wspólnego stołu*. Łódź: Regionalna Organizacja Turystyczna Województwa Łódzkiego, 333–356.
- Krukowska, R., Piotrowski, K. (2021). Budżet czasu wolnego. W: A. Zajadacz A. (red.), *Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki. Zmiany w budżecie czasu wolnego i zachowaniach wolnoczasowych mieszkańców dużych miast w wyniku pandemii COVID-19*, Seria Turystyka i Rekreacja – Studia i Prace, 23. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Bogucki, 28–47.
- KUKBUK – media kulturalno-kulinarne. (2021, 30 listopada). Nowe restauracje 2020: Warszawa. *KUKBUK.pl*. Pozyskano z: www.kukbuk.pl/artykuly/restauracje-w-warszawie-debiuty-2020/
- Kulczyk, S., Kordowska M., Duda-Gromada, K., (2020), Challenges to Urban Gastronomy: Green and Blue Spaces. W: A. Kowalczyk, M. Derek (red.), *Gastronomy and Urban Space. Changes and Challenges in Geographical Perspective*. Szwajcaria: Springer Nature, 295–308.
- Laba, T. (2020, 14 maja). Zalecenia dla restauracji pozwalają na jedzenie w lokalu. *Bezprawnik*. Pozyskano z: bezprawnik.pl/zalecenia-dla-restauracji/
- Madeira, A, Palrão T, Mendes A. S. (2021). The Impact of Pandemic Crisis on the Restaurant Business, *Sustainability* 13(1), 1–40. doi: <https://doi.org/10.3390/su13010040>
- MRPiT. (2020, 20 października). Gastronomia. *MRPiT*. Pozyskano z www.gov.pl/web/rozwój-technologie/gastronomia
- Nowak, K. (2021, 17 luty). Warszawa. Te lokale już zamknęły się przez pandemię. *Metro Warszawa*. Pozyskano z: <https://metrowarszawa.gazeta.pl/metrowarszawa/7,141637,26798624,warszawa-te-lokale-juz-zamknely-sie-przez-pandemie-dziekujemy.html>
- Piton Hakim, M., D'Avoglio Zanetta, L., Thimoteo da Cunha, D. (2021). Should I stay, or should I go? Consumers' perceived risk and intention to visit restaurants during the COVID-19 pandemic in Brazil. *Food Research International*, 141. doi: <https://doi.org/10.1016/j.foodres.2021.110152>
- Podstawka, Ł. (2021). Food service industry response to the covid-19 pandemic. *Problems of Agricultural Economic*, 367(2), 135–147. doi: <https://doi.org/10.30858/zer/135654>
- Raport o rynku gastronomicznym 2021. (2022, 2 lutego). Pozyskano z: <http://pages.posbistro.com/pl-pl/raportposbistro2021?hsCtaTracking=6e36d49d-8618-4632-a-001-5b737130e770%7C6bc19e3a-e77a-4061-a14a-589cf9e85454>.
- Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 20 marca 2020 r. w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu epidemii (Dz.U. z 2020 r. poz. 491 ze zm.)
- Stasiak, A., (2015), Gastronomia jako atrakcja turystyczna Łodzi / Gastronomy as a tourism attraction for Łódź, *Turyzm [Tourism]*, 25(2), 73–90. doi: <https://doi.org/10.1515/tour-2015-0007>
- Stołeczne Biuro Turystyki. (2020, 10 października). Turystyka w Warszawie Raport 2020. *Warsawtour.pl*. Pozyskano z www.warsawtour.pl/raporty-i-badania/
- UM Warszawa. (2021, 10 sierpnia). *Bulwary wiślane otwarte w całości. Jedne z najpiękniejszych w Europie?* Pozyskano z: <https://www.propertydesign.pl/architektura/104/bulwary-wislane-otwarte-w-calosci-jedne-z-najpiekniejszych-w-europie,14046.html>
- Ustawy prawo budowlane z dnia 7 lipca 1994 r. (Dz.U. 1994 nr 89 poz. 414 ze zm.)
- Ustawa o żegludze śródlądowej z dnia 21 grudnia 2000 r. (Dz.U. 2001 nr 5 poz. 43 ze zm.)
- VoPham, T., Weaver, M. D., Hart, J. E., Ton, M., White, E., Newcomb, P. A. (2020). Effect of social distancing on COVID-19 incidence and mortality in the US. *MedRxiv. The Preprint Server for Health Sciences*, 1–10. doi: <https://doi.org/10.1101/2020.06.10.20127589>
- Wojtczuk, M. (2017, 18 grudnia). Bulwar nad Wisłą gotowy w czerwcu, ale otwarty dopiero w sierpniu. Dlaczego to tak długo trwa? *Gazeta Wyborcza*. Pozyskano z: <https://warsza>

wa.wyborcza.pl/warszawa/7,54420,21981097,bulwar-nad-wisla-gotowy-w-czerwcu-ale-otwarty-dopiero-w-sierpniu.html

Wrona, A. (2021, 4 marca). Tragiczny rok zamknięcia gastronomii. *Horecatrends.pl*. Pozyskano z: www.horecatrends.pl/gastronomia/114/tragiczny_rok_zamknienia_gastronomii,7112.html

Wróblewski, P. (2021, 16 maja). Weekend otwarcia. Warszawa odżyła po zniesieniu obostrzeń. Tłumy na bulwarach. Zobaczcie zdjęcia z drona. *Warszawa Nasze Miasto*. Pozyskano z: <https://warszawa.naszemasto.pl/weekend-otwarcia-warszawa-odzyla-po-zniesieniu-obostrzen/ar/c1-8279898>

Monika Kordowska, dr, Uniwersytet Warszawski, Katedra Geografii Turystyki i Rekreacji, doktor nauk społecznych w dyscyplinie geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarki przestrzennej. Zainteresowania badawcze autorki dotyczą turystyki, zwłaszcza turystyki przyrodniczej, zrównoważonego rozwoju, rozwoju lokalnego, a w ostatnim czasie także gastronomii.

Monika Kordowska, PhD, University of Warsaw, Chair of Tourism Geography and Recreation, PhD of social sciences in the discipline of Socio-Economic Geography and Spatial Planning. Research interests oscillate in the field of tourism, especially nature based tourism, sustainable development, local development, and recently also gastronomy.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8508-4201>

Adres/Address:

Uniwersytet Warszawski
Wydział Geografii i Studiów Regionalnych
Katedra Geografii Turystyki i Rekreacji
ul. Krakowskie Przedmieście 30
00-927 Warszawa, Polska
e-mail: monika_kordowska11@gazeta.pl

Anna Poreda, mgr, Uniwersytet Łódzki, Instytut Geografii Miast, Turyzmu i Geoinformacji, magister Wydziału Nauk Geograficznych na kierunku turystyka i rekreacja, absolwentka studiów doktoranckich. Przygotowuje rozprawę doktorską pt. Znaczenie usług gastronomicznych w funkcjonowaniu hoteli w Polsce. Jej zainteresowania badawcze oscylują wokół tematów turystyki kulinarnej, gastronomii hotelowej, turystyki konferencyjnej i hotelarstwa.

Anna Poreda, MSc, University of Łódź, Institute of Urban Geography, Tourism Studies and Geoinformation, Master of Geographical Sciences with a specialisation in tourism and recreation, graduate of doctoral studies in the process of writing a dissertation entitled: "The importance of the food and beverage services of hotels in Poland". Research interests oscillate in the field of culinary tourism, hotel gastronomy, conference tourism and hospitality.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6843-5981>

Adres/Address:

Uniwersytet Łódzki
Wydział Nauk o Geografii
Instytut Geografii Miast, Turyzmu i Geoinformacji
ul. Dr. Stefana Kopcińskiego 31
90-142 Łódź, Polska
e-mail: anna.poreda@geo.uni.lodz.pl

JAKUB KWAŚNY,
Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Polska
Cracow University of Economics, Poland

ARKADIUSZ MROCZEK
Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Polska
Cracow University of Economics, Poland

MARTA ULBRYCH
Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Polska
Cracow University of Economics, Poland

Efekty zewnętrzne dyfuzji wiedzy w miastach a pandemia COVID-19

Externalities of knowledge diffusion in cities and the COVID-19 pandemic

Streszczenie: W niniejszym artykule dokonano przeglądu pojęć na temat przepływu wiedzy i wzajemnego uczenia się jako efektu zewnętrznego w miastach, a także zbadano stopień, w jakim organizacja pracy przedsiębiorstw ulega zmianie wskutek pandemii. Przyjęto następujące hipotezy badawcze: a) w sektorze usług dla biznesu zmiana modelu pracy ze stacjonarnego na zdalny lub hybrydowy (łączy tryb stacjonarny i zdalny) jest trwałym efektem pandemii COVID-19, b) zmiana ta negatywnie wpływa na nieformalny przepływ wiedzy. W pracy wykorzystano jakościową metodę opisową odwołującą się do krytycznego przeglądu literatury przedmiotu oraz badania ankietowe.

Abstract: The research aims at reviewing concepts and debates on knowledge flow and mutual learning as externalities in cities, and to investigate the extent of change in the organization of work in enterprises as a result of the pandemic. The following research hypotheses were adopted: a) in the business service sector the change of the work model from stationary to remote or hybrid (combining stationary and remote mode) is a permanent effect of the COVID-19 pandemic, b) said change has a negative impact on the informal flow of knowledge. The study used a qualitative descriptive method referring to a critical review of the literature on the subject and surveys.

Słowa kluczowe: dyfuzja wiedzy, efekty zewnętrzne, pandemia COVID-19, usługi dla biznesu

Keywords: knowledge diffusion; knowledge spill overs; externalities; COVID-19 pandemic; business process outsourcing

Otrzymano: 31 grudnia 2021

Received: 31 December 2021

Zaakceptowano: 5 maja 2022

Accepted: 5 May 2022

Sugerowana cytacja / Suggested citation:

Kwaśny, J., Mroczek, A., Ulbrych, M. (2022). Efekty zewnętrzne dyfuzji wiedzy w miastach a pandemia COVID-19. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 36(2), 231–243. doi: <https://doi.org/10.24917/20801653.362.15>

WSTĘP

Podstawy formowania się i rozwoju miast są przedmiotem analizy kilku dyscyplin naukowych. Zasadniczy problem tego zagadnienia koncentruje się wokół skutków oraz mechanizmów przestrzennego skupiania się. To właśnie na obszarach zurbanizowanych najpełniej występują dwa rodzaje korzyści przestrzennych, tj. korzyści z lokalizacji (specjalizacji) i korzyści z urbanizacji (różnorodności). Do najczęściej wskazywanych źródeł zewnętrznych wspomnianych korzyści należą: transfer wiedzy, dzielenie nakładów, duży i zróżnicowany rynek pracy oraz umiejętności, specjalizacja produkcji, różnorodność konsumpcji, a także pożytki z miejskich dóbr publicznych (Harasimowicz, 2015). Niezależnie od różnic w mechanizmach działania oba rodzaje korzyści dotyczą zjawisk aglomeracyjnych, a warunkiem koniecznym ich występowania jest bliskość przestrzenna przedsiębiorstw i innych organizacji. Bliskość zapewnia możliwość częstych i wygodnych interakcji, zarówno formalnych, jak i nieformalnych. Dotyczy to przedsiębiorców, pracowników oraz ekspertów. Tego typu interakcje – poza obniżeniem kosztów transakcyjnych – sprzyjają przede wszystkim nieformalnej dyfuzji wiedzy i technologii, która w efekcie zwiększa innowacyjność oraz konkurencyjność miast.

Działania administracyjne podjęte w ramach walki z pandemią miały wiele skutków bezpośrednich – także tych mniej zamierzonych. Pandemia COVID-19 i powszechny lockdown negatywnie odbiły się na dynamice produkcji przemysłowej, handlu, wydatkach konsumentów, przepływie kapitału i łańcuchach dostaw. W dłuższej perspektywie czasu mogą też doprowadzić do zmian wskutek drastycznego ograniczenia kontaktów twarzą w twarz. O ile bowiem spotkania formalne zostały w dużej mierze przeniesione do przestrzeni wirtualnej, o tyle nieformalne interakcje w zasadzie wygasły. Pomimo przejściowego charakteru obostrzeń istnieją podstawy, aby sądzić, że ich wprowadzenie będzie miało skutki trwałe i niekoniecznie pożądane – w postaci spadku intensywności kontaktów nieformalnych. Można przypuszczać, że stałe przejście na pracę zdalną lub hybrydową siłą rzeczy zmniejszy intensywność interakcji międzyludzkich, będących dotąd efektami ubocznymi kontaktów zawodowych. Może to mieć przełożenie na zmniejszenie intensywności dyfuzji wiedzy, zwłaszcza zachodzącej kanałami nieformalnymi. Tak postawiony problem naukowy można usytuować w szerokim obszarze badań nad efektami zewnętrznymi aglomeracji. Warto jednak podkreślić, że efekty zewnętrzne dyfuzji wiedzy zależą od przepływu pomysłów – procesu, który nie pozostawia śladu w danych statystycznych. Problemem pozostaje więc możliwość ich naukowego zaobserwowania i wiarygodnej kwantyfikacji. W opracowaniu przyjęto perspektywę pomiarową opartą na badaniu ankietowym pracowników firm oraz menadżerów średniego i wysokiego szczebla z Krakowa.

MECHANIZM POWSTAWANIA EFEKTÓW ZEWNĘTRZNYCH W MIASTACH

W systemie organizacyjnym, jakim jest miasto, występuje mnóstwo interakcji między jego poszczególnymi składowymi. Problem pożytków/efektów zewnętrznych wynikających z przestrzennej koncentracji podmiotów gospodarczych stanowi przedmiot badań wielu opracowań teoretycznych i empirycznych. Określa się go jako pewne relacje, przez które jeden czynnik lub grupa czynników oddziałuje (dodatnio lub ujemnie) na inny czynnik. Innymi słowy efekty zewnętrzne istnieją zawsze wtedy, gdy funkcja produkcji przedsiębiorstwa lub funkcja konsumenta zależy od czynników kontrolowanych przez

inną jednostkę (Jewtuchowicz, 1987). Pionierem rozwoju koncepcji był A. Marshall, który obserwował skupiska przedsiębiorstw poszczególnych branż w Wielkiej Brytanii w XIX w. Zwrócił wówczas uwagę na korzyści w postaci redukcji kosztów transportu, większej podaży pracy oraz przepływu informacji i rozpowszechniania się wiedzy (Marshall, 1920). Jego badania kontynuował A.C. Pigou, który zdefiniował koncepcję efektów zewnętrznych jako rozbieżność między marginalnym produktem prywatnym a marginalnym produktem społecznym. Rozbieżności te pojawiają się, gdy nie wszystkie koszty i korzyści wynikające z działalności podmiotu są przez niego ponoszone i uwzględniane w procesach decyzyjnych (Huderek-Glaska, 2014).

Dziedzina, która zajmuje się tłumaczeniem przesłanek formowania się miast oraz badaniem efektów zewnętrznych, pojawiających się w wyniku przestrzennej koncentracji działalności gospodarczej, jest m.in. ekonomia aglomeracji. W obszarze funkcjonowania miast efekty aglomeracji obejmują korzyści zarówno lokalizacji, jak i urbanizacji. Pierwsze z nich odnoszą się do pozytywnych skutków powstających dla przedsiębiorstw z tej samej branży wskutek bliskości ich lokalizacji, wyspecjalizowanego rynku pracy i wspólnego sektora B+R. Drugie są związane z wykorzystaniem dóbr publicznych i określają pozytywne powstające z istnienia infrastruktury miejskiej (fizycznej), a także wiedzy i kultury (Harasimowicz, 2015; Sokołowicz i Zasina, 2016).

Interesującym fenomenem wspierającym wzrost społeczno-gospodarczy aglomeracji, który wciąż wymaga pogłębionej analizy, jest dyfuzja wiedzy, czyli niekontrolowane i nieintencjonalne rozprzestrzenianie się jej między jednostkami lub strukturami ekonomicznymi. W literaturze określa się go różnymi terminami: *spillover*, efekty zewnętrzne przepływu wiedzy/kreatywności, efekty pośrednie, przenikanie, rozlewanie się, rozprzestrzenianie się wiedzy (Augustyn, 2017), która wpływa na wdrażanie innowacji w przedsiębiorstwach (Piątkowski, 2020).

W kontekście ogólnych rozważań na temat transferu wiedzy coraz więcej uwagi poświęca się przestrzennym aspektom innowacyjności. Przyjmując związek innowacyjności z zasobami wytworzonej lub pozyskanej wiedzy, należy uznać, że miastem innowacyjnym będzie takie miasto, którego przyspieszony rozwój społeczno-gospodarczy odbywa się dzięki (Marszał, 2011):

- generowaniu nowych zasobów wiedzy,
- absorpcji najnowszej wiedzy w sferze praktyki gospodarczej.

Jednocześnie warto podkreślić, że występowanie bliskości geograficznej jako warunku koniecznego lokalnego uczenia się i rozprzestrzeniania się pomysłów wzbudza wątpliwości u części badaczy, wśród których dominuje przekonanie, że interakcje mogą być tworzone także na odległość, a wiedza jawna i ukryta rozprzestrzenia się dzięki technologii ICT (Amin, Cohendet, 2004). Należy jednak pamiętać, że naoczny kontakt ułatwia stworzenie atmosfery zaufania dzięki kilku rodzajom doświadczenia (Micek, 2017; Urry, 2002):

- doświadczenie drugiego człowieka (*face-to-face*) poprzez poznanie jego języka ciała, usłyszenie, bezpośrednie doświadczenie relacji,
- doświadczenie miejsca (*face-the-place*), czyli obejrzenie go, dotknięcie czy usłyszenie,
- doświadczenie chwili (*face-the-moment*) dzięki czynnemu udziałowi w wydarzeniu.

Wagę kontaktów osobistych (twarzą w twarz), szczególnie w przypadku zaawansowanych działalności gospodarczych, podkreślają także Storper i Venables (2004). Wśród zalet tych kontaktów wskazują oni efektywność, zwiększone zaufanie i zrozumienie,

zmniejszenie ryzyka, szczególnie w nowych środowiskach, oraz łatwość socjalizacji. W porównaniu z wirtualną komunikacją relacje oparte na kontakcie osobistym obejmują wymianę nie tylko słów, lecz także gestów i spojrzeń, a także intonację. Ponadto kontakt twarzą w twarz zachowuje przewagę nad kontaktem cyfrowym, ponieważ taka komunikacja jest płynniejsza dzięki użyciu mimiki, mowy ciała i fizycznej obecności. Kontakt bezpośredni buduje sieci społecznościowe, kapitał społeczny i niezawodne relacje oparte na zaufaniu, które ułatwiają realizację złożonych projektów potrzebnych w kreatywnej pracy (Florida, Rodríguez-Pose, Storper, 2021). Fundamentalne znaczenie kapitału społecznego – charakteryzowanego przez takie cechy jak zaufanie, normy czy więzi społeczne – w koordynowaniu wspólnych działań w zorganizowanym społeczeństwie podkreślał także Putman (2000). Tymczasem intensywna komunikacja osobista ulega radykalnemu ograniczeniu na skutek restrykcji wprowadzonych w wyniku rozprzestrzeniania się pandemii COVID-19. Obserwuje się szereg przekształceń, poczynając od trwałego przejścia na pracę zdalną w pewnych zawodach do tymczasowej zmiany formy świadczonej pracy. Najbardziej prawdopodobnym scenariuszem jest „nowa normalność”, w której standardowa praktyka będzie obejmować możliwość pracy w trybie hybrydowym oraz zdalne łącze do spotkań, tak aby osoby z innej lokalizacji mogły do nich dołączyć (Florida, Rodríguez-Pose, Storper, 2021).

CEL I METODYKA BADAŃ

Przedstawiona analiza ma na celu empiryczne zbadanie, czy organizacja pracy przedsiębiorstw ulega zmianie w efekcie pandemii oraz weryfikację poniższych hipotez badawczych:

- w sektorze usług dla biznesu zmiana modelu pracy ze stacjonarnego na zdalny lub hybrydowy (łączy tryb stacjonarny i zdalny) jest trwałym efektem pandemii COVID-19,
- zmiana modelu pracy ze stacjonarnego na zdalny lub hybrydowy negatywnie wpływa na nieformalny przepływ wiedzy.

W celu zweryfikowania zdefiniowanych powyżej hipotez badawczych wykorzystano następujące metody badań naukowych:

- przegląd literatury krajowej i zagranicznej,
- metodę ankietową,
- metodę statystyczną.

Jak już wskazano, główną przesłanką podjęcia badań było dość przekonujące założenie o wpływie spadku intensywności relacji społecznych na efekty zewnętrzne, występujące szczególnie w miastach. Na obecnym – pierwszym – etapie badań podjęto próbę potwierdzenia, że relacje te rzeczywiście uległy osłabieniu. Skoncentrowano się przy tym na interakcjach związanych z pracą stacjonarną, które są okazją do bezpośrednich kontaktów między pracownikami.

Cel ten jest aktualny i wart uwagi, ponieważ pomimo powszechnego przekonania o zmianie modelu pracy na zdalny lub hybrydowy zmiana ta jest ciągle nowością, a do jej potwierdzenia potrzeba czegoś więcej niż dowodów anegdotycznych. W związku z tym w ramach badania posłużono się ankietą skierowaną do pracowników podmiotów działających na terenie Krakowa, w tym głównie pracowników dużych przedsiębiorstw z kapitałem zagranicznym.

Według raportu ABSL (2021) krakowski sektor usług dla biznesu liczył w 2021 r. 247 korporacji. Minimalna wielkość próby w tym przypadku wyniosła 89 (przy poziomie ufności 95%), a w sumie przebadano 112 respondentów. Udział pracowników korporacji w całości próby określono na poziomie 0,9 i taką wartość frakcji uwzględniono w obliczeniu wielkości próby. Pozostałą część respondentów stanowili pracownicy małych przedsiębiorstw oraz instytucji publicznych. Ich zakwalifikowanie do badania wynikało z faktu, że efekty takie jak dyfuzja wiedzy nie są ograniczone do jednego rodzaju działalności czy konkretnej wielkości przedsiębiorstw. Dlatego też można argumentować, że badanie powinno dać przekrojowy obraz badanych zjawisk.

Badanie było przeprowadzone w formie ankiety elektronicznej, a respondentami byli pracownicy badanych organizacji. Ankieta składała się z 14 pytań zamkniętych oraz prośby o podanie nazwy pracodawcy. Odpowiedzi zbierano od 15 do 30 listopada 2021 r., dlatego przez określenie *obecnie*, pojawiające się w przypadku niektórych pytań, należy rozumieć ten właśnie okres. Warto zaznaczyć, że był to czas narastającej jesiennej fali infekcji, niemniej nie zastosowano wówczas drastycznych restrykcji, które wprowadzono w 2020 r.

Ponadto požądane okazało się skonfrontowanie przynajmniej części opinii pracowników z opiniami pracodawców. W tym celu przeprowadzono dodatkową ankietę wśród managerów średniego i wyższego szczebla pracujących w krakowskich korporacjach. Badanie to zrealizowano od 8 do 14 grudnia 2021 r. Ankietę wypełniły 33 osoby z 25 podmiotów, przy czym 91% z nich stanowiły duże przedsiębiorstwa. Trzeba zaznaczyć, że choć obie ankiety były przeprowadzone niezależnie i nie dotyczą tych samych firm, to jednak w ankiecie managerskiej udało się w dużej mierze odzwierciedlić strukturę firm badanych w pierwszej ankiecie. Choć w przypadku tej ankiety próba jest zbyt mała, aby była ważna statystycznie, to jednak można ją potraktować jako triangulację uzupełniającą interpretację ankiety przeprowadzonej wśród pracowników.

WYNIKI BADAŃ ANKIETOWYCH

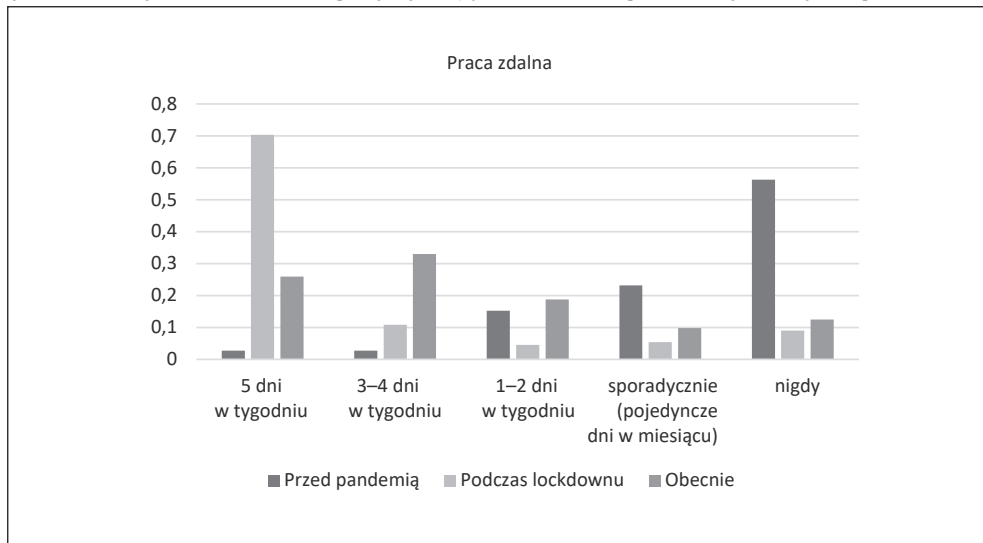
W przywoływanym badaniu postawiono hipotezę, iż w sektorze usług dla biznesu zmiana modelu pracy ze stacjonarnego na zdalny lub hybrydowy (łączy tryb stacjonarny i zdalny) jest trwałym efektem pandemii COVID-19, co z kolei wpływa negatywnie na nieformalny przepływ wiedzy. Problem badawczy zdezagregowano i poszczególnym jego częściom przypisano zagadnienia, które analizowano za pomocą odpowiednich pytań ankietowych:

1. zmiana modelu pracy miała miejsce (pytanie 1),
2. trwały charakter tej zmiany:
 - a) wola pracowników (pytanie 2),
 - b) zgoda pracodawców (pytanie 3),
 - c) niepogorszona wydajność pracy w opinii pracowników (pytanie 4) i pracodawców (pytanie 5).

Zbadano też negatywny wpływ tej zmiany na nieformalny przepływ wiedzy:

1. brak kompensacji kontaktami pozazawodowymi (pytanie 6),
2. przesunięcie w kierunku zdalnych, uniemożliwiających spontaniczne interakcje modeli komunikacji.

Rycina 1. Zmiany w zakresie modelu pracy wynikające z obostrzeń wprowadzonych w wyniku pandemii

Źródło: opracowanie własne

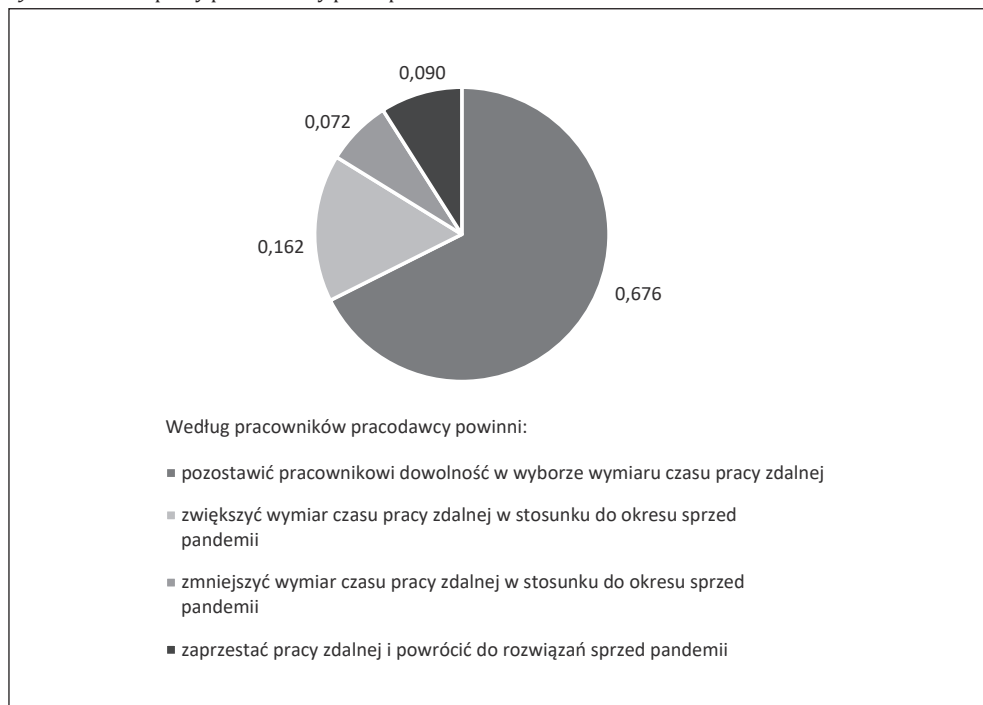
W pierwszym etapie podjęto się sprawdzenia, czy zmiana istotnie miała miejsce w czasie lockdownu, a zwłaszcza po nim. Na rycinie 1 zaprezentowano zestawienie odpowiedzi na pytanie ankietowe dotyczące tej kwestii.

Z analizy przeprowadzonego badania wynika, że praca zdalna uległa upowszechnieniu nie tylko w czasie lockdownu, lecz także po nim. Szczególnie duże różnice można zauważyć w przypadku modelu pełnej pracy zdalnej (czyli przez pięć dni w tygodniu), jak również w modelu hybrydowym, w którym przeważa praca zdalna (wykonywana trzy lub cztery razy w tygodniu). Opierając się na danych źródłowych, należy uściślić, że w badanym okresie 77,7% ankietowanych wskazało na wykonywanie pracy w trybie zdalnym lub hybrydowym (czyli co najmniej jeden dzień w tygodniu). Patrząc na rysunek 1, można dodać, że o ile okres lockdownu odznaczał się największym udziałem osób pracujących w pełni zdalnie, o tyle w czasie po nim najwięcej pracowników świadczyło usługi w trybie hybrydowym, z przewagą pracy z domu. Dane zaprezentowane na rysunku 1 sugerują, że zmiana w kierunku pracy zdalnej w istocie zaszła.

Wobec powyższego należy odnieść się do drugiej części hipotezy badawczej, w której założono, że zaobserwowana zmiana modelu pracy ma charakter trwały. Część ta wymaga jednak szerszej analizy i większej liczby pytań, a także spojrzenia ze strony zarówno pracowników, jak i pracodawców. Można uznać, że pracodawcy zgodzą się na trwałe zmiany, jeśli pracownicy będą sobie tego życzyć, a przede wszystkim – jeśli nie pogorszy to wyników finansowych organizacji. W zakresie pierwszej z tych kwestii – preferencji pracowników – odpowiednie dane przedstawiono na rycinie 2.

Na podstawie wyników badań można stwierdzić, że ok. 2/3 pracowników pragnie samodzielnie decydować o wymiarze pracy zdalnej. Osoby wybierające taką opcję należy zakwalifikować jako zainteresowanych pracą zdalną co najmniej w minimalnym zakresie. Dodatkowo ponad 16% pracowników jednoznacznie wypowiada się za zwiększeniem wymiaru pracy zdalnej w stosunku do okresu sprzed pandemii. Dwie pierwsze

Rycina 2. Model pracy preferowany przez pracowników

Źródło: opracowanie własne

kategorii razem stanowią niemal 84% odpowiedzi. Wynik ten można zinterpretować jako przejaw dużego zainteresowania pracowników pracą zdalną. Na tym etapie można więc stwierdzić, że praca zdalna i praca hybrydowa stały się popularniejsze, co łączy się z pozytywnym nastawieniem do niej pracowników.

Znając opinię pracowników, warto skonfrontować ją ze zdaniem pracodawców (por. rycina 3).

Pierwsze dwie opcje stanowią niemal 79% odpowiedzi, dlatego można stwierdzić, że pracodawcy podzielają opinie pracowników.

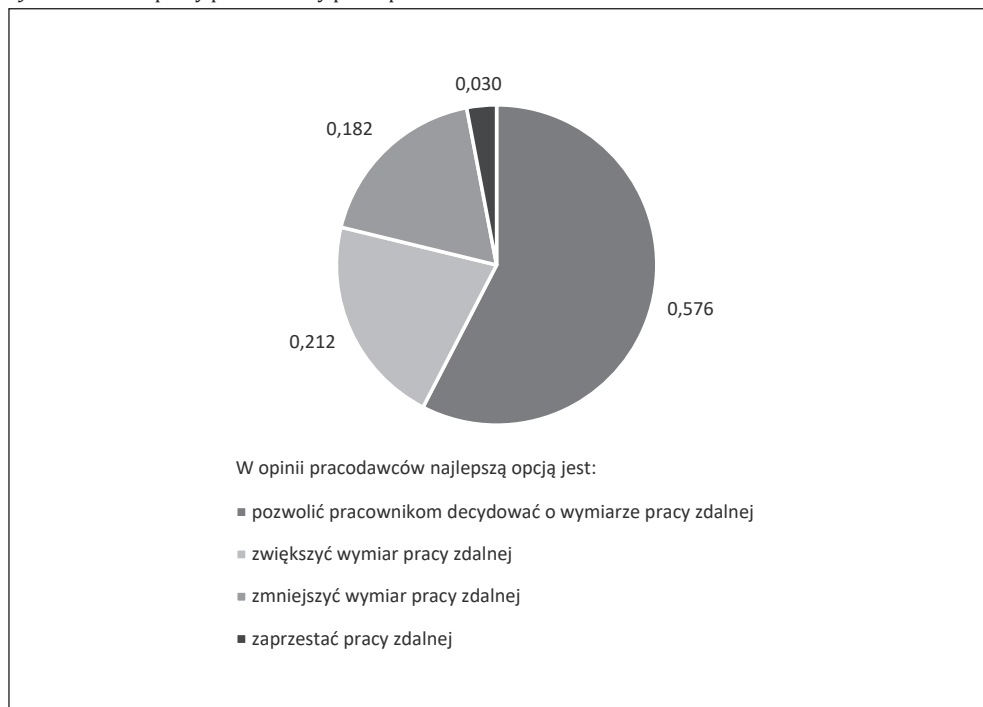
Aby pogłębić powyższe rozważania, należy odnieść się do wpływu zdalnej organizacji pracy na jej wydajność. Można przyjąć, że jeśli wydajność ta co najmniej się nie pogorszy, to odpowiedź będzie pozytywna. W badaniu poproszono pracowników o (subiektywną) ocenę ich własnej wydajności. Wyniki tej oceny przedstawiono na rycinie 4.

W opinii największej części pracowników ich wydajność pracy jest wyższa poza biurem. Niewiele mniejsza część respondentów twierdzi, że ich wydajność pracy jest porównywalna w biurze i poza nim. Łącznie te dwie odpowiedzi stanowią ponad 80% wszystkich odpowiedzi. Można więc stwierdzić, że z punktu widzenia pracowników ich własna wydajność w pracy poza biurem (domyślnie – w domu) jest co najmniej nie pogorszona.

Warto poznać też opinię pracodawców w kwestii wydajności pracy. Odpowiedzi z ankiety dla managerów przedstawiono na rycinie 5.

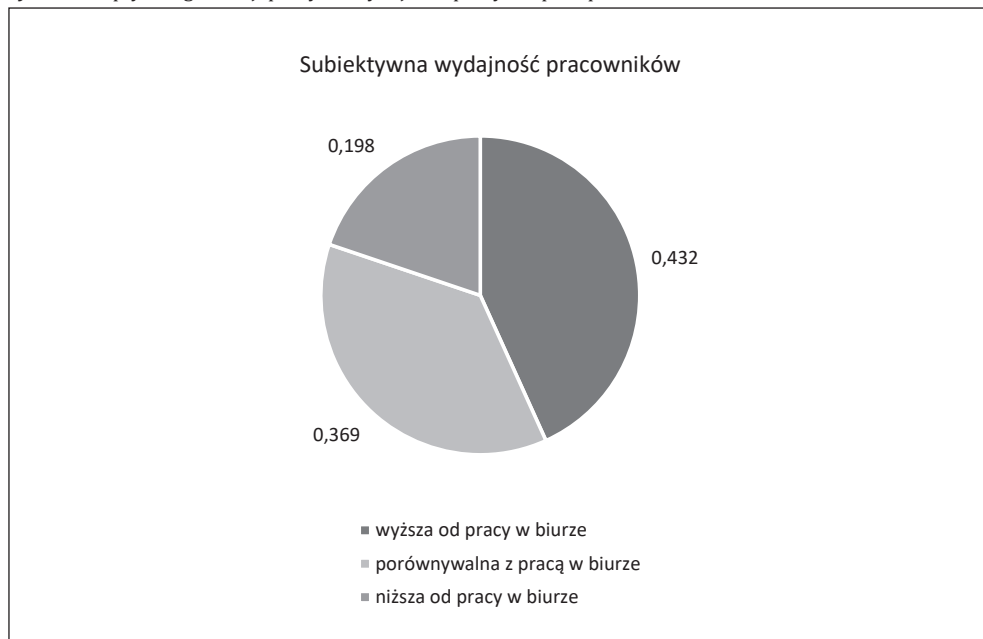
W przypadku pracodawców kolejność pierwszych dwóch odpowiedzi jest odwrotna. Większość z nich wskazała, że wydajność pracy zdalnej jest porównywalna z pracą

Rycina 3. Model pracy preferowany przez pracodawców

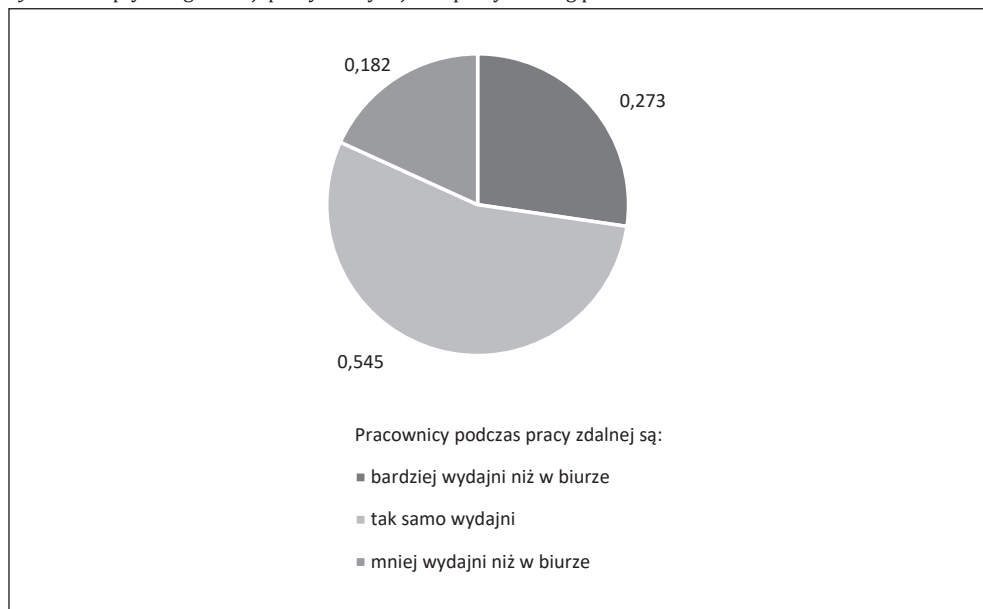
Źródło: opracowanie własne

Rycina 4. Wpływ organizacji pracy na wydajność pracy w opinii pracowników

Źródło: opracowanie własne

Rycina 5. Wpływ organizacji pracy na wydajność pracy według pracodawców

Źródło: opracowanie własne

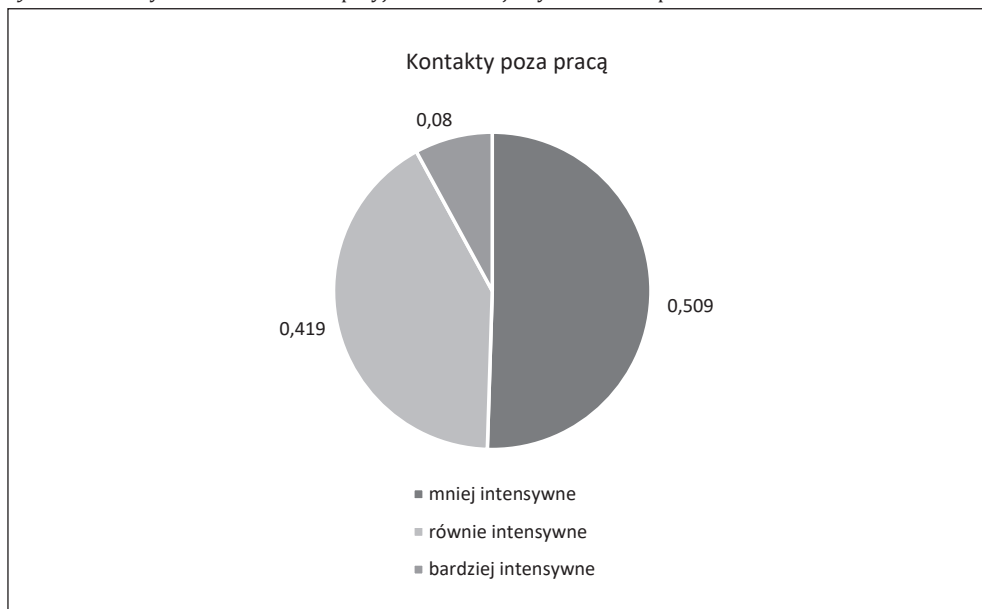
w biurze, na drugim miejscu znalazła się odpowiedź, że wydajność ta jest wyższa. Punkt widzenia wydaje się więc wpływać na opinię, niemniej w kontekście celu badania ważna jest suma odpowiedzi wskazujących na opcje pierwszą i drugą. Wśród pracodawców wynosi ona niemal 82%, czyli ok. 2% więcej niż w przypadku pracowników. Opinie obu grup można więc uznać za spójne. Jest to kolejny argument przemawiający za trwałością reorganizacji pracy.

Na podstawie przedstawionych wyżej danych można przyjąć, że w zakresie modelu organizacji pracy następuje przesunięcie w kierunku pracy zdalnej i hybrydowej. Sprawia to, że intensywność kontaktów pomiędzy pracownikami ulegnie trwałemu ograniczeniu, jednak chodzi głównie o kontakty spontaniczne i nieformalne, mające miejsce niejako przy okazji wykonywania zadań, odbywania spotkań. W tym kontekście warto sprawdzić, czy pracownicy pozbawieni tego typu kontaktów nie dokonują swego rodzaju kompensacji. Należy więc odnieść się do możliwości kompensacji mniejszej intensywności kontaktów zawodowych za pomocą kontaktów prywatnych. Można zakładać, że taka możliwość istnieje ze względu na dość naturalne potrzeby społeczne. W przeprowadzonym badaniu zapytano pracowników o to, jak zmieniła się intensywność ich kontaktów poza pracę – a więc o kontakty z dalszą rodziną, przyjaciółmi i znajomymi. Odpowiedzi przedstawiono na rycinie 6.

Powyższe odpowiedzi pokazują, że zjawisko kompensacji nie następuje. Można stwierdzić, że także kontakty pozazawodowe uległy osłabieniu – deklarację taką złożyła ponad połowa respondentów. Niemal 42% z nich nie odczuło żadnej różnicy w kontaktach.

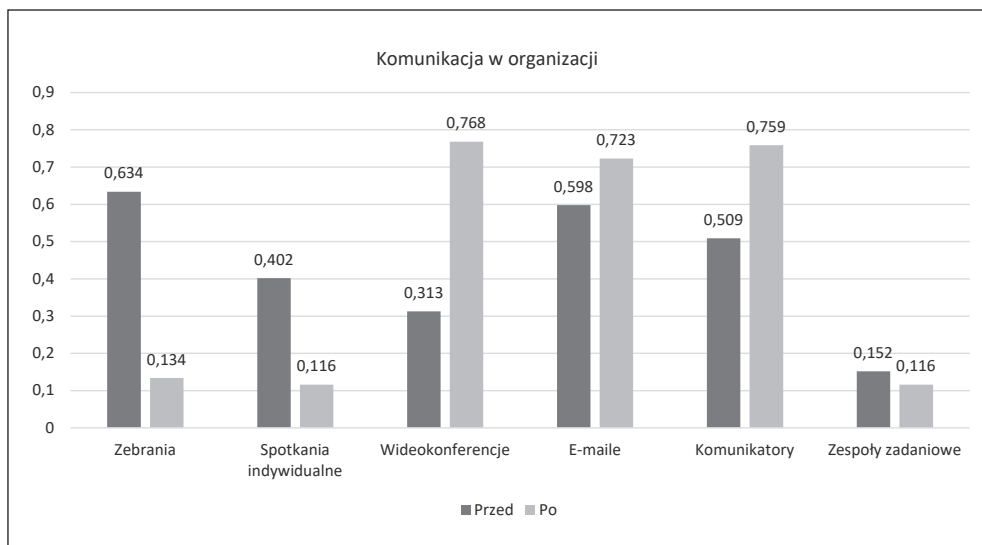
Warto też naświetlić zmiany, jakie w związku z pandemią zaszły w organizacji kontaktów międzyludzkich. Na rycinie 7 przedstawiono intensywność wykorzystania różnych modeli komunikacji w organizacjach przed i po lockdownie.

Rycina 6. Intensywność kontaktów z przyjaciółmi i znajomymi w czasie pandemii

Źródło: opracowanie własne

Rycina 7. Zmiany modelu komunikacji w organizacjach w wyniku pandemii

Źródło: opracowanie własne

Na podstawie otrzymanych wyników można zauważyć przesunięcie w kierunku komunikacji zdalnej. Jest ono najbardziej widoczne w przypadku spotkań grupowych – wideokonferencje stały się dużo popularniejsze od zebrań twarzą w twarz. Bardziej indywidualne formy komunikowania, czyli e-maile i komunikatory, również zyskały na znaczeniu (przy jednoczesnym spadku ważności spotkań bezpośrednich). Wskazuje to na wzrost znaczenia systemów komunikacyjnych, które wykluczają możliwość spon-tanicznych interakcji kosztem takich, które generowały te możliwości.

WNIOSKI I DISKUSJA

Miasta oferują mieszkańcom, na co wskazuje literatura przedmiotu, środowisko sprzy-jające przetwarzaniu informacji, tworzeniu nowej wiedzy oraz jej rozpowszechnianiu poprzez kontakty formalne i nieformalne, zarówno między jednostkami, jak i podmiotami zorganizowanymi. Pandemia COVID-19 w znaczący sposób zdeterminowała życie spo-łeczne i gospodarcze, a niektóre z jej efektów zdają się trwałe. W części empirycznej pracy wykazano, że jednym z takich trwałych efektów jest zmiana modelu pracy ze stacjonarnej na zdalną i hybrydową. Wykazano, że zmiana ta obejmuje także ograniczenie bezpośred-nich spotkań grupowych i indywidualnych, które dotychczas były okazją do spontanicz-nych kontaktów. Co więcej, kontakty międzyludzkie uległy ograniczeniu również poza środowiskiem zawodowym. Wydaje się, że można również potwierdzić drugą hipotezę badawczą, głoszącą, że obserwowana zmiana wpływa negatywnie na przepływ wiedzy. Może on spadać zarówno w ramach poszczególnych organizacji, jak i pomiędzy nimi. Z punktu widzenia gospodarek miejskich może to oznaczać osłabienie jednego z zasadni-czych bodźców rozwojowych – zwłaszcza że praca zdalna może też wpływać na fizyczny kształt miast, m.in. przez osłabienie stopnia koncentracji osadnictwa.

W momencie prowadzenia badań wciąż trwała pandemia, co budzi obawy dotyczą-ce trwałości otrzymanych wyników. Rodzi się też pytanie, czy po finalnym zniesieniu wszystkich ograniczeń prawnych i oficjalnych zaleceń sytuacja nie wróci do stanu sprzed pandemii. Obawę tę wzięto pod uwagę podczas konstruowania badania, starając się uwzględnić czynniki, które będą istotne w dłuższej perspektywie czasu. W opinii autorów pokazany wyżej splot tych czynników wskazuje, że zdiagnozowana zmiana ma charakter trwały, czyli będzie występować pomimo ustania pierwotnej przyczyny, która do niej doprowadziła. Oznacza to, że raz wymuszone postępowanie doprowadziło do zmian mentalnych, które wpłynęły organizację pracy – ze wszystkim jej konsekwencjami.

Pewnym ograniczeniem opisywanych badań jest także fakt, że w sferze empirycz-nej dotyczyły one nie samego faktu przepływu wiedzy, ale kontaktów międzyludzkich. Warto jednak podkreślić, że projektując badanie, oparto się na konsensusie w zakresie natury przepływu wiedzy, szczególnie jeśli chodzi o mechanizmy nieformalne. Zgodnie z nim kontakty międzyludzkie stanowią warunek konieczny do zaistnienia przepływu wiedzy. Wykazano, że kontakty uległy ograniczeniu, czego implikacją jest fakt ograni-czenia przepływu wiedzy. Stąd też otrzymane wyniki można uznać za wnoszące istotną wartość dodaną, szczególnie, że odzwierciedlają stan rzeczywistości, który dopiero się kształtuje. Fakt przeprowadzenia badań wśród przedsiębiorstw wyłącznie z jednej lokalizacji może być odczytany jako przeszkoda w generalizacji wyników. Niemniej lockdown był zjawiskiem niemalże globalnym, a badane firmy stanowią mieszankę pod względem pochodzenia kapitału i działów, stąd też trudno uznać, że są one specyficzne

w skali kraju czy nawet świata. Z tego względu uzyskane wyniki należy traktować jako przekrojowe, a nie specyficzne.

Jednocześnie warto zasygnalizować, że pożądanym kierunkiem przyszłych badań empirycznych byłoby pogłębione podejście jakościowe, koncentrujące się na mechanizmach przepływu wiedzy pomiędzy pracownikami. Pozwoliłoby to nie tylko na wyciągnięcie wniosków w zakresie wpływu pandemii na badane mechanizmy, lecz także na lepsze zrozumienie sytuacji miast i perspektyw ich dalszego rozwoju.

Literatura

References

- ABSL. (2021). *Sektor nowoczesnych usług biznesowych w Polsce*. Pozyskano z: <https://absl.pl/pl> (dostęp: 15 grudnia 2021).
- Amin, A., Cohendet, P. (2004). *Architectures of Knowledge: Firms, Capabilities, and Communities*. Oxford: Oxford University Press.
- Augustyn, K. (2017). Koncepcja oceny efektu spillover indywidualnej kreatywności pracowników przedsiębiorstw o zróżnicowanym stopniu know-how. *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, 52, 362–371.
- Florida, R., Rodríguez-Pose, A., Storper, M. (2021). Cities in a post-COVID world. *Urban Studies*, 1–23. doi: <https://doi.org/10.1177/00420980211018072>
- Harasimowicz, A. (2015). Efekty aglomeracji – czynnik czy bariera rozwoju miast? Analiza wybranych aspektów w świetle literatury przedmiotu. *Studia Miejskie*, 20, 23–34.
- Huderek-Glapska, S. (2014). Efekty zewnętrzne transportu. Aspekty teoretyczne. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Problemy transportu i logistyki*, 813, 83–97.
- Jewtuchowicz, A. (1987). Rozwój miast, uprzemysłowienie i efekty zewnętrzne. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Oeconomica*, 69, 7–19.
- Marshall, A. (1920). *Principles of Economics. Eight Edition*. London: Palgrave Macmillan.
- Marszał, T. (2011). Miasto innowacyjne – koncepcja i uwarunkowania rozwoju. W: S. Makieła, A. Szromnik (red.), *Miasto innowacyjne – wiedza – przedsiębiorczość – marketing*. Warszawa: Studia KPZK PAN.
- Micek, G. (2017). Bliskość geograficzna przedsiębiorstw zaawansowanego przemysłu i usług a przepływy wiedzy. Kraków: Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytet Jagielloński w Krakowie.
- Piątkowski, M.J. (2020). Implementation of innovations in enterprises using the EU funds: A comparative analysis. *Journal of International Studies*, 13(2), 109–126. doi: <https://doi.org/10.14254/2071-8330.2020/13-2/8>
- Putman, R.D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon&Schuster Paperbacks.
- Sokołowicz, M., Zasina, J., (2016), Sektor kultury jako czynnik transformacji miasta przemysłowego w kierunku miasta kreatywnego i inteligentnego? Przykład Łodzi. *Acta Universitatis Lodzensis Folia Oeconomica*, 324, 5–19. doi: <https://doi.org/10.18778/0208-6018.324.01>
- Storper, M., Venables, A.J. (2004). Buzz: face-to-face contact and the urban economy. *Journal of Economic Geography*, 4, 4, 351–370. doi: <https://doi.org/10.1093/jnlecg/lbh027>
- Urry, J. (2002). Mobility and Proximity. *Sociology*, 36(2), 255–274.

Publikacja została sfinansowana ze środków przyznanych Instytutowi Ekonomii Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie w ramach dotacji na utrzymanie potencjału badawczego.

Jakub Kwaśny, dr, jego zainteresowania badawcze koncentrują się na zagadnieniach związanych z rozwojem regionalnym i lokalnym, samorządem terytorialnym, a także polityką spójności UE. W dotychczasowym dorobku naukowym autora znalazły się prace poświęcone samorządności terytorialnej w Polsce i Europie, polityce klastrowej, polityce spójności UE oraz decentralizacji finansów publicznych.

Jakub Kwaśny, PhD, The author's research interests focus on issues related to local and regional development, local-government and UE Cohesion Policy. The author's research to date includes papers on the EU Cohesion

Policy, local-government structures in Poland and among Europe, Industrial Clustering Policy and decentralisation of public finance.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0786-304X>

Adres/Address:

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie
Katedra Międzynarodowych Stosunków Gospodarczych
ul. Rakowicka 27
31-510 Kraków
e-mail: jakub.kwasny@uek.krakow.pl

Arkadiusz Mroczek, dr, jego zainteresowania naukowe obejmują metropolie i gospodarkę miast, rozwój regionalny, politykę spójności UE i sektor usług dla biznesu.

Arkadiusz Mroczek, PhD, The author's research interests consists of metropolitan and urban development, regional development and EU cohesion policy and business sector services.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3736-437X>

Adres/Address:

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie
Katedra Międzynarodowych Stosunków Gospodarczych
ul. Rakowicka 27
31-510 Kraków
e-mail: arkadiusz.mroczek@uek.krakow.pl

Marta Ulbrych, dr, jej zainteresowania badawcze koncentrują się na zagadnieniach związanych z rozwojem regionalnym i rolą produkcji przemysłowej we współczesnej gospodarce globalnej. W dotychczasowym dorobku naukowym autorki znalazły się prace poświęcone polityce przemysłowej UE, konkurencyjności produkcji przemysłowej, zrównoważonemu rozwojowi przemysłowemu i zielonej polityce przemysłowej.

Marta Ulbrych, PhD, her research interests focus on issues related to regional development and the role of manufacturing in the contemporary global economy. The author's research to date includes papers on the EU industrial policy, the competitiveness of industrial production, as well as sustainable industrial development and green industrial policy.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3886-371X>

Adres/Address:

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie
Katedra Międzynarodowych Stosunków Gospodarczych
ul. Rakowicka 27
31-510 Kraków
e-mail: marta.ulbrych@uek.krakow.pl

ANNA IRENA SZYMAŃSKA
Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie
Cracow University of Economics, Poland

Wpływ pandemii COVID-19 na zachowania rynkowe młodych dorosłych w obszarze *sharing economy*

The impact of the COVID-19 pandemic on young adults' market behaviour in the area of *sharing economy*

Streszczenie: Jednym z kluczowych czynników, które przyczyniły się do rozwoju *sharing economy*, była globalna recesja spowodowana kryzysem gospodarczym z 2008 r. Załamanie gospodarcze sprawiło wówczas, że wielu konsumentów, którzy borykali się z trudnościami finansowymi, zmuszonych było do ograniczenia czy wręcz zrezygnowania z konsumpcji określonych dóbr i usług. Konsekwencją takiej sytuacji był wzrost zainteresowania *sharing economy*, a w rezultacie – brak konieczności rezygnowania z konsumpcji preferowanych dóbr lub usług. Co więcej, konsumenci mogli pozyskać je dużo niższym kosztem. Można więc podejrzewać, że pandemia COVID-19, która przyczyniła się do społecznej izolacji oraz kryzysu w wybranych sektorach gospodarczych, znacząco wpłynie na zachowania ludzi. Przewiduje się m.in. zmianę modelu spędzania czasu wolnego, wzrost znaczenia zdalnych kanałów obsługi klienta (m.in. *e-commerce*, *m-commerce*) czy zmianę w podejściu do *sharing economy*. Zasadniczym celem artykułu było zdefiniowanie uwarunkowań rozwoju *sharing economy* wśród młodych konsumentów w okresie pandemii COVID-19. W badaniu wzięły udział osoby w wieku 18–29 lat (pokolenie C) działające w obszarze *sharing economy*. Jako metodę badawczą zastosowano zogniskowane wywiady grupowe (*Focus Group Interview*). W analizach wykorzystano autorski warsztat badawczy opracowany na podstawie literatury przedmiotu.

Abstract: One of the key factors that contributed to the development of the sharing economy was the global recession caused by the economic crisis that began in 2008. The economic collapse forced many consumers, struggling with financial difficulties, to limit or even abandon the consumption of certain goods and services. The consequence of this situation was an increased interest in the sharing economy and, as a result, in many cases no need to give up consumption of preferred goods or services. What is more, consumers could access them at a much lower cost than if they purchased them on their own. It is therefore reasonable to assume that the COVID-19 pandemic, which among other things contributed to social isolation and crisis in selected economic sectors, will have a significant impact on people's behaviour. We can expect, among others, changes in the model of spending leisure time, an increase in the importance of remote customer service channels (e.g. *e-commerce*, *m-commerce*), or changes in the approach to sharing economy. The main objective of the article was to define the determinants of the development of sharing economy among young consumers in the period of COVID-19 pandemic. People aged 18–29 (generation C) who are active in the area of sharing economy were

surveyed. Focus Group Interviews were used as a research method. The analyses were based on the author's research workshop developed on the basis of methodological literature.

Słowa kluczowe: gospodarka współdzielenia; grupy internetowe; młodzi dorośli; pandemia COVID-19; zogniskowane wywiady grupowe; obserwacja bierna; obserwacja uczestnicząca ukryta; *sharing economy*

Keywords: sharing economy; COVID-19 pandemic; internet groups; young adults; Focus Group Interview; passive observation; covert participant observation

Otrzymano: 28 marca 2022

Received: 28 March 2022

Zaakceptowano: 3 maja 2022

Accepted: 3 May 2022

Sugerowana cytacja / Suggested citation:

Szymańska, A.I. (2022). Wpływ pandemii COVID-19 na zachowania rynkowe młodych dorosłych w obszarze *sharing economy*. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 36(2), 244–256. doi: <https://doi.org/10.24917/20801653.362.16>

WSTĘP

Sharing economy jest alternatywnym modelem konsumpcji, a także jedną z form innowacji społecznych. Koncepcja ta wiąże się z ideą przedsiębiorczości i odnosi się do działalności podejmowanej dla korzyści społecznej, która zakłada przewagę efektów nad dążeniem do maksymalizacji zysku. Zawiera więc istotne elementy innowacji społecznych, takie jak: nowość, skuteczność, spełnienie potrzeby społecznej i poprawa zdolności społeczeństwa do działania (Kesselring, Leitner 2008; Caulier-Grice, Davies, Patrick, Norman, 2012; Markiewicz, 2017). Ważnym celem *sharing economy* jest „aktywne poszukiwanie i wykorzystywanie szans na rozwiązywanie problemów społecznych” (Glinka, Gudkova, 2011).

Analiza literatury przedmiotu wykazała, że zagadnienia dotyczące wpływu pandemii COVID-19 na zachowania młodych ludzi w obszarze *sharing economy* są stosunkowo rzadko poruszonym tematem. Autorzy koncentrują się zazwyczaj na wpływie *sharing economy* na zrównoważony rozwój (Petrini, Freitas, Silveira, 2017; Curtis, Lehner, 2019; Plewnia, Guenther, 2018; Curtis, Mont, 2020) lub rozwój *smart cities* (Akande, Cabral, Casteleyn 2020; Vinod Kumar, Dahiya, 2017) oraz mający z tym bezpośredni związek gwałtowny rozwój techniczny i technologiczny. Wyjątkowo trudno też odnaleźć badania *sharing economy* z wykorzystaniem metod jakościowych – a przecież to właśnie badania jakościowe dają możliwość pogłębienia tematu i wydają się najbardziej odpowiednie podczas analizowania zachowań rynkowych konsumentów. Powyższe spostrzeżenia oraz zdiagnozowana luka stanowiły podstawę dalszych badań.

Zasadniczym celem artykułu było zdefiniowanie uwarunkowań rozwoju ekonomii współdzielenia wśród młodych konsumentów w okresie pandemii COVID-19, a w szczególności identyfikacja kluczowych determinant kształtujących badane zachowania rynkowe oraz rozpoznanie preferowanych form gospodarki współdzielenia. W badaniach empirycznych zastosowano jakościowe metody badań: obserwację bierną, obserwację uczestniczącą ukrytą oraz zogniskowane wywiady grupowe (FGI). W analizach zastosowano autorski warsztat badawczy opracowany na podstawie literatury przedmiotu. Jej analiza wykazała brak tego typu badań – zwłaszcza odnoszących się do analizy zachowań rynkowych pokolenia C. Zatem prezentowane wyniki badań empirycznych stanowią istotny wkład w rozwój nauki w tym obszarze.

POJĘCIE *SHARING ECONOMY*

Mechanizm współdzielenia nie jest czymś nowym – wymiana między ludźmi istnieje niemal od zawsze, stanowiąc odbicie relacji społecznych i utrwalając określone praktyki kulturowe (Belk, 2009). Nowym aspektem ekonomii współdzielenia jest jednak dzielenie się zasobami przez osoby nieznające się, a zatem wychodzenie poza krąg członków rodziny, przyjaciół i znajomych (Schor, 2014). Tego typu zachowania przyczyniają się do wzrostu ryzyka związanego z dzieleniem się i są minimalizowane przez platformy internetowe za pomocą systemu ocen i opinii (Frenken, Schor, 2017).

W literaturze przedmiotu stosuje się zamiennie wiele terminów określających gospodarkę współdzielenia, np. *sharing economy*, *peer-to-peer economy*, *collaborative economy*, *sharing*, *mesh*, konsumpcja kolaboratywna (*collaborative consumption*), konsumpcja współpracująca, ekonomia współdzielona. Pojęć tych nie można traktować jako synonimów, gdyż każdemu z nich odpowiadają odmienne metody interakcji (World Economic Forum, 2017). Gospodarka współdzielenia (*sharing economy*) wpisuje się w szerszy kontekst ekonomii platformowej oraz konsumpcji opartej na współpracy. Charakteryzują ją trzy zasadnicze cechy: relacje między konsumentami (C2C), tymczasowy dostęp i fizyczne zasoby. Ponadto występuje wiele nieścisłości w sposobie definiowania tego pojęcia. Powszechnie przyjmuje się, że *sharing* to przede wszystkim pożyczanie, wynajmowanie, umowy barterowe oraz wymiany dóbr. Bazuje ono na skłonności ludzi do współpracy, dzieleniu się swoim czasem oraz zasobami i może być odwzajemniane w różny sposób – zarówno materialny, jak i pozamaterialny.

Wprowadzone w 2015 r. (Eckhardt, Bardhi, 2015) pojęcie gospodarki dostępu (*access economy*) umożliwiło doprecyzowanie terminów *sharing economy* i ekonomii współpracy (*collaborative economy*, *peer economy*), a także określenie wzajemnych zależności między nimi (rycyna1).

Rycina 1. Elementy składowe ekonomii dostępu (*access economy*)

Ekonomia dostępu to najszersze z pojęć – oznacza gospodarkę społecznościową opartą na zdecentralizowanych rynkach sieciowych, budowaną oddolnie z pominięciem tradycyjnych pośredników. Nieco węższym pojęciem mieszczącym się w obszarze ekonomii dostępu jest ekonomia współpracy. Stanowi ona szersze ujęcie *sharing economy*, gdzie istotną funkcję pełnią podmioty gospodarcze udostępniające odpłatnie zasoby, nie tylko na zasadzie wspólnej konsumpcji. Dużą rolę odgrywają tu pośrednicy, którzy stosunkowo często są zorientowani na pozyskiwanie zysków. Najwęższym z omawianych pojęć – i jednocześnie zawierającym się w obu wcześniej wymienionych – jest ekonomia dzielenia. Opiera się ona na współdzieleniu wolnych lub nie w pełni wykorzystanych zasobów i usług, za opłatą lub za darmo, bezpośrednio od osób prywatnych. Duże znaczenie ma tu społeczność, znacznie mniej istotni są natomiast pośrednicy (Botsman 2015, Szymańska, 2017).

Gospodarka współdzielenia obejmuje trzy kategorie uczestników. Są nimi:

- usługodawcy dzielący się swoimi dobrami, zasobami, czasem lub umiejętnościami (np. osoby fizyczne oferujące usługi okazjonalnie lub usługodawcy zawodowo zajmujący się świadczeniem usług),
- konsumenci wyżej wymienionych usług/zasobów,
- pośrednicy kojarzący dostawców z użytkownikami i ułatwiający transakcje między nimi za pośrednictwem platformy internetowej (platformy współpracy; Komisja Europejska, 2016).

Obszary zastosowania współdzielenia zasobów są bardzo różnorodne. Kluczowe sektory i przykłady platform zostały przedstawione poniżej (tabela 1).

Tabela 1. Kluczowe sektory ekonomii współdzielenia

Sektor	Obszar współdzielenia	Przykładowe platformy
Mobilność i transport	<i>Ride sharing</i>	Blablacar
	<i>Ride sourcing</i>	Lyft
	<i>Ride splitting</i>	Uber
	<i>Vehicle sharing</i> (samochody, rowery, skutery, itp.)	Zipcar, Autosshare
Przestrzenie	Zakwaterowanie	Airbnb, Cauchsurfing
	Przestrzenie do pracy	Wework, Sharedesk
	Przestrzenie magazynowe	MakeSpace, Spaceout
	Przestrzenie do rekreacji	596 Acres
Umiejętności/talenty	Indywidualne usługi	Taskrabbitt, DogVacay
	Profesjonalne usługi	Upwork, Crowdspring
Finanse	Pożyczki	LendingClub, Prosper
	Crowdfunding	Kickstarter, gofundme
	Ubezpieczenie	Friendsurance, insPeer
Zdrowie	Sprzęt medyczny	Cohealo
	Medyczne usługi	Crowdmed, dr on demand
Media	Telekomunikacja	Fon, Open garden
	Informacja	OpenDataSoft
	Energia	Gridmates, Trec
Dobra	Używane/nieużywane dobra	Olx, warpit
	Pożyczki	Rocksbox, peerby

Żywność	Posiłki	EarWith, Sharecity, Mealsharing
Kształcenie	Kształcenie <i>peer-to-peer</i>	P2P, skillshare, sharing academy
	Otwarte kursy	Courser, khanacademy

Źródło: Szymańska, 2021; *World Economic Forum*, 2017

Do grupy czynników, które znacząco wpłynęły na rozpowszechnienie idei *sharing economy*, z pewnością zaliczyć można globalną recesję wywołaną kryzysem gospodarczym w 2008 r. (efektem było m.in. poszukiwanie nowych źródeł zarobkowania, chęć zaoszczędzenia), rozwój nowych technologii, powszechną cyfryzację, powszechny dostęp do internetu, pojawienie się modelu komunikacji *peer-to-peer* czy rozwój sieci społecznościowych. Nie bez znaczenia był także wzrost zainteresowania ochroną środowiska naturalnego i zrównoważonym rozwojem. Kluczowe stało się wprowadzenie zmian w trendach konsumenckich i spowolnienie tempa zużycia surowców naturalnych, co sprzyjałoby większej równowadze w środowisku naturalnym. Ponadto zagadnienia z zakresu gospodarki współdzielenia zyskały na znaczeniu w kontekście prowadzonych badań naukowych oraz publikowanych wyników analiz empirycznych. Najczęściej poruszane tematy w literaturze naukowej to przede wszystkim:

- *sharing economy* a przemiany w turystyce i zmiany zachowań konsumentów w tym obszarze,
- *sharing economy* a współdzielona mobilność, do której zaliczyć można współdzielenie zarówno pojazdów, jak i przejazdów,
- *sharing economy* a logistyka miejska – zmiany w sposobie korzystania z transportu miejskiego i prywatnego w miastach,
- *sharing economy* a zrównoważony rozwój oraz rozwój miast (*smart cities*),
- *sharing economy* a jakość życia ludzi,
- *sharing economy* a zachowania przedsiębiorcze konsumentów,
- *sharing economy* a nowe modele biznesu,
- *sharing economy* w okresie pandemii COVID-19.

METODYKA BADAŃ

W okresie od lutego 2020 r. do listopada 2021 r. przeprowadzono badania bezpośrednie. Zastosowano w nich metodę triangulacji obejmującą analizę literatury przedmiotu, metodę obserwacji (obserwację bierną i obserwację uczestniczącą ukrytą) oraz zogniskowane wywiady grupowe FGI (*Focus Group Interview*; tabela 2). Taki dobór metod, a zwłaszcza zastosowanie metod z grupy jakościowych umożliwiających badanie zjawisk subiektywnych i trudnych do zmierzenia w sposób ilościowy pozwoliły na pogłębienie tematu dotyczącego wpływu pandemii COVID-19 na zachowania młodych dorosłych w obszarze *sharing economy*.

Zasadniczym celem badań było zdefiniowanie uwarunkowań rozwoju ekonomii współdzielenia wśród młodych konsumentów w okresie pandemii COVID-19. W ramach celu głównego sformułowano następujące cele szczegółowe:

C1: Identyfikacja kluczowych determinant kształtujących alternatywne zachowania rynkowe w okresie pandemii.

C2: Rozpoznanie, które z dostępnych form ekonomii współdzielenia są preferowane i najczęściej wybierane przez młodych konsumentów w okresie pandemii, a także jakie są główne powody tych wyborów.

Tabela 2. Etapy badań empirycznych

Etapy	Metody badawcze	Okres prowadzenia badań	Opis
1	Analiza literatury	02–03.2020	Uzupełnienie zebranego materiału źródłowego. Identyfikacja luki badawczej; identyfikacja obszarów <i>sharing economy</i> , które będą badane. Opracowanie koncepcji badań oraz narzędzi badawczych.
2	Obserwacja bierna	03–04.2020 03–04.2021	Badanie 67 grup internetowych funkcjonujących w ramach platformy Facebook. Powtórzenie badania w kolejnym roku (na tych samych grupach wirtualnych) w celu weryfikacji wyników.
3	Obserwacja uczestnicząca ukryta	04–05.2020 04–05.2021	Badanie 67 grup internetowych funkcjonujących w ramach platformy Facebook. Powtórzenie badania w kolejnym roku (na tych samych grupach wirtualnych) w celu weryfikacji wyników.
4	Badania fokusowe	04–11.2021	Badanie w ramach 6 grup fokusowych (72 osób) – część badań została wykonana online z wykorzystaniem platformy Zoom.

Źródło: opracowanie własne

Zasadniczym celem badań było zdefiniowanie uwarunkowań rozwoju ekonomii współdzielenia wśród młodych konsumentów w okresie pandemii COVID-19. W ramach celu głównego sformułowano następujące cele szczegółowe:

C1: Identyfikacja kluczowych determinant kształtujących alternatywne zachowania rynkowe w okresie pandemii.

C2: Rozpoznanie, które z dostępnych form ekonomii współdzielenia są preferowane i najczęściej wybierane przez młodych konsumentów w okresie pandemii, a także jakie są główne powody tych wyborów.

Na podstawie tak sformułowanego celu badawczego postawiono następujące pytania badawcze:

Q1: Czy osoby charakteryzujące się proekologicznymi postawami częściej podejmują (deklarują) zachowania w obszarze ekonomii współdzielenia w okresie pandemii?

Q2: Czy osoby dostrzegające korzyści ekonomiczne wynikające ze współdzielenia produktów chętniej podejmują zachowania w obszarze ekonomii współdzielenia w okresie pandemii?

Q3: Czy odczuwanie obawy o własne zdrowie i życie ma bezpośredni wpływ na aktywność internautów w poszczególnych grupach internetowych w obszarze *sharing economy*?

Q4: Czy odczuwanie obawy o własne zdrowie i życie ma bezpośredni wpływ na wzrost aktywności w grupach, w których kontakt osobisty nie jest konieczny?

Badania empiryczne rozpoczęto od wyszukania grup wirtualnych funkcjonujących w ramach portalu społecznościowego Facebook, mieszczących się tematycznie w wyszczególnionych obszarach badawczych. Wspomniane grupy były wyszukiwane z wykorzystaniem słów kluczowych, jak również z zastosowaniem metody kuli śnieżnej (kolejne grupy polecane przez członków obserwowanych już grup wirtualnych). Na tym etapie wyszukano łącznie 87 grup wirtualnych. Szczegółowa analiza wyszukanych grup

(rok założenia, liczba członków), ocena poziomu aktywności członków, a także tematyka zamieszczanych postów pozwoliły na wybranie 67 grup. Grupy te zostały następnie poddane obserwacji biernej oraz obserwacji czynnej, polegającej na stymulowaniu dyskusji i komentowaniu wypowiedzi innych członków grup (w dwóch terminach czasowych – zob. tabela 2).

Metodą badawczą zastosowaną w kolejnym etapie badań były zogniskowane wywiady grupowe, nazywane często fokusami lub określane skrótem FGI (*Focus Group Interview*). Określenie *grupowy* akcentuje fakt, że w badaniu uczestniczy jednocześnie więcej niż jedna osoba. FGI służy przede wszystkim poznaniu określonych zachowań, motywacji, postaw, a także skojarzeń i schematów poznawczych związanych z tematem badania (Maison, 2001; Worek, 2001; Nicińska, 2000; Dukaczewska-Nałęcz, 1999). W ramach badań fokusowych badaniom poddano 48 osób – członków grup internetowych w wieku 20–24 lata (dobór celowy). Badania przeprowadzono w ramach sześciu grup fokusowych, do każdej z nich zrekrutowano 12 osób. Struktura respondentów według płci kształtowała się następująco: kobiety – 73,6% (53 osoby), mężczyźni – 26,4% (19 osób). Przeważająca większość uczestników badania – aż 87,5% (63) – pracowała już zawodowo.

Badania fokusowe były prowadzone wśród osób urodzonych po 1990 r. (pokolenie C – *connected generation*). Dobór właśnie tej grupy wiekowej wynika z faktu, iż młodzi konsumenci stanowią grupę najbardziej predystynowaną do podejmowania nowych, alternatywnych form zachowań rynkowych, jak również przyjętą w literaturze naukowej charakterystyką innowatorów, zgodnie z którą są nimi przede wszystkim osoby młode i wykształcone. Wśród cech osobowości innowatorów podkreślane są także: otwartość umysłu, szerokie horyzonty, umiowanie przygód, silna potrzeba utrzymywania stosunków towarzyskich. Osoby charakteryzujące się wyżej wymienionymi cechami najczęściej wykazują zainteresowanie możliwościami, jakie daje ekonomia współdzielenia i wiążące się z tym zainteresowanie poszukiwaniem alternatywnych form korzystania z określonych usług czy pozyskiwaniem dostępu do dóbr, bez konieczności nabywania ich na własność.

WYNIKI BADAŃ

Punktem wyjścia do omawianej analizy były badania ilościowe z wykorzystaniem kwestionariusza ankiety, które zostały przeprowadzone przez autorkę w 2017 r. W badaniach zastosowano metodę PAPI (*Paper & Pen Personal Interview* – bezpośredni wywiad kwestionariuszowy), uczestniczyło w nich 400 respondentów. Badania wskazały, że takie czynniki jak troska o środowisko, korzyści ekonomiczne czy przynależność do określonej społeczności mają istotny statystycznie wpływ na występowanie określonych zachowań w obszarze *sharing economy*. Zgodnie z wypowiedziami ankietowanych ich troska o środowisko przejawia się głównie w nabywaniu produktów przyjaznych środowisku. Natomiast korzyści ekonomiczne badani dostrzegają w nabywaniu produktów wielofunkcyjnych o długim okresie użytkowania, wydatkowaniu posiadanych zasobów finansowych w sposób przemyślany i zaplanowany oraz zakupie jedynie niezbędnych dóbr. Uczestnicy badań lubią angażować się w działania społeczne dla dobra innych i tworzyć oddolne inicjatywy, ponadto czerpią zadowolenie ze współpracy z innymi oraz z przynależności do określonej społeczności (Szymańska, 2018).

Badania wskazały też na kluczowe czynniki determinujące zachowania konsumentów w obszarze *sharing economy*.

Badania empiryczne z wykorzystaniem obserwacji jako metody badawczej (obserwacja bierna, obserwacja czynna ukryta) były prowadzone w dwóch terminach i dotyczyły tych samych grup wirtualnych. Badania zrealizowane w 2020 r. wykazały istotne zmiany w charakterze aktywności internautów (np. w grupach dotyczących transportu – wygaśnięcie aktywności, w grupach dotyczących turystyki – zmiana formatu na bardziej reklamowy, w grupach dotyczących wymiany dóbr, czasu i umiejętności – istotny wzrost aktywności, w pewnych sytuacjach przechodzący w poszukiwanie nowych form zarobkowania) oraz zmiany przesłanek determinujących podejmowanie określonych działań. Dominującym uczuciem wyrażanym przez internautów była obawa o własne zdrowie i życie, co bezpośrednio wiązało się z sytuacją pandemiczną (tabela 3).

Co ciekawe, te same badania powtórzone w kolejnym roku często wskazywały na powrót do zachowań sprzed pandemii. W przypadku grup dotyczących transportu powrócono do aktywności (charakteryzowała się ona zdecydowanie mniejszą intensywnością niż przed pandemią, jednak było to raczej efektem pracy zdalnej, a nie strachu przed kontaktami z innymi osobami). Podobnie w grupach działających w obszarze turystyki – internauci oferowali zakwaterowanie nawet w okresie lockdownu.

Tabela 3. Funkcjonowanie grup wirtualnych *sharing economy* w okresie pandemii COVID-19

Obszar	Charakterystyka	Przyczyny podejmowania aktywności	Zachowania w okresie pandemii	
			2020 r.	2021 r.
Mobilność i transport	współdzielenie kosztów przejazdu, udostępnianie pojazdów, korzystanie ze wspólnej bazy pojazdów (samochodów, rowerów, motocykli, hulajnóg elektrycznych) w ramach określonych platform internetowych i grup internetowych	redukcja kosztów przejazdu, ochrona środowiska poprzez redukcję emisji CO ₂ i zmniejszenie liczby pojazdów w mieście	Zdecydowana redukcja aktywności, w niektórych przypadkach zaniechanie jej ze względu na lockdown (np. wspólne przejazdy, Blablacar) oraz unikanie bezpośrednich spotkań z innymi osobami (obawa o własne zdrowie).	Mniejsza aktywność w stosunku do okresu przed pandemią ze względu na pracę zdalną, naukę online.
Wynajem	wynajem krótkoterminowy domów, mieszkań, pokoi	redukcja kosztów zamieszkania	Zdecydowana redukcja aktywności, w niektórych przypadkach zaniechanie jej ze względu na lockdown, zmiana charakteru aktywności na stricte marketingowy.	Mniejsza aktywność w stosunku do okresu przed pandemią, pojawiają się oferty wynajmu mimo lockdownu.

Umiejętności / banki czasu	dzielenie się umiejętnościami – nauka języków obcych, gry na instrumentach itp.,	redukcja kosztów edukacji	Wzrost aktywności – poszukiwanie nowych zainteresowań związane z posiadaniem większej ilości wolnego czasu (lockdown).	Utrzymujący się wzrost aktywności grupowiczów.
	dzielenie się wiedzą np. z zakresu beauty, medycyny, zrzeszanie osób kreatywnych, itp.			
Wymiana dóbr	dzielenie/wymiana posiadanych dóbr (książki, zabawki, odzież, sprzęt sportowy, sprzęt medyczny, rośliny, itp.), również oddanie za opłatą	redukcja kosztów ochrona środowiska – recyrkulacja dóbr	Wzrost aktywności – poszukiwanie nowych zainteresowań (lockdown).	Utrzymujący się wzrost aktywności grupowiczów.
Żywność	dzielenie się żywnością – jadłodzielnie	redukcja kosztów ochrona środowiska poprzez zmniejszenie ilości marnowanej żywności	Zmniejszenie lub zaniechanie aktywności (np. jadłodzielnie).	Powrót do aktywności sprzed pandemii.
	spotkania kulinarne, wymiana wiedzy, przepisów	redukcja kosztów	Brak aktywności – unikanie spotkań.	Brak aktywności.
	współfinansowanie uprawy ekologicznych warzyw i owoców	ochrona środowiska	Brak zmian w poziomie aktywności.	Brak zmian w poziomie aktywności.

Źródło: opracowanie własne

W celu weryfikacji opinii i nastrojów internautów przeprowadzono zogniskowane wywiady grupowe (badania fokusowe). Do badań zrekrutowano łącznie 72 osoby – członków grup internetowych działających w obszarze *sharing economy*. Były to osoby w wieku 20–24 lat. Ze względu na obowiązujące w okresie pandemii obostrzenia sanitarne prowadzenie zaplanowanych badań empirycznych było w znacznym stopniu utrudnione. W związku z powyższym trzy spośród zaplanowanych sześciu spotkań (w grupach 12-osobowych) odbyły się stacjonarnie, a trzy zrealizowano w formie online z wykorzystaniem platformy Zoom.

Zogniskowane wywiady grupowe miały na celu uzupełnienie uzyskanych wcześniej wyników badań. Grupy fokusowe umożliwiły pogłębienie tematu, poznanie sposobu postrzegania zjawiska przez osoby poddane badaniom i zebranie szczegółowych danych o analizowanym zjawisku. Tematyka dyskusji obejmowała cztery wątki (tabela 4), a interakcja opierała się na zadawaniu pytań i uzyskiwaniu odpowiedzi od respondentów z wykorzystaniem metody burzy mózgów.

Podczas badań uczestnicy zostali poproszeni o wskazanie czynników, które ich zdaniem determinują określone zachowania w obszarze *sharing economy*. Można było zaobserwować wzajemne inspirowanie się członków grupy oraz szczególne ożywienie w czasie omawiania aspektów bezpieczeństwa zdrowotnego w okresie pandemii. Wypowiedzi respondentów dotyczące wspomnianych czynników podzielono na siedem grup czynników (tabela 5).

Tabela 4. Główne wątki rozwijane w trakcie dyskusji w ramach badania fokusowego

Główne wątki w dyskusji
1. Wpływ pandemii COVID-19 na zachowania ludzi (społeczne, zawodowe, ekonomiczne, przedsiębiorcze). 2. Obszary <i>sharing economy</i>, w których ramach jest podejmowana/zaniechana aktywność w czasie pandemii COVID-19. 3. Czynniki determinujące zachowania w obszarze <i>sharing economy</i> w okresie pandemii (aspekt technologiczny, aspekt ekonomiczny, aspekt hedonistyczny, aspekt społeczny, aspekt osobisty, aspekt środowiskowy, aspekt zdrowotny). 4. Pandemia jako czynnik stymulujący/osłabiający aktywność w obszarze <i>sharing economy</i>.

Źródło: opracowanie własne

Tabela 5. Czynniki determinujące zachowania w obszarze ekonomii współdzielenia – w opinii respondentów

Czynniki determinujące zachowania w obszarze ekonomii współdzielenia	
Technologiczne	– łatwy dostęp poprzez aplikacje, platformy internetowe – pełna informacja – łatwa i wygodna komunikacja online – niezawodność i terminowość dzięki szybkiej komunikacji online
Ekonomiczne	– brak potrzeby posiadania na własność i konieczności ponoszenia kosztów utrzymania (np. pojazdu, nieruchomości) – opłata tylko za czas korzystania – możliwość nabycia dóbr/usług po niższej cenie lub za darmo – możliwość transakcji barterowych – szeroki wachlarz możliwości podejmowania działań przedsiębiorczych – możliwość prowadzenia działalności gospodarczej – pozyskanie wsparcia przy rozpoczęciu działalności gospodarczej (<i>crowdfunding</i>), – pozyskiwanie dochodów w zamian za użyczenie posiadanych dóbr/wiedzy/umiejętności
Hedonistyczne	– komfort i wygoda – łatwy dostęp do informacji o dostępności dobra/usługi – brak potrzeby dbania o dobro (pojazd, nieruchomość) – możliwość pozbycia się niepotrzebnych dóbr
Społeczne	– polecenie przez znajomych – pozytywne opinie znajomych – możliwość nawiązania relacji z innymi osobami
Osobiste	– dostęp do szerszej oferty produktowo-usługowej – niezadowolenie z komunikacji publicznej (opóźnienia, niski komfort, uciążliwy zapach) / oferty noclegowej hoteli / oferty gastronomicznej itp. – ciekawość i chęć sprawdzenia czegoś nowego – możliwość samorealizacji, np. w ramach wybranych grup wirtualnych – nawiązanie relacji i bliższy kontakt osobami o podobnych zainteresowaniach – możliwość dzielenia się wiedzą, doświadczeniem, opiniami
Środowiskowe	– samochody napędzane elektrycznie i hybrydowe (na ten moment jest ich niewiele w ofercie) – bardziej efektywne wykorzystanie już istniejących zasobów – żywności, odzieży, książek, zabawek, pojazdów itp. (danie produktom drugiego życia) – ekologiczne uprawy żywności
Zdrowotne	– kontakt online bez konieczności spotkań <i>face to face</i> (unikanie możliwości zakażenia) – możliwość nawiązania relacji z innymi ludźmi w okresie izolacji, uzyskania wsparcia i poczucia normalności (zdrowie psychiczne)

Źródło: opracowanie własne

WNIOSKI KOŃCOWE

Podsumowując, wyniki uzyskane w toku przeprowadzonych badań jakościowych (obserwacja bierna, obserwacja uczestnicząca ukryta, badania fokusowe) umożliwiły udzielenie odpowiedzi na wszystkie postawione na wstępie pytania badawcze. Zarówno przed pandemią, jak i w czasie jej trwania osoby charakteryzujące się proekologicznymi postawami podejmowały zachowania w obszarze *sharing economy*, dostrzegając możliwość bardziej efektywnego wykorzystania już istniejących zasobów (żywności, odzieży, książek, zabawek, pojazdów itp.), bezpośredniego dostępu do ekologicznej żywności czy redukcji emisji CO₂ do atmosfery i zmniejszenia kongestii w miastach. Podobnie osoby dostrzegające korzyści ekonomiczne wynikające ze współdzielenia produktów chętnie podejmowały zachowania w obszarze gospodarki współdzielenia – argumentowały to m.in. możliwością redukcji wydatków. Należy zwrócić uwagę na fakt, iż w pierwszym roku pandemii COVID-19 respondenci zdecydowanie bardziej unikali aktywności, które wymagały bezpośredniego kontaktu z innymi osobami. Poziom aktywności w grupach internetowych z obszaru *sharing economy*, w których ramach realizowano aktywności niewymagające spotkań bezpośrednich, był zdecydowanie wyższy. W obawie o własne zdrowie częściej wybierali oni działania, które można było realizować online. Podkreślali też znaczenie tych kontaktów dla poprawy zdrowia psychicznego. Nastawienie to zmieniło się w drugim roku pandemii, co wynikało z faktu, iż badani oswoili się już z sytuacją, a poziom natężenia odczuwanego lęku o własne zdrowie był znacząco niższy.

Należy również zwrócić uwagę na fakt, iż pandemia sprzyjała podejmowaniu działań przedsiębiorczych. Internauci, dysponując większą ilością wolnego czasu, stali się bardziej kreatywni i chętniej podejmowali nowe aktywności, które z czasem stały się również nowym sposobem zarabkowania (np. ręcznie wykonana biżuteria, hodowla kwiatów, szycie maseczek z kolorowych materiałów, korepetycje itp.).

Niniejsze badania wpisują się w dyskurs dotyczący wpływu pandemii COVID-19 na aktywność młodych dorosłych w obszarze *sharing economy* i stanowią istotne rozszerzenie wiedzy w tym zakresie. Obostrzenia sanitarne obowiązujące w okresie pandemii w znacznym stopniu ograniczyły możliwość prowadzenia badań stacjonarnych. Jednocześnie z uwagi na fakt, iż badania realizowane w ramach bezpośrednich spotkań cechowała tendencja do większej ekspresji wypowiedzi, swobody zachowań i wyższego poziomu interakcji między interlokutorami, wskazane wydaje się kontynuowanie zogniskowanych wywiadów grupowych w celu dalszego pogłębiania analizowanego tematu.

Literatura References

- Akande, A., Cabral, P., Casteleyn, S. (2020). Understanding the sharing economy and its implication on sustainability in smart cities. *Journal of Cleaner Production*, 277. doi: <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.124077>
- Belk R. (2009). Sharing. *Journal of Consumer Research*, 36, 5, 715–734.
- Botsman, R. (2010). Rogers, R. *What's Mine is Yours: The Rise of Collaborative Consumption*. New York: Harper Collins.
- Botsman, R. (2015). *The sharing economy: dictionary of commonly used terms*. Pozyskano z: <http://www.collaborativeconsumption.com/2015/11/12/the-sharing-economy-dictionary-of-commonly-used-terms/> (dostęp: 17.07.2021).
- Caulier-Grice, J. Davies, A. Patrick, R. Norman, W. (2012). *Defining Social Innovation. A deliverable of the pro-ject: The theoretical, empirical and policy foundations for building social inno-*

- vation in Europe (TEPSIE). European Commission –7th Framework Programme. Brussels: European Commission, DG Research.
- Curtis, S.K., Lehner, M. (2019). Defining the Sharing Economy for Sustainability. *Sustainability*, 11, 3, 567. doi: <https://doi.org/10.3390/su11030567>
- Curtis, S.K., Mont, O. (2020). Sharing economy business models for sustainability. *Journal of Cleaner Production*, 266. doi: <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.121519>
- Dukaczewska-Nałęcz, A., (1999). Zogniskowane wywiady grupowe – jakościowa technika badawcza. W: H. Domański, K. Lutyńska, A. Rostocki (red.), *Spojrzenie na metodę. Studia z metodologii badań socjologicznych*. Warszawa: IFiS PAN.
- Eckhardt, G.M., Bardhi, F. (2015). The Sharing Economy Isn't About Sharing at All. *Harvard Business Review*. Pozyskano z: <https://hbr.org/2015/01/the-sharing-economy-isnt-about-sharing-at-all> (dostęp:17.05.2021).
- Frenken, K., Schor, J. (2017). Putting the Sharing Economy into Perspective. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 1, 23, 3–10.
- Glinka, B., Gudkova, S., (2011). *Przedsiębiorczość*. Warszawa: Oficyna Ekonomiczna Grupa Wolters Kluwer.
- Kesselring, A., Leitner, M. (2008). *Soziale Innovationen in Unternehmen. Study*, compiled by order of the Uissueuhe Stiftung. Vienna. Pozyskano z: http://www.zsi.at/attach/Soziale_Innovation_in_Unternehmen_ENDBERICHT.pdf (dostęp:10.05.2021).
- Markiewicz, E., (2017). Konsumpcja kolaboratywna jako forma społecznych innowacji na rynku turystycznym. *Marketing i Rynek*, 11 (CD), 333–344.
- Maison, D., (2001). *Zogniskowane wywiady grupowe. Jakościowa metoda badań marketingowych*. Warszawa: PWN.
- Petrini, M., Freitas, C.S. de., Silveira, L.M. da S. (2017). A Proposal for a Typology of Sharing Economy. *Revista de Administração Mackenzie*, 18(5), 39–62. doi: <https://doi.org/10.1590/1678-69712017/administracao.v18n5p39-62>
- Plewnia, F., Guenther, E. (2018). Mapping the sharing economy for sustainability research. *Management Decision*, 56, 4, 1–15. doi: <https://doi.org/10.1108/MD-11-2016-0766>
- Schor, J. *Debating the Sharing Economy*. Pozyskano z: <http://www.greattransition.org/publication/debating-the-sharing-economy> (dostęp:13.03.2021).
- Szymańska, A.I., (2017). Sharing economy jako nowy trend w zachowaniach konsumentów. *Marketing i Rynek*, 9, 417–425.
- Szymańska, A.I., (2018). Zastosowanie modelowania ścieżkowego w badaniu konsumpcji kolaboratywnej. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 525, 68–82.
- Szymańska A.I. (2021). The Importance of the Sharing Economy in Improving the Quality of Life and Social Integration of Local Communities on the Example of Virtual Groups. *Land*, 10(7) 1–17.
- Vinod Kumar, T.M., Dahiya, B. (2017). Smart Economy in Smart Cities. W: T. Vinod Kumar (eds), *Smart Economy in Smart Cities. Advances in 21st Century Human Settlements*. Singapore: Springer. doi: https://doi.org/10.1007/978-981-10-1610-3_1
- Worek, B. (2001). Analiza wyników zogniskowanych wywiadów grupowych w badaniach marketingowych, *ASK. Społeczeństwo, badania, metody*, 10, 25–47.
- World Economic Forum 2017, Collaboration in Cities: From Sharing to 'Sharing Economy'. Pozyskano z: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwi_qZrexZPeAhXEkywKH-ViZDyQQFjABegQIBxAc&url=http%3A%2F%2Fwww3.weforum.org%2Fdocs%2FWhite_Paper_Collaboration_in_Cities_report_2017.pdf&usq=AovVaw3_jLjEMflnHMg2ivmyJlb_ (dostęp: 7.05.2021).

Badania zostały zrealizowane w ramach projektu MINIATURA 4 finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki (nr DEC-2020/04/X/HS4/00515).

The research was conducted within the MINIATURE 4 project funded by the National Science Centre (No. DEC-2020/04/X/HS4/00515).

Anna Irena Szymańska, dr, adiunkt w Katedrze Handlu i Instytucji Rynkowych, Instytut Zarządzania, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie. Zainteresowania badawcze autorki oscylują wokół problematyki potrzeb, preferencji i zachowań rynkowych konsumentów, *sharing economy*, nowych trendów w konsumpcji oraz ich implikacji dla strategii biznesowych przedsiębiorstw. Ponadto autorka zajmuje się problematyką

przedsiębiorczości i innowacyjności przedsiębiorstw, ze szczególnym uwzględnieniem sektora MŚP oraz gospodarki cyrkularnej.

Anna Irena Szymańska, PhD, assistant professor in the Department of Trade and Market Institutions, Institute of Management, Cracow University of Economics. Her research interests are related to the issue of consumer needs, preferences and market behaviour, sharing economy, new trends in consumption and their implications for business strategies, as well as issues in the area of entrepreneurship and innovation with particular emphasis on the SME sector and circular economy.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1973-2696>

Adres/Address:

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie
Instytut Zarządzania
Katedra Handlu i Instytucji Rynkowych
ul. Rakowicka 27
31-510 Kraków
e-mail: szymansa@uek.krakow.pl

SPIS TREŚCI

Wstęp	3
ZBIGNIEW ZIOŁO	
Wpływ pandemii na zmiany zachowań podmiotów gospodarczych.....	7
JOANNA KUDEŁKO, KINGA SZMIGIEL, KAROL WAŁACHOWSKI, DARIUSZ ŻMIJA	
Koncepcja badania społeczno-ekonomicznych konsekwencji i wyzwań pandemii.....	27
PAWEŁ BREZDĘŃ	
Działalność przemysłowa w Polsce i zmiana jej struktury przestrzennej w czasie pandemii SARS-CoV-2.....	47
KINGA NAWRACAJ-GRYGIEL	
Rozwiązania przemysłu 4.0 warunkiem dalszego rozwoju produkcji przemysłowej UE w świetle doświadczeń pandemii COVID-19.....	66
MAGDALENA ZDUN	
Pandemia COVID-19 jako stymulator innowacyjności gospodarczej. Analiza w perspektywie społeczno-kulturowej.....	78
AGNIESZKA ŚWIĘTEK	
Usługi edukacyjne w Polsce w dobie pandemii COVID-19	91
MEHMET SAIT ŞAHINALP	
Do crises offer opportunities? An evaluation of manufacturing industry in Şanlıurfa (Turkey) under the conditions of the COVID-19 pandemic.....	107
JOANNA DOMINIĄK	
Wpływ pandemii COVID-19 na zmiany w sektorze usług w Polsce.....	126
AGATA BUCZAK	
Usługi w czasach COVID-19. Strukturalny i ilościowy obraz przedsiębiorczości kobiet w miastach na prawach powiatu w województwie dolnośląskim.....	137
BEATA GIERCZAK-KORZENIOWSKA, KRZYSZTOF SZPARA, MATEUSZ STOPA	
Zmiany w ruchu turystycznym w czasie pandemii COVID-19 na przykładzie województwa podkarpackiego	159
AGNIESZKA NIEZGODA, EWA MARKIEWICZ	
Produkt turystyczny w parkach narodowych – skutki pandemii COVID-19	177
MARCIN OLSZEWSKI	
Odporność start-upów na kryzys wywołany przez pandemię COVID-19. Przykład branży turystycznej.....	190
WOJCIECH SADKOWSKI, KRZYSZTOF SALA	
Wpływ pandemii COVID-19 na zarządzanie jakością w historycznych obiektach hotelarskich w Polsce	203
MONIKA KORDOWSKA, ANNA POREDA	
Wpływ pandemii COVID-19 na działalność obiektów gastronomicznych na przykładzie bulwarów wiślanych w Warszawie.....	215

JAKUB KWAŚNY, ARKADIUSZ MROCZEK, MARTA ULBRYCH	
Efekty zewnętrzne dyfuzji wiedzy w miastach a pandemia COVID-19.....	231
ANNA IRENA SZYMAŃSKA	
Wpływ pandemii COVID-19 na zachowania rynkowe młodych dorosłych w obszarze <i>sharing economy</i>	244

CONTENTS

Introduction.....	5
ZBIGNIEW ZIOŁO	
The impact of a pandemic on changes in the behaviour of economic entities.....	7
JOANNA KUDEŁKO, KINGA SZMIGIEL, KAROL WAŁACHOWSKI, DARIUSZ ŻMIJA	
Concept for research on the socio-economic consequences and challenges of a pandemic.....	27
PAWEŁ BREZDŃ	
Industrial activity and changes in its spatial structure in Poland during the SARS-CoV-2 pandemic.....	47
KINGA NAWRACAJ-GRYGIEL	
Solutions of fourth industrial revolution as a condition for further development of industrial production in EU in the context of the COVID-19 pandemic.....	66
MAGDALENA ZDUN	
COVID-19 pandemic as a stimulator of economic innovation. Analysis in a socio-cultural perspective	78
AGNIESZKA ŚWIĘTEK	
Educational services in Poland during the COVID-19 pandemic.....	91
MEHMET SAIT ŞAHINALP	
Do crises offer opportunities? An evaluation of manufacturing industry in Şanlıurfa (Turkey) under the conditions of the COVID-19 pandemic.....	107
JOANNA DOMINIAK	
The impact of the COVID-19 pandemic on changes in the services sector in Poland	126
AGATA BUCZAK	
Services in the time of COVID-19. Structural and quantitative image of female entrepreneurship from cities with poviat rights in Dolnośląskie Voivodeship (Poland)	137
BEATA GIERCZAK-KORZENIOWSKA, KRZYSZTOF SZPARA, MATEUSZ STOPA	
Changes in tourist traffic during the COVID-19 pandemic: case study of the Podkarpackie Voivodeship (Poland).....	159
AGNIESZKA NIEZGODA, EWA MARKIEWICZ	
Tourism product in national parks – effects of COVID-19 pandemic.....	177
MARCIN OLSZEWSKI	
Start-ups' resilience to the crisis caused by the COVID-19 pandemic. The case of tourism industry.....	190
WOJCIECH SADKOWSKI, KRZYSZTOF SALA	
The impact of the COVID-19 pandemic on the quality management in historic hotel facilities in Poland.....	203
MONIKA KORDOWSKA, ANNA POREDA	
COVID-19 pandemic and its influence on urban gastronomy. The example of Vistula Boulevards in Warsaw (Poland).....	215

JAKUB KWAŚNY, ARKADIUSZ MROCZEK, MARTA ULBRYCH	
Externalities of knowledge diffusion in cities and the COVID-19 pandemic	231
ANNA IRENA SZYMAŃSKA	
The impact of the COVID-19 pandemic on young adults' market behaviour in the area of <i>sharing economy</i>	244